पुढील ग्रंथ

“ जीवितरहस्य अथवा जीवितार्चे कोडें ” ह
रा० सा० हरि गणेश गोडबोले, आत्मविद्या ग्रंथाचे
कर्ते, हे लिहीत आहेत. लवकरच छापण्यास सुरवात
होईल.

स० ग० दाभोळकर.

माझे प्रिय आणि पूज्य वडील बंधु

बाजी नारायण नाबर

(जे परलोकवासी होण्यापूर्वीं ठाणें हायस्कूलचे
हेड्मास्तर होते, व कांहीं वर्षांपूर्वीं पुणें एथें
दक्षिणाप्राइज् कामिटीचे सेक्रेटरी आणि
मराठी ट्रान्स्लेटर होते.)

ह्यांच्या

कर्तव्यनिष्ठा—सत्यप्रीति—सुजनता—प्रेमळ
व निरभिमानवृत्ति आदिकरून
गुणांचे स्मरणार्थ

हा ग्रंथ

मराठी भाषेचे अभिमानी यांस

सन्मानपूर्वक सादर केला आहे.

दत्तात्रेय नारायण नाबर.

प्रस्तावना

ज्या ग्रंथकाराच्या कृतीच्या आधारें हें पुस्तक रचिलें आहे त्याचें नांव मराठी वाचकांस "संसारसुख" ह्या पुस्तकाच्या द्वारें पूर्वींच विश्रुत आहे. मूळ ग्रंथ मीं सहज वाचावयास घेतला असतां मला तो इतका रम्य वाटला कीं त्याचें मराठी भाषांतर करावें अशी माझ्या मनास स्फूर्ति झाली. त्याप्रमाणें कांहीं भाषांतर मीं केवळ आपल्या मनाच्या हौसेकरितां म्हणून केलें. त्या वेळीं तें छापून प्रसिद्ध करावें अशी कल्पना माझ्या मनांत नव्हती. पण पुढें तें भाषांतर पुरें करून प्रसिद्ध करावें व आपल्या जन्मभाषेची यथामति सेवा करावी असा विचार मनांत येऊन मूळ ग्रंथकार सर जॉन लबक् ह्यांजपाशीं भाषांतराची परवानगी मागितली, व ती त्यांनीं आपल्या नेहमींच्या उदार स्वभावास अनुसरून मोठ्या खुषीनें दिली.

सर जॉन लबक् हे इंग्लंड देशांतील एक धनिक गृहस्थ आहेत. त्यांनीं मनांत आणिलें तर केवळ ऐषआरामांत रहाण्यासारखें त्यांचें वैभव आहे. तथापि आपलें कर्तव्य उत्तम रीतीनें बजाविणें, व आपल्या देशबांधवांचें आपल्या हातून होईल तेवढें कल्याण करणें ह्यांतच त्यांना सौख्य वाटतें. ते आपली खासगी कामें संभाळून मोठमोठ्या सार्वजनिक कामांत निमग्न असतात. असें असून त्यांनीं आजपर्यंत नानाविध विषयांवर अत्यंत मनोहर आणि उपयुक्त अशीं वीस पुस्तकें लिहिलीं आहेत. व तीं

जगांत जेथें जेथें इंग्रजी भाषेचा प्रसार झाला आहे त्या सर्व देशांत फार लोकप्रिय होऊन त्यांच्या पुनःपुनः आवृत्त्या निघत आहेत. ह्या थोर गृहस्थांची योग्यता ध्यानांत आणून सरकारानें त्यांस मोठमोठे किताव दिले आहेत. व गेल्या वर्षीं त्यांस ब्यारन् ही पदवी देण्यांत आली. म्हणून ह्यापुढें ते लॉर्ड एव्हबरी ह्या नांवानें लोकांस माहीत होतील.

आपल्या जीविताविषयीं आपण विचार करूं लागलों म्हणजे दोन प्रश्न मनापुढें उभे राहतातः—पहिला, ह्या जगांत माझें काय कर्तव्य आहे ? दुसरा, ह्या संसारांत कांहीं सौख्य आहे किंवा नाहीं ? ह्यांपैकीं दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर " संसारसुख (The Pleasures of Life) " ह्या ग्रंथांत दिलें आहे, व पहिल्याचें उत्तर प्रस्तुत* (The Use of Life) पुस्तकांत दिलें आहे. म्हणून हीं दोन्ही पुस्तकें एकाच ग्रंथाचे दोन भाग आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ह्या पुस्तकांत मूळ ग्रंथाचा सर्व भावार्थ यथामति आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. कांहीं ठिकाणीं देशकालवर्तमान ह्यांस अनुसरून अवश्य तो फेरफार करणें भाग पडलें आहे. उदाहरणार्थ, देशभक्ति ह्या प्रकरणांत केवळ भाषांतर करून निर्वाह लागला नसता. कारण मूळ ग्रं-

* जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यावर व ग्रंथाचीं बरींच पृष्टें छापून झाल्यानंतर रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक यांनीं ह्या ग्रंथास "संसारकर्तव्य" हें दुसरें नामाभिधान सुचविलें. तें यथार्थ आहे, आणि एका भागाचें नांव संसारसुख व दुसऱ्याचें संसारकर्तव्य ह्या योजनेला हि युक्त आहे, म्हणून मुखपृष्ठावर व बाइंडिंगचे कव्हरावर दोन्ही नांवांचा उल्लेख करण्यांत आला आहे. ब० ग० दाभोळकर.

थांत इंग्लंड देशास अनुलक्षूनच त्या विषयाचा विचार केला आहे. तो मराठी वाचकांसाठीं लिहिलेल्या पुस्तकांत सर्वथा अस्थानीं झाला असता. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या कांहीं थोड्या स्थळीं मूळ ग्रंथाचें धोरण लक्षांत ठेवून नवीन मजकूर घालण्याचें धाष्टर्य निरुपायास्तव केलें आहे.

मूळ ग्रंथांत इंग्रजी कवींचीं पद्यें ठिकठिकाणीं घालून शोभा आणिली आहे. त्यांपैकीं बहुतेकांचा भावार्थ पद्यरूपानें मराठींत आणण्याचा प्रयत्न अल्पमतीनें केला आहे. व संस्कृत आणि प्राकृत ग्रंथांतील समानार्थक पद्यें अवलोकनांत आलीं तेवढीं घातलीं आहेत.

हें पुस्तक तयार करण्याच्या कामीं रा० रा० नारायण चिंतामण केळकर, बी. ए., श्रीनिवास त्र्यंबक द्रवीड, बी. ए., एलएल्. बी., व तुकाराम विठ्ठल ठाकूर ह्यांनीं साहाय्य केलें आहे, व रा० रा० दत्तात्रेय बळवंत पारसनीस ह्यांनीं कांहीं उपयुक्त सूचना केल्या आहेत, त्याबद्दल त्या सर्वांचा मी आभारी आहें. फ्रेंच व लॅटिन् भाषेंतील वचनांचा अर्थ करण्याच्या कामीं रेव्हरंड् मि० हेन्री ब्रूस ह्यांनीं मदत केली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे.

सरतेशेवटीं, मराठीभाषेचे निःसीम भक्त रा० रा० बळवंत गणेश दाभोळकर ह्यांनीं ह्या पुस्तकास आपल्या अमूल्य ग्रंथमालिकेंत स्थान देऊन त्याचा बहुमान केला, व प्रकाशनाचें काम चांगल्या रीतीनें तडीस नेलें, ह्याबद्दल त्यांचे आभार मानून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

द० ना० नाबर.

दुसरी आवृत्ति.

पहिल्या आवृत्तींत राहिलेलीं अशुद्धें दुरुस्त केलीं आहेत; व क्वचित् स्थलीं थोडा नवीन मजकूर घातला आहे.

द० ना० नावर.

अनुक्रमणिका आणि प्रस्तावना.
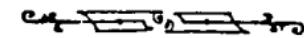
(ओंवी–अर्ध)

प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचीकरण ॥

—रामदास

"ह्या जगांत माझें कर्तव्य काय आहे?" ह्याचें उत्तर हा प्रस्तुत ग्रंथांतील विषय असल्याबद्दल ग्रंथकर्त्यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत सांगितलेंच आहे. माझ्या मतें सर जॉन लवक् ह्यांनीं आपल्या विचारसरणींत ऐहिक आणि पारमार्थिक अशा दोन्ही दृष्टींनीं ह्या विषयाचें प्रतिपादन केलेलें आहे. प्रकरण १ ते १३ ऐहिक कर्तव्याविषयींचीं आहेत; आणि प्रकरण १४ ते १९ हीं पारमार्थिक विचाराचीं आहेत. आतां सर जॉन लवक् ह्यांचा विचारमालिका कशी सुरू होते तें पाहूं.

ह्या सृष्टीचें क्षणभर अवलोकन केलें असतां आपणांस असें दिसून येईल कीं आपण ह्या सर्वांचे अधिपति आहों. सकल स्थावरजंगमात्मक वस्तु आपणांकरितांच निर्माण झालेलें आहे. मग असें आहे तर, प्राणिमात्रांप्रमाणें प्रजोत्पादन करून लय पावणें एवढीच मनुष्यजन्माची इतिकर्तव्यता आहे, कीं जीवित सफल होण्यास श्रेष्ठ असें आपलें कांहीं संसारकर्तव्य आहे? मनुष्य लक्षांत घेईल तर हा अत्यंत महत्वाचा प्रश्न सकृद्दर्शनीं त्याच्या पुढें उभा राहील. (प्रकरण १–पृष्ठ १)

ह्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं लागलों म्हणजे, ऐहिक दृष्टीनें विचार करतां, कोणतेंहि संसारकर्तव्य नीटनेटकें बजावितां येण्यास द्रव्याची प्रथमतः अपेक्षा दिसून येते. कारण द्रव्याच्या अनुकूलतेनें सर्व कांहीं साध्य होतें. मात्र तें सं-

पादन करण्यास व्यवहारचातुर्य आधीं असावें लागतें. (प्रकरण २–पृष्ठ ३५ व प्रकरण ३–पृष्ठ ५९)

पण व्यवहाचातुर्य हें नैसर्गिक आहे. तें मुद्दाम ओढून ताणून आणूं म्हटलें तरी त्यापासून व्हावा तसा कार्यभाग होणार नाहीं. म्हणून द्रव्यसंपादनाकरितां पुष्कळांना श्रमच करावे लागतील, आणि श्रम करणारास विश्रांतीची किंवा मनोरंजनाची अवश्यकता मागोमाग आलीच. (प्रकरण ४–पृष्ठ ८५)

आतां श्रम किती करावे आणि विश्रांति किती घ्यावी ह्याचा तरी मेळ पाहिजे. म्हणजे मनुष्यानें आपल्या आरोग्याकरितां जपलें पाहिजे. (प्रकरण ५–पृष्ठ १०९)

एथपर्यंत विचार झाल्यानंतर पुढें असें उघड होतें कीं मनुष्य कितीहि चतुर असला किंवा त्यानें कितीहि श्रम केले तरी त्याला एकट्याला द्रव्यसंपादनाचा मार्ग सुसाध्य होणार नाहीं. तो ज्या राष्ट्रदेहाचा अवयव असेल त्याची अवस्था जर उत्तम असेल, म्हणजे त्या राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति जर बरी असेल, तरच त्याला सर्वांबरोबर द्रव्यसंपादनाचा मार्ग सुखकर होईल. म्हणून राष्ट्रत्वाकरितां, त्याच्या उन्नतीकरितां, किंवा राष्ट्रीय शिक्षणाकरितां प्रत्येकानें आपणांकडून होईल तेवढा प्रयत्न केला पाहिजे. (प्रकरण ६–पृष्ठ १२७)

पुढें असा विचार होतो कीं, राष्ट्र म्हणजे अनेक व्यक्तींचा समुदाय, आणि त्या अनेक व्यक्तींपैकींच आपण एक, त्या अर्थीं राष्ट्रीय शिक्षण म्हणजे प्रत्येकाचें आत्मशिक्षणच होय. (प्रकरण ७–पृष्ठ १४५)

आतां आत्मशिक्षण हें वाचनानें प्राप्त होतें. म्हणजे मागच्यास ठेंच पुढचा शहाणा ह्या न्यायानें पूर्वींच्या लोकांच्या अनुभवाचें शिक्षण वाचनानें मिळतें. आणि तें गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत सर्वांस साध्य करून घेण्याचा पुस्तकालयें हा राजमार्ग असून, सांप्रतकालीं तो खुला आहे. (प्रकरण ८—पृष्ट १६२ व प्रकरण ९—पृष्ठ १७५)

वाचनाचा परिणाम देशभक्ति हा आहे. कै० महादेव गोविंद रानडे, श्रीमन्महाराज सयाजीराव गायकवाड हे देशभक्तीचे मूर्तिमंत पुतळे होते व आहेत. ते त्यांचें वाचन म्हणूनच होत. (प्रकरण १०—पृष्ठ १८७)

देशाविषयीं एकदां प्रीति उत्पन्न झाली म्हणजे प्रत्येक नागरिकाचें आपल्या देशाविषयीं काय कर्तव्य आहे हें मनांत येतें. (प्रकरण ११—पृष्ठ २०९) व आपण ज्या समाजांत राहतों त्या समाजाविषयींचें प्रेम दुणावून सामाजिकवर्तनाचा आळा आपणांला बसतो.(प्र. १२पृ. २२९)

अर्थातच देशाच्या कल्याणाकरितां मनुष्यानें, आपला अमोल वेळ फुकट दवडूं नये. देशभक्तीच्या उद्योगांत त्याचा अंत व्हावा. (प्रकरण १३—पृष्ठ २४९)

एवंच द्रव्य ह्या मध्यबिंदूपासून देशकल्याणाविषयीं सतत उद्योगापर्यंतच्या त्रिज्येनें जें वर्तुल काढितां येईल त्याच्या आंत संसारसंबंधी मनुष्याचें ऐहिक कर्तव्य संपतें. कारण देशभक्ति ही एकप्रकारें ईशभक्तिच आहे, आणि देशकार्यांत गढून जाणें ही ऐहिक दृष्टीनें परमेश्वराशीं तद्रूपताहि आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचा पहिला भाग एथें पुरा होतो.

आतां उद्योगानें (तपानें) माणूस बुद्धिमान् होतो,

म्हणजे स्वयंजोति होतो. (पृष्ठ २९४ ह्यावरील टिपेंत* ह्याविषयीं मीं उल्लेख केला आहे.) ही ज्योति सदैव प्रकाशित राहण्याकरितां उद्योगाचे ठायीं **श्रद्धा** असली पाहिजे. पारमार्थिक दृष्टीनें परमेश्वरप्राप्तीचा निर्झर श्रद्धेपासून उगम पावतो. (प्रकरण १४—पृष्ठ २७१)

उद्योगाचे ठायीं श्रद्धा असावी, त्याप्रमाणेंच तो सदिच्छेनें, सद्धेतूनें किंवा सदाशेनें करावा; आणि प्राणिमात्रांच्या कल्याणाकरितां औदार्यानें म्हणजे **सुजनतेनें** करावा. (प्र० १५—पृष्ठ २८९ व प्र० १६—पृष्ठ २९९)

मात्र त्या सुजनतेची पात्रता अंगीं येण्यास **सद्वर्तन** आवश्यक आहे. इतकेंच नाहीं तर, परमेश्वरप्राप्तिरूप वर्तुलाचा तो मध्यबिंदुच आहे. (प्र० १७—पृष्ठ ३१३)

कारण सद्वर्तनानें **शांति** आणि **सौख्याचा** लाभ होतो. आणि हेंच मानवधर्माचें किंवा संसारकर्तव्याचें सार आहे. (प्रकरण १८—पृष्ठ ३३९ व प्रकरण १९—पृष्ठ ३५९—७६). एथें प्रस्तुत ग्रंथाचा दुसरा भाग पूर्ण होतो.

एकंदरीनें पाहतां, वित्तशुद्धीनें ऐहिकदृष्ट्या आणि चित्तशुद्धीनें पारमार्थिक दृष्ट्या परमेश्वरप्राप्ति करून घेणें हा मानवजीविताचा किंवा संसाराचा उद्देश होय, हा प्रस्तुत ग्रंथांतील विषयाचा इत्यर्थ आहे.

बळवंत गणेश दाभोळकर. प्रकाशक.

---

* हे स्वयंज्योति गृहस्थ **रा० रा० गणेश कृष्ण आपटे,** ता० १५ नवंबर १९१२ रोजीं परलोकवासी झाले. त्यांचेविषयीं माझी अत्यंत पूज्यबुद्धि असल्यामुळें त्यांचें निधनवृत्त एथें नमूद करून ठेवितों. **ब० ग० दा०.**

प्रकरण १

अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न

(ओंवी)

धन्य धन्य हा नरदेहो । एथील अपूर्वता पहा हो ॥
जो जो कीजे परमार्थ लाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १

—रामदास

प्रकरण १

अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न

ह्या संसारांत आपणास पुष्कळ गोष्टी शिकावयाच्या आहेत. त्यांपैकीं अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट ह्या जगांत कसें रहावें ही होय. लोक आपल्या जीविताच्या संरक्षणासाठीं जितकी काळजी वाहतात तितकी दुसऱ्या कशाचीहि वहात नसतील. पण तें जीवित उन्नत आणि सफल होण्याकरितां मनापासून खटपट करणारे लोक फार थोडे असतात.

जीवित सफल करून घेणें ही कांहीं सामान्य गोष्ट नाहीं. हिपॉक्रेटिस् ह्यानें आपल्या वैद्यक ग्रंथाच्या आरंभीं असें म्हटलें आहे कीं " आयुष्य अल्प आहे, ज्ञान अनंत आहे; अनुकूल समय थोडे व चंचल आहेत; अनुभवजन्य ज्ञान संशयात्मक आहे. व सत्य अनुमान फार कठिण आहे. " एका संस्कृत कवीची अशाच अर्थाची उक्ति आहे:—

(श्लोकार्ध)

*अनंत पारं किल शब्दशास्त्रं । स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ॥

—सुभाषित

(श्लोकार्ध)

* शास्त्रें फार अपार जीवित तुझें अत्यल्प कीं मानवा ।
तेंही विघ्नशताभिभूतचि असे नाहींचरे वानवा ॥

ह्या जगांत सुख आणि यश ह्या दोहोंची प्राप्ति आ-ह्मां मनुष्यांच्या स्थितीपेक्षां देखील कृतीवर जास्त अ-वलंबून आहे. मनुष्याच्याच कृतीमुळें असंख्य लोकांचा नाश झालेला आहे. पंचमहाभूतांकडून नाश पावलेले लोक त्या मानानें फार कमी असतील. मनुष्यांच्या हातून जित-क्या घरांदारांचा व शहरांचा विध्वंस झाला आहे त्या मानानें वादळ व धरणीकंप ह्यांनीं केलेला नाश कांहींच नाहीं. नाश दोन प्रकारचे आहेत. एक कालगतीमुळें झालेला व दुसरा मनुष्यांच्या कृतीनें झालेला.

मनुष्यकृतीनें होणारा नाश सर्वांत भयंकर आहे. व मनुष्याचे अत्यंत दुष्ट शत्रू मनुष्याच्याच हृदयांत वास करितात.

" आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैवरिपुरात्मनः "

ह्या गीतावाक्यांत सांगितल्याप्रमाणें आपलें हित किंवा अहित करून घेणें हें आपल्या स्वाधीन आहे. पुष्कळ लोक इतरांस दुःख देण्याचाच धंदा करितात, अथवा अशा प्रकारचे धंदे करितात कीं त्यांपासून दुसऱ्यांस त्रासच होतो. तारुण्याच्या धुंदींत मनुष्याच्या हातून अनन्वित कर्में घडतात आणि वृद्धपणीं त्यांचा त्याला पस्तावा हो-तो पण मग पस्तावा होऊन काय उपयोग ? जी गोष्ट एकदां झाली ती कांहीं केल्यानें नाहींशी होणार नाहीं. मनुष्यें स्वार्थ साधण्याच्या नादांत शहाणपणास अगदीं रजा देतात. त्यामुळें त्यांचा स्वार्थहि साधत नाहीं व त्यांच्या हातून इतरांचें नुकसान होतें.

(ओंव्या)

कडाडीं लोटला गाडा । कां शिखरौनी सुटला धोंडा ॥
तैसा न देखे जो पुढां । वार्धक्य आहे ॥ १
कां आड वोहळा पाणी आलें । कां जैसें म्हैसयाचें झुंज माजलें ॥
तैसें तारुण्याचें चढलें । भुररें जया ॥ २
न करावें तें करी । असंभाव्य मनीं धरी ॥
चिंतू नये तें विचारी । जयाची मति ॥ ३
रिघे जेथ न रिघावें । मागे जें न घ्यावें ॥
स्पर्शे जेथ न लागावें । अंग मन ॥ ४

—ज्ञानेश्वरी

मनुष्याला ह्या जगांत अनेक प्रकारचीं संकटें व दु:खें प्राप्त होतात, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु पुष्कळ दु:खें टाळण्यासारखीं असून लोक तीं टाळीत नाहींत, व पुष्कळ सौख्य मिळण्यासारखें असून तें मिळवीत नाहींत. म्हणून मनुष्यास होणाऱ्या दु:खांसंबंधानें बऱ्याच अंशीं तो स्वत:च दोषास पात्र असतो; व त्यामुळें तर मनास अधिकच उद्वेग होतो; कारण

(आर्या)

जिव्हेनें उक्त तसे लेखनिनें लिखित शब्द बहु असती ॥
" करितां, झालें असतें " यांसम दु:खद दुजे न मज दिसती ॥ १

—व्हिटियर

पुष्कळ वेळां असें घडतें कीं, ज्या गोष्टी आपण वाईट समजतों त्या मूळच्या कांहीं वाईट नसतात. चांगल्या गोष्टींचा दुरुपयोग किंवा अतिरेक झाल्यामुळें त्या वाईट होतात. यंत्रांतलि एकादें चक्र योग्य ठिकाणीं असतें, तोंपर्यंत तें सुरळीत चालतें. परंतु तें स्वस्थानापा-

सून यत्किंचित् हाललें तर सर्व यंत्राचा विघाड होतो. त्याचप्रमाणें आपण सृष्टिनियमाच्या विरुद्ध वागूं लागलों म्हणजे आपणास दुःख भोगावें लागणें हें साहजिकच आहे. धैर्य हा गुण चांगला आहे. पण त्याचाच अतिरेक झाला तर विवेकशून्यता होते. प्रेमाचा अतिरेक झाला तर मानसिक दुर्बलता येते. मितव्ययाचा अतिरेक झाला म्हणजे लोभ होतो. जी गोष्ट एकाला अमृतप्राय आहे, तीच दुरुपयोगामुळें दुसऱ्याला विषप्राय होते. सृष्टिनियम आहेत त्याहून भिन्न असते तर चांगलें झालें असतें, असें कोणाच्यानें म्हणवणार नाहीं. कोणी मनुष्य पडला आणि त्याचा पाय मोडला तर हा त्याच्या निष्काळजीपणाचा परिणाम होय. त्याबद्दल गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमास दोष देण्यांत काय अर्थ आहे? गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमांत फेरफार केल्यानें हल्लींपेक्षां चांगली स्थिति प्राप्त होईल असें मुळींच नाहीं.

आपलीं बहुतेक दुःखें आपल्याच दोषांमुळें आपणांस प्राप्त होतात. आपल्या हातून दोन प्रकारचे दोष घडण्याचा संभव असतो. एकादी गोष्ट नीतीविरुद्ध किंवा अयोग्य आहे असें कळत असून ती केल्यामुळें होणारे दोष हे एका प्रकारचे होत; व आपल्या अज्ञानामुळें व गैरसमजुतीमुळें होणारे हे दुसऱ्या प्रकारचे होत. ह्यांपैकीं पहिले दोष आपल्या हातून घडूं नयेत म्हणून आपणास आपली हृदयस्थ सद्बुद्धि नेहमीं सांगत असते. असें असून तिचें न ऐकतां जर ते प्रमाद आपण केले तर ते जाणून बुजून केले असें म्हटलें पाहिजे.

(श्लोक)

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोंऽतरात्मनः ॥
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत । विपरितं तु वर्जयेत् ॥ १

—मनु

भावार्थः–आपल्या अंतरात्म्यास जें केल्यानें संतोष वाटेल तें कृत्य प्रयत्नानें करावें, व त्याच्या उलट प्रकारचें कृत्य आपल्या हातून होऊं नये अशी खबरदारी घ्यावी.

दुसऱ्या प्रकारचे दोष टाळण्याकरितां आपली विचारशक्ति, आपल्या वडिलांची व मित्रांची सल्ला, व आपलें शिक्षण ह्यांची मदत घेतली पाहिजे. आपलें शिक्षण चांगलें होण्याविषयीं आपण फार काळजी घेतली पाहिजे. आपणां सर्वांस आमरणान्त निदान एका शिष्यास तरी शिकविणें भाग आहे. तो शिष्य दुसरा कोणी नाहीं, तर स्वतः आपणच होय.

मनुष्य स्वतःच्या प्रयत्नानें जें शिक्षण मिळवितो तें जसें त्याच्या अंगीं बाणून जातें, तसें दुसऱ्याचें शिक्षण बाणत नाहीं. पुष्कळांची अशी कल्पना असते कीं, शाळा सोडली म्हणजे आपलें शिक्षण संपलें. पण खरोखर म्हटलें तर त्यावेळीं शिक्षणास कोठें नुकती सुरुवात होते व मनुष्य मरेपर्यंत तें चालूच असतें. सेनेका म्हणतो, “ लोक आपल्या बुद्धीचा जर चांगला उपयोग करितील, आणि सुख मिळण्याकरितां जशी खटपट करितात त्याप्रमाणें सद्गुण संपादण्याकरितां करितील, तर किती तरी कल्याण होईल बरें ! ”

आमच्या ह्या हिंदुस्थान देशांत प्राचीन काळापासून दैवावर भरंवसा ठेवण्याचा प्रघात चालत आला आहे.

दैववादी लोकांना असें वाटतें कीं, पुढें होणाऱ्या सर्व गोष्टी ठरलेल्याच असतात आणि मनुष्यानें कांहीं केलें तरी होणार तें कांहीं चुकत नाहीं.

(श्लोक)

यदभावि न तद्भावि । भावि चेन्न तदन्यथा ॥
इति चिंताविषघ्नोऽयं । अगदः किं न पीयते ॥ १

—हितोपदेश

भावार्थः—

(आर्या)

होणार तें चुकेना, होणार न जें घडे कदा तें न ॥
चिंताविषशामक हें औषध ऐसें किमर्थ सेविसि न ॥ १

ह्या लोकांना असें वाटतें कीं, मनुष्यप्राणी हे केवळ ईश्वरानें आपल्या खेळाकरितां निर्मिलेल्या कळसूत्री बाहुल्या आहेत. आतां हें मत खरें आहे कीं काय? जीवितासंबंधानें कांहीं सिद्धांत आपणास ठरवितां येतील कीं नाहींत? व संसारसागरांतून आपली नाव इष्ट दिशेनें चालविण्याची शक्ति मनुष्याच्या अंगीं आहे किंवा नाहीं? अथवा ती नाव जिकडे यदृच्छेनें जाईल तिकडे मनुष्यास जाणें भाग आहे? आमच्या मतें ह्या प्रश्नांचें उत्तर अगदीं उघड आहे: मनुष्यप्राणी हा कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें नसून त्याच्या अंगीं पराक्रम आहे, व आपली स्थिति बरी-वाईट करून घेण्याचें सामर्थ्यहि आहे. जर मनुष्याची स्थिति चांगली नसली तर हा त्याचाच दोष आहे. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे कीं,

(श्लोकार्ध)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।

दैवेन देयमिति का पुरुषा वदन्ति ॥

—हितोपदेश

भावार्थः—

(आर्या)

उद्योगी नरसिंहा लक्ष्मी येउनि स्वयेंचि कीं वरिते ।
दैवचि देणार असें वदती पुरुषार्थहीन केवळ ते ॥ १

आतां, जर आपली भावी स्थिति चांगली-वाईट करण्याचें आपल्या हातांत आहे, तर ह्या जगांत आपणास काय कर्तव्य आहे व ह्या जीविताचें उत्तम सार्थक कोणत्या रीतीनें होईल ह्याचा प्रथम विचार केला पाहिजे. कांहीं लोकांस ह्या जगांत आपणास कांहीं कर्तव्य आहे असें वाटत नाहीं; म्हणून त्यांच्या सर्व क्रिया आणि आचरण ह्यांत कांहीं धरबंद नसतो. कांहीं लोक ह्या जगांत आपलें कर्तव्य ओळखितात आणि आपलें आचरण त्या कर्तव्याच्या अनुरोधानें ठेवितात. आपलें पहिलें कर्तव्य म्हटलें म्हणजे आपणामध्यें जी सत्कार्यशक्ति आहे तिचा अपव्यय होऊं न देतां, तिच्याकडून जेवढें कार्य घडण्यासारखें आहे तेवढें उत्तम रीतीनें करून घेणें हें होय.

हंबोल्ट म्हणतो, “ प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या सर्व गुणांचा उत्तम विकास होईल, आणि आपली सर्व बाजूंनीं उन्नत अवस्था होईल असा यत्न करावा. ” पण हा यत्न केवळ स्वार्थबुद्धीनें करितां कामा नये. कारण तशा बुद्धीनें केल्यास त्यांत मुळींच यश येणार नाहीं हें खास समजावें. बेकन म्हणतो, “ स्वतःचें हित साधणें हा ह्या जीवितास शोभण्यासारखा हेतु नाहीं. ” बुद्ध,

प्लेटो, आरिस्टाटल, सेंटपाल, ज्ञानदेव, तुकाराम, ह्यां-सारख्या अत्यंत थोर पुरुषांनीं जी आत्मोन्नति करून घे-तली, ती स्वार्थ साधण्याकरितां नव्हे. केवळ स्वार्थ साधून त्यांना कधींहि संतोष झाला नसता. ह्यावरून आ-पली उन्नति करावयाची ती परहिताकरितां करावयाची हें उघड आहे. अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां आपलें आयुष्य अत्यंत मनोहर आहे असें दिसून येईल. स्वार्थ-लंपट मनुष्याच्या आयुष्यांत कांहीं मौज नाहीं, कारणः—

(श्लोक)

दानेन पाणिर्नतु कंकणेन । श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन ॥
विभाति काया करुणापराणां । परोपकारैर्नतु चंदनेन ॥ १

—भर्तृहरि

भावार्थः—

(श्लोक)

श्रुतेंचि कीं श्रोत्र न कुंडलानें । दानेंचि कीं पाणि न कंकणानें ॥
साजे तसा देहहि हा न आनें । परोपकारें नच चंदनानें ॥ १

—**वामन**

ज्याप्रमाणें एकाद्या मनुष्यास श्रीमंत होण्याची इच्छा असल्यास आपला आदा आणि खर्च काय आहे हें पहाणें जरूर आहे, त्याचप्रमाणें आत्मोन्नति करण्याची ज्याला इच्छा आहे त्यानें नेहमीं आत्मपरीक्षण कर-ण्याची संवय ठेविली पाहिजे. “ तूं स्वतःची ओळख करून घे ” अशा अर्थाचें ग्रीक भाषेंत एक वचन आहे. व संस्कृत ग्रंथांतहि आत्मज्ञानाचें महत्त्व फार वर्णिलें आहे.

(श्लोक)

नानाशास्त्रं पठेल्लोके । नानादैवतपूजनम् ॥

आत्मज्ञानं विना पार्थ । सर्वं कर्म निरर्थकम् ॥ १

—उत्तरगीता

भावार्थः—मनुष्य नाना शास्त्रांचें पठण करो, किंवा नाना दैवतांची पूजा करो; आत्मज्ञानावांचून सर्व खटपट व्यर्थ आहे.

ह्यावरून आपणा स्वतःची ओळख आपण करून घेणें हें काम जसें फार महत्त्वाचें आहे, तसेंच कठिणहि आहे असें दिसून येईल. **मॉंटेन** म्हणतो,

" ' अहं ' ह्या व्यक्तीसारखा राक्षस किंवा अद्भुत पदार्थ ह्या जगांत अद्यापि माझ्या पाहण्यांत आला नाहीं."

सर **टी. ब्राउन** नामक एका विख्यात इंग्रजी ग्रंथकाराचे आयुष्यांत विशेष महत्त्वाची किंवा चळवळीची अशी एकहि गोष्ट घडली नाहीं. परंतु त्याला आत्मज्ञान करून घेण्याची संवय असल्यामुळें त्याचें आयुष्य किती मनोरंजक झालें तें पहा ! तो म्हणतो, " माझ्या आयुष्याचीं तीस वर्षें म्हणजे केवळ चमत्कारपूर्ण अशीं मला वाटतात. त्यांची हकीकत सांगितली असतां ऐकणारास ती इतिहासासारखी न वाटतां कवितारूप व काल्पनिक भासेल. "

(श्लोक)

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत । नरश्चरितमात्मनः ॥
किं नु मे पशुभिस्तुल्यं । किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—प्रति दिवशीं मनुष्यानें आपल्या वर्तनाचें निरीक्षण करावें, व तें पशूंच्याप्रमाणें होत आहे किंवा सत्पुरुषांच्या प्रमाणें होत आहे हें पहावें.

दुसऱ्यांनीं केलेला उपदेश आजपर्यंत कोणास आ-

वडला नाहीं. तथापि जे पहिल्या प्रथम फुकटची सल्ला घेणार नाहींत, त्यांना कधीं ना कधीं तीच सल्ला पश्चात्तापाच्या रूपानें भारी किंमतीस विकत घ्यावी लागेल. म्हणून ज्याला ह्या जगांत कांहीं कर्तव्य आहे, व ह्या आयुष्याचें सार्थक करून घ्यावयाचें आहे, त्याला कांहीं उपयुक्त सूचना कराव्या हाच ह्या ग्रंथाचा मूळ उद्देश आहे.

सत्कार्य करण्याची सोन्यासारखी संधि आली असतां मनुष्यें ती कशी दवडून टाकतात, ह्याचा विचार केला असतां अत्यंत खेद वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. जिच्या योगानें हजारों गोरगरीबांस सुखी करितां आलें असतें अशी सामग्री हातीं असूनहि तिचा व्यर्थ अपव्यय करणारे लोक थोडे आहेत काय ?

आपण ज्या सुखांचा उपभोग घेतो तीं सुखें सत्य आहेत किंवा मिथ्या आहेत ह्याचा आपण विचार केला पाहिजे, व जीं मिथ्या सुखें आहेत त्यांचा त्याग केला पाहिजे. पुष्कळ गोष्टी सुख ह्या नांवानें मोडतात एवढ्याच कारणावरून त्या आपण करितों. पण त्यांनाच जर दुसरें कांहीं नांव दिलें तर त्यांचा आपणास तिटकारा वाटेल. कांहीं उपयुक्त काम केल्याशिवाय वेळ घालविणें ह्यांतच कितीएकांस सुख आहे असें वाटतें. जो मनुष्य निरुद्योगी असतो त्याचें " सुखाचें शरीर " आहे, असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. कितीएकांस असें वाटतें कीं सौख्य काय तें पंचेंद्रियांचेंच होय. मानसिक आनंदाची त्यांना कल्पनाच नसते. पण

खरोखर म्हटलें असतां मानसिक सौख्य शारीरिक सुखापेक्षां अधिक सरस आणि टिकाऊ असतें.

आपण आपल्या शरीराची हयगय करितों. कधीं कधीं बेपर्वाईनें शरीरास अपाय करून घेतों पण शरीर एक वेळ बिघडल्यावर आपल्या हातून काय काम होणार आहे? आपले मानसिक व्यापार सुरळीत चालणें हें देखील शरीराच्या सुस्थितीवर अवलंबून आहे. कलाकौशल्याचे पदार्थ पाहून आपणास किती मौज वाटण्यासारखी आहे? पण मुंबई शहरांतील कितीसे लोक तेथील चित्रशाळा पहाण्यास जात असतील? शास्त्रीय चमत्कारांपासून होणारा आनंद अनुभविण्यास आपण आपल्या अंगीं पात्रता आणीत नाहीं. अजबखाना पहाण्यास जाणारे कितीसे लोक असतील? व तेथील चमत्कारिक वस्तु पाहून खरा आनंद पावणारे कितीसे लोक आहेत? ज्या पृथ्वीवर आपण राहतों व ज्या आकाशाचें आपल्यावर छत आहे, त्यांतील अनंत सुंदर वस्तु व बहुविध चमत्कार ह्यांपासून होणाऱ्या उत्कृष्ट आनंदाचा लाभ आपण घेत नाहीं. संगीताचा आपण बराच उपभोग घेतों. तरी पण ती कला आपल्या देशांत दुर्गुणी लोकांच्या हातीं अधिक गेल्यामुळें संगीताचा आनंद आपणास व्हावा तसा होत नाहीं. आपण मनुष्यें विचारवंत आहों. पशूंना केवळ उपजतबुद्धि मात्र असते. आह्मी त्यांच्यापेक्षां फार श्रेष्ठ आहों असा आह्मी गर्व वाहतों. पण आमच्या विचारशक्तीच्या योगानें आह्मीं मनुष्यजातीच्या सुखांत कितीशी भर घातली आहे

बरें? कितीएकांच्या मतें तर विचारशक्तीपासून मनुष्यें सुखापेक्षां दु:खच अधिक भोगतात. मनुष्यें व्यर्थ काळजीनें झुरणीस लागतात. पण पशु आपणास मुळींच त्रास करून घेत नाहींत. "वाजे पाऊल आपुलें। म्हणे मागें कोण आलें ॥" ह्या न्यायानें भलत्याच शंका, भलत्याच प्रकारचें भय, व भलतीच काळजी मनांत आणून मनुष्य आपणास कष्टी करून घेतो. ह्या जगांत पुष्कळ गोष्टींचा आपणास खुलासा होत नाहीं, म्हणून त्याबद्दल विनाकारण त्रासून उपयोग नाहीं.

चिंतेनें आपणास व्यापून घेणें जरी इष्ट नाहीं, तरी पण अगदींच बेफिकीर रहाणें हेंहि चांगलें नाहीं. आपण नेहमीं सावधगिरीनें वागलेंच पाहिजे. ज्या कामांत आपल्या हातून मुळींच चूक होणार नाहीं अशी खातरी आहे त्यांत देखील सावधपणा ठेविला पाहिजे. लॉर्ड चेस्टरफील्ड म्हणतो, "आपल्या सद्गुणांचा उपयोग करण्यांतच जास्त खबरदारी ठेवण्याची जरूर असते. दुर्गुण टाळण्यास तेवढ्या सावधपणाची जरूर नाहीं. कारण दुर्गुणाचें खरें स्वरूप इतकें ओंगळ आहे कीं तें पहातांच आपणास त्याची किळस वाटण्यासारखी आहे. परंतु दुर्गुण बहुधा सद्गुणाचें सोंग घेत असतो व म्हणूनच आपण त्याच्या मोहांत पडतों." आपल्या सर्वांच्या पहाण्यांत असे पुष्कळ लोक येतात कीं त्यांच्यामध्यें बरेच चांगले गुण असून ते हळूहळू निर्दय आणि पाषाणहृदयी बनतात. लार्ड पामर्स्टन ह्याचें असें म्हणणें होतें कीं, "सर्व मुलें जन्मतात तेव्हां चांगलींच असता-

त." ह्या त्याच्या म्हणण्यावर बरीच टीका झाली होती. परंतु कसेंहि असलें तरी एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, कोणीहि मनुष्य पक्का दुष्ट बनावयास बराच काळ लागतो.

"जगांत मनुष्यावर दुर्गुणाचा पगडा बसतो ही मोठी वाईट गोष्ट आहे ह्यांत संशय नाहीं पण त्यांतल्या-त्यांत सुदैवाची गोष्ट ही आहे कीं, आपला मूळचा स्वभाव बदलून आपणास पक्के दुष्ट होण्यास बराच अवकाश लागतो व बरीच खटपट करावी लागते. आपण सद्गुणापासून पतन पावतों पण आकाशांतील उल्कांप्रमाणें आमचा अधःपात एका क्षणांत होत नाहीं."[१]

आतां व्यक्तीला क्षणभर सोडून एकंदर मनुष्य जातीकडे वळलें असतां किती असंख्य सुखसाधनांची हेळसांड आपणाकडून होत आहे हें दिसून येईल. न्यूटन ह्यानें आपल्या सर्व शोधांअंतीं आपल्या अज्ञानाविषयीं जे उद्गार काढले, तेच उद्गार हल्लीं देखील मनुष्यजातीस लागू पडण्यासारखे आहेत. आपण सर्व मनुष्यें समुद्रकिनाऱ्यावर खेळणाऱ्या लहान मुलांप्रमाणें आहोंत. मुलांना जशी एकादी चकचकीत शिंप सांपडावी किंवा समुद्रांतील एकादी चमत्कारिक वनस्पति भरतीच्या वेगानें किनाऱ्यास लागलेली सांपडावी, तद्वत् आह्मांस आजपर्यंत लागलेल्या शोधांची स्थिति आहे. पण ज्ञानाचा जो अफाट महासागर तो आह्मापुढें तसाच असून त्यांतील अनंत अमोलिक रत्नांचा शोध अद्यापि झालेला नाहीं. असा एकहि पदार्थ नाहीं कीं ज्याचे एकंदर गु-

१. सर टी. ब्राउन्

णधर्म आपणांस कळले आहेत. आपण निर्वाहाकरितां रात्रंदिवस खपतों. पण सृष्टींतील निरनिराळ्या शक्ति व जड पदार्थांचे गुणधर्म हे हल्लीं आपणांस कळता-त त्याहून जरा जास्त कळतील तर आपल्या निर्वाहाची योग्य सामग्री एक दोन तासांच्या श्रमानें मिळवितां येईल, आणि आपल्या मनाची उन्नति व गुणांचा विकास क-रण्यास आपणांस हवी तेवढी फुरसद सांपडेल. वाफे-च्या शक्तीचा उपयोग जेवढा होण्यासारखा आहे ते-वढा अद्याप आपणांस करून घेतां येत नाहीं. विजेचा उपयोग आपल्या बाळपणांत फारसा ठाऊक नव्हता; व हल्लीं नुकता कोठे समजूं लागला आहे. नद्यांच्या जलौघाची शक्ति अजून बहुतेक फुकट जात आहे. श-स्त्रप्रयोगाच्या दुःसह वेदना नष्ट करणारें औषध जर पूर्वींच सांपडलें असतें तर किती मनुष्यांच्या व जना-वरांच्या यातना चुकल्या असत्या! अशा प्रकारचीं उ-दाहरणें देऊं लागल्यास एक मोठा स्वतंत्र ग्रंथ होईल. ह्यावरून आणखी लक्षावधि शोध होण्यासारखे आहेत ह्याबद्दल कोणाला शंका वाटणार नाहीं. व ते शोध क-दाचित् आपल्या नजरेच्या आटोक्यांतले देखील असती-ल. ह्याप्रमाणें ज्ञानाच्या महासागराचें मंथन करणें हें जें सर्व जगास अत्यंत कल्याणकारक काम, तें तसेंच पडून राहिलें आहे. असें असून जीं राष्ट्रें आपणांस ख्रि-स्तानुयायी म्हणवितात तीं एकमेकांचा नाश करण्यांत व जमिनीसाठीं पशूंप्रमाणें झगडण्यांत अगणित द्रव्या-चा चुराडा करितात हें मोठें आश्चर्य नव्हे काय?

मागच्या पिढीच्या वेळीं मुलांस लिहिणें वाचणें शिकविण्याची जरूर आहे असें लोकांस वाटत नसे. व हल्लीं देखील शेंकडा ९० मुलांस लिहितां वाचतां येत नाहीं. असें असून शिक्षण फार होत आहे अशी ओरड करणारे लोक आहेतच. ह्या ओरड करणारांपैकीं कांहींच्या म्हणण्याचा खरा भावार्थ असा असतो कीं जें शिक्षण मिळतें तें लोकांच्या स्थितीस अनुरूप असें नाहीं. हें म्हणणें कांहीं अंशीं खरें आहे. कांहीं लोकांस मुलांच्या शिक्षणार्थ खर्च करावासा वाटत नाहीं. पण त्यांना असें समजत नाहीं कीं आज्ञानापासून होणाऱ्या नुकसानीपुढें शिक्षणाचा खर्च कांहींच नाहीं. हल्लीं बहुतेक मुलांस शिक्षण मिळण्याची सोय झाली आहे. परंतु शिक्षणपद्धति ज्या प्रकारची असावी त्या प्रकारची नाहीं. एथें ह्या विषयासंबंधानें विशेष चर्चा करणें अप्रासंगिक होईल. परंतु एवढें तरी सांगणें जरूर आहे कीं, आमच्या शाळांमधून नैतिक शिक्षणाची अगदीं हयगय होते. ह्यामुळें कांहीं वाईट परिणाम झाले आहेत. उदाहरणार्थ कित्येकांची अशी कल्पना झालेली दिसते कीं " नीतिविरुद्ध कांहीं आचरण घडल्यास तें अयोग्य आहे हें खरें, व त्यापासून कदाचित् इतर लोकांस त्रास होईल; पण तें करणारास निदान ह्या जन्मांत तरी अधिक सुखाचा व समृद्धीचा लाभ होईल. त्याचप्रमाणें विषयासक्ति, अनियमित वर्तन, लोभ, आलस्य इत्यादि दुर्गुण कितीहि निंद्य असले तरी त्यांपासून फार झालें तर इतर मनुष्यांचें नुकसान होईल, पण

आपली स्वतःची तरी चैन होईल. कोणालाहि काय, आपल्या स्वतःपुरतें पाहिलें असतां सुख आणि स्वस्थता ह्यांशिवाय दुसरें काय पाहिजे? सद्वर्तन, परोपकार इत्यादि गोष्टी फार चांगल्या व प्रशंसनीय असतील, पण त्यांच्यासाठीं आपणास सभ्य प्रकारच्या मौजा देखील टाकून द्याव्या लागतील, व सारा जन्म स्वार्थत्यागांतच घालवावा लागेल."

(श्लोक)

वृथा चिंताडोहीं अहह बुडुनि नित्य खपणें ।
वृथा गोपवृत्ती धरुनि लघु कर्मींहि करणें ॥
वृथा वाग्देवीची अनवरत सेवा, वद खरें ।
प्रियेसंगें कुंजीं वसुनि रमणें श्रेष्ठ न वरें? ॥ १*

पण खरोखर पाहिलें असतां, ही त्यांची कल्पना किती मिथ्या आहे बरें! दुर्गुणापासून मनुष्यास स्वतंत्रता व स्वस्थता मिळते हें म्हणणें अगदीं खोटें आहे, एवढेंच नाहीं तर, दुर्गुणी मनुष्यास ज्याःधन्यांच्या गुलामगिरींत राहावें लागतें त्यांसारखे दुष्ट धनी त्रिभुवनांत नसतील. हे धनी कोण म्हणाल तर त्याचेच अंतःकरणांतील कामादिक षड्रिपु हे होत.

तसेंच कितीएक तरुण लोकांस असें वाटतें कीं, दुर्व्यसन हें पुरुषार्थाचें लक्षण आहे. पण तसें म्हणावें तर अगदीं दुबळे आणि मूर्ख लोक देखील दुर्व्यसनी असूं शकतात. खरोखर म्हटलें तर सद्गुणी होण्यासच पुरुषार्थाची जरूर आहे. सद्गुणी मनुष्यच खरोखर स्वतं-

---

* मिल्टनचें लिसिडस नामक काव्य

त्र असतो. दुर्व्यसन म्हणजे गुलामगिरीच होय. ज्या वर्तनाच्या योगानें मनुष्याची अवनति होते तें वर्तन नीतिविरुद्ध आहे असें आपण म्हणतों. पण असें समजा कीं, लोकांच्या नैतिक कल्पनांमध्यें कांहीं विलक्षण फेरफार होऊन ज्याला आज दुर्वर्तन म्हणतात त्याला उद्यां सद्वर्तन हें नांव मिळालें, तरी त्या वर्तनापासून मनुष्याचें सुख व शांति ह्यांचा नाश पूर्वींप्रमाणें होणारच. म्हणून अमुक एक प्रकारचें वर्तन मनुष्याची अवनति करितें, ह्याचें कारण त्याला लोक दुर्वर्तन म्हणतात हें नव्हे; तर उलट पक्षीं तें वर्तन अवनति करणारें असतें म्हणून त्याला दुर्वर्तन म्हणतात.

दुःख आणि दुराचरण ह्यांचा निकट संबंध आहे असें दाखविणारीं वचनें धर्मग्रंथांमध्यें पुष्कळ आहेत. पण ह्या विषयावर लौकिक व्यवहारांत निष्णात अशा एका मनुष्याचें मत दिलें असतां अधिक प्रासंगिक होईल असें वाटतें. लॉर्ड चेस्टरफील्ड ह्यानें आपल्या मुलास पाठविलेल्या एका पत्राच्या शेवटीं म्हटलें आहेः—"माझ्या मुला, सद्गुणापासून मोठमोठे लाभ होतात. व जर तुला मोठेपणा व सुजनता मिळवावयाचीं असतील तर तूं सद्गुणी मनुष्यांचा कित्ता वळीव. तोच सुखप्राप्तीचा खरा मार्ग आहे."

प्रसिद्ध फ्रेंच तत्त्ववेत्ता डेकार्ट ह्यानें आपल्या वर्तनासंबंधानें चार नियम केले होतेः—पहिला, ज्या धर्मांत व ज्या कायद्याच्या अमलाखालीं आपण लहानाचे थोर झालों तो धर्म व ते कायदे पाळणें. दुसरा, जेव्हां

कोणतेंहि कृत्य करण्याचा प्रसंग येईल तेव्हां चांगला विचार करून तावडतोब तें करणें व परिणामाबद्दल खंती न बाळगणें. तिसरा, आपल्या इच्छा तृप्त करण्याचा प्रयत्न न करितां त्यांचें दमन करणें ह्यांतच सौख्य समजणें. चौथा, सत्यशोधन हा आपला नित्यव्यासंग समजून त्यांतच सारा जन्म घालविणें.

लिली ह्यानें आपल्या एका ग्रंथांत उपदेश केला आहे:—“ रात्रीं लवकर निजावें आणि पहांटेस पक्षी उठतात तेव्हां उठावें. आनंदी वृत्ति ठेवावी पण विनय सोडूं नये. गंभीरपणानें वागावें पण अगदींच उदास होऊं नये. धैर्य धरावें पण अविचारी होऊं नये. आपला पोषाख नीटनेटका ठेवावा. आहार परिमित व पथ्यकर असा ठेवावा. आपले मनोरंजनाचे विषय अपायकारक नसावे. कारणावांचून कोणावर विश्वास ठेवूं नये व अविश्वासहि धरूं नये. त्याचप्रमाणें अंधपणें ज्याच्या त्याच्या तंत्रानें वागूं नये.* आपल्याच मतासंबंधानें विनाकारण दुराग्रह धरून बसूं नये. देवाची सेवा करावी. देवास भिऊन वागावें. देवावर भक्ति ठेवावी म्हणजे तो आपलें कल्याण केल्यावांचून राहणार नाहीं.”

जे लोक अविचारी, दुष्ट, आणि स्वार्थपरायण असतात ते आपलें काल्पनिक हित साधण्याच्या नादांत स्वतःस व दुसऱ्यांस असुखी करतात यांत मोठेंसें नवल नाहीं. पण पुष्कळ सन्मान्य लोक व ग्रंथकार ह्यांचे

---

* मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः । —कालिदास
भावार्थः—मूर्ख मनुष्य दुसऱ्याच्या तंत्रानें वागतो.

ह्यातूनहि जाणून बूजून नव्हे पण चुकीनें अशा प्रकारचे परिणाम होतात; असें सांगितलें तर कितीएकांस कदाचित् आश्चर्य वाटेल. त्यांनीं पापयुक्त जीवित हेंच सुखमय जीवित असें वर्णन केलें आहे. त्यांनीं सद्गुणास स्वार्थत्याग हें नांव दिलें आहे; आणि तामसवृत्तीलाच धर्म ही संज्ञा दिली आहे. ह्यामुळें त्यांच्या उपदेशांचा असा अर्थ होतो कीं, ज्यांना सद्गुणी, पुण्यवंत आणि धर्मनिष्ठ व्हावयाचें असेल, त्यांनीं ह्या जगांत सुख म्हणून भोगतां कामा नये; पण दुःख मात्र सोसलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या उपदेशामुळें लक्षावधि लोक पुण्यप्राप्तीसाठीं म्हणून शरीरास नानाप्रकारें दंडितात व अनेक प्रकारच्या यातना भोगतात. धर्माच्या नांवानें जगांत अगणित लोकांचा छळ झालेला आहे, व हजारों लोकांचे जीव बळी पडले आहेत. ज्या लोकांनीं हा छळ केला ते धर्मनिष्ठ होते, सदय अंतःकरणाचे होते, व सुस्वभावी होते. पण धर्माच्या संबंधानें त्यांच्या कल्पना अगदीं चुकीच्या होत्या. हल्लीं देखील नेहमीं आपल्या पहाण्यांत कांहीं सन्मान्य लोक येतात; त्यांचें असें मत असतें कीं ज्या ज्या गोष्टी सुखप्रद आहेत त्या त्या नीतिविरुद्ध असल्याच पाहिजेत. त्यांच्या मतें धर्माचें स्वरूप कुब्जेप्रमाणें वांकडें, दुर्मुखलेलें व उदासीन असें आहे. ह्या सृष्टीमध्यें आनंददायक, सुखकर, सुंदर, आणि रमणीय अशा ज्या ज्या वस्तु आहेत त्या त्या इष्ट नसून अनिष्ट आहेत. त्या वस्तु म्हणजे आह्मांस आनंद आणि सुख व्हावें म्हणून त्या कल्याणनिधान परमेश्वरानें

दिलेल्या सर्वोत्कृष्ट देणग्या नव्हत; तर पड्रिपूंनीं आ-ह्मांस पकडण्यासाठीं पसरलेले ते कपटपाशच आहेत.

(आर्या)

दुःखाचा लवलेशहि जेथें ठाउक नसे असा स्वर्ग ॥
साधाया खचित नसे दुःखपथाविण जनीं दुजा मार्ग ॥ १

—कूपर

आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, ह्या संसारांतून मार्गक्रमण करीत असतांना आपणास दुःखाचे प्रसंग कधीं ना कधीं यावयाचेच. पण ज्याप्रमाणें ऊन आहे तेथें सावली असतेच, त्याप्रमाणें सुख आहे तेथे दुःख असावयाचेंच. आयुर्मर्यादेमुळें आपल्या इष्टमित्रांच्या वियोगाचें आपणां सर्वांस भोगावें लागणारें दुःख अपरिहार्यच आहे. पण त्या खेरीजहि दुसरीं पुष्कळ दुःखें भोगावीं लागतात व तीं भोगावीं लागणें साहजिकच आहे. ह्याचें कारण एक तर असें आहे कीं, आपल्या जीविताचा अनेक गोष्टींशीं संबंध आहे, व ज्ञानासंबंधानें जग अद्यापि बाल्यावस्थेंतच आहे. आपल्या जीवितरक्षणाचीं सर्व साधनें अद्याप आपणांस कळलेलीं नाहींत. आपल्या सभोंवतालच्या पदार्थांचें व शक्तींचें स्वरूप आणि गुणधर्म आपणांस पूर्णपणें अवगत झाले नाहींत. अशी स्थिति आहे तोंपर्यंत आपणांस बरींच दुःखें भोगावीं लागणारच. पण कूपर कवीच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या उक्तीप्रमाणें स्वर्गास जाऊं इच्छिणारानें ह्या जगांत दुःखच सोसलें पाहिजे. नाहींतर त्याला स्वर्गप्राप्ति व्हावयाची नाहीं. म्हणजे जो मनुष्य ह्या जगांत सुख भो-

गील, त्याला पुढें यमयातनाच भोगाव्या लागणार असा अर्थ होतो. अशा प्रकारच्या चुकीच्या कल्पनांमुळें पुष्कळ लोकांच्या मनाला विनाकारण त्रास, काळजी, व अस्वस्थता उत्पन्न झालेली आहे. इंग्लंडसारख्या देशांत देखील पुष्कळ तरुण मनुष्यें, आपण आनंद व सुख भोगलें हें पाप झालें असें समजून त्याबद्दल खेद पावतात, व स्वतःस व्यर्थ दोष लावून घेतात. खरोखर म्हटलें तर त्यांना खेद करण्याचें कांहीं कारण नसून उलट असें सुख आपणास प्राप्त झालें, व दुःखानें आणि रोगानें गांजलेल्या लोकांस आनंदी करण्याची अमोलिक शक्ति आपणांमध्यें आहे, ही ईश्वराची मोठी कृपा आहे, असें त्यांनीं समजलें पाहिजे. आपल्या हिंदुस्थान देशांत तर अशा विकारांची प्रवृत्ति पुष्कळच आहे. हें जग म्हणजे केवळ मिथ्या आहे; आपलीं बायकामुलें वगैरे आपले कोणी नव्हत; संसार असार आहे; संसारांत कांहीं सौख्य नाहीं; अशा प्रकारच्या कल्पना संस्कृत व मराठी ग्रंथांत जागोजाग आढळतात. त्याच कल्पनांच्या अंमलाखालीं आपल्या देशांत अनेक लोक घरदार व संसार सोडून संन्यास व अरण्यवास पतकरीत आले आहेत. ह्या मार्गाला निवृत्तिमार्ग असें म्हणतात. ह्या निवृत्तिमार्गाचा अतिरेक होऊं लागला म्हणून भगवद्गीतेमध्यें प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग ह्यांचा मेळ घालून दिला आहे.

(श्लोक)

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

नच संन्यसनादेव । सिद्धिं समधिगच्छति ॥ १
नियतं कुरु कर्म त्वं । कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥
शरीरयात्रापि च ते । न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ २
कर्मेंद्रियाणि संयम्य । य आस्ते मनसा स्मरन् ॥
इंद्रियार्थान् विमूढात्मा । मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ३
यस्त्विंद्रियाणि मनसा । नियम्यारभतेऽर्जुन ॥
कर्मेन्द्रियैःकर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ४

भावार्थः—

(आर्या)

नैष्कर्म्य तो न पावे, कर्माचा जो करी अनारंभ ॥
केवळ संन्यासानें पुरुषास न मुक्तिचा समारंभ ॥ १

—मोरोपंत

(श्लोक)

कर्मत्यागाहुनी कर्म । श्रेष्ठ तें नित्य तूं करी ॥
देहनिर्वाहाहि तूझा । न घडे कर्म टाकितां ॥ २

—वामन

(आर्या)

कर्मेंद्रियांसि दमुनी, विषय स्मरतो मनामधें मूढ ॥
म्हणती त्यातें ज्ञानी मिथ्याचारी सदा महामूढ ॥ ३

—मोरोपंत

(श्लोक)

अर्जुना इंद्रियातें जो । मनें करुनि आंवरी ॥
कर्मेन्द्रियें कर्मयोग । करी निष्काम थोर तो ॥ ४

—वामन

निवृत्तिमार्गालाच अनुलक्षून तुकाराम बोवांचा खालील अभंग आहे:—

नको त्यजूं स्त्रियापोर । बांधी सोपे माड्या घर ॥
आल्या अतीथा आदर । याहुनि धर्म कोणता ॥ १

आपण ह्या जगांत कोठून आलों, कोठें जाणार, वगैरे प्रश्न फार गूढ आहेत. त्या प्रश्नांचीं उत्तरें आपणांस मिळत नाहींत, म्हणून मनाचा संताप करून घेणारे पुष्कळ लोक आहेत. पण जे साधु आणि शहाणे आहेत ते असें कधीं करीत नाहींत. कधीं त्यांना ह्या जगांतील लोकांच्या दुराचरणाबद्दल राग येत असेल, व कधीं लोकांच्या दैन्यावस्थेबद्दल कींव येत असेल. पण ज्यांनीं म्हणून ह्या जगांत आपलें कर्तव्य बजाविलें आहे त्यांना आपल्या स्थितीबद्दल कधींहि असंतोष वाटत नाहीं.

(आर्या)

ईश दयामय आहे ऐसें वाटे सुनिश्चयें ज्याला ॥
त्यालाच ह्या जगाचा कळला गूढार्थ, तो न अन्याला ॥ १

—व्हिटीयर

सेनेका म्हणतो, " जगांत असें एकहि कर्तव्य नाहीं कीं, जें केल्यानें मनुष्यास आनंद प्राप्त होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें दुराचरणास प्रवृत्त करणारा असा एकहि मोहपाश नाहीं कीं, जो मनुष्यास तोडतां येणार नाहीं."

मिल्टन् कवीनें म्हटलें आहे:—

(आर्या)

निंदूं नको विधीला, त्यानें कर्तव्य आपुलें केलें ॥
तूं आचरी स्वधर्मा, ह्याहुनि कांहीं दुजें नसे उरलें ॥ १

सृष्टीपासून आह्मां मनुष्यांस आनंद व्हावा असाच सृष्टिकर्त्याचा हेतु स्पष्ट दिसतो. कारण, तसा हेतु नसता तर त्यानें ही सृष्टि सौंदर्यमय आणि संगीतपूर्ण

केली आहे तशी केली नसती. तेव्हां मिल्टननें म्हटल्याप्रमाणें सृष्टिकर्त्यानें आमच्याकरितां जें करावयाचें तें केलें आहे. आपण सन्मार्गानें वागून आपलें कर्तव्य करणें व तसें करून आपणा स्वतःस अनुपम आनंदाचा लाभ करून घेणें व आपल्या इष्टमित्रांस शांतीचा लाभ करून देणें हें काम आपलें आहे.

हल्लींच्या काळांत जेवढे शोध लागले आहेत, व जे चमत्कार दृष्टीस पडतात व जी प्रगति झाली आहे, तशी पूर्वी कधींहि नव्हती. अशा कालांत आपला जन्म झाला हें आपलें भाग्य समजलें पाहिजे. त्याबद्दल गर्व वाहण्याचें कांहीं कारण नाहीं, तर देवाचे उपकार मानले पाहिजेत.

ईश्वरानें दिलेल्या असंख्य देणग्यांचा अव्हेर न करितां आपण संतोषानें व कृतज्ञतेनें त्यांचा पूर्ण उपभोग घेणें हेंच योग्य आहे. पण आपणास दुःखाचे व काळजीचे प्रसंग कधींच येऊं नयेत, अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. वालपोल् ह्यानें म्हटलें आहे कीं, “ विचारशील लोकांना संसार हा हास्यरसप्रधान नाटकाप्रमाणें भासतो. आणि विकारवश लोकांना शोकरसप्रधान नाटकाप्रमाणें भासतो.” खरोखर म्हटलें तर संसारांत शोकाचे प्रसंग फार थोडे व आनंदाचे प्रसंगच फार असतात. आणि संसार सुखमय किंवा दुःखमय होणें हें बऱ्याच अंशीं मनुष्याच्या स्वतःच्या वर्तनावर अवलंबून असतें.

(श्लोकार्ध)

सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता । परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥

—अध्यात्म रामायण

भावार्थः—सुख आणि दुःख हीं दुसऱ्यापासून प्राप्त होतात ही कल्पना अगदीं मिथ्या आहे.

साक्रेटीस ह्याचें तर असें म्हणणें आहे कीं, "जो खरा साधु आहे त्याला जिवंतपणीं किंवा मरणानंतर देखील कांहीं विपत्ति प्राप्त होत नाहीं."

(श्लोक)

या विवेकविकासिन्यो । मतयो महतामिह ॥
न ता विपदि मज्जंति । तुंवकानीव वारिणि ॥ १

—योगवासिष्ठ

भावार्थः—ज्याप्रमाणें भोंपळे पाण्यांत बुडत नाहींत त्याप्रमाणेंच विवेकवान् मनुष्यें विपत्तीच्या प्रसंगीं शोकसागरांत बुडत नाहींत.

कसेंहि असलें तरी संसार कष्टमय आहे म्हणून सांगणाऱ्या साधुसंतांपेक्षां तो सुखमय आहे असें सांगणाऱ्या साधुसंतांचेंच म्हणणें अधिक खरें आहे. पण आपण काय करितों कीं, सुखामध्यें वर्षांचीं वर्षें जातात त्याचा मुळींच विचार करीत नाहीं; पण दुःखामध्यें जो अल्पकाळ जातो त्याचा मात्र ध्यास लावून घेतों. आपले सर्वच प्रयत्न सफल होतील अशी आशा करूं नये. सृष्टिनियमाचे व्यापार देखील कधीं कधीं बिनचूक घडत नाहींत. मग आपली काय कथा? पण "आरोग्य, बल आणि संपत्ति ह्यांची अनुकूलता असेल तेव्हां

मदोन्मत्त होऊं नये. तसेंच, विपत्ति आली असतां धैर्य सोडून निराश होऊं नये."

कित्येकांना असें वाटतें कीं, सन्मार्ग फार विकट आणि त्रासदायक आहे; आणि कुमार्ग फार सोपा आणि रमणीय आहे. पण ज्यांना चांगलें शिक्षण मिळालें आहे त्यांना सन्मार्गच सुलभ आणि रमणीय वाटतो, व कुमार्गाविषयीं त्यांना फार तिरस्कार वाटतो. सन्मार्ग आवडणें किंवा कुमार्ग आवडणें हें बऱ्याच अंशीं संवयीवर अवलंबून आहे. म्हणून लहानपणापासून सन्मार्गाकडे मन वळविण्याची संवय ठेविली पाहिजे.

तथापि अनीतीचे कित्येक प्रकार सकृद्दर्शनीं फार मोहक दिसतात व त्यांपासून क्षणमात्र सुखाचा अनुभवहि येतो, ही गोष्ट कबूल केलीच पाहिजे. आणि पुष्कळ लोकांचें कुमार्गांत पाऊल पडतें त्याचें हेंच कारण आहे. पण जे लोक अशा मोहांत पडतात त्यांना एक क्षणभर सुख वाटेल, पण पुढें दीर्घकालपर्यंत दुःख भोगावें लागेल. राईएवढा लाभ होईल, पण पर्वताएवढी हानि होईल. त्यांनीं एका मेजवानीकरितां आपली सर्व मिळकत विकल्यासारखें होईल. सारांश, ह्या जगापुरतीच ज्यांची नजर आहे त्यांना देखील सुख पाहिजे असेल तर त्यांनीं सन्मार्गानेंच वागलें पाहिजे. आत्मनिग्रहानें जेवढें सुख प्राप्त होईल त्याचा लक्षांशहि स्वैरवर्तनापासून होणार नाहीं.

संपत्ति आणि सुख हीं नेहमीं एकत्र असतातच असें

१. आलफ्रेड धि ग्रेट

नाहीं. सुखाचीं सर्व साधनें अनुकूल असतांहि पुष्कळ लोकांची स्थिति अगदीं बापुडवाणी दिसण्यांत येते. नशिबानें पुष्कळ दिलें तरी त्यापासून संतोष होणें हें मनाच्या स्वाधीन आहे.

(अभंग)

मन करा रे प्रसन्न । सकलसिद्धीचें कारण ॥
मोक्ष अथवा बंधन । सुखसमाधान इच्छा ते ॥ १
चित्त समाधाने । तरी विष वाटे सोनें ॥
चिंताच्या तळमळें । चंदनेंहि अंग पोळे ॥ २

—तुकाराम

संपत्ति, अधिकार, आणि मानमरातब ह्या गोष्टी सर्वांसच साध्य नाहींत. सौजन्य, औदार्य आणि शहाणपणा हे गुण प्रत्येकास जोडितां येण्यासारखे आहेत. मनुष्याच्या मिळकतीपेक्षां त्याच्या आंगचे गुण हीच त्याची खरी संपत्ति समजली पाहिजे. " संसार हें एक नाटक आहे. मनुष्यें त्यांतील नट आहेत. राजा, प्रजा, श्रीमंत, गरीब, इत्यादि त्यांतील निरनिराळ्या भूमिका आहेत.* हें आयुष्य संपल्यावर हें नाटक बंद होईल, व एथील नाटकी पोषाक काढून टाकावा लागेल. मग दरएक मनुष्याच्या बऱ्या-वाईट कर्मांचा निवाडा होईल. श्रीमंती, अधिकार, मोठेपणा, वगैरे गोष्टी त्या-

१. सेंट क्रिस्टोम

(श्लोक)

*एकदां तरुण, बाल एकदां । भाग्यवंतहि अभाग्य एकदां ॥
एकदां जरठ जाय सत्वरी । धर्मराजसदना नटापरी ॥ १

—वामन

च्यावरोबर येणार नाहींत." त्या निवाड्याच्या वेळीं आपलीं कर्में चांगलीं ठरतील असें आपण आचरण ठेविलें पाहिजे.

(श्लोक)

धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे । भार्या गृहद्वारि जनः स्मशाने॥
देहश्चितायां परलोकमार्गे । कर्मानुगोगच्छति जीव एकः ॥ १

—भर्तृहरि

भावार्थः—

(श्लोक)

व्रजांत धेनू धन तें निधानीं । स्त्री मंदिरीं बंधुजन स्मशानीं ॥
चितेंत काया, परलोकपंथें । जीवासवें कर्मचि एक जातें ॥ १

आपल्या कर्मांचा निवाडा कोणत्या तत्त्वावर होईल वरें? आह्मीं किती कामें केलीं याचा विचार व्हावयाचा नाहीं, तर आह्मीं किती प्रयत्न केला ह्याचा विचार होणार. जगांत आह्मीं यशस्वी झालों कीं नाहीं हें पाहण्यांत येणार नाहीं; तर यशस्वी होण्याची आमची योग्यता होती किंवा नाहीं ह्याचा विचार होईल.

(श्लोक)

कर्मण्येवाधिकारस्ते । मा फलेषु कदाचन ॥
मा कर्मफलहेतुर्भुर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि ॥ १

—भगवद्गीता

भावार्थः—कर्तव्य करावें एवढाच मानवाचा अधिकार आहे. त्या कर्तव्याच्या फलाविषयीं त्यानें आसक्ति ठेवूं नये, व कर्तव्य करण्यास कधींहि चुकूं नये.

(अभंग)

धन्य तोचि प्राणी क्षमा ज्याचे अंगीं । न भंगे प्रसंगीं धैर्यबळ ॥

न म्हणे कोणासी उत्तम वाईट । महत्त्व वरिष्ठ जेथें नसे ॥ १
अंतरीं सबाह्य सारिखें निर्मळ । हृदय कोमळ गंगारूप॥
तुका म्हणे काया कुरवंडीन तया । ठेवीन मी पायां मस्तक हें ॥ २

—तुकाराम

खरें सुख मिळण्याकरितां आपण शहाणपणानें व सन्मार्गानें वागलें पाहिजे. कुमार्गानें वागून व विषयासक्त होऊन सुख मिळणार नाहीं. सारांश, सद्गुण हेंच खरें स्वार्थसाधन आहे व अनीति हाच खरा स्वार्थनाश आहे.

(श्लोक)

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते । कार्याकार्य व्यवस्थितौ ॥
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं । कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ १

—भगवद्गीता

भावार्थः—

(आर्या)

कार्याकार्य विचारीं यास्तव शास्त्र प्रमाण तुज ताता ॥
जाणुनि शास्त्रविधीतें कर्म करायासि योग्य हो आतां ॥ १

प्रकरण २

व्यवहारचातुर्य

(ओंवी)

जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे। देश काल प्रसंग जाणे ॥
तया पुरुषा काय उणें। भूमंडळीं ॥ १

—रामदास

प्रकरण २

व्यवहारचातुर्य

संसारांत मनुष्याला यश येण्यास बुद्धिपेक्षांहि धोरण असण्याची फार जरूरी आहे. पण ज्यांच्या अंगीं हा गुण स्वभावतःच नसतो त्यांना तो सुलभ रीतीनें प्राप्त होण्याजोगा नाहीं. तथापि अमुक अमुक प्रसंगीं दुसऱ्या मनुष्यास काय आवडण्याचा संभव आहे ह्याचा विचार करण्याची संवय ठेविली असतां धोरण हा गुण मनुष्यास कांहीं अंशीं मिळवितां येईल.

दुसऱ्यांना संतुष्ट करण्याची संधि मिळाल्यास ती कधीं व्यर्थ दवडूं नये. सर्वांशीं सौजन्यानें वागणें आपणास अत्यंत आवश्यक आहे. सौजन्यानें वागण्यापासून आपलें कांहीं खर्च होत नाहीं, पण आपणास सर्व गोष्टी प्राप्त होतात. ज्या गोष्टी निवळ द्रव्यानें प्राप्त होण्यासारख्या नाहींत त्या सौजन्यानें सहज प्राप्त होतात. म्हणून ज्या ज्या मनुष्याशीं आपला संबंध येईल, तो तो मनुष्य आपलासा करून घेण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. बर्लें हा एकदां एलिझाबेथ राणीस म्हणाला कीं " आपण लोकांचीं अंतःकरणें आपणाकडे ओढून घेतलीं म्हणजे त्यांचीं मनें व धनें हीं आपणांस सहज साध्य होतील. "

ज्या ठिकाणीं शक्तीचा कांहीं उपयोग होत नाहीं त्या ठिकाणीं धोरणानें काम करून घेतां येतें.

(श्लोकार्ध)

उपायेन हि यत्कुर्यान्न तच्छक्यं पराक्रमैः ॥

--हितोपदेश

भावार्थः–युक्तीनें जें कार्य होईल तें पराक्रमानेंहि होणार नाहीं.

सूर्य आणि वायु ह्यांच्या गोष्टीचें देखील तात्पर्य हेंच आहे. ती गोष्ट अशी कीं, एकदां सूर्य आणि वायु ह्यांच्यामध्यें मोठा कोण अशाबद्दल भांडण लागलें. तेव्हां एक मनुष्य रत्स्यानें चालला होता त्याच्या आंगावरची घोंगडी जो उडवील तो मोठा असें ठरलें. नंतर वायूनें मोठा जोर करून घोंगडी उडविण्याचा यत्न केला. परंतु वारा जसजसा सोसाट्यानें वाहूं लागला तसतशी त्या मनुष्यास थंडी लागून तो आपली घोंगडी आपल्या अंगाभोंवती घट्ट गुंडाळून घेऊं लागला. नंतर सूर्यानें आपल्या किरणांनीं त्याची थंडी नाहींशी करून त्याच्या अंगांत उष्णता आणिली. तेणेंकरून त्या मनुष्यानें आपली घोंगडी फेंकून दिली आणि आंगरखाहि काढून टाकला. वायूनें हा प्रकार पाहून सूर्य मोठा आहे असें कबूल केलें.

ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेवावी कीं, मनुष्य गोडीगुलाबीनें जें कांहीं करील तें जुलमानें करणार नाहीं. आणखी केव्हां झालें तरी मनुष्यावर सक्ती न करितां त्याला खुष ठेवून त्याजकडून काम करून घ्यावें. शेक्सपिअर कवीनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं,

(ओंवी)

खड्गानेंहि मान कापितां । जें कृत्य न करी मानव सर्वथा ॥
तेंहि करील तो तत्वता । स्मितवदनें सेवाधितां ॥ १

राजनीतीचा असा एक उत्कृष्ट नियम आहे कीं, " राजानें प्रजेवर करडा अंमल गाजविण्याचा यत्न सहसा करूं नये. "

ज्या ज्या मनुष्याशीं आपला संबंध जडेल त्याचा आपणावर विश्वास बसावा, व त्याच्या विश्वासास आपण पात्र व्हावें अशा रीतीचें वर्तन ठेवावें. पुष्कळ लोकांचें जें वजन असतें त्याला त्यांच्या हुषारीपेक्षां त्यांची इभ्रत हीच विशेषतः कारणीभूत असते. फ्रान्सिस् हॉर्नर ह्या नांवाचा एक गृहस्थ होता. तो एकाद्या मोठ्या हुद्यावर नसूनहि त्याचें सरकारदरबारांत फार वजन असे. त्याच्या संबंधानें सिडनी स्मिथनें म्हटलें आहे कीं, सदाचरणाचे सर्व नियम त्याच्या चेहेऱ्यावर जणूं काय कोरल्याप्रमाणें दिसत होते.

दुसऱ्यांची इच्छा तृप्त करण्याचा यत्न करावा. पण तो शहाणपणानें व रास्त प्रकारानेंच करावा. जेथें नाहीं म्हणण्याची अवश्यकता असेल तेथें नाहीं म्हणण्यास भिऊं नये. ' होय ' असें पुष्कळ म्हणूं शकतील पण लोक खुष होतील अशा रीतीनें ' होय ' म्हणण्याचें काम सर्वांसच साधत नाहीं. आणि नाहीं म्हणणें तर त्याहीपेक्षां कठिण आहे. ज्या ठिकाणीं नाहीं म्हटलें पाहिजे त्या ठिकाणीं नाहीं ह्मणण्याचा धीर न झाल्यामुळें पुष्कळ लोक नाश पावले आहेत. ' भीड भिकेची बहिण ' अशी आपणांत एक म्हण आहे. प्लूटार्क म्हणतो कीं, एशियामायनरमधील लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य गमावलें ह्याचें कारण योग्य प्रसंगीं त्यांस ' नाहीं '

ह्या शब्दाचा उपयोग करितां आला नाहीं हें होय. म्हणजे स्पष्ट व निर्भीड भाषणाच्या उणीवीमुळें हें इतकें नुकसान झालें. व्यवहारांत नाहीं म्हणणें हें कधीं कधीं जरूर असतें. पण तें दुसऱ्यांस न दुखवितां म्हणतां आलें पाहिजे. आपल्याजवळ कांहीं कामासंबंधानें लोक आले असतां आपल्याशीं व्यवहार करण्यांत त्यांना आनंद वाटेल, व पुनः आपल्याजवळ कामासंबंधानें त्यांना यावेंसें वाटेल, अशा रीतीनें आपण त्यांच्याशीं वर्तन ठेवावें. मनुष्याच्या मनोवृत्तींचा व्यवहाराशीं पदोपदीं किती संबंध येतो हें पुष्कळांस ठाऊक नसतें. आपणास दुसऱ्यांनीं प्रेमानें व आदरानें वागवावें असें प्रत्येकास वाटत असतें. मोकळेपणाची व संतोपकारक वागणूक ठेवल्यानें एकदा सौदा जसा ठरवून घेतां येईल तसा किंमतींत कांहीं फेरफार केल्यानेंहि येणार नाहीं.

आपली वागणूक दुसऱ्यांस संतोपकारक होईल असें करणें हें फारसें अवघड नाहीं.

(ओंवी–अर्ध)

हें आपणाकडेचि येतें । राजी राखणें समस्तांतें ॥ १

—रामदास

“ दुसऱ्यांस खुप करण्याचें मनांत असलें म्हणजे तसें करण्याची निम्मे खुबी साधली म्हणून समजावें. ” तसेंच ज्याला इतरांस खुप ठेवण्याची मनापासून इच्छा नाहीं, त्याला लोक कधींहि वश होणार नाहींत. हा महत्त्वाचा गुण जर लहान वयांतच संपादन केला नाहीं

---

१ चेस्टरफील्डचीं आपल्या मुलांस पत्रें.

तर पुढें तो आपल्या अंगीं आणण्याचें काम फार कठिण जाईल. अंगांत दुसरा कांहीं विशेष गुण नसतां, फक्त चांगल्या रीतीभातींच्या योगानेंच पुष्कळ लोक जगांत सर्वांचा लोभ संपादन करितात. आणि उलटपक्षीं असेहि पुष्कळ लोक असतात कीं, त्यांच्यामध्यें बरेच्च चांगले गुण असतात, त्यांचें अंतःकरण उदार असतें, व त्यांचे हेतूहि चांगले असतात; पण फक्त त्यांची लोकांशीं वागणूक दिसण्यांत जराशी अडदांड असल्यामुळें पुष्कळ लोक त्यांचा तिटकारा करितात. लोकांस खुष करितां येत असलें म्हणजे आपलें काम साधतें एवढेंच नाहीं, तर त्यापासून आपल्या मनालाहि एक प्रकारचें सौख्य वाटतें. ह्याचा अनुभव सहज घेतां येण्याजोगा आहे.

कसाहि प्रसंग असला तरी सावधपणा राखून चित्त शांत ठेवावें. मन उदार असावें. कोणत्याहि व्यवहारासंबंधानें बोलणें करीत असतां चित्ताचा स्थिरपणा व शांतपणा हे गुण फार अमोलिक आहेत. अडचणीच्या व संकटाच्या प्रसंगीं हे गुण असल्यास बहुतकरून आपलें संरक्षण होईल.

आपणापेक्षां कमी हुषार लोक भेटले असतां त्यांचा अवमान करणें योग्य नाहीं. एकादी जिनगी आपणास वारसपणाच्या हक्कानें प्राप्त झाली असतां जसें गर्व मानण्याचें कारण नाहीं, त्याचप्रमाणें आपल्या अंगीं असलेल्या हुषारीबद्दल वृथा अभिमान वाटण्याचें कारण नाहीं. संपत्ति किंवा हुषारी ह्यांचा चांगला उपयोग क-

रण्यांत कायतो खरा मोठेपणा आहे. दुसरें असें कीं, पुष्कळ लोक खरोखर फार हुपार असून ते बाह्यतः तसे दिसत नाहींत, म्हणून ते हुपार नाहींत असें समजणें चुकीचें होईल.

मनुष्याची परीक्षा करण्याचें काम पुस्तकवाचनापेक्षां फार कठिण आहे. एकाद्या मनुष्याच्या स्वभावाची परीक्षा त्याच्या मुद्रेवरून बऱ्याच अंशीं करितां येते. " जेव्हां मनुष्याच्या बोलण्यावरून त्याचा हेतु एक प्रकारचा दिसतो व चर्येवरून दुसऱ्या प्रकाचा दिसतो, तेव्हां अनुभवी लोक चर्येवरून दिसलेलाच हेतु खरा मानितात."[1]

(श्लोक)

आकारैरेव चतुरास्तर्कयन्ति परेङ्गितम् ॥
गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनैव षट्पदाः ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—चतुर लोक दुसऱ्याचें हृद्गत चर्येवरून ओळखतात. पानामध्यें झांकलेलें केतकीपुष्प भ्रमर हे वासानेंच ओळखतात.

एकाद्या मनुष्यानें आपल्याविषयीं अतिशय प्रेम दाखविलें असतां त्याच्यावर फाजील विश्वास ठेवूं नये. मनुष्यांचें प्रथमच्याच भेटीसरसें एकमेकांवर प्रेम बसत नसतें. म्हणून जर एकाद्या अपरिचित मनुष्यानें आपणाविषयीं अत्यादर दाखविला, किंवा कांहीं मोठी गोष्ट करण्याचें वचन दिलें, तर त्या मनुष्याच्या बोलण्यावर फारसा विश्वास ठेवूं नये. जरी त्याचें बोलणें

१. इमरसन्

कपटाचें नसलें, तरी तो मनांत आहे त्यापेक्षां जास्त बोलून दाखवीत आहे, किंवा त्याच्या मनांत आपणाकडून कांहीं तरी फायदा करून घ्यावयाचा आहे, असें खास समजावें.

(अभंग)

मैंद मुखींचा कोंवळा । भाव अंतरीं निराळा ॥
जैशी वृंदावन कांति । उत्तम धरूं नये हातीं ॥
वक ध्यान धरी । सोंग करून मासे मारी ॥ १

—तुकाराम

ह्यासाठीं, जो जो मनुष्य मित्रत्व दाखवितो, तो तो आपला मित्रच आहे, असें समजूं नये. तसेंच, क्षुल्लक कारणावरून एकादा मनुष्य आपला शत्रु आहे असें समजूं नये.

आह्मी मनुष्यें विचारी व बुद्धिमान् प्राणी असल्याबद्दल फुशारकी मारितों. पण मनुष्यें नेहमीं विचारानेंच वागतात असें समजूं नये. मनुष्यप्राणी मोठा विचित्र आहे. तो कधीं विचारानें वागतो, पण पुष्कळ वेळां दुराग्रह आणि विकारवशता ह्यांचा त्याच्यावर अंमल चालतो. म्हणून लोकांस आपलेसे करून घ्यावयाचे असल्यास केवळ तार्किक प्रमाणांनीं त्यांची खातरी करून कार्य होत नाहीं, तर त्यांच्या मनोवृत्तीहि वळविल्या पाहिजेत. हा नियम व्यक्तींस लागू आहेच, पण जनसमुदायासंबंधानें तर विशेष लागू आहे.

वादविवाद करण्यापासून कधीं कधीं अनिष्ट परिणाम होतात. त्यापासून मित्रांमित्रांमध्यें उदासीनता व

गैरजमज होण्याचा संभव असतो. वादविवादांत आपण आपल्या मित्रांस जिंकल्यानें त्यांची मैत्री नाहींशी होण्याचा संभव असतो. व तसें झाल्यास एकंदरींत आपला तोटाच होईल. वादविवाद करण्याची जरूर पडेल, तेव्हां ज्या गोष्टी आपणास कबूल असतील त्या कबूल कराव्या. पण अमुक मुद्याकडे तुमचें दुर्लक्ष झालें आहे असें आपल्या प्रतिपक्ष्यास सविनय कळवावें. वादविवाद करतेवेळीं बहुतेक लोकांस आपली चूक कळत नाहीं, व ज्यांना कळते त्यांना ती कबूल करावीशी वाटत नाहीं. बरें, वादविवादांत आपण हरलों असें त्यांना वाटलें तरी त्यांची वादाच्या मुद्यासंबंधानें खातरी होते असें नाहीं. तार्किक प्रमाणांनीं एकाद्याची खातरी करणें बहुधा अशक्य आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. आपले विचार सुबोध रीतीनें व थोडक्यांत त्याला सांगावे. आणि तेणेंकरून त्याचा स्वतःच्या मतावरील विश्वास कांहींसा उडाला तरी पुष्कळ झालें असें समजावें. त्यांचें मतांतर होण्याचा तो आरंभ समजावा.

संभाषण चांगल्या रीतीनें करितां येणें ही तरी एक स्वतंत्र कलाच आहे. ज्याच्यापाशीं पुष्कळ ज्ञानसंचय आहे त्याला उत्तम प्रकारें संभाषण करितां येईलच असा नियम नाहीं. चेस्टरफील्ड ह्यानें म्हटलें आहे कीं, " पुष्कळ लोक केवळ पलटणीचे कप्तान असूनहि इतकें उत्तम संभाषण करितात कीं, डेकार्ट अथवा न्यूटनसारख्या तत्त्ववेत्त्याच्या संगतीपेक्षां त्यांचीच सं-

गति मला आवडेल. " पण ह्या म्हणण्यांतहि फार अतिशयोक्ति आहे.

चांगल्या प्रकारचें संभाषण करितां येणें जसें अवश्य आहे, त्याचप्रमाणें दुसऱ्याचें भाषण शांतपणें ऐकून घेणें हेंहि महत्त्वाचें आहे. व हें जरी फारसें अवघड नाहीं तथापि फार सोपेंहि नाहीं. दुसऱ्याचें सर्वच भाषण आपण टीकाकार किंवा न्यायाधीश या नात्यान ऐकून उपयोग नाहीं. उतावळीनें आपलें मत होऊं देतां कामा नये. बोलणाराच्या मनोवृत्तीशीं आपली तद्रूपता करावी. दुसऱ्याचें भाषण प्रेमानें व कळकळीनें ऐकलें तर आपली सल्लामसलत घेण्यास लोक वारंवार येतील. पुष्कळ लोकांस काळजीच्या व विपत्तीच्या समयीं आपणापासून साहाय्य होऊन त्यांचें सांत्वन होईल. व आपणांसहि त्यामुळें समाधान वाटेल.

आपण लहान वयांत असतांना आपल्या बोलण्यास फार मान मिळण्याची आशा धरूं नये. त्यावेळीं आपण स्वस्थ बसून दुसऱ्याचें बोलणें ऐकावें, व आपल्यासभोवतीं काय होतें तें पहावें. " खेळ चालत असतां खेळणारापेक्षां बाहेर उभे असलेल्या लोकांसच खेळ चांगला दिसतो" अशी इंग्रजी भाषेंत एक म्हण आहे. आपल्यासभोंवतीं ज्या गोष्टी चालत असतात त्यांत आपलें कांहीं अंग नसलें, व आपणाकडे कोणाचें लक्ष नसलें, तरी त्या गोष्टी अवलोकन करण्यास आपणास कांहीं अडचण पडते असें नाहीं. उलट असें आहे कीं, कांहीं कांहीं गोष्टी अदृश्यपणानें आपणास पहा-

ण्यास मिळाल्या तर त्यांत फायदाच आहे.

पुष्कळ लोकांस विचार करण्याचा कंटाळा असतो. असे लोक तुमची योग्यता तुम्ही दर्शवाल तीच खरी मानतील. तुमच्या गुणांची खरी परीक्षा करण्यास लागणारी मेहनत त्यांच्यानें होत नाहीं. " जगांत आपली किंमत कमी-जास्त होणें हें आपल्या स्वाधीन आहे. "

आपण कोणाचें शत्रुत्व संपादन करूं नये; कारण त्यासारखी हानिकारक दुसरी गोष्ट नाहीं.

(ओंवी–अर्ध)

वैर करितां वैरचि वाढे । आपणास दुःख भोगणें घडे ॥

—रामदास

" मूर्ख मनुष्यास मूर्खासारखाच जबाब देऊं नये, नाहींतर तुम्ही त्याच्याप्रमाणेंच मूर्ख आहां असें दिसून येईल. " " रागावलेल्या मनुष्याचा राग मृदु उत्तरानें शांत होतो. " रागाचें उत्तर देणें हें वेडेपणाचें आहे. पण एकाद्याची थट्टा करणें, हें त्याहीपेक्षां मूर्खपणाचें काम होय. शेंकडा नव्वद लोक शिव्यागाळी किंवा एकादी दुखापत सोसतील, पण त्यांना कोणीं हांसलेलें खपणार नाहीं. तुम्हीं त्यांना दुसरें कांहीं केलें तरी ते विसरतील, पण त्यांची टवाळकी केली तर ते त्याचा राग मनांत ठेवितील.

(ओंवी–अर्ध)

वेड्यास वेडें म्हणों नये । वर्म कदापि बोलों नये ॥

—रामदास

१, लेब्रेयर २. इंग्रजी म्हणी

(ओंवी)

हृदयीं तप्तलोहाचें सळ । साहों येईल चिरकाळ ॥
परि दुष्ट शब्दांची जळजळ । मरणांतींहि शमेना ॥ १

—रामदास

मनुष्यास भ्रम असलेला आवडतो, पण त्याचा भ्रम कोणी नाहींसा केला तर त्याला तें आवडत नाहीं. ट्रासिलस नांवाचा एक मनुष्य अथेन्स शहरांत होता. त्याला वेड लागलें होतें, व त्याला असा भ्रम झाला होता कीं, बंदरांतील सर्व जहाजें आपलीं आहेत. त्याला क्रिटो ह्या नांवाच्या गृहस्थानें बरा केला, तेव्हां त्याचा भ्रम नाहींसा झाला. त्याबद्दल त्याला कांहीं उपकार न वाटतां उलट तो आपणास लुटलें म्हणून आक्रोश करूं लागला. लॉर्ड चेस्टरफील्ड म्हणतो, "थट्टेच्या मौजेसाठीं आपला मित्र गमावणारा मनुष्य मूर्ख खराच. पण आपला मित्र नाहीं किंवा शत्रुही नाहीं अशा मनुष्याची थट्टा करून त्यास आपला शत्रु करणें हेंहि मूर्खपणाचेंच लक्षण आहे."

(ओंवी)

बहुकाळींचा मित्रसंबंधु । तोडी एक बोखटा शब्दु ॥
जैसा कांजीचा स्वल्प बिंदु । घटचि नाशी दुग्धाचा ॥ १

—रामदास

दुसऱ्यांनीं आपला अपमान केला, अथवा ते आपणासच हांसत आहेत, अशा प्रकारचा संशय क्षुल्लक कारणावरून मनांत आणूं नये. "ते पोट धरून हांसत होते, ह्यावरून ते माझ्याच संबंधानें बोलत असावे"

असा तर्क करूं नये. पण खरोखर तुमची थट्टा कोणीं केली, तर राग येऊं देऊं नये; व मनापासून हांसावें, म्हणजे थट्टा करणाराची फजिती करण्याची आपणास संधि सांपडते. आपली थट्टा केली असतां जो मनुष्य रागावत नाहीं तो सर्वांस आवडतो. कारण त्या मनुष्याच्या ठिकाणीं सुस्वभाव व तारतम्य आहे असें दिसून येतें. आपली थट्टा झाली असतां आपणच हांसलों म्हणजे लोक थट्टा करण्याचें सोडून देतात.

आपलीं कोणत्याहि विषयासंबंधानें मतें असतील, तीं निर्भीडपणें सांगण्यास भिऊं नये. कधीं कधीं त्यामुळें आपला उपहास होईल, पण त्यामुळें आपणास कांहीं अपाय होणार नाहीं. आपलीं खरीं मतें एक प्रकारचीं असून तीं दुसऱ्याप्रकारचीं आहेत असें ढोंग करणें हें मोराचीं पिसें धारण करणाऱ्या डोमकावळ्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे. पण आपलीं मतें जशीं आहेत तशीं लोकांच्या नजरेस आल्यास त्यांत कांहीं लाजेचें कारण नाहीं. कांहीं लोक कधीं कधीं केवळ काल्पनिक कारण मनांत आणून त्यामुळें त्रास करून घेतात, व दुसऱ्यांवर रागावून त्यांचा स्नेह तोडतात, तसें आपण करूं नये.

मोकळ्या मनानें वागावें, पण ज्या गोष्टी बोलण्यासारख्या नाहींत त्या बोलूं नयेत. स्वतःविषयीं फार बोलूं नये, स्वतःस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असेंहि कांहीं बोलूं नये. पण दुसरे लोक स्वतःविषयीं कांहीं बोलत असले, तर त्यांस खुशाल बोलूं द्यावें. त्यांस तें आव-

डतें म्हणून ते बोलतात. व तुम्हीं त्यांचें बोलणें लक्ष देऊन ऐकलें तर त्यांचें तुमच्याविषयीं चांगलें मत होईल. निदान कोणी मनुष्य मूर्ख अथवा जडबुद्धि आहे असें आपणांस वाटलें तर तसें त्यास बहुधा समजूं देऊं नये. जेथें तसें समजूं देणें आपलें कर्तव्यच असेल तेथें मात्र तसें करावें. जर विनाकारण आपण तसें केलें तर त्या मनुष्याचा अन्याय केल्यासारखें होईल. कदाचित् आपलें मत चुकीचें नसेल कशावरून ? त्याचेंहि आपणाविषयीं तशाच प्रकारचें मत झाल्यास त्याचा फारसा अन्याय होणार नाहीं.

बर्क साहेबानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, "मी एकाद्या सबंध राष्ट्रावर कसलाहि आरोप कधींहि आणणार नाहीं." त्याप्रमाणेंच एकाद्या जातीच्या किंवा धंद्याच्या सर्व लोकांवर दोषारोप करणें ह्यांत वेडेपणा व अन्याय आहे. एकट्याच मनुष्यास दुखविलें असलें तर तो तुमचा अन्याय विसरेल किंवा त्याबद्दल क्षमा करील. पण लोकसमाजाकडून तसें होण्याची आशा नसते. आणि एकटा मनुष्य देखील नुकसानीबद्दल क्षमा करील, पण अपमानाबद्दल करणार नाहीं. आपली कोणी फजिती केली असतां ती गोष्ट मनुष्याच्या हृदयांत जशी सलते तशी दुसरी कोणतीहि सलत नाहीं. दुसऱ्यांस चिडविलें किंवा त्यांचा मूर्खपणा उघड केला तर त्यापासून आपलें कार्य कधीं साध्य होणार नाहीं.

गेटी नामक प्रसिद्ध जर्मन् तत्त्ववेत्त्यानें एकरमन नामक मनुष्याशीं संवाद ह्या नांवाच्या आपल्या एका ग्रंथांत इंग्रज लोकांविषयीं असें म्हटलें आहे:—

" हे लोक एकाद्या जनसमाजांत येतांना पाहावे. त्यांच्या चेहऱ्यावरून व वागणुकीवरून त्यांची शांतता व स्वावलंबन हीं दिसून येतात. ते जेथें जातात तेथले ते जणूं काय धनीच आहेत आणि सर्व जगावर जणूंकाय त्यांची सत्ता आहे असें वाटतें.

एकरमन---जर्मन् लोकांपेक्षां इंग्लिश लोक जास्त बुद्धिमान् किंवा सुशिक्षित अथवा उदार मनाचे असतात असें तुमचें म्हणणें आहे काय ?

गेटी---माझ्या बोलण्याचा मुद्दा तुम्ही समजला नाहीं. मी इंग्लिश लोकांची तारीफ करितों ती तुम्ही म्हणतां त्या गुणांसंबंधानें नाहीं. त्यांचें श्रेष्ठत्व वरील गुणांवर किंवा त्यांच्या कुलावर किंवा संपत्तिवर मुळींच अवलंबून नाहीं. ज्या गुणामुळें ते श्रेष्ठ आहेत तो हा कीं, ईश्वरानें त्यांना जसे केले आहेत तसे आपण आहों असें दाखविण्याचें त्यांना धैर्य आहे. त्यांच्यामध्यें अर्धवटपणा नाहीं. त्यांचा जो कांहीं गुण असेल तो पूर्ण असतो. ते शहाणे असले तर पुरे शहाणे असतात. कधीं कधीं पुरे मूर्खहि असतात हें मी कबूल करितों. पण अर्धवट शहाण्यापेक्षां पुरा मूर्ख बरा असें मी समजतों."

कोणतेंहि काम करीत असतां किंवा बोलणें चालवीत असतां शांतपणा ठेवावा. पुष्कळ लोकांना आपलें सर्व बोलणें तुम्हीं ऐकून घ्यावेंसें वाटतें. मग त्यांची विनंति तुम्हीं मान्य केली नाहीं तरी त्यांना फारसें वाईट वाटणार नाहीं. वाद करण्याची हौस ज्याला आहे असा मनुष्य भेटला असतां त्याला यथेच्छ बोलूं द्यावें.

म्हणजे तो कंटाळून आपोआप बोलणें बंद करितो.

कांहीं झालें तरी क्रोध येऊं देऊं नये. आणि जर राग आला तर तोंड आवरून धरावें. व राग आला असें लोकांस कळूं देऊं नये.

(दिंडी)

क्रोध सोडुनियां शांतचित्त व्हावें ।
क्षुब्ध होतां मन कुमार्गेंचि धांवें ॥
सौम्य शब्दांनीं कोप शांत होतो ।
तीव्र शब्दें मानवा क्रोध येतो ॥ १

—**इंग्रजी म्हणी**

(ओंवी)

क्रोध तोचि अपस्मार । क्रोध तोचि भूतसंचार ॥
क्रोधें कीजे पिशाच नर । परम चतुर विवेकी ॥ १

—**मुक्तेश्वर**

ज्या ठिकाणीं तुमची जरूर नाहीं तेथे जाऊन आगंतुकी करूं नये. तुम्हाला कांहीं सत्कृत्य करावयाचें असल्यास जगांत पुष्कळ जागा आहे. जेम्स राजा एकदां एका माशीला उद्देशून बोलला,

“ माझीं एवढीं मोठीं तीन राज्यें असतां तूं माझ्या डोळ्यांतच कां उडतेस ? तुला दुसरी जागाच मिळत नाहीं कीं काय ? ”

कित्येकांस भलत्याच वेळीं भलतीच गोष्ट बोलण्याची वाईट लकब लागलेली असते. ज्या गोष्टीपासून पूर्वींच्या दुःखाची आठवण होईल, किंवा मतभेद उत्पन्न होईल अशा गोष्टीचा ते अवेळीं उल्लेख करितात.

मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान असणें ही गोष्ट फार मह-

त्वाची आहे. कोणावर विश्वास ठेवावा व कोणावर ठेवूं नये, तसेंच कोणावर किती व कोणत्या बाबतींत विश्वास ठेवावा, ह्याचा निर्णय शहाणपणानें करितां आला पाहिजे. पण ही गोष्ट कांहीं सोपी आहे असें नाहीं. आपल्याबरोबर व आपल्या हाताखालीं काम करण्यासाठीं लागणारे लोक चांगल्या परीक्षेनें पसंत करितां येणें फार महत्त्वाचें आहे. तसेंच, जो मनुष्य ज्या कामास योग्य त्याची त्याच कामावर योजना करितां येणें हेंहि फार अवश्य आहे. नाहींतर 'घोड्यावर हौदा व हत्तीवर खोगीर', असा प्रकार होतो.

"एकाद्या मनुष्याविषयीं तुमच्या मनांत कांहीं संशय असल्यास त्याला कामावर लावूं नये. व ज्याला कामावर लाविला त्याच्याविषयीं संशयखोर असूं नये."[1]

संशयखोर लोकांचा संशय चुकीचा असण्याचा बराच संभव असतो. विश्वास ठेवणाऱ्या लोकांचा विश्वास अपात्रीं असण्याचा संभव त्या मानानें फार कमी. विश्वास पूर्ण असावा; पण अविचाराचा नसावा. मर्लीन ह्या नांवाचा एक मनुष्य होता तो फार शहाणा होता. व्हायव्हेन नांवाच्या एका कपटी स्त्रीनें त्याला सांगितलें कीं, माझ्यावर तूं पूर्ण विश्वास तरी ठेव, नाहींतर मुळींच ठेवूं नको. हें तिचें म्हणणें त्यानें वेडेपणानें कबूल केल्यानें त्याचा सर्वस्वीं नाश झाला.

नेहमीं फार धूर्तपणानें वागावें. आपली मसलत गुप्त ठेवावी. जर तुम्हीं आपली मसलत गुप्त ठेविली नाहीं तर

१. कान्फ्युशस

लोक तरी कां ठेवितील? "शहाण्याचें तोंड त्याच्या हृदयांत असतें, व मूर्खाचें हृदय त्याच्या तोंडांत असतें" अशी इंग्रजींत एक म्हण आहे. म्हणजे शहाण्या मनुष्यास जें जें वाटेल तें सर्वच तो बोलून दाखवीत नाहीं. पण मूर्ख मनुष्य जें मनांत येईल तें विचार न करितां बोलून टाकतो.

आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग करावा. आपली विचारशक्ति नेहमीं बिनचूक असते असें जरी नाहीं, तरी तिची मदत घेतल्यानें आपल्या हातून पुष्कळ कमी चुका होतील.

"भाषण हें रुप्यासारखें आहे किंवा असलें तरी पाहिजे. पण मौन हें सोन्यासारखें आहे" अशी इंग्रजींत म्हण आहे. तिचा अर्थ असा कीं, पुष्कळ प्रसंगीं बोलण्यापेक्षां मौनच जास्त श्रेयस्कर असतें.

पुष्कळ लोक भाषण करितात तें त्यांच्यापाशीं कांहीं बोलण्यासारखें असतें म्हणून नाहीं, तर कांहींतरी बोलण्याची त्यांना हौस असते म्हणून बोलतात. विचार करून जे शब्द येतील तेच बोलावे. जिभेला येतील ते बोलूं नयेत. वाचाळपणा किंवा कांहींतरी बोलण्याची हौस ज्याला असते त्याला बहुधा आपल्या कामांत यश येणार नाहीं. "पुष्कळ लोक बोलण्याच्या भरांत जें मनांत असतें त्याहून भलतेंच कांहीं तरी बोलून जातात. व मग त्यांना वाटतें कीं, असें आपण बोललों नसतों तर बरें झालें असतें. किंवा ते कांहीं तरी गैरशिस्त गोष्ट बोलतात. ती बोलण्यांत त्यांचा कांहीं हेतु असतो

असें नाहीं. पण त्यांच्या जिभेला कांहीं तरी चाळा करावासा वाटतो. अशा प्रकारची बेसुमार बडबड करण्याची ज्याला संवय आहे त्याला संसारांत अनेक अडचणी व त्रास उत्पन्न होतात. ज्याला उद्देशून ती बडबड असेल त्याच्या मनांत त्वेष उत्पन्न होतो. इतर लोकांमध्यें कलह माजतो. व पूर्वीं थोडीशी चुरस असते ती सहज नाहींशी होण्यासारखी असली तरी वाढते."
"ज्या मनुष्याला चांगलें भाषण करण्याची अक्कल नाहीं, व मौन केव्हां धारण करावें हें समजण्याचें तारतम्य नाहीं, तो मोठा अभागी होय."

डेमारेट्स याजविषयीं प्लूटार्कनें एक आख्यायिका सांगितली आहे ती अशीः—एका सभेंत डेमारेट्स हजर असून कांहीं बोलला नाहीं. तेव्हां त्याला एकानें प्रश्न केला कीं, तुम्ही कांहीं बोललां नाहीं ते तुम्हीं मूर्ख आहां म्हणून कीं तुम्हाला शब्द आठवेनात म्हणून? त्यावर डेमारेट्स ह्यानें उत्तर केलें कीं, जो मनुष्य मूर्ख आहे त्याला आपलें तोंड आवरतां येणारच नाहीं.

सालोमन् ह्यानें म्हटलें आहे:—

" एकाद्या अगदीं मूर्ख मनुष्यास देखील ताळ्यावर आणितां येईल; पण उतावीळपणें बोलण्याची संवय ज्याला लागली आहे त्याची सुधारणा करणें फार कठिण आहे."

आपलें श्रेष्ठत्व दाखविण्याचा कधीं यत्न करूं नये. लोकांचा कमीपणा त्यांस दाखवून दिला असतां त्यांना जसें दुःख होतें तसें दुसऱ्या कशापासून होत नाहीं.

१. बटलरचीं व्याख्यानें २. लेब्रेयर

आपल्या बोलण्याच्या खरेपणाबद्दल फार आग्रहानें बोलूं नये. आपणास आपल्या म्हणण्याच्या खरेपणाबद्दल कितीहि खातरी असली तरी कदाचित् आपली चूक असण्याचा संभव आहे. आपल्या स्मरणशक्तीला एकादे वेळीं विलक्षण भूल पडते. आणि आपले डोळे व कान कधीं कधीं आपणास फसवितात. आपल्या मनांत कांहीं खोटे ग्रह झालेले असतात. जरी आपलें म्हणणें खरें असलें तरी त्याच्या खरेपणाबद्दल अति आग्रह न धरल्यानें कांहीं नुकसान होणार नाहीं.

कोणतेंहि कृत्य करावें कीं नाहीं, ह्यासंबंधानें बेताबाहेर विचार करीत बसूं नये. आणि संधि आली असतां ती दवडूं नये. एकादी गोष्ट अगदीं साध्य होण्याच्या बेतास आली असतां देखील अनेक विघ्नें येऊन ती साध्य होत नाहीं.

योग्य समयाची वाट कशी पहावी हें ज्याला ठाऊक आहे त्याला सर्व गोष्टी साध्य होतात, असें एका ठिकाणीं म्हटलें आहे; संधी आली म्हणजे ती तात्काळ साधावी.

(ओंवी)

योग्य समय दैवें आलिया । न होय कार्याची स्फूर्ति जया ।।
स्फूर्ति मागुनी होतां तया । नकारघंटा गळां पडे ।। १

भर्तृहरीनें म्हटलें आहे:—

का हानिः समयच्युतिः ।

भावार्थः—चांगली संधि आली असून ती व्यर्थ घालविली तर त्यासारखी दुसरी हानि नाहीं.

एकदां आलेली संधि दवडली म्हणजे पुनः दुसरी येण्याचा बहुधा संभव नसतो.

(श्लोक)

संसाराब्धिस जेधवां भरति ये, तैं तीस जे साधिती ।
भाग्या पावति तेचि, दीन दुसरे मागें सदा लोंवती ॥
आहे पूर्ण समुद्रि नाव आपुली आतां, क्रमूं मार्ग रे ।
राहे जों अनुकूल ओध, अथवा भग्नाश होऊं खरे ॥ १

—शेक्सपिअर

सावधगिरी ठेवावी पण फाजील सावधगिरी ही बरी नाहीं. चूक होईल म्हणून फाजील भीति बाळगूं नये. " ज्या मनुष्याच्या हातून कधींच चूक होत नाहीं त्याच्या हातून कांहींच होणार नाहीं. "

पोपाख नीटनेटका करावा. पोपाख करणें जर अवश्य आहे तर तो चांगला करावा हेंच योग्य आहे. पण त्यांत नटवेपणा करूं नये. व पैशाचा व वेळाचा व्यर्थ खर्च करूं नये. कापड चांगलें असावें. एकाद्या मनुष्याची परीक्षा करितांना लोक त्याच्या पोपाखावरून किती भुलतात ह्याचा विचार केला तर खरोखर आश्चर्य वाटण्यासारखें आहे. ज्या लोकांचा आपल्याशीं संबंध येतो त्यांपैकीं पुष्कळ लोक आमच्या पोपाखावरून बऱ्याच अंशीं आमची परीक्षा करीत असतात. व पुष्कळ लोकांस आमच्या बाह्य देखाव्याशिवाय आमची परीक्षा करण्यास दुसरें कांहीं साधन नसतें. " डोळे आणि कान मनुष्यांचें अंतःकरण खुलें करितात. " म्हणजे बाह्य स्वरूपानें व बोलण्यानें डोळे व कान तृप्त झाल्यावर अंतःकरणहि प्रसन्न होतें. जगांत एका मनुष्यास तुमची पूर्ण माहिती असली तर शंभर माणसें केवळ

तुमचें बाह्य स्वरूप पहात असतात. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आह्मीं आपल्या पोषाखाबद्दल जर निष्काळजी व अव्यवस्थित असलों, तर दुसऱ्या कामांतहि तसेच असूं असें लोकांनीं अनुमान केलें, तर त्यांस फारसा दोष देतां येणार नाहीं.

मंडळींत असतांना ज्यांच्या रीतीभाती सर्वांत उत्तम व संतोषकारक असतात त्यांचें वर्तन लक्षपूर्वक पहावें. रीतीभातींच्या योगानें मनुष्यास मनुष्यत्व येतें अशी एक जुनी म्हण इंग्रजी भाषेंत आहे. तींत थोडीशी अतिशयोक्ति आहे, पण बराच सत्याचा भाग आहे. "सुभग आकृति ही एक कायमचें शिफारसपत्र आहे.[1]" "चांगल्या रीतीभातींचा परिणाम प्रत्येक मनुष्यावर थोडाबहुत होतोच. आणि कित्येकांवर तर त्यांचाच सर्व परिणाम होतो.[2]" "मनुष्याच्या अंगीं कितीहि चांगले गुण असले व कितीहि ज्ञान असलें तरी त्यांच्या योगानें दुसऱ्याचें मन वश होत नाहीं. तें वश झाल्यावर कदाचित् त्यांच्या योगानें आपली छाप कायम ठेवितां येईल. आपल्या मुद्रेनें व हावभावांनीं नेत्र खुष करावे. मधुर आणि चित्तवेधक भाषणानें कान तृप्त करावे. मग अंतःकरण सहजच तुम्हांस वश होईल.[3]" डोळे आणि कान प्रत्येकाला आहेत. पण चांगली विचारशक्ति सर्वांना नसते. जग ही एक रंगभूमि आहे; आपण सर्व नट आहों. एकादें नाटक ज्या रीतीनें करून दाखवावें त्याप्रमाणें श्रोतृजनांवर त्याचा बरा

१. बेकन २. बिशप मिडलटन ३. लॉर्ड चेस्टरफील्ड

वाईट परिणाम होतो, हें प्रत्येकास माहीत आहे.

लॉर्ड चेस्टरफील्ड आपल्या मुलासंबंधानें एके ठिकाणीं म्हणतो:—लोक मला सांगतात कीं, माझ्या मुलाची ज्या ज्या लोकांना चांगली माहिती झाली आहे ते सर्व त्याच्यावर प्रेम करितात. पण माझी अशी इच्छा आहे कीं, त्याची माहिती होण्यापूर्वीच केवळ दृष्टादृष्ट होतांच तो लोकांस आवडावा. आणि नंतर सावकाश त्यानें त्यांची प्रीति संपादन करावी. बाह्य देखाव्यासंबंधाच्या गोष्टी फारशा महत्वाच्या नाहींत असें ज्याला वाटतें त्याला मानवी स्वभावाची मुळींच माहिती नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. ह्या गोष्टीकडे जितकें लक्ष द्यावें तितकें थोडें. ह्याच गोष्टींनीं अंतःकरण वश होतें, व अंतःकरणाच्याच तंत्रानें विचारशक्ति बहुधा जात असते.

मनुष्याला संसारांत विद्वत्तेपासून जितकी मदत होते तितकीच बहुधा मोहक रीतीभातींनीं होते. “ एकाद्यानें हत्ती नेला तरी त्याला कोणी बोलत नाहीं. पण दुसऱ्या एकाद्यानें बाहेरून जरा आंत नजर फेंकिली तर ती खपत नाहीं. ” ह्याचें कारण काय? पहिला आपलें काम लोकांस खुप ठेवून करितो व दुसरा लोकांस दुखवून करितो. होरेस म्हणतो कीं, तारुण्य, वक्तृत्व, कला, इत्यादि गुण अंगीं असून मोहक वागणूक नसेल, तर त्यांचा व्हावा तसा उपयोग होत नाहीं.

प्रकरण ३

द्रव्य

(ओंव्या)

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग पहावें परमार्थविवेका ॥
एथे आळस करूं नका । विवेकीहो ॥ १

प्रपंच सोडोनि परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना पोटाला ॥
मग त्या करंट्याला । परमार्थ कैंचा ॥ २

—रामदास

प्रकरण ३

द्रव्य

मितव्ययाचें महत्त्व पुष्कळ लोकांस जितकें कळावें तितकें कळत नाहीं. एक वृद्ध मनुष्य म्हणतो, 'माझ्या मुला, तुझी श्रीमंती किंवा गरिबी ही तुझ्या प्राप्तीपेक्षां तुझ्या खर्चावर जास्त अवलंबून राहील.'

श्रीमंत होण्याची गोष्ट राहूं द्या. पण अडचणीच्या प्रसंगाकरितां कांहीं द्रव्य राखून ठेवणें हें प्रत्येकास अवश्य आहे. इंग्रजींत अशी एक म्हण आहे कीं, "दारिद्र्य दाराजवळ येऊन डोकावूं लागलें म्हणजे घरांत असलेलें प्रेम खिडकीवाटे पळून जाऊं लागतें."

(श्लोक)

माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न संभाषते ।
भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ताच नालिङ्गते ॥
अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुते संभाषणं वै सुहृत् ।
तस्माद्द्रव्यमुपार्जयस्व सुमते द्रव्येण सर्वे वशाः ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—दरिद्री मनुष्यास आई देखील टाकून बोलते, बाप त्याजवर प्रेम करीत नाहीं, भाऊ त्याच्यांशीं भाषण करीत नाहीं; त्याजवर नोकर देखील रागावतो; त्याचा मुलगा त्याची आज्ञा मानीत नाहीं; त्याची बायको सुद्धां निष्ठुर होते; तो द्रव्य मागेल ह्या भीतीनें मित्र त्याला विचारीनासा होतो, तस्मात् हे सुमते, द्रव्यप्राप्तीचा उपाय कर. द्रव्यानें सर्व अनुकूल होतात.

(अभंग)

धनवंता लागीं । सर्व मान्यता हे जगीं ॥

माता पिता बंधुजन । सर्व मानिती वचन ॥
जंव चाले मोठा धंदा । तंव वहीण म्हणे दादा ॥
सदा शृंगार भूषणें । कांता लवे बहुमानें ॥ १

—तुकाराम

पण कसेंहि असलें तरी आपल्या मुलांमाणसांस अन्नवस्त्राची तूट पडणें, किंवा प्रसंगविशेषीं औषधाची जरूर पडल्यास तें न मिळणें, किंवा त्यांना कधीं कधीं विसावा घेण्याची आणि हवापाणी बदलण्याची संधि न मिळणें, ह्यासारखें दुःख नाहीं. आपण योग्य प्रकारें उद्योग केला असता व चैनीचे पदार्थ घेण्यांत पैसा उध- ळला नसता, तर त्यांना विपत्ति भोगावी लागली नस- ती, असा पश्चात्ताप होणें हें तर फारच दुःखकारक आहे. केवळ द्रव्यलोभामुळें खर्चाची काटकसर करणें हें अयोग्य आहे. पण आपलें स्वावलंबन राखण्याकरितां मितव्यय करणें हें उचित आहे एवढेंच नाहीं, तर प्रत्येक पुरुषाचें कर्तव्य आहे.

आपल्या लोकांत खाणेंपिणें, पोषाख, वगैरे नेहमींच्या व्यवहारांत बराच मितव्यय दिसून येतो, व तो प्रशं- सनीय आहे. तथापि त्यापासून आपला जसा फायदा व्हावा तसा होत नाहीं. ह्याचीं अनेक कारणें आहेत. त्यांपैकीं एक मुख्य कारण हें आहे कीं आपण कांहीं प्रसंगीं बेसुमार उधळेपणा करितों. जी रक्कम जमा हो- ण्यास कित्येक वर्षांचा उद्योग आणि मितव्यय लाग- तात, तीच रक्कम एकाद्या विवाहासारख्या प्रसंगीं आपण दोन तीन दिवसांत सहज खर्चून टाकितों. धर्मशा-

ऱ्याप्रमाणें असल्या मंगलकार्यांस लागणारा खर्च फार थोडा आहे. असें असतां ऋण काढून सण करण्याची जी प्रबळ रूढि पडली आहे ती फार घातक आहे. तिच्या योगानें अनेक मोठीं घराणीं धुळीस मिळाल्याचीं उदाहरणें प्रत्यहीं नजरेस पडतात.

आपल्या प्राप्तीचा व खर्चाचा नेहमीं हिशोब ठेवणें हें फार अवश्य आहे. आपण अगदीं बारीक सारीक गोष्टींचा तपशील लिहिला पाहिजे असें नाहीं. पण पैसा कसकसा आपल्या हातांतून जातो, व निरनिराळे जिन्नस विकत घेण्यांत आपला किती खर्च होतो हें आपणास समजणें अवश्य आहे. ज्या मनुष्याला आपलें उत्पन्न किती व खर्च किती हें माहित आहे त्याच्या हातून सहसा उधळपट्टी होणार नाहीं. उधळे लोक डोळे झांकून खर्च करीत असतात. ज्याचे डोळे उघडे आहेत तो नाशाच्या मार्गानें जाऊन आपला कडेलोट करून घेणार नाहीं.

ह्याकरितां कांहीं करावयाचें झालें, तरी आपल्या प्राप्तीपेक्षां जास्त खर्च करूं नये. दर वर्षीं कांहीं तरी शिल्केंत टाकावें. आणि कांहीं झालें तरी कर्ज करूं नये. "ऐकाद्या मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न शंभर रुपये आहे व खर्च नव्याणव रुपये आहे, तर त्या मनुष्यास सुख होईल. जर वार्षिक उत्पन्न शंभर रुपये व खर्च एकशें एक रुपये असेल तर त्याला दुःख होईल. आतां

१. डेव्हिड कॉपरफील्ड

ह्या दोघांच्या खर्चामध्यें फक्त दोनच रुपयांचें अंतर असून इतका फरक पडतो. ”

कर्जबाजारीपणा म्हणजे शुद्ध गुलामगिरी आहे. ‘ सदा कर्ज काढी सदा दुःख जोडी ’ अशा अर्थाची इंग्रजींत म्हण आहे. संसारांत पुष्कळ गोष्टी दुःखदायक आहेत. “ भूक, थंडी, आंगभर वस्त्र नसणें, अतिश्रम करावे लागणें, अपमान होणें, आपल्यावर वहीम येणें, विनाकारण टपका मिळणें, इत्यादि गोष्टी फार क्लेश-कारक आहेत. पण कर्ज त्याहून अतिशय कष्टप्रद आहे. जर एकाद्याला महिन्यास दोन रुपयांहून जास्त मिळवितां येत नाहीं, तर त्यानें दररोज अर्धा शेर लाह्या किंवा कुरमुरे घेऊन त्यांवर निर्वाह करावा. पण दुसऱ्याची एक कवडी उसनी घेऊन त्याचा ऋणी होऊं नये. ”[1]

“ जगामध्यें नेहमीं दोन प्रकारचे लोक असतात; एक मितव्ययी, ज्यांनीं द्रव्याचा संग्रह केलेला असतो. दुसरे उधळे, ज्यांनीं सर्व द्रव्य खर्चून टाकिलेलें असतें. मोठमोठ्या हवेल्या, गिरण्या, पूल, जहाजें, आणि मनुष्याच्या उन्नतीस व सुखास कारण होणारीं दुसरीं मोठमोठीं कामें, मितव्यय करून धनाढ्य झालेल्या लोकांकडून झालीं आहेत. ज्यांनीं आपली संपत्ति उधळून टाकिली ते मितव्ययी लोकांचे नेहमीं गुलाम झाले आहेत. असें व्हावें हा सृष्टिनियंत्याचा नियम दिसतो. ”[2]

प्लूटार्क म्हणतो कीं, “ आर्टेमिसच्या देवळांत कोणी ऋणपीडित लोक गेले असतां त्यांना त्यांच्या

१. होरेस् २. कॅव्डन्

सावकारांपासून कांहीं त्रास होत नाहीं, व त्यांस तेथें
सुखानें राहतां येतें. पण त्यांना एफिसस् शहरापर्यंत गेलें
पाहिजे. मितव्ययरूपी आश्रयस्थान जें आहे त्याची मात्र
तशी गोष्ट नाहीं. तें प्रत्येक सुजाण मनुष्याला सर्वत्र
मिळण्यासारखें आहे. त्याचा आश्रय केला असतां आ-
नंदानें आणि अब्रूनें सुखांत राहतां येतें." ह्याकरितां
कोणाचें कर्ज काढूं नये व व्यापाराशिवाय कोणास कर्ज
देऊं नये. पैसा उसना दिला तर परत येण्याचें दूरच,
पण त्याबद्दल फुकाचे आभारसुद्धां मिळत नाहींत.
कारण, देणेकरी लोकांस नेहमीं असें वाटतें कीं, सावकार
हा आपला शत्रु आहे. म्हणून आपल्या शक्तीप्रमाणें
द्यावयाचें असेल तें फुकट द्यावें, पण परत मिळण्याच्या
आशेनें देऊं नये.

पैसा पहिल्यानें थोडा मिळाला म्हणून नाउमेद हो-
ऊं नये. वाईट दिवस नेहमीं तसेच राहतात असें नाहीं.
आणि पैसा पहिल्यापासूनच पुष्कळ मिळूं लागला तर
तो सर्व खर्च करूं नये. कांहीं आपत्कालाकरितां सांठ-
वून ठेवावा. कारण जसे वाईट दिवस नेहमीं राहत नाहींत,
त्याप्रमाणेंच चांगले दिवसहि सदासर्वकाळ नसतात,
आणि जसजसा काळ जातो तसतशीं खर्चाचीं नवीन द्वारें
उत्पन्न होतात. पुष्कळ धंदेवाले लोक प्रथमच फार द्रव्य
मिळूं लागल्यामुळें बेफाम होऊन रसातळास गेले आहेत.

श्रीमंत होण्याकरितां फार उतावीळ होऊं नये. "चि-
तार्‍यानें प्रथम आपल्या तसबिरीची किंमत थोडी आ-
ली म्हणून तसबीर चांगली काढण्यास आळस करतां

कामा नये. म्हणजे कालांतरानें त्याच्या चित्राच्या योग्यतेप्रमाणें किंमत मिळूं लागेल."

पैसा कसा मिळेल म्हणून नेहमीं काळजी करीत वसूं नये. लक्षाधीश होणें हें थोड्याच लोकांचे नशिबीं असतें. पण उद्योगानें व मितव्ययानें पाहिजे त्याला आपला निर्वाह करितां येण्यासारखा आहे. मनुष्य लबाडीनें श्रीमंत झाल्याचें आपण ऐकितों. पण गरिबी देखील पुष्कळ वेळां लबाडीमुळें प्राप्त होते. खरोखर म्हटलें तर ज्याच्या जवळ थोडें द्रव्य आहे ते गरीब नव्हत. तर ज्यांना पुष्कळ गोष्टींची हांव असते तेच गरीब.

(आर्या)

कोण दरिद्री ? ज्याच्या चित्तीं तृष्णा सदा विशाळ वसे ॥
श्रीमान् कोण म्हणावा जो नर संतुष्टचित्त नित्य असे ॥ १

—पद्यरत्नावली

सर जेम्स पेजेट ह्या प्रख्यात गुरूनें आपल्या एका भाषणांत आपल्या विद्यार्थ्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाची माहिती सांगितली ती एणेंप्रमाणें:—एक हजार विद्यार्थ्यांपैकीं दोनशें असे निघाले कीं, त्यांपैकीं कांहींनीं आपला धंदा सोडून दिला, कांहीं वारसपणाच्या हक्कानें श्रीमंत झाले, व कांहीं अकालीं मरण पावले. बाकी ८०० पैकीं ६०० लोक स्वपराक्रमानें बऱ्याच स्थितीस पावले. त्यांपैकीं कांहींना चांगलेंच यश आलें. एकंदरीपैकीं फक्त ९६ लोक असे निघाले कीं, त्यांच्या हातून कांहींच झालें नाहीं. ह्यांपैकीं १९ लोक परीक्षेंत कधींच

१. रस्किन्

पास झाले नाहींत. १० लोकांनीं व्यसनानें आपलें मातेरें करून घेतलें. एकंदर हजारांपैकीं फक्त २५ लोकांनाच अपरिहार्य अडचणीमुळें अपयश आलें.

कोणत्याहि मनुष्यानें जो धंदा पतकरला असेल त्यांत तरबेज होण्याची खटपट करावी. म्हणजे त्याला काम व पैसा मिळण्याची अडचण बहुधा पडणार नाहीं. कालिदास कवीनें म्हटलें आहे:—

न रत्नमविष्याति मृग्यते हि तत्।

ह्याचा भावार्थ असा कीं, रत्न ग्राहकांस शोधीत नाहीं. त्यालाच ग्राहक शोधीत येतात. त्याचप्रमाणें तुकाराम-बोवांचा एक सुंदर दृष्टांत आहे:—

(अभंगचरण)

न लगे चंदना सांगावा परिमळ। वनस्पति–मेळ हाकारूनि॥

संसारांत निर्वाहास लागणाऱ्या वस्तु मिळण्यास खरोखर कोणालाहि फारशी अडचण पडणार नाहीं. परमेश्वरानें आपणांस हवा, प्रकाश, पाणी वगैरे पुष्कळ वस्तू फुकट दिल्या आहेत. आणि कांहीं वस्तु मिळविण्याकरितां मेहनत करावी लागते खरी, पण ती फार नाहीं. चैनीच्या पदार्थांची मात्र तशी गोष्ट नाहीं. ते मिळविण्यास फार खर्च लागतो. फ्रांकलिन ह्यानें म्हटलें आहे कीं, "एका व्यसनास जेवढा खर्च लागतो तेवढ्यांत दोन मुलांचें चांगलें संगोपन व शिक्षण होईल."

भारी व्याज कबूल करणारें कूळ बुडतें आहे असें समजावें, हें ड्यूक ऑफ् वेलिंगटनचें वाक्य नेहमीं ध्यानांत ठेवावें.

एकाच व्यापारांत आपलें सर्व भांडवल गुंतवूं नये. कारण जरी एकाद्या व्यापारांत पैसा घालण्याविषयीं चांगल्या हुषार मनुष्याची सल्ला मिळाली असली, व पोक्त विचार करून आपलेंहि मत तसेंच झालें असलें, तरी अशी एकादी अकल्पित गोष्ट घडून येते कीं, त्यामुळें आपला सर्व अजमास चुकतो, व त्या व्यापारांत आपणास बूड येते. मोठमोठे हुषार व्यापारी आणि पेढीवाले ह्यांच्या हातूनहि चुका होतात. आपण केलेला अजमास ठोकळ मानानें बरोबर ठरावा ह्यापेक्षां कोणाहि समंजस व्यापाऱ्याची अधिक अपेक्षा नसते. दोन आणि दोन चार होतात, हा अंकगणिताचा सिद्धांत आपण लहानपणींच शिकतों. व सिद्धांत ह्या नात्यानें तो अगदीं बरोबर आहे. पण व्यवहारामध्यें त्याची सत्यता दिसून येत नाहीं. संसारामध्यें अनेक अकल्पित कारणांमुळें दोन आणि दोन ह्यांची बेरीज कधीं बावीस होईल व कधीं तीन देखील होईल. आजूबाजूंच्या गोष्टींचा विचार न करितां एकाद्या सिद्धांताच्याच अनुरोधानें व्यवहार केल्यामुळें अनेक होतकरू व्यापाऱ्यांचीं दिवाळीं निघालीं आहेत.

कसाहि प्रसंग आला तरी डगमगूं नये; व शांतपणा कायम ठेवावा. लार्ड ब्रोह्याम ह्याच्याविषयीं असें सांगतात कीं, फोटोग्राफ काढतेवेळीं देखील त्याच्यानें शांतपणानें बसवत नसे. त्यामुळें त्याची तसवीर नेहमीं पुसट येत असे. ब्यागेहॉट ह्याचें असें म्हणणें होतें कीं, पुष्कळ लोकांस एका खोलींत शांतपणें बसतां न आल्यामुळें त्यांना धंद्यांत बूड आली आहे.

प्रत्येक मनुष्य एकप्रकारचा धंदेवालाच आहे, असें म्हटलें असतां चालेल. आपणां सर्वांस कांहीं तरी कर्तव्य-कर्म आहेच. दुसरें कांहीं नसलें तरी घरांतील व्य-वस्था ठेवावयाची असते. व आपला खर्च बेताबातानें चालवावयाचा असतो. ह्या लहानशा धंद्यांत देखील मोठ्या धंद्याप्रमाणेंच अडचणी व संकटें येत असतात.

धंद्यांत यश येण्यास बुद्धिमत्ता फारशी नसली तरी चालेल. पण चतुरपणा, काळजी, आणि सावधान चित्त हे गुण अवश्य आहेत. " तुम्ही आपलें दुकान संभाळा म्हणजे दुकान तुम्हांस संभाळील " अशी एक इंग्रजी म्हण आहे, तिचा अर्थ असा कीं, आपल्या धंद्यावर आपलें चांगलें लक्ष असलें म्हणजे आपणास चांगली प्राप्ति होण्यास कठिण पडणार नाहीं. झेनाफन् ह्यानें अशाच अर्थाची एक गोष्ट सांगितली आहे ती अशी:— इराणच्या बादशहापाशीं एक उमदा घोडा होता, तो लवकर पुष्ट व्हावा असें त्याच्या मनांत असल्यामुळें त्यानें एका चांगल्या अश्ववैद्यास युक्ति विचारिली. तेव्हां त्या वैद्यानें त्याला सांगितलें कीं, ह्या घोड्यावर धन्याची नजर नेहमीं असावी म्हणजे तो तावडतोब पुष्ट होईल.

धंद्यास योग्य अशा संवयी आपणांस लावून घेणें फार जरूर आहे. एका अनुभवी गृहस्थानें आपला ह्या संबंधाचा अनुभव सांगितला आहे तो असा:—" माझ्या पहाण्यांत असे बरेच लोक आले कीं ते हुशार आणि अब्रूदार असून त्यांना संसारांत यश आलें नाहीं. ह्याचें मुख्य कारण एवढेंच कीं, ते बहुतेक आळशी व

अनियमित होते; त्यांना दुसऱ्याबरोबर राहून समाधानानें काम करतां येत नसून लहान सहान गोष्टींत ते आपलाच हेका धरून बसत असत; सारांश ज्याला आपण व्यवहारशून्य म्हणतों त्या प्रकारचे ते लोक होते."

लहान कामांत काय आणि मोठ्यांत काय, व्यवस्था आणि टापटीप हीं अवश्य आहेत. जेथली वस्तू तेथें असावी हा नियम फारच महत्त्वाचा आहे. आपलें काम झाल्याबरोबर हातांतील वस्तू जागच्या जागीं ठेवण्यास थोडीशी खटपट पडते खरी, पण पुनः त्या वस्तूची गरज लागली म्हणजे ती शोधण्यास लागणारी कितीतरी खटपट वांचते. झेनाफन् म्हणतोः—"अव्यवस्था म्हणजे काय? समजा कीं, एकाद्या शेतकऱ्यानें आपल्या कोठारांत बाजरी, गहूं व वाटाणे निरनिराळे न ठेवतां एकत्र ठेविले. व नंतर भाकरी करण्याकरितां शेर दोन शेर बाजरी किंवा गहूं, किंवा आंबटी करण्याकरितां वाटाणे काढावयाचे असले म्हणजे त्याला एक एक कण वेंचून काढावा लागला. ह्याचें नांव अव्यवस्था. दुसरी गोष्ट गलबताची घ्या. गलबतावर प्रसंगास उपयोगीं पडणारें सर्व सामान जागच्या जागीं ठेवण्याची फार जरूर असते. समुद्रांत तुफान केव्हां होईल ह्याचा नेम नसतो. व मग त्या प्रसंगीं लागणारी वस्तू जर आयत्या वेळीं मिळाली नाहीं तर सगळ्या गलबतास जलसमाधि मिळण्यास कांहीं वेळ लागणार नाहीं." म्हणून सर्व वस्तू जागच्या जागीं ठेवण्याची, म्हणजे व्यवस्थितपणानें वागण्याची आपणास संवय लागणें अत्यंत अवश्यक आहे.

आरिस्टाटलपासून कार्लाइलपर्यंत बहुतेक तत्त्ववेत्त्यां-
नीं व्यापारी व धंदेवाले लोकांस तुच्छ मानिलें आहे;
अथवा कोणताहि धंदा किंवा व्यापार करणें हें हलकट-
पणाचें काम मानिलें आहे. प्लेटो नामक विख्यात ग्रीक
तत्त्ववेत्त्यानें "उत्तम प्रजासत्ताक राज्य कसें असावें"
ह्याविषयीं एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्यानें व्यापारी
लोकांस नागरिक वर्गांतून वगळले आहेत. व्यापारा-
सारखा हलकट धंदा परकी लोकांनीं पाहिजे तर करावा
असें त्याचें मत होतें. वास्तविक म्हटलें म्हणजे व्यापा-
राचा आणि दुकानदारीचा धंदा पुष्कळांनीं पतकरल्या-
शिवाय निभावच लागणार नाहीं; म्हणून जर का
त्या धंद्यापासून मनुष्याच्या स्वभावावर अनिष्ट परिणाम
होत असतील, व त्याच्या मानसिक उन्नतीस विघ्न होत
असेल, तर जगाची फारच हानि होईल ह्यांत शंका नाहीं.
पण सुदैवानें तसा प्रकार मुळींच नाहीं. धंद्यांत गुंतलेल्या
लोकांस विद्याव्यासंग ठेवण्यास थोडाच वेळ फावतो
हें खरें आहे. तथापि त्या थोड्याच वेळाचा उपयोग
करून कांहीं व्यापारी मोठे ग्रंथकार व शास्त्रज्ञ झाले अशीं
अनेक उदाहरणें आहेत. त्यांपैकीं कांहीं एथें सांगतों.
नास्मिथ हा एक कारखानेवाला असून मोठा ज्योतिषी
झाला. ग्रोट हा एक पेढीवाला असून अति विख्यात
इतिहासकार झाला. ह्यानें ग्रीस देशाचा मोठा इतिहास
लिहिला आहे. तो केवळ अमूल्य आहे. सर जेम्स
इव्हान्स ह्याचा कागदाचा कारखाना असून तो इंग्लं-
डांतील प्राक्कालीन वस्तुसंशोधक सभेचा अध्यक्ष व

रायल सोसायटी म्हणून शास्त्रज्ञ लोकांची मोठी सभा आहे तिचा खजीनदार झाला. प्रेस्टविच् हा प्रथम व्यापारी असून मग आक्सफोर्ड एथील विद्यालयांत भूगर्भशास्त्राचा अध्यापक झाला. राजर्स हा पेढीवाला असून कवि झाला. ज्या ग्रंथाच्या आधारें हें पुस्तक रचिलें आहे त्याचे कर्ते सर जॉन लबॉक ह्यांचे वडील पेढीवाले असून मोठे गणिती होते, व रायल सोसायटीचे खजीनदार व उपाध्यक्ष होते. अशीं आणखी पुष्कळ उदाहरणें आहेत. पण तीं स्थलसंकोचास्तव एथें देतां येत नाहींत.

कार्लाइल नांवाचा तत्त्ववेत्ता कांहीं वर्षांमागें इंग्लंडांत होऊन गेला. ह्याला व्यापाराचें जें मुख्य तत्त्व कीं, माल सवंग मिळेल तेथें घेऊन महाग विकेल तेथें विकावा, तें अगदीं नापसंत होतें. तो म्हणतो कीं, सुती कापड व दुसरे इंग्लंडांत होणारे पदार्थ, ह्यांची कमींत कमी किंमत एकदां ठरवून टाकावी. व त्यानंतर ती कधीं कमी करूं नये. आणि इंग्रजांनीं दुसऱ्या राष्ट्रांपेक्षां कमी किंमतीनें आपला माल विकून त्यांचें नुकसान करूं नये. कारण ते दुसऱ्या राष्ट्रांतील लोकांचे बंधु आहेत. म्हणून दुसरीं राष्ट्रें विकतील त्याच किंमतीनें त्यांनींहि आपला माल विकावा. हें कार्लाइलचें मत कधींहि अमलांत आणितां येणार नाहीं. व तें अर्थशास्त्राच्या अगदीं विरुद्ध आहे. इंग्लंड देशांत तेथील लोकांस पुरेसें धान्य होत नाहीं. म्हणून ज्या देशांत धान्य पिकतें त्या देशांत सुती कापड वगैरे पदार्थ पाठवून त्याच्या मोब-

दला इंग्लंडास धान्य न्यावें लागतें. देशादेशांतील व्यापार नेहमीं जिनसांची अदलाबदल करून होत असतो. त्यांत पैशाची देवघेव फारशी होत नसते. इंग्लंडानें होईल तेवढ्या कमी दरानें आपलें कापड विकलें नाहीं तर त्या देशाचें फार थोडें कापड परदेशीं विकलें जाईल. व थोडें कापड विकलें तर परदेशांतून धान्यहि त्या मानानें कमी घेणें भाग पडेल. कार्लाइलच्या म्हणण्याप्रमाणें अमुक प्रमाणाच्या खालीं किंमत उतरावयाची नाहीं असें केलें तर पुष्कळ लोकांस कापडाची जरूर असून त्यांच्यानें ठरलेली किंमत देववणार नाहीं. इंग्लंडास थोड्या किंमतीनें कापड विकणें पुरवत असून त्यानें तसें विकूं नये, असें कार्लाइलचें म्हणणें आहे. तेणेंकरून असें होईल कीं, ज्यांना कापडाची जरूर आहे त्यांना तें मिळणार नाहीं व इंग्लिश लोकांस पुरेसें धान्य मिळणार नाहीं. आपल्या देशांत जो पदार्थ थोड्या खर्चानें तयार होण्यासारखा आहे तो देऊन त्याच्या मोबदला आपल्या देशांत थोड्या खर्चानें होत नाहीं तो पदार्थ घेणें हें तर व्यापाराचें मुख्य तत्त्व आहे. ज्या ठिकाणीं पदार्थ स्वस्त मिळेल तेथें तो विकत घ्यावा, व जेथें पदार्थाची भारी किंमत येईल तेथें तो विकावा हें केवळ व्यापारी लोकांसच फायदेशीर आहे असें नाहीं, तर सर्व लोकांच्या हिताचें आहे. कारण, तसें केल्यानें ज्यांना माल विकण्याची जरूर आहे त्यांचा माल खपतो, व ज्यांना माल विकत घेण्याची जरूर आहे त्यांना तो मिळतो. दुसरा कांहीं मार्ग स्वीकारल्यास 'कोंकणांत

मीठ आणि देशावर मिरच्या नेल्यासारखें' भलतेंच कांहीं तरी होईल.

मनुष्य गरीब स्थितींत असला तरी त्यानें त्याबद्दल दुःख मानण्याचें कारण नाहीं. पुष्कळ सर्वमान्य लोक दरिद्रावस्थेंत असूनहि फार सुखी व सौजन्ययुक्त होते. प्रख्यात इंग्लिश कवि वर्डस्वर्थ ह्याचें कांहीं वर्षेंपर्यंत फारच थोडें उत्पन्न होतें. पण तो काल त्याच्या आयुष्यांत फारच सुखाचा होता. श्रीमंती सर्वांच्याच नशिबीं नसते. परंतु प्रियजनांचा सहवास व प्रेम ह्यांच्या योगानें एकादी लहानशी झोंपडी देखील नंदनवनाप्रमाणें होईल. दरिद्रावस्थेंत असलेल्या महात्म्यांची संख्या केवढी मोठी आहे ह्याचा विचार केला तर खरोखर आश्चर्य वाटण्यासारखें आहे.

पैशाच्या योगानें आपलें जें कार्य होतें तें पुष्कळ लोकांस वाटतें त्यापेक्षां फार कमी असतें. पैसा असला म्हणजे खाण्यापिण्याचें सौख्य मिळतें असें कोणी म्हणेल, पण श्रीमंत मनुष्याला निरोगी रहावयाचें असेल तर त्यानें गरीब मनुष्याप्रमाणेंच खाण्यापिण्याचा बेत ठेविला पाहिजे. एकादा गरीब मनुष्य शेतांत काम करून आल्यावर जोंधळ्याची भाकरी आणि चटणी खातो. श्रीमंत मनुष्य पंचपक्वान्नें भक्षण करितो. ह्या दोघांपैकीं कोण आपलें अन्न अधिक रुचीनें खातो बरें? आणि कोणाचें शरीर जास्त पुष्ट आणि बळकट असतें?

१. सर रिचर्ड टेंपल

चांगली क्षुधा लागली म्हणजे साधें जेवण देखील राज-वाड्यांतील मिष्टान्नाप्रमाणें स्वादिष्ट लागतें.

कोणी म्हणेल कीं, पैशाच्या योगानें नानाप्रकारचे ग्रंथ विकत घेतां येतात, आणि विद्येचें सुख मिळतें. पण विद्येची आवड असून ज्यांना दारिद्र्यामुळें पुस्तकें वाचावयास मिळालीं नाहींत असे लोक फारच थोडे असतील. भगवद्गीता, व तुकाराम, रामदास, श्रीधर, वामन, मुक्तेश्वर, कालिदास, शेक्सपिअर, मिल्टन् इत्यादिकांचे ग्रंथ फारच थोड्या किंमतीस मिळतात. खरोखर वाचनाची हौस असेल तर स्नेह्यांकडून देखील हे ग्रंथ वाचावयास मिळतील. दरमहा चार सहा आणे वर्गणी दिल्यास एकाद्या वाचनालयांत प्रवेश होऊन अनेक ग्रंथ आणि वृत्तपत्रें व मासिक पुस्तकें वाचावयास मिळतील. जॉन्सन् सारख्या विद्वानांनीं वाचनाचा व लेखनाचा जो प्रचंड उद्योग केला तो दरिद्रावस्थेंतच नव्हे काय ?

पैशाच्या योगानें आरोग्य, बुद्धिमत्ता, मित्रलाभ, सौंदर्य, अथवा गृहसौख्य ह्यांपैकीं कांहींतरी मिळतें म्हणावें तर तसेंहि नाहीं. ज्यांच्यावर कोणाचें प्रेम नाहीं असे श्रीमंत लोक थोडे आहेत काय ? तसेंच ज्यांना एक वेळचें अन्न मिळण्याची भ्रांत, असे कांहीं लोक, सर्व जगास प्रिय झाले नाहींत काय ?

(श्लोक)

आहे सौख्यद वित्त काय मनुजा पाहे विचारूनियां ।
राहे दुःख किती समर्थसदनीं भोगांस वेष्टूनियां ॥
नाहीं इच्छित वित्त वैभव हि मी श्रीमद्गृहीं जें वसे ।

जेणें केवळ यातना लपविती सौख्या सदा दूरसे ॥ १

—गो

वेकन म्हणतो कीं, "श्रीमंत लोक आपल्या स्वतः-चीच ओळख विसरतात; आणि संपत्तीची व्यवस्था करण्यांत इतके गुंग होतात, कीं स्वतःच्या शरीराची काळजी घेण्यास किंवा आपलें मन सुसंस्कृत करण्यास देखील त्यांना वेळ फावत नाहीं."

कोणत्याहि प्रकारचें बंधन झालें तरी तें अनिष्टच होय. *सोन्याची बेडी झाली म्हणून ती दुःख दिल्यावांचून राहणार नाहीं. द्रव्यापासून फार अस्वस्थता उत्पन्न होते. गरीब लोकांस एक प्रकारच्या काळज्या असतात तर श्रीमंत लोकांस दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या असतात. आणि पुष्कळ श्रीमान् लोक आपल्या संपत्तीचे धनी नसून केवळ तिचे गुलाम असतात. कित्येक लोकांस द्रव्यापासून सुख होण्याचें एकीकडे राहून त्यापासून काळजी आणि यातना मात्र होतात.

(श्लोक)

धनं तावदसुलभं । लब्धं कृच्छ्रेण रक्ष्यते ॥
लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥ १
जनयन्त्यर्जने दुःखं । तापयन्ति विपत्तिषु ॥
मोहयन्ति च सम्पत्तौ । कथमर्थाः सुखावहाः ॥ २
यथा ह्यामिषमाकाशे । पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ॥
भक्ष्यते सलिलैर्नक्रैः । तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ३

(अभंगचरण)

* चंदनाचा शूळ सोनियाची बेडी । सुख नेदी फोडी प्राण नाशी ॥

—तुकाराम

भावार्थः—धन हें प्रथम दुर्लभ आहे. तथापि तें प्राप्त झालें असतां त्याचें रक्षण करण्यास फार प्रयास पडतात. धन मिळवीत असतां दुःख देतें, विपत्कालीं ताप देतें, उत्कर्षाच्या वेळीं मोह उत्पन्न करितें, तर मग द्रव्य सुखदायक आहे असें कोण म्हणेल? ज्याप्रमाणें मांसाचा तुकडा आकाशांत पक्षी, पृथ्वीवर पशु, व पाण्यांत मासे खातात, त्याप्रमाणें वित्तवान् मनुष्याची सर्वत्र स्थिति होते.

द्रव्य जवळ असल्यामुळें पुष्कळांचा नाश झाला आहे. आणि एकंदरींत पैशासंबंधानें श्रीमंत जितके हवालदील असतात तितके गरीब लोक नसतात. पैशापासून फक्त शहाण्या लोकांनाच सौख्य मिळवितां येईल. ज्या मनुष्यास श्रीमंत होण्याची फार हांव असते तो नेहमीं दरिद्री राहील. "जो[1] मनुष्य एकाद्या लहानशा घरांत राहतो त्याला राजवाड्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें, व त्यांतील सुखाच्या व वस्तूंच्या संबंधानें भव्य व सुंदर कल्पना त्याच्या मनांत येतात. पण ज्याला राजवाड्यांत प्रत्यक्ष रहावयास मिळतें त्याला त्यांत कांहीं विशेष वाटत नसून त्याला नवल वाटण्यासारखी कांहींच वस्तू रहात नाहीं. ह्या दोहोंपैकीं पहिल्यासच जास्त सुख होतें."

द्रव्यापासून सौख्य मिळावें असा हेतु असेल तर द्रव्यावर आसक्ति ठेवून उपयोग नाहीं.

सादी नामक मुसलमान कवि म्हणतो, "आपल्यास पुरेसेंच द्रव्य असलें तर त्यापासून सौख्य होतें. पण त्यापेक्षां जास्त असलें तर त्याची काळजी घेण्यांतच मनुष्य बेजार होतो."

१. रस्किन्

(श्लोक)

नाहीं अश्व बसावया मज जरी मी मुक्त आहें तरी ।
ओझें वंधन यांजपासुनि न मी राजा कुणाचा जरी ॥
नेणें मी नृपशासना न वश मी शोकास चिंतेस वा ।
शांतात्मा, सुखदुःखनिस्पृह सदा, भीतों न मी या भवा ॥ १

—सादी

भर्तृहरीनेंहि अशाच प्रकारचा उद्गार काढलेला आहे:—

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः ।
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ॥
इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं ।
यद्यस्मासु पराङ्मुखोसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ॥ १

भावार्थः—

तूं राजा जरि मी श्रुतिस्मृति महा विद्याभिमानी असें ।
भाग्यें विश्रुत तूं मदीय कविता सत्कीर्ति लोकीं वसे ॥
आहे अंतर फार तूज मज रे तूं सर्व जैं सेविशी ।
मीही निस्पृह भाग्यवंत गणना नाहीं मशी फारशी ॥ १

—वामन

तुकारामबोवा यांस शिवाजी महाराजांनीं पालखी, अब्दागीर वगैरे पाठवून आपल्या दरबारीं निमंत्रण केलें, तेव्हां त्या निस्पृह भगवद्भक्तानें जें उत्तर पाठविलें त्यांत असें म्हटलें आहे:—

नहों केविलवाणें नहों आह्मी दीन । सर्वदां शरण पांडुरंगीं ॥
पांडुरंग आह्मां पाळिता पोषिता । आणिकांची कथा काय तेथें ॥
तुझी भेट घेणें काय हो मागणें । आशेचें हें शून्य केलें तेणें ॥
निराशेचा गांव दिधला आह्मांसी । प्रवृत्तिभागासी सांडियेलें ॥ १

"ज्या मनुष्यास इच्छिण्यासारखें कांहींच उरलें नाहीं व पुष्कळ वस्तूंचा उपभोग घेऊन कंटाळा आला आहे त्याची स्थिति फारच शोचनीय होय."

—बेकन

(श्लोक)

तूं वांकसी खर जसा धनभारयोगें ।
नेशी सुवर्णभर त्यापरि तूंहि मार्गे ॥
ओझें तुझ्यावरिल मृत्यु हरील भारी ।
तूं द्रव्ययुक्त असुनीहि खरा दरिद्री ॥ १

—शेक्सपीअर

(अभंग)

साखरेच्या गोण्या बैलाचिया पाठीं । तयासी शेवटीं करबाडें ॥
मालाचे पैं पेटे वाहताती उंटें । तयांलागीं कांटे भक्षावया ॥ १

—तुकाराम

असें जर आहे तर,

(श्लोक)

किमर्थ धनचिंतनीं दवडितों अशी काल हा ।
रुजा तनुसि गांजितां धन न देइ मोदा अहा ॥
क्षणैक तरि वाढवील धन काय ह्या आयुला ।
प्रयाणसमयीं जिवास तरि काय दे शांतिला ॥ १

—गे

जसजसें द्रव्य मिळतें तसतसा लोभ जास्त वाढतो. "गरीब मनुष्यास पुष्कळ वस्तूंची इच्छा असते. पण लोभी मनुष्यास जगांतील एकंदर वस्तु मिळण्याची हांव असते."[1]

"संपत्तीचा फार हव्यास लागला म्हणजे त्याच

१. सेनेका २. बेकन

चिंतेंत अतिशय कालक्षेप होतो, व द्रव्यार्जनापेक्षां उदात्त गोष्टींकडे लक्षच जात नाहीं." संपत्तीच्या योगानें आपल्या आयुष्याचा सदुपयोग झाला तर त्या संपत्तीचा खरा उपयोग होतो. संपत्तीच्या पायीं आयुष्याचा दुरुपयोग झाला तर ती संपत्ति घेऊन काय करावयाची आहे? "दरिद्रता ही विद्वान् मनुष्याची सहधर्मचारिणी आहे" असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. ज्या कवीला आपल्या प्रतिभाशक्तीच्या योगानें आकाशमार्गानें उड्डाण करितां येतें त्याला गाड्याघोड्यांची काय परवा आहे?

पैशासंबंधानें जे शब्द बोलण्यांत येतात त्यांचा भावार्थ विचार करण्यासारखा आहे. अमक्या मनुष्यानें पुष्कळ पैसा मिळविला, अमुक मनुष्य संपत्तींत अगदीं बुडून गेला आहे, असें वर्णन आपण पुष्कळ ऐकतों. पण अमुक मनुष्यानें संपत्तीचा चांगला उपभोग घेतला असें आपल्या क्वचित् ऐकण्यांत येतें. जे लोक पैसा मिळवितात ते स्वतः त्याचा उपभोग बहुतकरून घेत नाहींत. मनुष्य पैशाचा संग्रह अतिशय करतो आणि शेवटीं त्याचा उपभोग कोण घेईल हें त्याला देखील ठाऊक नसतें.

एका ग्रीक ग्रंथकारानें श्रीमंतीपेक्षां गरिबी चांगली असें प्रतिपादन केलें आहे. तो म्हणतो:—"भयापेक्षां निर्भयता चांगली; परवशतेपेक्षां स्वतंत्रता चांगली; आपल्या देशबांधवांच्या अविश्वासापेक्षां त्यांचा विश्वास चांगला, ह्या सर्व गोष्टी कोणीहि कबूल करील. मी

जेव्हां श्रीमंत होतों तेव्हां मला नेहमीं अशी भीति वाटे कीं चोर माझें घर फोडतील, माझा पैसा लुटतील, आणि मला मारतील. पण आतां मला स्वस्थ झोंप येते. आतां सरकारच्या मनांत माझ्याविषयीं कांहीं संशय येत नाहीं. आतां शहरांतून पाहिजे तेव्हां बाहेर जाण्यास व परत येण्यास मी मुखत्यार आहें. मी श्रीमंत होतों तेव्हां लोकांनीं हलकट मानिलेले साक्रेटिस् व इतर तत्त्ववेत्ते यांच्याशीं सहवास केला तर लोक मला दोष देत असत. आतां मला वाटेल त्याच्याशीं मैत्री करण्यास कोणाची आडकाठी नाहीं. कारण मी गरीब दशेंत आल्यापासून कोणी माझ्याकडे लक्षच देत नाहीं. जेव्हां माझ्यापाशीं पुष्कळ जिनगी होती तेव्हां मी नेहमीं दुःखी असें; कारण नेहमीं माझी कांहीं तरी वस्तु हरवत असे. आतां माझ्यापाशीं हरवण्यासारखें कांहीं राहिलेंच नाहीं. पण पुढें कांहीं तरी मिळवीन ह्या आशेनें मला नेहमीं समाधान वाटतें."

च्यारिमिडीसच्या वरील उद्गारांत बराच सत्याचा भाग आहे. पण त्यांत ह्या विषयाच्या दुसऱ्या बाजूचा विचार झालेला नाहीं. च्यारिमिडीस ह्यानें हें भाषण केलें, त्यापूर्वीं नुकतेंच त्यानें उत्तम भोजनाचें सुख घेतलें होतें व संगीताच्या श्रवणानें त्याचें मन उल्लसित झालें होतें, म्हणून त्याच्या तोंडांतून असे उद्गार निघाले हें साहजिकच आहे.

पैशाचा शहाणपणानें उपयोग केला असतां त्याच्यापासून पुष्कळ चांगल्या गोष्टी घडून येतात. द्रव्य ही

एक शक्ति आहे. 'पैसा हा राजांचा राजा आहे' असें एकानें म्हटलें आहे. आपणास कांहीं वस्तु पाहिजे असेल तर ती पैशानें साध्य होते. ताजी व स्वच्छ हवा, चांगलें घर, ग्रंथसंग्रह, इत्यादि उपभोग्य वस्तु पैशानें प्राप्त होतात. कोणाला विश्रांति व फुरसद पाहिजे असल्यास तीं द्रव्यानें मिळवितां येतात. पृथ्वीवरील निरनिराळीं स्थळें पाहण्याची हौस पैशानें पुरवितां येते. आपल्या मित्रांस साहाय्य करणें व विपत्तीनें गांजलेल्या लोकांचें दुःख निवारण करणें ह्यांत जर कांहीं सौख्य असेल तर तें पैशाच्या योगानें मिळवितां येतें. पण हें सर्व होण्यास पैशाचा लोभ उपयोगी नाहीं.

कृपण मनुष्याचें पैशावरच प्रेम असतें. म्हणून तो अयोग्य प्रकारची काटकसर करून पैसा सांठवीत असतो. ह्या आयुष्यामध्यें क्षुद्र व नीच अशा चिंता मनुष्यानें आपल्या मनास लावून घेऊं नयेत, हें जर खरें आहे तर द्रव्यसंचयाची चिंता व्यर्थ कशास पाहिजे ?

पैशाचा शहाणपणानें उपयोग करणें हीच गोष्ट महत्त्वाची आहे.

(श्लोक)

यद्ददासि विशिष्टेभ्यो । यच्चाश्नासि दिने दिने ॥
तत्ते वित्तमहं मन्ये । शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—

(आर्या)

पात्रीं दान करिसि जें, जें भोगिसि वित्त तूं प्रतिदिनीं वा ।
तेंचि तुझें धन वाटे, अवशिष्ट परार्थ रक्षिसी ठेवा ॥ १

ह्याच अर्थाची भर्तृहरीची एक उक्ति आहेः—

(आर्या)

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवंति वित्तस्य ॥
यो न ददाति न भुंक्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १

भावार्थः—

(आर्या)

दान भोग नाश अशा तीन गती ह्या धनास होतात ॥
भोगी न जो न देई, पावे तिसरी गतीच तद्वित्त ॥ १

औदार्य असावें, पण उधळेपणा करूं नये.

(श्लोक)

धना बहुत मेळवी नर परी दरिद्री खरा ।
दरिद्र करि आपणा परहितीं धनी तो खरा ॥
अनाथ जन पोशि जो करित तो प्रभूला ऋणी ।
सुधर्म करि, संपदा प्रभु तयास देई दुणी ॥ १

—इंग्रजी म्हणी

तथापि गरीब लोकांवर उपकार करतांना आपल्या मुलाबाळांचीहि आठवण ठेविली पाहिजे. आपण आपल्या श्रमानें जें मिळवितों त्याच्यावर आपली स्वतंत्र मालकी आहे. पण वडिलार्जित धनाचे आपण एकटे मालक नाहीं.

धनवान् लोकांपाशीं असलेलें द्रव्य ही एक ठेवच आहे. त्या ठेवीचा हिशोब त्यांना द्यावा लागेल. संपत्तीचा गर्व वाहण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

(श्लोक)

आपद्गतं हससि किं द्रविणान्ध मूढ ।
लक्ष्मीःस्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् ॥

एतान्न पश्यसि घटान् जलयन्त्रचक्रे ।
रिक्ता भवन्ति भरिताश्चरिक्ताः ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—

(श्लोक)

द्रव्यांध हाससि किमर्थ विपन्न लोकां ।
लक्ष्मी असे चल न हें तुज ठाउकें कां ॥
हे पाहसी न घट तूं जलयंत्रवर्ती ।
होती रिते भरित पूर्णहि रिक्त होती ॥ १

म्हणून संपत्तीवर विश्वास न ठेवितां त्या मंगल-दायक प्रभूच्या ठिकाणीं निष्ठा ठेवावी. पैशाचा सदुपयोग करावा. दानधर्म करावा. ऐहिक संपत्तीप्रमाणें जें विनाशी नाहीं, व ज्याला चोराची, किंवा कीटकांची भीति नाहीं, अशा पुण्यधनाचा संग्रह करून ठेवावा. तोच परलोकीं आमच्या उपयोगीं पडेल.

प्रकरण ४
मनोरंजन

(श्लोकचरण)

विश्रामं लभतामिदं हि शिथिलज्याबंधमस्मद्धनुः ।

—शाकुंतल

भावार्थः—ह्या आमच्या धनुष्याची दोरी सैल सोडून त्याला कांहीं वेळ विश्रांति देऊं.

प्रकरण ४

मनोरंजन

मागील पृष्ठावरील दुष्यंत राजाची उक्ति आपल्या शरीररूपी व मनोरूपी धनुष्यांसहि लागू करण्यासारखी आहे. ज्या मनुष्यास सारा दिवस काम करावें लागतें त्यानें कांहीं वेळ विश्रांति घेण्यांत व खेळ खेळण्यांत घालविला नाहीं तर त्याची तरतरी नाहींशी होऊन त्याच्या अंगीं जडपणा येतो. घरांत बसून करण्याचीं जीं कामें असतात त्यांच्या योगानें मनुष्य अशक्त आणि नाजूक होण्याचा संभव असतो. खेळ खेळण्यांत घालविलेला वेळ फुकट गेला असें समजूं नये. शारीरिक खेळानें शरीर चांगलें बनतें, व बहुतेक व्यवसायांनीं आकुंचित होत असलेली छाती व बाहू सुदृढ होतात.

खेळांच्या योगानें प्रकृति निरोगी रहाते एवढेंच नाहीं, तर मनुष्यास आपलें काम करण्यास उल्हास वाटतो. खेळ खेळत असतां दुसऱ्या लोकांशीं निकट संबंध येतो, त्यांच्याशीं मनमिळाऊपणानें वागण्याची संवय होते, व क्षुल्लक गोष्टींत आपलाच हेका धरून बसण्याचा स्वभाव नाहींसा होतो. इतर लोकांशीं न्यायानें व उदारपणानें वागण्याची संवय लागते.

खेळापासून शरीराची व मनाची देखील सुधारणा होते. धैर्य, सोशिकपणा, आत्मसंयमन, विनोदीपणा इत्यादि गुण पुस्तकें वाचून किंवा शिकून येत नाहींत.

पण खेळ खेळल्यानें हे गुण अंगीं येतात. ड्यूक ऑफ् वेलिंगटन् ह्यानें म्हटलें आहे कीं, ' वाटरलूची लढाई ज्या गुणांच्या योगानें जिंकली गेली, ते गुण इटन येथील विद्यालयाच्या क्रीडाभूमीवर खेळत असतांना प्राप्त झालेले होते.' शाळेंत मुलें शिकत असतात त्यावेळीं तीं क्रीडाभूमीवर जे धडे शिकतात, तेच सर्वांत उत्तम व उपयोगी होत. खेळापासून असा मोठा उपयोग होतो, तरी ते मनोरंजनाकरितां खेळावे. खेळणें हा एक आपला धंदाच करून बसतां कामा नये.

खेळांपासून प्रकृतीवर काय चांगले परिणाम होतात ह्याविषयीं दोघां प्रख्यात शारीरशास्त्रज्ञांचीं मतें दिलीं असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं.

सर जेम्स पॅजेट म्हणतो:—" खेळांपासून मनोरंजनाचा हेतु चांगल्याच रीतीनें सिद्धीस जातो. परंतु व्यवहारांत व दररोजच्या आपल्या कामांत फार उपयोगीं पडणारे अमोलिक मानसिक गुण खेळांच्या योगानें प्राप्त होतात. कारण खेळांत पैसा मिळण्याची किंवा अशीच दुसरी हलक्या प्रकारची कांहीं लालूच नसून तरुण व प्रौढ लोक यांचा समागम होतो, व ते एकत्र काम करितात. न्यायानें व संभावितपणानें वागणाऱ्या कोणत्याहि मनुष्यास जोडीदार घेऊन एकादें चांगलें कृत्य कसें करावें हें त्यांस समजूं लागतें. दुसऱ्या मनुष्यांस बरोबर घेऊन काम करण्याची उत्तम हातोटी त्यांस साधते, व ती त्यांस हरएक स्थितींत यश येण्यास साधनभूत होते. एकादा मनुष्य जात्या न्यायी स्वभावाचा नसला

तरी त्याला न्यायानें वागण्याचें वळण लागतें. खेळ खेळणारांत कितीहि चढाओढ असली तरी अन्यायानें डाव जिंकणें हें सर्वानुमतें निंद्य मानीत असतात. ज्याला न्यायानें खेळ खेळण्याची संवय एकदां झाली त्याला व्यवहारांत देखील सचोटीनें वागावेंसें वाटतें. खेळ खेळत असतांना जर नीतीचीं उदात्त तत्त्वें अंगांत खिळलीं असलीं तर व्यवहारांत ज्या गोष्टींस कायद्यांचा प्रतिबंध नाहीं, परंतु नीतिदृष्ट्या ज्या निंद्य आहेत अशा गोष्टींचा तिटकारा आल्याविना राहणार नाहीं. कोणत्याहि चांगल्या खेळांत खालीं लिहिलेले तीन विशेष गुण दृष्टीस पडतात, व त्यांच गुणांमुळें ते खेळ फार उपयोगी झाले आहेत. पहिला गुण म्हटला म्हणजे हा कीं, खेळाचा काय परिणाम होईल हें निश्चयानें सांगतां येत नसतें. दुसरा गुण असा कीं, त्यांत नवल वाटण्यासारख्या गोष्टी होतात. तिसरा गुण हा कीं, आपल्या नेहमींच्या कामाहून भिन्न अशा कामांत आपलें कौशल्य दाखविण्याच्या पुष्कळ संधी खेळांत मिळतात. आतां ह्या तीन गुणांचा उपयोग फार मोठा आहे. पुष्कळ लोकांस नेहमीं एकच प्रकारचें कंटाळवाणें काम करावें लागतें. व त्यामुळें त्यांना आपलें जीवित त्रासदायक वाटण्याचा संभव असतो. परंतु खेळांच्या योगानें त्यांना नवीन व आनंददायक परिस्थिति अनुभवितां येते. व तेणेंकरून संसारयात्रा सुखकर वाटते. पुष्कळ लोकांच्या अंगीं असलेल्या सुस्वभावाचें व सद्गुणांचें चीज होण्यास त्यांच्या धंद्यांमुळें व्यवहारांत

अवसरच मिळत नाहीं. व त्यामुळें त्या गुणांचा ऱ्हास होतो. अशा गुणांचा व स्वभावाचा खेळांत उपयोग करितां येतो व त्यांचा विकास करितां येतो."

मिचेल फास्टर, शारीरशास्त्राचे गुरु व रायल सोसायटीचे चिटणीस ह्यांनीं एका व्याख्यानांत सांगितलें कीं,—"केवळ शारीरिक काम करीत असतां देखील मेंदूला बरीच क्षीणता उत्पन्न होते. मानसिक श्रमांच्या योगानें मेंदू क्षीण होतो हें सर्वांस ठाऊक आहेच. आज-पर्यंत जे शोध लागले आहेत त्यांवरून असें सिद्ध होतें कीं, शारीरिक श्रम करीत असतां स्नायूंमध्यें व डोक्याचें काम करीत असतां मेंदूमध्यें रासायनिक फेरफार होत असतात. स्नायु व मेंदू चांगल्या स्थितींत रहाण्याकरितां त्यांस ताज्या स्वच्छ रक्ताचा पुरवठा मिळाला पाहिजे. म्हणजे तेणेंकरून ज्या भागांचा क्षय झालेला असतो ते भरून येतात व रासायनिक फेरफारामुळें जीं नासकीं द्रव्यें उत्पन्न झालेलीं असतात तीं धुऊन जातात. स्वच्छ रक्ताचा पुरवठा होण्यास शरीरांतील हलक्या प्रतीच्या इंद्रियांची मदत झाली पाहिजे. हल्लीं जीवनार्थ कलह फारच झपाट्याचा असल्यामुळें मेंदूस फार काम करावें लागतें; त्याच्याबरोबर हलक्या प्रतीच्या इंद्रि-यांचा टिकाव लागत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्याकडून मेंदूस पाहिजे तेवढें स्वच्छ रक्त पुरविण्याचें काम नीट होत नाहीं. मेंदूचें काम करीत असतां थकवा येऊं लागला म्हणजे समजावें कीं, मेंदूस रक्त पुरविणारी इंद्रियें शिथिल झालीं आहेत. मग मेंदूस रक्ताचा पुरवठा

न झाल्यामुळें त्याच्याकडून चांगल्या रीतीनें काम होत नाहीं. म्हणून मेंदूचें काम अधिक वेळ पर्यंत करितां यावें असा हेतु असेल तर तो साध्य करण्याचा उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे हा आहे कीं, खेळ खेळून आपलीं हलक्या दर्जाचीं इंद्रियें कार्यक्षम ठेवावीं. म्हणजे तीं मेंदूस रक्ताचा योग्य पुरवठा करितील आणि त्यास लवकर थकवा येऊं देणार नाहींत."

श्वापदांची पारध करणें, बंदुकीनें पक्षी मारणें इत्यादि शिकारीचे प्रकार आहेत त्यांपासून मनोरंजन होतें व व्यायामहि होतो. जे लोक स्वतः शिकारी कुत्रीं बरोबर घेऊन पारधीस जात नाहींत किंवा स्वतः बंदूक मारीत नाहींत त्यांना देखील शिकारीची मोठी मौज वाटते. आपल्या देशांत राजे लोकांत वगैरे पूर्वींपासून शिकारीस जाण्याचा प्रघात होता. अभिज्ञान शाकुन्तल नाटकांत दुष्यंत राजाचा सेनापति भद्रसेन ह्यानें शिकारीपासून काय फायदे होतात ते वर्णन केले आहेत.

(श्लोक)

मेदच्छेद कृशोदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वपुः ।
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ॥
उत्कर्षः सच धन्विनां यदिषवः सिद्ध्यंति लक्ष्ये चले ।
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥१

—कालिदास

भावार्थः—मेद झडून उदर कृश होतें. शरीर चपळ होतें. पशूंच्या मनावर भयापासून व क्रोधापासून होणारे परिणाम सहज लक्षांत येतात. धनुर्धराचे बाण जेव्हां धांवत्या किंवा

इतर्‍या प्राण्यांवर अचूक पडतात तेव्हां तर मोठी बहार होते. लोक शिकारीला दुर्व्यसन समजतात ही त्यांची चूक आहे. शिकारीसारखी मौज कशांत आहे?

तथापि आपल्या मौजेकरितां निरुपद्रवी प्राण्याची हिंसा करण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस कमी होत जाईल अशी आशा आहे. प्राणी जिवंत असतांना त्यांना पाहून जो आनंद होतो, तो त्यांचा वध केल्यापासून होत नाहीं, व व्यायाम, मनोरंजन आणि स्वच्छ हवा ह्यांचा लाभ घेण्याचे दुसरेहि निर्दोष मार्ग अनेक आहेत हें मनुष्यास समजलें पाहिजे.

मनुष्य निरोगी रहाण्यास स्वच्छ पाण्याची जरूर आहे. पण स्वच्छ हवेचें महत्त्व त्याहूनहि जास्त आहे. अहाहा! हवा हा काय अद्भुत पदार्थ आहे! हवा आपल्या सर्व शरीरांत संचार करिते. ती आपणांस स्नान घालून आपल्या शरीराची त्वचा स्वच्छ करिते, पण ती इतक्या नाजूक रीतीनें कीं आपणांस तें कळत देखील नाहीं. असें असून हवेच्या अंगीं केवढें सामर्थ्य आहे? ती पुष्पांचा व फलांचा मधुर वास आणून आमच्या खोलींत सोडते. आमचीं गलबतें समुद्रावर चालविते. समुद्रावरील व पर्वतावरील आरोग्य व शुद्धता शहरांच्या भर वस्तींत आणून पोंचविते. नादाचें वाहन हवाच आहे. आपल्या आवडत्या माणसांचे शब्द व सृष्टींतील सर्व मधुर गायन आपल्या कानांपर्यंत पोंचविणारी हवे-शिवाय कोण आहे? पृथ्वीवर मेघ ज्यांतून पाणी सोडतात तो हौद म्हणजे हवाच होय. हवेच्या योगानेंच

दिवसाची उष्णता व रात्रीची थंडी यांचा ताप कमी होतो. आपल्यावर जी भव्य नीलवर्ण कमान दिसते ती वातावरणाची म्हणजे हवेचीच आहे. सकाळीं व सायंकाळीं आकाशास अग्नीसारखा रंग देणारी हवाच आहे. हवा ही एक अत्यंत सुकुमार, रमणीय आणि प्रेमास्पद वनदेवताच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. कारण तिच्या अंगीं मृदुता, शुद्धता, कोमलता व परोपयोगित्व हे गुण उत्तम रीतीनें वास करितात.

जेफ्रेज नामक ग्रंथकार म्हणतो:—"आकाश हें जणूंकाय एक मोठें पुष्प आपल्या वरतीं आहे. आणि त्या पुष्पाचा अत्यंत मधुर सुगंध हवेच्या रूपानें पृथ्वीच्या भव्य दिवाणखान्यांत पसरला आहे. वन्य पुष्पांनीं सुवासित झालेली हवा तर फारच मधुर असते. जंगलाच्या झाडीमध्यें नक्षत्रासारखीं चमकणारीं शुभ्र पुष्पें सामान्य वनस्पतींच्या गर्दीतून आपलीं डोकीं वर काढितात, तेव्हां अल्पबुद्धि लोकांच्या मधून आपलें डोकें वर काढणाऱ्या बुद्धिमान् पुरुषांची कल्पना मनांत येते. एकादा सामान्य रस्ताहि अनेक सुंदर कल्पना मनांत आल्यामुळें रमणीय भासतो. मी स्वित्सरलंदांत असतांना एका ओढ्याच्या शुभ्र फुलांनीं आच्छादिलेल्या कांठावर दररोज सकाळीं फिरावयास जात असें. त्याच ठिकाणीं मी नेहमीं उत्कंठेनें फिरावयास जातों व दुसरीकडे जाण्याची मला कां इच्छा होत नाहीं ह्याचें कारण त्यावेळीं माझ्या लक्षांत आलें नाहीं. पण नंतर फार वर्षांनीं आलें. तें कारण हेंच कीं, मला नवीन

नवीन वस्तूंची इच्छा नाहीं. जुन्याच परंतु मला प्रिय झालेल्या अशा वस्तूंचाच मला फार लोभ वाटतो. तींच वनांतील फुलें, तेंच झाड, तेंच हिरवेंगार मैदान, तेच पक्षी हीं सर्व मला पुनःपुनः पहावीशीं वाटतात." आपल्या ह्या देशांत नाना प्रकारचीं वन्य फुलें विशेषें-करून पावसाळ्यांत दृष्टीस पडतात. एकाद्या उंच टेंकडी-वर जाऊन खालच्या मैदानाकडे पाहिलें असतां सर्वत्र मोठमोठे उंच गालिचे पसरले आहेत असा भास होतो. कांहीं ठिकाणीं पांढऱ्या, पिंवळ्या, अस्मानी वगैरे फुलांचे ताटवे दृष्टीस पडतात; जणूं काय वनश्रीचीं हीं शुभ्र, पीत, नील, वर्णांचीं वस्त्रेंच वाळत टाकलीं आहेत असें वाटतें." अरण्याची शोभा तर अवर्णनीय असते.

(श्लोक)

सौमित्रे शोभते पम्पा । वैडूर्यविमलोदका ॥
फुल्लपद्मोत्पलवती । शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ १
सौमित्रे पश्य पम्पायाः । काननं शुभदर्शनम् ॥
यत्र राजन्ति शैला वा । द्रुमाः सशिखरा इव ॥ २
शोकार्तस्यापि मे पम्पा । शोभते चित्रकानना ॥
व्यवकीर्णा बहुविधैः । पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ३
अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् ॥
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः । परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ४
पुष्पभारसमृद्धानि । शिखराणि समंततः ॥
लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ५
पश्य रूपाणि सौमित्रे । वनानां पुष्पशालिनाम् ॥
सृजतां पुष्पवर्षाणि । वर्षंतोयमुचामिव ॥ ६
प्रस्तरेषु च रम्येषु । विविधाः काननद्रुमाः ॥
वायुवेगप्रचलिताः । पुष्पैरवकिरान्ति मां ॥ ७

पतितैः पतमानैश्च । पादपस्थैश्च मारुतः ॥
कुसुमैः पश्य सौमित्रे । क्रीडतीव समंततः ॥ ८
मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ॥
शैलकन्दरनिष्क्रान्तः ॥ प्रगीत इव चानिलः ॥ ९
सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान् ॥ कर्णिकारान् समंततः ॥
हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान् पीताम्बरानिव ॥ १०

—वाल्मीकि रामायण

भावार्थः—रामचंद्र म्हणतात, "लक्ष्मणा ! नाना प्रकारच्या वृक्षांनीं अलंकृत, प्रफुल्लित, श्वेत कमलांनीं व नीलकमलांनीं युक्त, आणि वैडूर्य रत्नासारख्या निर्मल उदकानें भरलेलें हें पंपासरोवर फारच शोभायमान दिसत आहे. लक्ष्मणा ! त्या समोरच्या सुंदर वनाकडे क्षणभर पहा. त्या वनांत मोठमोठे वृक्ष शिखरयुक्त पर्वतांप्रमाणें दिसत आहेत. मी यद्यपि दुःखी आहें तथापि चित्रविचित्र वनांनीं वेष्टिलेलें, नाना प्रकारच्या पुष्पांनीं भरलेलें, शीत जलानें परिपूर्ण असें सरोवर पाहून माझ्या मनास आल्हाद होत आहे. नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं नीलवर्ण आणि पीतवर्ण दिसणारी ही हिरवीगार वनभूमि अत्यंत मनोहर दिसते. झाडांच्या सर्व फांद्या फुलांनीं भरलेल्या आहेत. व त्यांवर पुष्पयुक्त सुंदर वेली चढल्यामुळें फारच शोभा दिसत आहे. वृक्ष जणूं काय फुलांचा पाऊस पाडीत आहेत. पहा, हा वायु, खालीं पडलेल्या, पडत असलेल्या व वृक्षांवर असलेल्या पुष्पांच्या योगानें क्रीडा करीत आहे. मत्त कोकिलांच्या मधुर ध्वनीनें तल्लीन होऊन वृक्ष जणूं काय नृत्य करीत आहेत. गुहेच्या तोंडाशीं तो वायु गायन करीत आहे. तसेंच हे पुष्पांनीं आच्छादिलेले कर्णिकार वृक्ष पीतांबर परिधान करून सुवर्णभूषणें घातलेल्या पुरुषाप्रमाणें शोभत आहेत.

अमुक दिवशीं हवा वाईट आहे, व अमुक दिवशीं चांगली आहे, असें लोक म्हणतांना आपण ऐकतों. पण

वास्तविक म्हटलें तर हवा कधींच वाईट नसते. सर्व प्रकारची हवा निरनिराळ्या प्रकारें रमणीय असते. कांहीं एक प्रकारची हवा शेतांस किंवा पिकांस अपायकारक असते. पण मनुष्यास सर्व प्रकारची हवा चांगली आहे. सूर्यप्रकाश आपणास आनंद देतो. पावसानें आपणास हुषारी येते. वाऱ्याच्या योगानें आंगांत तकवा येतो. जेथें बर्फ पडतें तेथें त्याच्या योगानें मनास आल्हाद होतो.

रस्किन् म्हणतो कीं, वास्तविक पाहतां वाईट हवा कधींच नसते. चांगल्या हवेचे निरनिराळे प्रकार मात्र असतात.

विश्रांति घेणें ही गोष्ट फार अवश्य आहे. विश्रांतींत घालविलेला वेळ आळसांत गेला असें समजूं नये. शरदृतूमध्यें एकाद्या झाडाच्या छायेखालीं हिरव्यागार मैदानांत कांहीं वेळ पडून जलप्रवाहाचा मधुर आवाज ऐकत बसणें, आकाशांत मेघ इकडून तिकडे जातांना पहाणें, वगैरे प्रकारच्या करमणुकींत गेलेला वेळ फुकट गेला असें मानूं नये. बहुतेक व्यायाम स्वच्छ हवेंत घेण्यासारखेच असतात. व अशाच प्रकारचे व्यायाम आपण करावे. म्हणजे तेणेंकरून व्यायाम व स्वच्छ हवा ह्या दोहोंचाहि लाभ एकदम होतो. घोड्यावर बसून सहल करणें फारच हितावह आहे, परंतु पायीं फिरणें देखील फायदेशीर आहे. प्रत्येक मनुष्यानें दररोज निदान दोन तास पर्यंत तरी उघड्या हवेंत घालविणें हें आपलें एक महत्वाचें व पवित्र काम आहे असें समजलें पाहिजे.

स्वच्छ हवा केवळ शरीरालाच सुखकर असते असें

नाहीं. तर मनास देखील ती हितावह आहे. स्वच्छ हवेंत फिरावयास गेल्यानें सृष्टीचे नाना चमत्कार आपल्या दृष्टीस पडून आपल्या मनास आल्हाद देतात. सृष्टि जणूं काय आपणास कांहीं तरी महत्त्वाची गोष्ट सांगण्यास तयार आहे असें वाटतें. आणि तें खरेंच आहे. सृष्टीपासून शिकण्यासारखें ज्ञान अनंत व अमोलिक आहे.

पृथ्वी, आकाश, अरण्यें, शेतें, तलाव, नद्या, पर्वत, समुद्र हे आपले सर्वोत्तम शालागुरु आहेत. पुस्तकांत जें ज्ञान नाहीं तें हे गुरु शिकवितात. खेड्यापाड्यांत जाऊन तेथें एकाद्या नदींत स्वतः वल्हवून नाव चालविणें, रानांतील फुलें गोळा करणें, एकाद्या खाणींतून प्राचीन कालच्या प्राण्यांचे व वनस्पतींचे अवशिष्ट भाग शोधून काढणें, समुद्रकिनाऱ्यावर जाऊन तेथें नाना प्रकारच्या चित्रविचित्र शिंपा व समुद्रांतील वनस्पती गोळा करणें, चेंडूफळी वगैरे खेळ खेळणें, इत्यादि अनेक प्रकारांनीं आपणांस व्यायाम आणि स्वच्छ हवा ह्या दोहोंचाहि लाभ होतो. त्याच्या योगानें आपली शरीरप्रकृति निरोगी होते एवढेंच नाहीं, तर आपल्या चिंता व मानसिक व्यथा ह्यांचें दुःख बऱ्याच अंशीं हलकें होतें. सृष्टिवैभवाच्या देखाव्यानें आपलें मन शांत, प्रसन्न व उल्हासित होतें.

मनोरंजनाचा वर सांगितल्याप्रमाणें मोठा उपयोग आहे. परंतु आपला सर्व काळ सुखांत व मनोरंजनांत घालविणें सर्वथा अयोग्य होय. कारण एक तर तसें केल्यानें निवळ आपलपोटेपणा होऊन परोपकाराच्या अ-

प्रतिम आनंदास आपण मुकतों. व दुसरें असें कीं, साराच वेळ जर ख्यालीखुशालींत घालविला तर त्यापासून सुख होण्याचें एकीकडे राहून उलटा वीट मात्र येतो. म्हणून खेळ खेळणें हा आपला एक धंदाच आहे असें समजून चालतां कामा नये. परंतु नेमस्तपणानें सुखोपभोगांत वेळ घालविल्यास तो आळसांत गेला असें समजूं नये.

आतां महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे कीं, मनोरंजन ह्या सदराखालीं कोणत्या कोणत्या गोष्टींचा समावेश कारितां येईल ? उपभोग पुष्कळ प्रकारचे आहेत व कांहीं मिथ्या आहेत.

प्लेटोनें आपल्या एका ग्रंथांत ह्याच विषयावरील प्रोटार्कस व साक्रेटीस् ह्यांच्यामधील संवाद दिला आहे तो एणेप्रमाणें:—

प्रोटार्कस्—बरें, साक्रेटिस्, खरीं सुखें म्हणून तुम्ही म्हणतां तीं कोणतीं ?

साक्रेटिस्—सुंदर रंग, सुंदर आकृति, मधुर सुवास, सुस्वर आवाज इत्यादि वस्तू अशा आहेत कीं, त्या आपणापाशीं नसल्या तर दुःख होत नाहीं. पण असल्या तर त्यांपासून सुख होतें. अशा प्रकारच्या वस्तूंपासून होणारें जें सौख्य तें खरें सौख्य होय.

इंद्रियांपासून वर सांगितलेले खरे उपभोग जरी प्राप्त होतात, तरी ह्या जगांतील सर्वोत्कृष्ट सौख्य त्यांपासून होत नाहीं.

फिवियस् ह्याचें असें म्हणणें होतें कीं, "शारीरिक

उपभोग, सौख्य आणि आनंद हे प्रत्येक मनुष्यास हितकर आहेत. परंतु माझें असें म्हणणें आहे कीं, ह्या सुखांपेक्षां शहाणपणा, ज्ञान, चांगली स्मरणशक्ति, विचारशक्ति इत्यादि गोष्टी अधिक चांगल्या व श्रेयस्कर आहेत."

भगवद्गीतेमध्यें सुखाचे तीन प्रकार सांगितले आहेतः—

(श्लोक)

सुखं त्विदानीं त्रिविधं । शृणु मे भरतर्षभ ॥
अभ्यासाद्रमते यत्र । दुःखांतंच निगच्छति ॥ १
यत्तदग्रे विषमिव । परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ २
विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥
परिणामे विषमिव । तत्सुखं राजसं स्मृतं ॥ ३
यदग्रे चानुबंधेच । सुखं मोहनमात्मनः ॥
निद्रालस्यप्रमादोत्थं । तत्तामससमुदाहृतं ॥ ४

भावार्थः—

(आर्या)

जा आधीं विषवत् जें परिणामीं अमृततुल्य जें टिकतें ॥
स्वस्थपणें मनबुद्धी उपजे, सुख बोलतात सात्त्विक तें ॥ १
विषयेंद्रियसंयोगें आरंभीं अमृततुल्य जें दिसतें ॥
परिणामीं विषवत् जें जाणावें सुख सदैव राजस तें ॥ २
आरंभीं परिणामीं मोह करी तें मनासि जें दुष्ट ॥
निद्रा प्रमाद अलसें, उपजे, सुख म्हणति तामसी स्पष्ट ॥ ३

ह्या जगांत खऱ्या सुखाचीं साधनें असंख्य प्रकारचीं आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. आपल्या आप्तांचा व इष्टमित्रांचा सहवास, चांगलें संभाषण, पुस्तकें, संगीत,

काव्यें, कला, व्यायाम, विश्रांति, सृष्टींतील नाना प्रकारचे सुंदर देखावे, हिंवाळा, पावसाळा, उन्हाळा, सकाळ आणि संध्याकाळ, रात्र आणि दिवस, ऊन आणि पाऊस, अरण्यें आणि शेतें, नद्या, सरोवरें, समुद्र, प्राणी आणि वनस्पती, झाडें, फुलें, पानें आणि फळें, हीं त्यांपैकीं कांहीं आहेत. आणखी मनुष्यास ठाऊक नाहींत अशीं सुखाचीं साधनें अनेक असतील. व तीं मनुष्याची उन्नति जसजशी वाढेल तसतशीं क्रमाक्रमानें आपणांस कळूं लागतील. ज्याच्या योगानें एकाद्या मनुष्याचें भाषण किंवा गायन जसेंच्या तसें रक्षण करितां येतें व नंतर पाहिजे तेव्हां काढतां येतें असें जें फोनोग्राफ नामक यंत्र हल्लीं तयार झालें आहे तें एक नवीन सुखाचें साधन आहे. फोटोग्राफ अथवा सूर्यप्रकाशाच्या योगानें मनुष्याची हुबेहुब तसवीर काढण्याची कला ही त्या वर्गांतील होय.

ह्या आयुष्यापासून आपणास सुखोपभोग होत नसेल तर तो दोष खरोखर आपला आहे. रस्किन् म्हणतो, "सुखोपभोग घेणें हें सर्वांस सुसाध्य आहे. पण एकादें महत्कार्य करून जीवित सफल करणें हें मात्र फार कठिण आहे."

आरेबियन् नाइट्स ह्या ग्रंथामध्यें एका जादूच्या गालिचाची गोष्ट सांगितली आहे. त्या गालिचावर कोणी मनुष्य बसला तर त्याला तो गालिचा इच्छिलेल्या ठिकाणीं नेऊन पोंचवीत असे. आगगाडीच्या योगानें

हल्लीं आपणां सर्वांस वरील अजब चिजेप्रमाणें उपयोग होत आहे.

सुखोत्पादक साधनांमध्यें चांगल्या संभाषणाची योग्यता बरीच मोठी ठरेल. काम करून थकल्याभागलेल्या मनुष्याच्या मनास व शरीरास हुषारी आणणारें तें उत्तम औषधच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. हेरिक् ह्यानें बेन् जॉनसनच्या संभाषणापासून आपणास किती आनंद होत असे त्याचें वर्णन केलें आहे:—

(आर्या)

भोजनसमयीं होती पात्रें जरि पूर्ण विविध मिष्टान्नीं ॥
धालों तसा न त्यांनीं, धालों जैसा तुझ्या अमृतवचनीं ॥१

जॉनसन् ह्याला एकादी सायंकाळची वेळ मौजेंत गेली असें सांगावयाचें असलें म्हणजे तो म्हणत असे कीं, आज चांगल्या चांगल्या संभाषणांचा लाभ झाला. आणि खरोखरच एकाद्या विद्वान्, चतुर, आणि विनोदी मनुष्याशीं केलेलें संभाषण स्वच्छ हवेसारखें उत्साहवर्धक असतें.

चांगलें संभाषण करणें सर्वांसच साधत नाहीं. कांहीं लोक फार बुद्धिमान् असतात, व त्यांच्यापाशीं पुष्कळ मनोरंजक माहिती असते; ते एकदां बोलूं लागले म्हणजे त्यांचें भाषण फार चित्तवेधक होतें. पण त्यांना बोलावयास लावणें म्हणजे महाप्रयत्नाचें काम असतें. चांगलें संभाषण करणारा मनुष्य सर्वत्र प्रिय असतो. संभाषण करण्याची कला इतर कलांप्रमाणेंच संपादन करितां

येण्याजोगी आहे. बोलण्याची संवय असल्याशिवाय चांगलें बोलतां येणें कठिण आहे.

सर विल्यम् टेंपल म्हणतो, "संभाषण चांगलें होण्यास चार गोष्टी अवश्य आहेतः—सत्य, सदर्थ, सौजन्य आणि विनोद." ह्यांपैकीं निदान पहिल्या तीन गोष्टी प्रत्येक मनुष्यास साध्य होण्यासारख्या आहेत.

पुष्कळ लोक असे आहेत कीं त्यांचें बहुतेक ज्ञान-भांडार संभाषणापासून प्राप्त झालेलें असतें. बेकन म्हणतो कीं, "जाणत्या मनुष्यास प्रश्न करून पुष्कळ ज्ञान मिळवितां येतें व तें आपल्या मनांत चांगलें ठसतें. ज्या विषयांत एकादा मनुष्य प्रवीण असेल त्याच विषया-संबंधानें त्याला प्रश्न करावे. म्हणजे त्या मनुष्यास उत्तर देण्यास आनंद वाटतो. आणि आपणासहि ज्ञानाचा यथेच्छ लाभ होतो."

ज्ञानेश्वर महाराजांनीं वक्ता आणि श्रोता हे दोन्ही एका ठिकाणीं जमले म्हणजे ज्ञाननिष्पत्ति कशी होते त्याचें वर्णन केलें आहे:—

(ओंवी)

अहो चंद्रकांत द्रवता कीर होये। परी ते हातोटी चंद्रीं कीं आहे॥
म्हणवूनि वक्ता तो वक्ता नोहे। श्रोतेंविण॥ १

चांगलें संभाषण करितां येणें हें प्रत्येक मनुष्यास अवश्य आहे. संभाषणाच्या योगानें दुसऱ्याच्या दुःखाचें सांत्वन करितां येतें; उदास मनुष्याची मुद्रा सुप्रसन्न करितां येते. दुर्वृत्त मनुष्यास युक्तीनें सुमार्गाचें वळण लावितां येतें. भोजनाच्या वेळीं, आगगाडींतून प्रवास

करितांना वगैरे प्रसंगीं चांगल्या संभाषणाच्या योगानें वेळ मौजेंत जाऊन सर्वांस सुख होतें. सहल करीत असतांना किंवा सृष्टीचें अवलोकन करीत असतांना एकादा रसिक मित्र आपणाबरोबर भाषण करण्यास असला तर आपल्या आनंदांत चांगलीच भर पडते. एकादा आनंदी आणि विनोदी मित्र मंडळीमध्यें आनंदी-आनंद करून सोडतो हें पुष्कळांनीं पाहिलेंच असेल. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें संभाषणाची कला साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा. एकवेळ मुखस्तंभाप्रमाणें स्तब्ध रहाण्याची संवय झाली म्हणजे ती शेवटपर्यंत तशीच रहाते. संभाषण उपयुक्त आणि बोधप्रद होण्यास फावल्या वेळांत कांहीं निवडक ग्रंथ, वृत्तपत्रें व मासिक पुस्तकें ह्यांचें अवलोकन सुरू असलें पाहिजे. संभाषणाचे मुख्य हेतु मनोरंजन आणि सहजरीत्या ज्ञानाची अदलाबदल हे होत. संभाषणाची भाषा सोपी असावी. विद्वत्ता दाखविण्याचा प्रयत्न नसावा; विनयशीलता असावी. भांडखोरपणा नसावा. भाषण मार्मिक असावें पण छद्मी नसावें. एकाद्या कारणानिमित्त एकत्र जमलेल्या मंडळींत आपला प्रत्यक्ष शत्रु जरी असला अगर आपणांस नावडता मनुष्य असला तथापि लागट भाषण करून त्याचा पाणउतारा करणें शिष्टसंप्रदायाविरुद्ध आहे. म्हणून भाषणांत विनोद असावा पण तो मर्मच्छेदक नसावा. दुसऱ्यास लघुत्व आणून मंडळीस हांसविण्याचा मोह झाल्यास तो प्रयत्नानें दाबून टाकावा. नाहींतर संभाषण हें मनोरंजनाचें साधन न होतां वैर उत्पन्न करण्याचें

साधन होईल. सायंकाळच्या वेळीं कुटुंबांतील मंडळींनीं कांहीं उपयुक्त आणि मनोरंजक विषयावर संभाषण करण्याचा परिपाठ ठेवल्यास मुलांबाळांसहि चांगलें वळण लागतें.

पुष्कळ लोकांस सौंदर्य ह्या गुणाची परीक्षा नसते. परंतु सौंदर्यापासून होणाऱ्या आनंदासारखा शुद्ध, बिन-खर्ची, व सहज प्राप्त होणारा दुसरा कोणता आनंद आहे? सृष्टींतील देखावे, झाडें, पालवी, फळें, फुलें, नीलवर्ण आकाश, पिंजलेल्या शुभ्र कापसाप्रमाणें दिसणारे ढग, चमकणारा समुद्राचा पृष्ठभाग, जलप्रवाहाचा आ-वाज, नदीच्या पृष्ठावरील चकाकी, चंद्र, तारे, इत्यादि वस्तूंपासून कित्येकांस फारच आनंद होतो. पण कांहीं कांहीं लोकांस ह्या वस्तूंचें कांहींच कौतुक वाटत नाहीं. चंद्र आणि तारे ह्यांचा प्रकाश ह्या लोकांस असला आणि नसला तरी सारखाच. सुंदर पक्षी आणि कीटक, झाडें, फुलें, नद्या, समुद्र, चंद्र, सूर्य इत्यादि वस्तूंपासून त्यांना कांहींच आनंद वाटत नाहीं. एवढेंच नाहीं, तर सृष्टिसौंदर्याची त्यांच्याजवळ गोष्ट काढली असतां त्यांना मोठा अचंबा वाटतो. सृष्टिसौंदर्याची मौज न समजणें हा शिक्षणाचा दोषच समजला पाहिजे. लहानपणापा-सून मुलांस ह्या निःसीम आनंदाची गोडी लाविली पा-हिजे. नाहींतर सायंकाळीं फुरसद असली तरी घरींच तक्क्यास टेंकून गप्पा मारीत बसावें आणि ईश्वराच्या अगाध लीलेकडे ढुंकून देखील पाहूं नये अशीच मना-ची प्रवृत्ति होते.

मनुष्यानें केलेले कृत्रिम रंग मानवी वैभवास शोभण्यासारखे आहेत. पण एकाद्या क्षणभंगुर मेघमालेच्या रंगापुढें किंवा हंसाच्या पंखांतील एका लहानशा पिसाच्या रंगापुढें ते अगदीं फिक्के पडतात.

दिवस उगवतांना व मावळतांना जी प्रभा पडते तिचें लावण्य अप्रतिम असतें व तिच्या योगानें नेत्रांस विलक्षण आनंद होतो. त्या वेळचे क्षितिजाजवळचे ढग आपल्या कांतीनें रसरशीत सोन्यासहि लाजवितात. आकाशांतील निरनिराळ्या रंगांनीं पृथ्वीवर जिकडे तिकडे आनंद आणि प्रसन्नता यांचें तेज झळकूं लागतें.

(ओंवी)

तो पूर्वेस उदेला अंशुमाळी । तेणें नाशिली तिमिरावळी ॥
विहंगम कुजती वृक्षडहाळीं । धेनू बाहती वत्सांतें ॥ १

—श्रीधर

सूर्यास्ताचा देखावा तर फारच मनोहर असतो. त्याकडे पहात असतां जणूं काय आपण स्वर्गाच्या दरवाजांतून आंत नजर टाकीत आहों असें भासतें.

(श्लोक)

अस्तोदयाचल विलंबि रवींदुबिंब ।
व्याजात्क्षणं श्रवणयोर्निहितारविंदा ॥
ताराच्छलेन कुसुमानि समुक्षिपन्ती ।
सन्ध्येयमागतवती प्रमदेव काचित् ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—सूर्याचें आरक्त बिंब अस्ताचलाच्या खालीं गेलें आहे. चंद्रबिंब उदयगिरीवर आहे. नक्षत्रें नुकतींच चमकूं लागलीं आहेत, अशा वेळीं संध्या (सायंकाळ) ही, जिनें कर्णा-

च्या ठिकाणीं कमलें धारण केलीं आहेत, व जी हातानें फुलें उधळीत येत आहे, अशा सुंदर युवतीप्रमाणें दिसते.

यहुदी लोकांचा 'टालमड' या नांवाचा एक धर्मग्रंथ आहे, त्यांत 'म्याना' नांवाचा एक पदार्थ ईश्वरानें लोकांस दिला होता, असें सांगितलें आहे. त्याचें वर्णन असें केलें आहे कीं, ज्याला जी रुचि आवडत असे त्याला तीच रुचि त्या पदार्थापासून प्राप्त होत असे. त्याचप्रमाणें सृष्टींत ज्या मनुष्याला जी वस्तु अतिशय सुंदर वाटते ती त्याला सांपडण्यासारखी आहे.

ह्या जगांतील खऱ्या सुखांची संपूर्ण यादी करूं लागल्यास ती फारच मोठी होईल. ज्यांपासून कांहीं अपाय होणार नाहीं अशीं सुखें जर असंख्य आहेत तर मुद्दाम अपायकारक किंवा संशयात्मक सुखांच्या पाठीमागें आपण काय म्हणून लागावें? निदान एवढें तरी करावें कीं, जीं चांगलीं सुखें आहेत त्यांच्याकडे प्रथम वळावें, आणि तीं सर्व संपल्यानंतर मग खुशाल दुसऱ्या सुखांचा विचार करावा.

ज्या लोकांना आपणांस जगाचा फार अनुभव आहे व त्याची चांगली माहिती आहे असें वाटतें त्यांचा समज फार चुकीचा असतो. ज्यानें आपला गांव कधीं सोडला नाहीं, पण आपल्या डोळ्यांचा चांगला उपयोग केला आहे, अशा एकाद्या कुणब्याला ह्या जगांतील जितक्या वस्तूंची माहिती असेल तितकी देखील त्यांना नसते.

ज्याला चैनबाजी किंवा रंगेलपणा म्हणतात त्यांत खऱ्या सुखाचा लवलेश नसून, उलट त्याची विडंबना

मात्र असते. चैनबाज लोकांची परिणामीं हानीच होते. पण त्याबद्दल ते लोक स्वतःच कारण असून जगास उगीच दोष देत बसतात. " ऐषआरामांनीं मनुष्य हत-वीर्य झाला म्हणजे त्याला सर्व सुखें भोगून झालीं असें वाटतें. "

डीमसेट नामक एका चैनी फ्रेंच मनुष्यानें आपल्या स्थितीविषयीं पुढील उद्गार काढले आहेतः—"मी अजून तरुण आहें. संसारपथाच्या अर्ध्या भागापर्यंत देखील मी गेलों नाहीं, इतक्यांत मी थकलों. पुढें जाण्याची मला मुळींच उमेद नाहीं." काय निराशेचे व दुःखाचे उद्गार हे! जर तो मनुष्य शहाणपणानें वागता तर गत आयुष्याबद्दल त्याला अभिमान, कौतुक आणि समाधान वाटलें असतें, व पुढच्या आयुष्यासंबंधानें उत्साह वाटला असता.

मनुष्याच्या जीविताची योग्यता त्याच्या नैतिक उन्नतीवर अवलंबून आहे. " आत्मा आणि शरीर ह्यांची जोडी आहे. त्यांपैकीं आत्मा श्रेष्ठ आहे व शरीर कनिष्ठ आहे. जर आत्म्याचें वर्चस्व असलें, व आत्म्यानें शरीरावर शहाणपणानें, स्नेहानें व दक्षतेनें अंमल चाल-विला, तर मनुष्य उत्तम योग्यतेस पावतो. पण जर शरीर शिरजोर होऊन अंमल गाजवूं लागलें तर काम-क्रोधादिक षड्रिपु अनावर होऊन बुद्धीस भ्रंश होतो. सुविचारांचा व सदिच्छांचा लोप होतो. व तेणेंकरून मनुष्य नीच आणि विपद्ग्रस्त होतो.[१]"

१. जेरेमीटेलर

(श्लोक)

चंचलं हि मनः कृष्ण । प्रमाथि बलवद्दढं ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये । वायोरिव सुदुष्करं ॥ १
असंशयं महाबाहो । मनो दुर्निग्रहं चलं ॥
अभ्यासेन तु कौंतेय । वैराग्येणच गृह्यते ॥ २
त्रिविधं नरकस्येदं । द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामःक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ३

—भगवद्गीता

भावार्थः—

(श्लोक)

कीं कृष्णा चंचल मन । इंद्रियें जें मथी बळी ॥
त्याचा निग्रह वाऱ्याची मोट जैशी न बांधवे ॥ १
खरेंच हें महाबाहो । मन चंचल दुर्जय ॥
अभ्यासें आणि वैराग्यें । तरी तें जिंकिजे तसें ॥ २

—वामन

(आर्या)

हें द्वार तीं प्रकारें नरकाचें आत्मघातक क्रूर ॥
काम क्रोधहि लोभहि यासाठीं टाकिजेचि हे दूर ॥ १

—मोरोपंत

प्रकरण ५

आरोग्य

(श्लोकचरण)

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम ।

—कालिदास

भावार्थः—शरीर हें धर्मप्राप्तीचें मुख्य साधन आहे.

प्रकरण ५

आरोग्य

मनुष्याचा आत्मा हा त्याचा उत्तम भाग होय ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु मनुष्याच्या हल्लींच्या स्थितीमध्यें तरी आत्म्याची क्रिया शरीराच्या द्वाराच चालते. ह्याचें एक मजेदार उदाहरण प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ **फ्यारडे** ह्याच्यासंबंधानें घडलें. **फ्यारडे** हा लहानपणीं एका औषधविक्याच्या दुकानांत नोकर असतांना त्याला त्याच्या धन्यानें कांहीं कामाकरितां एका गृहस्थाच्या घरीं पाठविलें. त्यानें त्या ठिकाणीं जाऊन पुष्कळ हांका मारिल्या, परंतु कोणी ओ देत नाहीं असें पाहून आंत कोणी आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां तो आपलें डोकें गजांच्या आंत घालून डोकावूं लागला. इतक्यांत त्याच्या मनांत असा प्रश्न आला कीं, मी गजांच्या कोणत्या बाजूला आहे? त्यानें असें ठरविलें कीं, ज्या बाजूला डोकें असेल त्याच बाजूला मनुष्य असला पाहिजे. परंतु इतक्यांत दरवाजा एकाएकीं उघडला आणि त्याच्या पायाला एक तडाका बसला त्यासरशी त्याची खात्री झाली कीं आत्मा सर्व शरीर व्यापून आहे.

हल्लीं आपल्या व्यवसायांत मोठे फेरफार झाले आहेत व त्यामुळें आरोग्यसंरक्षणाच्या विषयास फार महत्त्व आलें आहे. आपले पूर्वज होते ते विशेषेंकरून खेड्यापाड्यांतच राहत असत. व त्यांचे व्यवसाय बहुधा उघड्या जाग्यांत होत असत. त्यामुळें त्यांना स्वच्छ

हवेचा नेहमीं लाभ होत असे. हल्लीं आपणांपैकीं पुष्कळ लोकांस दाट वस्तीच्या शहरांत रहावें लागतें. व घरांत, दुकानांत, किंवा कारखान्यांत काम करावें लागतें. आमचीं बहुतेक कामें बसून आणि मान वांकवून करावीं लागतात. व तीं कामें मेंदूस क्षीण करणारीं असतात. हल्लींच्या मोठमोठ्या शहरांतले लोक आपल्या पूर्वजांपेक्षां सत्त्वहीन आणि कमकुवत आहेत ह्यांत मुळींच संशय नाहीं. मुंबईसारख्या शहरांत कोणी रस्त्यानें फिरावयास गेला असतां त्याला पुष्कळ लोक असे दिसून येतील कीं, त्यांच्या अंगांत काडीइतकी देखील ताकद नसते; त्यांचे चेहरे फिकट व निस्तेज असतात, व छाती अगदीं अरुंद असते. हल्लीं आरोग्यसंरक्षणाकरितां केलेल्या योजना एकाअर्थी अपायकारक आहेत, कारण त्यांच्या-योगानें अशक्त आणि रोगग्रस्त लोकांच्या जीवाचें संरक्षण होऊन रोगी व अशक्त प्रजा वाढत जाते. पुष्कळ रोग असे आहेत कीं, ज्याला आरोग्याच्या नियमांचें थोडेंसें ज्ञान आहे त्याला थोड्याशा काळजीनें ते सहज टाळतां येतील. प्राचीनकाळीं देखील शहाणे मुत्सद्दी प्रजेच्या आरोग्याकडे बरेंच लक्ष देत असत असें दिसून येतें. मनुस्मृतीमध्यें शरीर निरोगी रहावें या हेतूनें दिलेले नियम बरेच आहेत. “ शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ” ही कालिदासोक्ति लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. आपल्या आरोग्याचें रक्षण हें एक पवित्र कर्तव्य समजावें. “ तुमचें शरीर हें पवित्र आत्म्याचें मंदिर आहे. त्याची हवी तशी नासधूस करण्याचा तुम्हांस अधिकार

नाहीं." इजिप्त देशांतील लोक शरीरास फार पूज्य मानीत. शरीरास तुच्छ मानणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांपेक्षां त्यांची कृति शहाणपणाची होती. शरीराची अगदीं हेळसांड करून चिंध्या पांघरणें व देह मलिन ठेवणें ह्यांत कांहीं साधुपणा किंवा सद्गुण आहे असें समजूं नये.

ग्रीक लोक शरीर व मन ह्या दोहोंच्याहि शिक्षणाकडे फार लक्ष देत असत. त्यांच्या स्त्रियाहि शरीरास हितकर अशा ललितक्रीडा व व्यायाम करीत असत. आरोग्यवर्धक व्यायामांनीं ग्रीक लोकांचीं शरीरें फारच बांधेसूद आणि सुरेख बनत असत. त्यांची कल्पना त्यांच्या वेळचे पुतळे जे हल्लीं शिल्लक आहेत त्यांवरून करितां येण्यासारखी आहे. हल्लींच्या काळीं कोणत्याहि देशांत अशा नमुन्याचें रेखींव आणि बांधेसूद शरीर दृष्टीस पडणार नाहीं. मुंबई एथील स्कूल ऑफ् आर्ट्स नामक चित्रशाळेंत कांहीं ग्रीक पुतळे ठेविले आहेत. ते ज्यांनीं पाहिले नसतील त्यांनीं अवश्य पहावे.

'निर्मलतेची योग्यता ईश्वरभक्तीच्या खालोखाल आहे' अशी इंग्रजी भाषेंत म्हण आहे. हल्लीं रोगांच्या उत्पत्तीविषयीं जे नवीन शोध लागले आहेत त्यांवरून वरील म्हणीची यथार्थता दिसून येते. हल्लीं असें कळून आलें आहे कीं, बहुतेक रोग जे आपणास होतात ते आपल्या शरीरांत कांहीं फेरफार झाल्यामुळें होत नाहींत, तर बाहेरील सूक्ष्म जीव किंवा वनस्पति ह्यांचा आपल्या शरीरावर हल्ला झाल्यामुळें होतात. हे जीव

१. सेंटपॉल

आणि वनस्पति इतके बारीक असतात कीं, त्यांचे थव्यांचे थवे एका सुईच्या अग्रावर राहूं शकतील. ते सूक्ष्मदर्शकयंत्राच्या साधनाशिवाय दिसत नाहींत. महामारी, प्लेग, वगैरे अनेक रोग आमच्या शरीरांत आपोआप उत्पन्न होत नाहींत. ह्या रोगांचे सूक्ष्म जंतु आहेत, त्यांना शरीरांत रहाण्यास जागा मिळाली म्हणजे हे रोग जडतात. हे जंतू, पाणी, हवा, कपडे, व इतर वस्तू ह्यांच्या द्वारें मनुष्यांच्या शरीरांत प्रवेश करितात. ह्यांकरितां आपलें रहातें घर, पिण्याचें पाणी, आपले कपडे, आपलें अन्न, व ज्या हवेंत आपण श्वासोच्छ्वास करितों ती हवा स्वच्छ ठेवण्याचें काम किती महत्त्वाचें आहे बरें!

मनुष्यदेह हा किती आश्चर्यकारक आहे ! मेंदूसारख्या लहानशा पदार्थामध्यें ज्ञानाचा केवढा मोठा संचय असतो, याचाच क्षणभर विचार केला तर केवढा चमत्कार वाटण्यासारखा आहे ! स्नायु मनाचे हुकूम किती त्वरेनें बजावितात. उत्कृष्ट सतार वाजविणारा मनुष्य एका सेकंदांत निदान १२ स्वर वाजवितो. प्रत्येक स्वर वाजवितेवेळीं ज्ञानतंतूंच्या द्वारें मेंदूपासून बोटापर्यंत व बोटापासून मेंदूपर्यंत तार जाते. प्रत्येक स्वराच्या वेळीं डाव्या हाताच्या बोटास तीन गती द्याव्या लागतात व उजव्या हाताच्या बोटास एक गती द्यावी लागते. मिळून एका स्वराकरितां चार गती दोन बोटांच्या मिळून होतात. डाव्या हाताचें बोट स्वराच्या पडद्यावर ठेवतांना एक गती, त्याच्यावरून बोट उच-

लण्याची दुसरी गती, त्या स्वराच्या पडद्यावरून दुसऱ्या स्वराच्या पडद्यावर बोट नेण्याची तिसरी गती. त्याचप्रमाणें उजव्या हाताच्या बोटानें नखीच्या आघाताची एक गती. ह्याप्रमाणें एका सेकंदांत ४८ गती होतात. त्या प्रत्येक गतीसाठीं अमुक ठिकाणीं अमुक वेळांत अमुक जोरानें बिनचुक बोट पडावें म्हणून मनास निरनिराळा व्यापार घडतो.

शरीराची त्वचा ही फार नाजूक आहे व तिची रचना फार बिकट आहे. तिला लक्षावधि छिद्रें आहेत. व तिच्यांत रक्तवाहिन्या, नाड्या, केशासारख्या शिरा, व ज्ञानतंतु इतके आहेत कीं, ते काढून एकापुढें एक जोडले असतां मैलांचे मैल लांब भरतील. ह्या त्वचेचा नेहमीं क्षय होत असतो व तो क्षय ती नेहमीं भरून काढीत असते. त्वचेचा व्यापार नीट चालण्याकरितां तिची बरीच काळजी घ्यावी लागते. व ती पाण्यानें वरचेवर धुवून स्वच्छ ठेविली पाहिजे. हें आश्चर्यकारक इंद्रिय निरोगी राहण्याकरितां त्याचे निरनिराळे भाग नेहमीं उपयोगांत ठेविले पाहिजेत.

पुष्कळ रोगी लोकांसंबंधानें असें म्हणतां येईल कीं सौख्य हाच त्यांचा मुख्य रोग असतो. कार्थेजचा प्रख्यात सरदार हॅनिबॉल हा आल्प्स पर्वतावरून व बर्फांतून हिंडत असतां त्याला कांहीं इजा झाली नाहीं. पण तोच हॅनिबॉल क्यांपेनिया एथें ऐषआरामांत राहूं लागल्यापासून त्याची शक्ति क्षीण झाली. लढाई क-

रीत असतां जो नेहमीं विजयी असे, तोच सुखांत पड-ल्यावर सहज जिंकला गेला.

इंद्रियें हीं रथाच्या घोड्यांसारखीं आहेत. हीं म-नोरूपी सारथ्याच्या कह्यांत आहेत, तोंपर्यंत त्यांच्या-पासून शुद्ध व खरें सौख्य होतें. पण जर कां हीं इंद्रि-यें भडकलीं व तीं आपल्या स्वाधीन न राहतां आप-णच त्यांच्या स्वाधीन झालों तर तीं आपणास कोणत्या खड्ड्यांत नेऊन आदळतील ह्याचा नेम नाहीं. खाण्यापि-ण्याच्या संबंधानें अव्यवस्थितपणा करून आपण पुष्कळ रोग आपणावर ओढून आणतों. मद्यपानाच्या घातकी संवयीचा प्रसार दिवसेंदिवस जास्त होत आहे ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय. मद्यपानापासून संसाराची धुळधाण होते. शरीराचें मातेरें होतें व मनुष्याच्या हातून नाना-प्रकारचे गुन्हे होतात. यहुदी लोकांत अशी म्हण आहे कीं, " सैतानाच्यानें जेथें जातीनें जाववत नाहीं तेथें तो मद्यास आपला प्रतिनिधि म्हणून पाठवितो. "

प्लिनी म्हणतो, " दारूच्या योगानें हात कांपतो, डोळ्यांतून पाणी येतें, रात्री झोंप येत नाहीं, वाईट स्व-प्नें पडतात, तोंडास दुर्गंधि येते, आणि कोणत्याहि गो-ष्टीची आठवण रहात नाहीं. " सर वाल्टर रेले म्हणतो, " ज्यांना दारू प्रिय झाली त्यांच्यावर कोणी विश्वास ठेवीत नाहीं; कारण अशा माणसांच्या तोंडांत कांहीं गुप्त गोष्ट रहात नाहीं. दारूच्या योगानें मनुष्य पशु होतो इतकेंच नाहीं तर अगदीं वेडा होतो. मनुष्य दा-

रूबाज झाला म्हणजे त्याची बायको, मुलें व इष्टमित्र ह्यांना देखील त्याचा तिरस्कार वाटूं लागतो."

(आर्या)

बुद्धि ज्ञान हिरावुनि ने जो रिपु त्या मुखीं वसविती हा ! ॥
व्यसनकुसुखरजिं लोलुनि, जगिं केवळ जोडिती पशुपणा हा ॥ १

—शेक्सपीअर

"दारूबाज मनुष्य प्रथम चांगला विचारी असून दारूमुळें मूर्ख होतो. व शेवटीं शेवटीं केवळ पशु बनतो." पण अशा मनुष्यास पशूची उपमा देणें म्हणजे बिचाऱ्या पशूंना विनाकारण कमीपणा आणल्यासारखें होतें. अपत्यप्रेम, सोशिकपणा, अपार श्रम, परोपयोगित्व इत्यादि गुणांत दारूबाज मनुष्य पशूंची देखील बरोबरी करील काय?

मनुष्य निर्व्यसनी आणि मिताहारी असला तर त्याची स्थिति याहून किती भिन्न असते.

(श्लोक)

दिसे जरठ मी परी सबळ वीर्यवान् देह हा ।
न सेविलि सुरा कदा म्हणुनि पावलों लाभ हा ॥
जरी वय बहू असे धवल केशही जाहले ।
गमे मज करीन युद्ध तरुणासवें चांगलें ॥ १

—शेक्सपीअर

आमचा हिंदुस्थान देश दारूच्या व्यसनापासून अलिप्त असे. व सर्व जगाच्या दृष्टीनें आह्मांस हें मोठें भूषण होतें. पण आमच्या दुर्दैवानें हें आमचें भूषण जाऊं पहात आहे. आमचे शेतकरी लोक निर्व्यसनी,

सुशील, उद्योगी आणि सशक्त असल्याबद्दल त्यांची ख्याति होती व अजून आहे. व त्यांच्याच चांगुलपणावर आमच्या देशाचें कल्याण अवलंबून आहे. असें असून ह्या लोकांत हल्लीं दारूच्या व्यसनाचा फैलाव फार जोरानें होत आहे. कधीं कधीं ह्या लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी दारूच्या अमलांत रस्त्यांतून अव्यवस्थित वर्तन करितांना दृष्टीस पडतात. देशाच्या भावी उत्कर्षास केवढें मोठें संकट हें! रयत निर्व्यसनी असावी हें सरकारच्या दृष्टीनेंहि इष्ट आणि अवश्य आहेच. व लोकांच्या पुढाऱ्यांचा हेतु तोच आहे. असें असून मद्यपानास आळा घालण्याच्या खटपटीसंबंधानें कोठें कोठें मतभेद व गैरसमजूत झाल्याचें दिसून येतें, ह्याचें कारण समजत नाहीं. गैरसमजतीचें कारण दूर करून उभयपक्षांनीं सलोख्यानें व एकजुटीनें वागून ह्या घातकी व्यसनाचा वेळींच बींमोड करावा हें उचित आहे.

चहाच्या व्यसनाचा आपल्या देशांत फार फैलाव होऊं लागला आहे ही गोष्ट राष्ट्राच्या आरोग्यास फार घातक आहे. हल्लीं मोठमोठ्या शहरांत गल्लोगल्लींत चहाचीं दुकानें झालीं आहेत. व मजूर वगैरे गरीब लोकांस ह्या दुकानांत चहाची चट लागत चालली आहे. व खेडेगांवांतहि चहाचा प्रसार होत आहे. चहा हें अन्न नव्हे. तो एक उत्तेजक पदार्थ आहे. परंतु अन्नाच्या ऐवजीं कांहीं मजूर लोक त्याचा उपयोग करूं लागले आहेत. उत्तेजक पदार्थ ह्या नात्यानेंहि चहाचा फार दुरुपयोग होत आहे. गरीबलोकांस फार स्वस्त

म्हणजे अर्थातच फार वाईट प्रकारचा चहा मिळतो. व तो तयार करण्याच्या कामींहि फार चुका होतात. त्यामुळें त्यापासून हळूहळू अग्निमांद्य, पोटदुखी वगैरे विकार जडतात. उत्तम प्रकारचा चहा असला तरी तो देखील अपायकारक आहे. सायंकाळीं चहा घेतल्यामुळें रात्रीं झोंप येत नाहीं. ह्याचें कारण हेंच कीं त्यापासून मज्जातंतूंस क्षीणता येते.

अधाशीपणानें खाणें हेंहि प्रकृतीस फार अपायकारक आहे. पुष्कळ लोक वाजवीपेक्षां जास्त खाणें खातात. एकादे दिवशीं मेजवानी असेल त्या वेळची गोष्ट निराळी, परंतु दररोज घेताबाहेर अन्न खाण्याची संवय फार अपायकारक व उत्साहनाशक आहे. खाणें घेताबाहेर सहज जातें म्हणून त्यासंबंधानेंच फार जपलें पाहिजे. कोणीहि झाला तरी जरूर आहे त्यापेक्षां चुकीनें कमी खाईल अशी शंका बाळगण्याचें कारण नाहीं.

(श्लोक)

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १

—मनु

भावार्थः—अतिभोजन हें आरोग्य व आयुष्य यांची हानि करितें, व तें इतर प्रकारांनीं मनुष्याच्या उत्कर्षास विघातक आहे. म्हणून तें वर्ज्य करावें.

आपल्या सर्व वर्तनांत नेहमीं मर्यादा असावी. एका मर्यादित वर्तनानें मनुष्याच्या ज्ञानाची व बलाची किंमत दसपट वाढते. त्याच्या योगानें बलास सौम्यता ये-

ते व उत्साहाचा फाजील अतिरेक होत नाहीं. सारांश कोणत्याहि कामांत उत्तम यश येण्यास मर्यादितपणाची फार जरूर आहे. मर्यादितपणा हा गुण निर्बलतेचा सूचक नसून शक्तीचाच सूचक आहे. मर्यादितपणा आत्मनिग्रह असल्यावांचून संभवत नाहीं. व आत्म्याचा निग्रह करण्यास लोकोत्तर शक्ति लागते.

जेवणांत फार वेळ घालवूं नये व घाईहि करूं नये. जेवणावरून थोडी भूक राखून उठावें. अत्याहारानें पोट जड झालें असतां मेंदूचा व्यापार नीट चालत नाहीं. जेवणानंतर एकदम काम करूं नये. कांहीं वेळ विश्रांति घ्यावी. पण एका जेवणापासून दुसऱ्या जेवणापर्यंत विश्रांतीच घ्यावी लागेल इतकें अन्न खाणाऱ्या मनुष्याचें जिणें व्यर्थ नव्हे काय? अन्न हें जीव जगण्याचें साधन आहे म्हणून तें खावें लागतें. पण अन्न खाणें हा जगण्याचा हेतु नव्हे. जगण्याचे हेतु निराळेच आहेत. अतिशय खाण्यानें आयुष्याची हानि मात्र होते.

माफक आहार ठेविल्यानें मानसिक श्रम करण्याची शक्ति वाढते. माफक आहारानें चित्त प्रसन्न रहातें. अतिशय खाण्यानें मन उदास होतें. त्याचमुळें अग्निमांद्य हा रोग पुष्कळ लोकांस होतो, व त्यापासून दुसरे भयंकर विकार उत्पन्न होतात.

बेकन म्हणतो, " आपल्या आहारांत एकाएकीं कांहीं नवीन फेरफार करूं नये, पण कांहीं अनिवार्य कारणामुळें असा फेरफार करणें भाग पडलें तर त्याला अनुरूप अशी इतर व्यवस्थाहि ठेवावी. जेवतांना, झोंप

घेतांना, व व्यायाम करितांना निश्चित मन व सुप्रसन्न अंतःकरण ठेवावें; हा आयुष्य वाढविण्याचा एक उत्तम उपाय आहे."

दुसरा एक ग्रंथकार म्हणतोः—"जर तुमची प्रकृति निरोगी रहावी अशी तुमची इच्छा असेल तर रोज तीन आणे स्वकष्टानें मिळवून त्याजवर निर्वाह करा." ह्या चतुर उक्तीमध्यें आहार आणि व्यायाम ह्यांसंबंधाचे सर्व नियम आले. खरोखर म्हटलें तर एका मनुष्यास एक दिवस पुरण्यासारखें सुग्रास अन्न तीन आण्यांत मिळण्यास हरकत नाहीं. तेवढ्या अन्नानें शरीराचें चांगलें पोषण होऊन अत्याहार होत नाहीं. व तेवढे पैसे मिळविण्यास पुरेल इतका व्यायाम मनुष्यानें दररोज करणें अगदीं अवश्य आहे, हेंहि उघड आहे. शहरच्या लोकांस मोकळ्या हवेंत जेवढा वेळ घालवितां येईल तेवढा त्यांस हितकारकच होईल. त्या वेळाचा सदुपयोग झाला नाहीं असें मानण्याचें मुळींच कारण नाहीं, एवढेंच नाहीं तर त्याच्या योगानें मनुष्य निरोगी होऊन त्याची आयुर्मर्यादा वाढते.

स्वच्छ हवेप्रमाणें स्वच्छ पाण्याचेंहि फार महत्त्व आहे. मनुष्यानें दररोज चांगलें भरपूर पाणी घेऊन स्वच्छ स्नान केलें पाहिजे. पिण्याचें व स्नानाचें पाणी सोसेल तर थंड असावें हें चांगलें. दांत स्वच्छ ठेवणें ही गोष्ट लहानशी वाटेल, पण दांत स्वच्छ न ठेविल्यामुळें त्यांना कीड लागून ज्या भयंकर वेदना होता-

१. आबरनेथी

त त्यांमुळें मनुष्यापाशीं कितीहि सुखाचीं साधनें असलीं तरी तीं व्यर्थ होतात.

केवळ औषधें घेऊन आरोग्य मिळत नाहीं. ज्याला तें पाहिजे असेल त्यानें आपणास चांगल्या संवयी लावून घेतल्या पाहिजेत; व खाण्यापिण्याचा वेतवात चांगला ठेविला पाहिजे. रोग होऊं नये म्हणून अगोदरच औषध घेण्याची चाल चांगली नाहीं. आपण विचारानें वागलों असतां बहुधा औषधासाठीं पैसा खर्च करण्याचे प्रसंग थोडेच येतील. नेपोलियन ह्यानें म्हटलें आहे कीं, " मनुष्याच्या प्रकृतीमध्यें रोगांस हटविण्याची स्वाभाविक शक्ति आहे. तिला आपलें काम करण्यास अवकाश दिला पाहिजे. औषधांपेक्षां तीच चांगलें काम करिते. म्हणून तिच्या क्रियेस औषधें घेऊन अडथळा आणूं नये. "

स्वच्छ हवा व स्वच्छ पाणी ह्यांचा जर आपण यथेच्छ उपयोग केला व आपला आहारविहार नियमित ठेविला तर आपणांपैकीं बहुतेकांस बल आणि आरोग्य ह्यांजपासून होणाऱ्या उत्कृष्ट आनंदाचा लाभ होईल, व आपल्या ज्वानीचा भर उतारवयापर्यंत देखील टिकेल.

पण केवळ शरीराची काळजी घेऊन आरोग्य प्राप्त होईल असें नाहीं. आरोग्यास मनाची सुस्थिति देखील फार अवश्य आहे. " क्रोध, द्वेष, चिंता, दुःख, भय, इत्यादि मनोविकार जीवनकलेचे विध्वंसक आहेत. "

आणि उलटपक्षीं प्रसन्नता, सुस्वभाव, शांति इत्यादि गुण आरोग्यवर्धक आहेत.

लायकर्गस म्हणून स्पार्टा देशांत कायदे करणारा होऊन गेला. त्यानें स्पार्टा एथील प्रत्येक भोजनगृहांत हास्यदेवतेची एक मूर्ति असावी म्हणून कायदा केला होता. त्याचा हेतु हाच कीं, मनुष्यानें भोजनसमयीं सुप्रसन्न असावें, म्हणजे खाल्लेलें अन्न शरीरास चांगलें मानवतें. बफन म्हणतो कीं, " पुष्कळ लोक वृथा अभिमानानें व चिडखोरपणामुळें आपल्या आयुष्याचा क्षय करून घेतात. "

कधीं कधीं मनुष्याचें मन अगदीं अस्वस्थ होऊन जातें. त्याच्या ज्ञानतंतूला धक्का बसतो. अगदीं क्षुल्लक त्रास त्याला एकाद्या भयंकर संकटाप्रमाणें भासूं लागतो. असें झालें म्हणजे त्या मनुष्याला विश्रांति व स्वच्छ हवा ह्यांची फार जरूर आहे म्हणून समजावें.

आपण पुष्कळ वेळां लोकांना असें म्हणतांना ऐकतों कीं, अमुक अमुक मनुष्य अतिश्रमानें अकालीं मरण पावला. अतिश्रमानें मनुष्यें मरतात खरीं, पण अशीं उदाहरणें फार विरळा. काम करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें समजून प्रसन्न मनानें व सद्बुद्धीनें केलेल्या श्रमानें प्रकृतीस कधीं अपाय होणार नाहीं. परंतु श्रम करितांना फाजील महत्त्वाची इच्छा, दुसऱ्याच्या उत्कर्षाचा हेवा, संताप, काळजी, इत्यादि मनोविकार प्रबल झाल्यास त्यांच्या योगानें मात्र शरीराचा नाश होईल यांत शंका नाहीं. वास्तविक म्हटलें

तर श्रमापेक्षां निरुद्योग, व्यसन, सुखासक्ति इत्यादि दुर्गुणांमुळेंच पुष्कळांस मरण येतें. मानसिक श्रम देखील प्रकृतीस हितकर होतात. ज्याप्रमाणें स्नायु बळकट आणि निरोगी रहाण्याकरितां त्यांना व्यायामाची जरूर आहे त्याप्रमाणेंच मेंदू तरतरीत आणि निरोगी राहण्याकरितां त्यालाहि व्यायामाची जरूर आहेच. सदाचार, नियमितपणा, आहारविहारांत नियमितपणा इत्यादि चांगल्या गुणांचें वळण लावून घेतलें असतां दीर्घ परिश्रम देखील आपल्या आवांक्याच्या बाहेर नसतील तर अपायकारक न होतां हितकरच होतात.

कधीं कधीं आपणांस झोंप येईनाशी होते. असें झालें म्हणजे आपण फार अस्वस्थ होतों. व मनास चैन पडत नाहीं. ज्या लहान लहान अडचणी सोसण्यांत एकप्रकारची हौस वाटली पाहिजे त्याच अडचणी पर्वतप्राय भासूं लागतात. आनंददायक वस्तूंपासून आनंद होत नाहीं. आणि ज्या गोष्टी मनाप्रमाणें झाल्या नसतील किंवा होणार नाहींत असें वाटतें त्यांचाच सदासर्वकाळ ध्यास लागून रहातो. अशी स्थिति झाली तर निराश होण्याचें किंवा भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. पण झोंप येण्याकरितां कांहीं औषध म्हणून घेऊं नये. कारण अशा प्रकारच्या औषधांचा परिणाम भयंकर होतो. झोंप येण्यास खरा उपाय म्हटला म्हणजे हा आहे कीं, घरांत फार वेळ बसून न राहतां मोकळ्या हवेंत जेवढें जाववेल तेवढें जावें, कोणत्याहि गोष्टीकरितां मनास आंच लावून घेऊं नये, व समाधानवृत्ति

ठेवावी. म्हणजे निद्रेचें सौख्य पुनः प्राप्त झाल्यावांचून
रहाणार नाहीं.

पुष्कळ शारीरिक व्याधींचा मनाशीं निकट संबंध
असतो. म्हणून वैद्यांनीं रोगाचें निदान करितांना फक्त
शारीरिक चिन्हें पाहून थांबतां कामा नये. त्यांनीं रो-
ग्याच्या मनाची स्थितिहि पाहिली पाहिजे. व मान-
सिक व्याधीहि बऱ्या करण्याची खटपट केली पाहिजे.

आरोग्य नसल्यानें मनुष्य असुखी होतो एवढेंच ना-
हीं, तर त्याच्या हातून फारसें कामहि पूर्ण होत नाहीं.
अशा मनुष्याचें हातून स्वतःचाच निर्वाह कष्टानें हो-
णार, मग तो दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडण्याची गोष्ट क-
शाला पाहिजे ! म्हणून जगांत येऊन कांहीं चांगलें कृ-
त्य करावयाचें असेल, लोकांच्या उपयोगीं पडावयाचें
असेल, व जीवित सफल करून घ्यावयाचें असेल, तर
आरोग्याचें रक्षण करणें फार अवश्य आहे.

आपल्या प्रकृतीस सोसतील त्यापेक्षां जास्त श्रम क-
रणें बरोबर नाहीं. कारण तसें केल्यानें एकंदरींत जि-
तकें काम आपल्याकडून होण्यासारखें आहे, तितकें दे-
खील होत नाहीं. बेताबाहेर श्रम केल्यास कांहीं दिवस-
पर्यंत पुष्कळ काम होईल खरें, पण लवकरच थकवा ये-
ऊन किंवा प्रकृती बिघडून बरेच दिवसपर्यंत काम बंद
करावें लागेल. तसेंच, अशा रीतीनें केलेलें काम चांगलें
होणार नाहीं. त्या कामांत काम करणाराची अस्वस्थ
वृत्ति व निर्बलता ह्यांचे परिणाम व्यक्त होतील, विचार-
शक्ति चांगली राहणार नाहीं; जेथें दुसऱ्याशीं मिळून

काम करावयाचें असेल तेथें बहुशः चुरस व गैरसमज उत्पन्न होतील. एकादी लहानशी चिठ्ठी लिहितांना देखील हात कांपूं लागतो. असें होण्यास स्नायूंची व ज्ञानतंतूंची क्षीणता हींच कारण होय. श्रम केल्यापासून जीवास सुख झालें पाहिजे. श्रम नियमानें व धिमेपणानें केले पाहिजेत, एकसारखे करून उपयोग नाहीं. खाणें, पिणें, विश्रांति, व्यायाम यांच्याकडे दुर्लक्ष करितां कामा नये. अशा रीतीनें केलेल्या श्रमांपासून त्रास न होतां सुख होतें.

रुग्णावस्थेपासून होणारी निर्बलता व निरुपयोगीपणा हे दोष, जे लोक आपणच आपल्या हातांनीं आपली प्रकृति बिघडून घेतात त्यांच्या ठिकाणीं विशेष दृष्टीस पडतात. पण कांहीं लोक स्वतःचा कांहीं दोष नसतां जन्मतःच रोगी, अंध, पंगू किंवा अशक्त असतात अशा लोकांच्या शारीरिक व्यंगापासून होणारें नुकसान भरून काढण्याकरितां जणूं काय देव त्यांना तरतरीत बुद्धि व आनंदी स्वभाव देत असतो. अशा प्रकारचे लोक मोठ्या योग्यतेस देखील चढतात, व त्यांची आनंदवृत्ति, सौजन्य, व विनोदी स्वभाव पाहून आरोग्यसंपन्न लोक देखील तोंडांत बोट घालतात. अशा लोकांचें मन त्यांच्या कष्टमय जीवितयात्रेनेंच उन्नत होतें, व ते सर्वांस पूज्य होतात.

प्रकरण ६

राष्ट्रीय शिक्षण

(ओंवी)

जें जें कांहीं आपणास ठावें । तें तें हळूहळू शिकवावें ॥
शहाणे करून सोडावे । सकळ जन ॥ १

—रामदास

प्रकरण ६

राष्ट्रीय शिक्षण

शिक्षणाचें महत्त्व फार आहे ही गोष्ट ज्ञाते लोक फार प्राचीन काळापासून सांगत आले आहेत.

(श्लोक)

सर्वद्रव्येषु विद्यैव । द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ॥
अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ १

—हितोपदेश

हितोपदेशांत सांगितलें आहे कीं, सर्व धनांमध्यें विद्याधन श्रेष्ठ होय. कारण तें चोरीस जात नाहीं. दुसऱ्यास दिलें असतां आपलें कमी होत नाहीं. व त्याचा कधीं क्षय होत नाहीं. प्लेटो म्हणतो, " जगांतील सर्वांत श्रेष्ठ मनुष्यांनीं संग्रहीं ठेवण्यासारखी अत्यंत सुंदर वस्तू म्हटली म्हणजे विद्याच होय. "

मॉंटेन म्हणतो, " सर्व वाईट गोष्टींचें बीज अज्ञान हें आहे. " फुलर म्हणतो, " विद्यादानासारखें दुसरें दान नाहीं. " एक फ्रेंच ग्रंथकार म्हणतो, " बल हें ज्ञानावांचून अत्यंत भयंकर होय. " अज्ञान मनुष्याचें जीवित अगदीं नीरस असलें पाहिजे, ह्यांत शंका नाहीं. विद्या ही केवळ निर्वाहाकरितां शिकावयाची अशी कांहीं लोकांची समजूत असते. पण ज्यांना निर्वाहाची काळजी नाहीं अशा लोकांना देखील आपलें जीवित उन्नत करण्याकरितां विद्येची ज़रूर आहेच.

पेट्रार्क म्हणत असे कीं, विद्यार्जनासारखी मला दुसऱ्या कशाचीहि हौस वाटत नाहीं. शेक्सपिअर ह्यानें नाटकांतील एका पात्राच्या तोंडांत जे शब्द घातले आहेत ते बहुधा त्याच्या स्वतःच्याच मताचे दर्शक असावे:—

(ओंवी)

ईश्वरी अवकृपेची खूण । जाणा अज्ञान हें दारुण ॥
स्वर्गारोहणा विमान । ज्ञान हेंचि तत्त्वता ॥ १

सालोमन ह्यानें म्हटलें आहे:—

(ओंव्या)

चातुर्य आणि ज्ञान । जयासी लाधती हीं दोन ॥
जगमाजी धन्य धन्य । तोचि नर सर्वथा ॥ १
ह्या दोहींचा व्यापार । इतर व्यापारांहुनी थोर ॥
लाभ होतसे अपार । सुवर्ण तेथें कायसें ॥ २
रत्नें माणकें आणि हिरे । जें जें मिळतां कामना पुरे ॥
हीं सर्वही दिसतीं पामरें । ज्ञानधनाशीं तुलितां ॥ ३
संपत्ति आणि बहुमान । तैसें आयुष्य वर्धमान ॥
शांति आणि समाधान । प्राप्त होती तद्योगें ॥ ४
चातुर्याचें महिमान । आगळें असे ज्ञानाहून ॥
म्हणोनि चातुर्य आणि ज्ञान । सर्वोचि मेळवीं प्रयत्नें ॥ ५

मोठमोठ्या ज्ञात्यांचीं मतें ह्या प्रकारचीं असूनहि लोकमत बरेच दिवसपर्यंत शिक्षणाच्या विरुद्ध होतें. आणि स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधानें तर पुसूंच नये. युरोप खंडांत देखील ही स्थिति होती, मग हिंदुस्थानांत असली तर काय नवल आहे ? जर्मन् लोकांमध्यें तर अशी म्हण होती कीं, स्त्रियांचीं वस्त्राभरणाचीं कपाटें हींच त्यांचीं पुस्तकालयें होत. आणि फ्रेंच लोकांत अ-

शी म्हण होती कीं, बायकांना एक तर अशिक्षित ठेवावें, नाहीं तर कोंडून तरी ठेवावें. हल्लींपर्यंत अशी समजूत होती कीं, सुखवस्तु लोकांना व गरीब लोकांना शिक्षणाची मुळींच जरूर नाहीं. फक्त आचार्य, शास्त्री वगैरे लोकांना मात्र विद्येची जरूर आहे.

डॉक्टर जान्सन्‌सारख्या विद्वान् मनुष्याचें असें मत होतें कीं, जर प्रत्येक मनुष्य लिहिणें-वाचणें शिकूं लागला तर सुताराचें, लोहाराचें, शेतकऱ्याचें, वगैरे कामें करण्यास कोणी तयार होणार नाहीं. पण शारीरिक श्रम करण्यांत कांहीं कमीपणा नसल्यामुळें डॉक्टर जान्सनचें मत चुकीचें आहे असें अनुभवानें ठरलें आहे.

ही पहिल्या काळची स्थिति झाली. नंतर दुसरा काळ आला. त्यावेळीं लोक म्हणूं लागले कीं, शिक्षण प्रत्येकास पाहिजे, पण तें प्रत्येकाच्या धंद्यापुरतेंच पाहिजे. त्यापेक्षां जास्त शिक्षण दिल्यास मुलांना आपली स्थिति व धंदा तुच्छ वाटूं लागतील. म्हणून गरीब लोकांच्या मुलांस फक्त लिहिणें, वाचणें व हिशोब एवढ्या तीन गोष्टी मात्र शिकवाव्या. कारण त्या त्यांच्या धंद्यांस उपयोगीं पडण्यासारख्या आहेत.

हें मत सर्व प्रकारच्या धंद्यांस लागू होतें. लार्ड एल्डन ह्यानें आपल्या पेढीवर कारकून नेमिले होते ते सर्वांत अडाणी असे पाहून ठेविले होते. व ह्याहीपेक्षां मूर्ख मिळाल्यास जुन्यांस काढून त्यांच्या जागीं त्यांना ठेवीन असें तो म्हणत असे. हॅझ्लिट् ह्याचें असें म्हणणें होतें कीं, ज्या मुलांस कोणत्याहि धंद्यांत घालाव-

याचें असेल त्यांना त्या धंद्याशिवाय दुसरें कांहीं शिकवूं नये. ज्याला पैसा मिळवावयाचा आहे त्याच्या डोक्यांत दुसरी कोणतीहि कल्पना असतां कामा नये.

ही दुसऱ्या काळची स्थिति झाली. पण इंग्लंड देशांत आतां शिक्षणासंबंधानें लोकमत अगदीं बदललें आहे. आतां तेथें असें समजतात कीं, मनुष्यास आपला धंदा चांगल्या रीतीनें करितां यावा एवढाच शिक्षणाचा हेतु नाहीं. तर प्रत्येक धंदेवाल्याचें मन विकसित होऊन त्याच्या जीवितक्रमास चांगलें वळण लागावें हा उद्देश देखील जेणेंकरून सिद्धीस जाईल अशा प्रकारचें शिक्षण पाहिजे. व्हिक्टर ह्यूगो म्हणत असे कीं, जो मनुष्य शाळा स्थापन करितो तो देशांतील एक तुरुंग ओस पाडतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

स्वित्झर्लंड देशांतील एका मुत्सद्यानें त्या देशांतील शिक्षणपद्धतीचें वर्णन करितांना असें सांगितलें:—"आमच्या देशांतील बहुतेक मुलें दरिद्रावस्थेंत जन्मतात. पण त्यांनीं अज्ञानदशेंत राहूं नये अशी आह्मीं व्यवस्था ठेवितों." इंग्लंड देशांत हल्लीं शिक्षणाकडे बरेंच लक्ष दिलें जात आहे. ग्रे नामक इंग्रजी कवीनें आपल्या वेळच्या शेतकऱ्यांचें वर्णन केलें आहे तें प्रस्तुत काळच्या तेथील शेतकऱ्यांस लागू पडणार नाहीं, पण हिंदुस्थानच्या लोकांस लागू पडेल. तें एणेप्रमाणें आहे:—

(श्लोक)

ज्ञात्यांनीं बहुकाल मंथुनि महाज्ञानोदधीं काढिलीं ।
रत्नें उज्वल तीं कृषीवलगणीं नाहीं मुळीं देखिलीं ॥

त्यांचें उन्नतियोग्यही मन असे आपद्भरें पीडिलें ।
आत्मानंदजलौघ जाइ थिजुनी दारिद्र्यशीतामुळें ॥ १

—मे

सन १८७० सालीं इंग्लंड देशांत शिक्षणासंबंधाचा एक कायदा मंजूर झाला. त्या कायद्यामुळें तेथील आई-बापांनीं आपल्या प्रत्येक मुलास शाळेंत पाठविलें पाहिजे अशी सक्ति आहे. हा कायदा झाल्यापासून लोकांच्या स्थितींत फार सुधारणा झाली आहे. तो कायदा मंजूर होण्यापूर्वीं प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतील मुलांची संख्या १४,००,००० होती. आतां ती ५०,००,००० पेक्षां जास्त आहे. ह्याचा काय परिणाम झाला आहे ? प्रथम फौजदारी गुन्ह्यांच्या संबंधानें विचार करूं. सन १८७७ सालापर्यंत कैदी लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच होती. त्या वर्षीं कैदी लोकांची संख्या सरासरी २०,८०० होती. त्यानंतर ही संख्या कमी कमी होत जाऊन आतां फक्त १३,००० आहे; म्हणजे पूर्वींपेक्षां $\frac{१}{२}$ प्रमाणानें कमी झाली आहे. लोकसंख्या दरवर्षीं वाढत्या प्रमाणावर आहे हें आपण विसरतां कामा नये. सन १८७० पासून इंग्लंडची लोकसंख्या $\frac{१}{२}$ जास्त वाढली आहे. गुन्हेगारांची संख्या त्याच मानानें वाढती तर आज ती १३,००० न होतां २८,००० झाली असती. म्हणजे हल्लीं आहे त्याच्या दुप्पटीपेक्षां जास्त झाली असती. व त्या मानानें पोलीसचा व तुरुंगाचा खर्च वाढला असता. लहान मुलांच्या गुन्ह्यांची संख्या तर फारच कमी झाली आहे. सन १८६६ सालीं गु-

न्हेगार मुलांची संख्या १०,००० होती. सन १८७६ सालीं ७,००० होती. सन १८८१ सालीं ६,००० झाली. भिकारी लोकांची संख्या पाहिली तर ती देखील कमी होत आहे. सन १८७० सालीं दर हजार माणसांत ४७ भिकारी होते, आतां फक्त २२ आहेत.

अत्यंत भयंकर गुन्ह्यांची संख्या देखील कमी झाली आहे. सन १८६४ सालीं २८०० लोकांस सक्तमजुरीची शिक्षा झाली होती. त्यानंतर लोकसंख्या इतकी वाढली असूनहि सन १८९५ सालीं सक्तमजुरीच्या कैद्यांची संख्या फक्त ७२९ होती. आठ तुरुंग रिकामे पडले आणि ते आतां दुसऱ्या कामांस लाविले आहेत.

वर्षे	सक्तमजुरीची शिक्षा झालेले लोकांची वार्षिक संख्या	इंग्लंड आणि वेल्स यांतील लोकसंख्या
सन १८५५ पासून १८५९. पर्यंत	२५८९	१९२५७०००
,, १८५९ ,, १८६४ ,,	२८००	२०३७००००
,, १८६४ ,, १८६९ ,,	१९७८	२१६८१०००
,, १८६९ ,, १८७४ ,,	१६२२	२३०८८०००
,, १८७४ ,, १८७९ ,,	१६३३	२४७०००००
,, १८७९ ,, १८८४ ,,	१४२७	२६३१३२५१
,, १८८४ ,, १८८९ ,,	९४५	२७८३०१७९
,, १८८९ ,, १८९२ ,,	७९१	२९०५५५५०

गुन्हे आणि शिक्षणाचा अभाव ह्यांचा अगदीं निकट संबंध आहे. हें वर दिलेल्या माहितीवरून स्पष्ट होईल. तुरुंगांत पडलेल्या १,५७,००० लोकांपैकीं फक्त

५००० लोकांस चांगलें लिहितां-वाचतां येत होतें. आणि फक्त २५० लोकांस शिक्षणाचा लाभ मिळाला होता.

मोठ्या गुन्ह्यांचें प्रमाण किती कमी होत चाललें आहे, व लोकसंख्या किती वाढली आहे हें मागें दिलेल्या कोष्टकावरून चांगलें ध्यानांत येईल.

गुन्ह्यांची संख्या कमी झाल्यामुळें द्रव्याचा नफा बराच झाला आहे. वास्तविक म्हटलें असतां ह्या विषयाकडे द्रव्याच्या दृष्टीनें पहावयाचें नाहीं. तथापि, शिक्षणाला फार खर्च लागतो अशी ज्यांची कुरकूर आहे त्यांना उत्तर देतांना शिक्षणापासून द्रव्याचाहि किती फायदा होतो हें दाखवून देणें जरूर आहे.

आतां गुन्ह्याचें मान कमी होण्यास शिक्षणाबरोबर दुसरींहि कारणें असतील. तथापि शिक्षणाचा परिणाम विशेष आहे ह्यांत शंका नाहीं. एकंदर जे गुन्हे घडतात त्यांपैकीं बुद्धिपुरःसर दुष्टपणामुळें किंवा अनिवार्य मोहांमुळें झालेले गुन्हे फार थोडे असतात. गुन्ह्यांचीं मुख्य कारणें म्हटलीं म्हणजे व्यसन आणि अज्ञान हीं होत. लोकांच्या वर्तनांत वर सांगितल्याप्रमाणें जी सुधारणा झालेली दृष्टीस पडत आहे ती सर्वांशीं शाळेंतील शिक्षणामुळें व शाळेंत लागणाऱ्या नियमितपणाच्या, टापटिपीच्या व स्वच्छतेच्या वगैरे संवयींमुळें झाली आहे असें नाहीं; तर शाळेंत गेल्यामुळें रस्त्यांतील हलकट लोकांची संगति मुलांस लागत नाहीं, आणि दुराचरणी लोकांचा कित्ता त्यांच्या नजरेपुढें येत नाहीं ह्या गोष्टी देखील त्या सुधारणेस बऱ्याच अंशीं कारणीभूत आहेत.

वर सांगितलेली स्थिति इंग्लंड देशांतील आहे. त्या देशांत सर्व मुलांस शाळेंत घालण्याविषयीं कायद्यानें सक्ति आहे, तशी एथें नसल्यामुळें एथें शाळेंत जाणाऱ्या मुलांची संख्या फारच थोडी आहे; व हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत शिक्षणाचा फैलाव सारख्या प्रमाणानें झालेला नाहीं. ह्यामुळें शिक्षणापासून होणारे

सन १८९१ च्या खानेसुमारीप्रमाणें हिंदुस्थानची लोकसंख्या	लिहितां वाचतां येतें अशा लोकांचीसंख्या	सन	हिंदुस्थानसरकारचें वार्षिक उत्पन्न	सदरहू उत्पन्नापैकीं विद्यादानाच्या कामीं होणारा खर्च
२८,७२,२३,४३१	२.१५,५४,०३५ पुरुष ५,४३,४९३ स्त्रिया १,२०,९७,५२८ बेरीज	१८८८–८९	८१६९६६७८०	७४६५७४१
		१८८९–९०	८५०८५२०३०	७६७२८९१
		१८९०–९१	८५७४१६४९०	८२११८२६
		१८९१–९२	८९१४३२८३०	८८९१७३८
		१८९२–९३	९०१७२४३८०	८९२९३०३
		१८९३–९४	९०५६५२१४०	९०५६१०९
		१८९४–९५	९५१८७४२९०	९१०९७२३
		१८९५–९६	९८३७०१६७०	९४७८३०५
		१८९६–९७	९४१२९७४१०	९६०२१६३
		१८९७–९८	९६४४२००४०	९४०११४४

लाभ इंग्लंडच्या लोकस्थितीवरून जसे स्पष्ट दाखवितां येतील तितक्या स्पष्टतेनें हिंदुस्थानच्या लोकस्थितीवरून दाखविण्यास तूर्त कांहीं साधन नाहीं.

हिंदुस्थान देशांतील लोकसंख्या, लिहितां—वाचतां येणाऱ्या लोकांची संख्या, वार्षिक जमाबंदी व विद्याखात्याचा खर्च, हीं मागील कोष्टकावरून लक्षांत येतील.

हिंदुस्थानांतील २८ कोटी प्रजेपैकीं १७ कोटी लोक शेतकरी आहेत. ह्या लोकांना विद्या नसल्यामुळें ह्यांची स्थिति किती शोचनीय आहे ! अज्ञानामुळें शेतकरीलोक मारवाडी व सावकार ह्यांच्या तावडींत सांपडतात. अज्ञानामुळें त्यांना आपल्या शेतकीच्या धंद्यांत कांहीं सुधारणा करितां येत नाहीं. अज्ञानामुळें स्वच्छ हवा, स्वच्छ पाणी, निर्मलता वगैरे गोष्टींचें त्यांना महत्त्व समजत नाहीं. सारांश आपलें हित अगर अहित कशांत आहे हें शिक्षणाच्या अभावामुळें त्यांस कळत नाहीं. ह्यामुळें देशाच्या उन्नतीस केवढा अडथळा होत आहे बरें ! सक्तीच्या शिक्षणापासून इंग्लंड देशांत अनेक फायदे झाले आहेत, ह्या अनुभवाचा फायदा घेऊन हिंदुस्थानांतहि सक्तीचें व मोफत शिक्षण देण्याचा कायदा व्हावा असें वाटणें साहजिक आहे. नामदार गोखले ह्यानीं गेल्यावर्षीं अशा कायद्याचें बिल तयार करून वरिष्ठ कौन्सिलांत सादर केलें. व तें पास होण्यासाठीं जिवापाड मेहनत केली. पण अखेरीस दुर्दैवानें तें पास झालें नाहीं. अज्ञानामुळें शेतकरी लोकांची स्थिति किती निकृष्ट झाली आहे हें सरकारास ठाऊक

आहे. व ह्याच कारणामुळें शेतकऱ्यांस ऋणमुक्त करण्याचा कायदा सरकारानें केला आहे. तथापि लोकांची स्थिति सुधारण्याचा खरा उपाय लोकशिक्षण हाच आहे अशी सरकारची लवकरच खातरी होऊन त्याप्रमाणें तजवीज होत जाईल अशी आशा आहे. हल्लीं सरकारानें प्राथमिक शिक्षणासाठीं दरसाल अधिक रक्कम मंजूर करण्याचा क्रम सुरू केला आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. दुय्यम शिक्षणासंबंधानेंहि सरकाराकडून उदार मनानें सवलती मिळणें इष्ट आहे ह्यांत शंका नाहीं; हल्लीं वाढविलेले फीचे दर सरकार दयाळूपणानें पुनः कमी करील अशी उमेद आहे.

शिक्षणाची पद्धति जी हल्लीं चालू आहे तींत पुष्कळ सुधारणा झाली पाहिजे. ह्या आयुष्यामध्यें आपणांस पुनःपुनः ज्यांचीं उत्तरें द्यावीं लागतात असे तीन प्रश्न आहेत. अमुक गोष्ट रास्त आहे किंवा गैरशिस्त आहे ? अमुक गोष्ट सत्य आहे किंवा असत्य आहे ? अमुक वस्तु सुंदर आहे किंवा कुरूप आहे ? ह्या तिन्ही प्रश्नांचें उत्तर ज्याच्या योगानें आपणांस देतां येईल असें आपलें शिक्षण असलें पाहिजे.

" तुम्हीं आपलीं पुस्तकें विकून भट्ट्या विकत घ्या, वाग्देवीला सोडून घिसाड्याचा कारखाना सुरू करा " असें म्हणणारे लोक बेकनच्या वेळीं म्हणजे सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वीं देखील होते. व आजकाल हिंदुस्थानांत देखील अशीच ओरड करणारे लोक बरेच आहेत. ह्या लोकांच्या म्हणण्यांत कांहीं तथ्य आहे ह्यांत शंका

नाहीं. त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें वागवीला आपण सो-
डून कधींच चालावयाचें नाहीं. पण सृष्टीच्या महाग्रं-
थांतून जेवढें शिक्षण घेतलें पाहिजे तेवढें आपण घेत
नाहीं ही मोठी चूक आहे.

ताट, वाटी आणि चमचा ह्या तीन वस्तूंना जसें भो-
जन हें नांव देतां येत नाहीं, तसेंच लिहिणें, वाचणें आणि
हिशोब ह्या तीन गोष्टींना शिक्षण म्हणतां येणार नाहीं.
शिवाजी महाराज ह्यांस सहीपुरतें देखील लिहितां येत
नव्हतें. पण त्यांना शिक्षण नव्हतें असें कोण म्हणेल ?

हल्लींच्या शिक्षणक्रमांत भाषाविषयाकडे विशेष ल-
क्ष दिलें जात आहे. आणि शास्त्रीय विषयांकडे बहुतेक
दुर्लक्ष होत आहे. जे काय शास्त्रीय विषय शिकविण्यांत
येतात ते बहुतेक पुस्तकावरूनच शिकवितात. प्रयोग कर-
ण्यास लागणारी यंत्रसामग्री विद्यालयांतून भरपूर नस-
ल्यामुळें म्हणा किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कारणानें म्हणा,
शास्त्रीय विषयांचें सप्रयोग शिक्षण आमच्या विद्यालयां-
तून फार थोडे मिळतें. अशा प्रकारच्या घोंकीव शिक्ष-
णापासून कांहीं फायदा नाहीं. व त्यामुळें शास्त्रीय-
विषयांकडे विद्यार्थ्यांचा कल होत नाहीं ह्याबद्दल त्यां-
ना दोष देण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.

हल्लींचें शिक्षण कांहीं अंशीं एकदेशीय आहे. मनु-
ष्याच्या सर्व गुणांचा विकास होईल अशा प्रकारचें
शिक्षण खरें म्हटलें असतां पाहिजे. आंग्लकविकुलगुरु
शेक्सपिअर ह्याला ल्याटिन् आणि ग्रीक फारसें येत न-
व्हतें. ज्या मुलानें फक्त पुस्तकांचेंच पाठांतर केलें आहे,

ज्याला सृष्टीची कांहीं माहिती नाहीं, ज्याला ह्या जगाचें कांहीं ज्ञान नाहीं, त्याच्या बुद्धीचा पूर्ण विकास होणार नाहीं; त्याचें ज्ञान नेहमीं अर्धवट रहाणार.

एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे:—" एकाद्या पुष्पवाटिकेंतील झाडें वाढविण्याच्या हेतूनें त्यांच्यापुढें वनस्पतिशास्त्राचा ग्रंथ वाचावा, त्याप्रमाणें हल्लींच्या शिक्षणाची स्थिति आहे." हें म्हणणें खरें आहे.

शिक्षणाच्या योगानें आपण पुष्कळ गोष्टी शिकल्या पाहिजेत. तशाच पुष्कळ गोष्टी विसरल्या पाहिजेत.

शालागुरूंचें काम सोपें आहे असें पुष्कळ लोक समजतात. पण त्यांच्या धंद्यासारखा श्रमाचा, व जबाबदारीचा दुसरा धंदा नसेल. मुलांबरोबर खेळण्याचें काम फार मौजेचें आहे. पण त्यांना शिकविण्याचें काम मात्र तसें नाहीं.

गणित, व्याकरण वगैरे विषय शिकविण्याचें काम कदाचित् सोपें असेल. पण " लहान मुलांना उत्तेजन देऊन त्यांना हुरूप आणणें, त्यांच्या बुद्धीचा विकास करणें, त्यांच्या शक्तीचें उत्तम चीज करून देणें, पराजय झाला असतांहि "कीं तोडिला तरु फुटे आणखी भरानें" ह्या न्यायानें धैर्य, कल्पनाशक्ति आणि निश्चय हे गुण वाढविणें, इत्यादि गोष्टी सोप्या नाहींत. त्यांसाठीं प्रासादिक पुरुषांची जरूर आहे."[१]

शिक्षणाचा हेतु वकील, शिक्षक, पुरोहित, शिपाई कारागीर इत्यादि बनविणें हा नव्हे; तर मनुष्यांचें मन

१. इमरसन

सुसंस्कृत करणें हा होय. मिल्टन् म्हणतोः—“ ज्या शि-
क्षणाच्या योगानें मनुष्यास आपलें गृहसंबंधी व सार्व-
जनिक कर्तव्य नेकीनें, अकलेनें, आणि उदार बुद्धीनें क-
रितां येईल, त्यालाच पूर्ण आणि उदार शिक्षण म्हणावें. ”

प्राचीन तत्त्वज्ञानी लोकांस असें वाटत असे कीं,
वस्तुस्थितीसंबंधाच्या प्रश्नांचा निर्णय देखील केवळ श-
ब्दपांडित्यानें करितां येईल. कोंबडी प्रथम झाली, कीं
अंडें प्रथम झालें ? ह्या प्रश्नाचा विचार प्लूटार्क ह्यानें के-
लेला आहे तो वाचून हांसें आल्यावांचून राहणार नाहीं.
त्यानें कोंबडी प्रथम झाली असें ठरविलें आहे. व ह्या-
बद्दल त्यानें जीं कारणें दिलीं आहेत त्यांपैकीं एक अ-
सें आहे कीं, सर्व लोक ‘ कोंबडीचें अंडें ’ असें म्हण-
तात, ‘ अंड्याची कोंबडी ’ असें कोणी म्हणत नाहीं.

“ वृक्ष, पाषाण, नद्या, सरोवरें, डोंगर इत्यादि-
कांचे ठिकाणीं ईश्वरी करणीचें अनुपम सौंदर्य आप-
ल्या मुलांस ओळखतां येईल असें शिक्षण त्यांना दि-
लेंच पाहिजे[1]. ”

जेफ्रेझ् म्हणतो, “ पुष्कळ पुस्तकें वाचून आपली क-
ल्पनाशक्ति वाढेल असें जर कोणाला वाटत असेल,
तर ती त्याची चूक आहे. कल्पनाशक्तीचीं आवडतीं
ठिकाणें म्हटलीं म्हणजे समुद्र, डोंगर, अरण्यें, ओढे,
सूर्यप्रकाश, आणि मोकळी हवा हीं होत. ” पण श-
हरच्या लोकांना हीं ठिकाणें जितकीं सुलभ असावीं ते-
वढीं नाहींत ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. पुस्तकांत देखील

१. व्हिटियर

कल्पनाशक्तीची वसति आहेच. पण पुस्तकांचा उपयोग करण्यांत तारतम्य पाहिजे. विचार व्यक्त करण्याचें साधन जी भाषा ती फार अपूर्ण आहे. ह्यामुळें पुस्तकांचा योग्य अर्थ समजून त्यांचा उपयोग करणें हें काम अवघड आहे.

∴ पुष्कळ लोक शाळा सोडल्यानंतर कांहीं व्यवस्थित आत्मशिक्षणाचा क्रम सुरू ठेवीत नाहींत ह्याचें कारण शिक्षणपद्धतींतील वर सांगितलेले दोषच असावे असें वाटतें. आपण जिवंत आहों तोंपर्यंत नेहमीं कांहीं तरी शिकत असतोंच ह्यांत शंका नाहीं. सहजगत्या एकादा चमत्कार आपल्या दृष्टीस पडला, एकादी कादंवरी किंवा वर्तमानपत्र आपल्या हातीं पडलें, तर किंवा दुसऱ्या अशाच कारणांनीं आपणांस कांहीं तरी ज्ञान प्राप्त होईल; पण त्याला आत्मशिक्षण म्हणतां येणार नाहीं.

साधारण शिक्षणांत कोणत्या गोष्टींचा समावेश असावा ह्यासंबंधानें प्रो० हक्स्ले ह्याचें मत एणेप्रमाणें आहेः—

" पंधरा—सोळा वर्षांच्या मध्यम स्थितीच्या प्रत्येक मुलाला सामान्य शिक्षण द्यावयाचें म्हणजे त्याला पुढें सांगितलेले विषय तरी शिकविले पाहिजेतः—त्याला आपली जन्मभाषा चांगली लिहितां वाचतां यावी. त्याला भाषास्वारस्य जेणेंकरून समजेल तेवढा ग्रंथांशीं परिचय असावा. आपल्या देशाच्या इतिहासाची साधारण माहिती, समाजासंबंधाचे ठळक नियम, पदार्थविज्ञान व मानसशास्त्र ह्यांचीं मूलतत्त्वें ह्यांचें ज्ञान त्याला असलें पाहिजे. अंकगणित आणि भूमिति, ह्यांचें

साधारणपणें बरेंच ज्ञान पाहिजे. तर्कशास्त्र त्याला शिकवावयाचें तें नियमांपेक्षां उदाहरणांनींच शिकवावें. संगीत आणि चित्रकला ह्यांचीहि थोडीशी माहिती असावी. पण हे दोन विषय करमणूक ह्या नात्यानें शिकवावे. ”

अशा प्रकारचें ज्ञान उपयोगी असून फार मनोरंजकहि असतें. प्रसिद्ध शारीरशास्त्रज्ञ जॉन हंटर ह्याला बाळपणीं जसें वाटत होतें तसें आपणांपैकीं पुष्कळांस वाटलें असेल. व त्याच्याप्रमाणें आपणांसहि म्हणतां येईल कीं, “ मी लहान मुलगा होतों तेव्हां मेघ, वनस्पती वगैरे वस्तूंसंबंधानें ज्ञान मिळविण्याची मला उत्कट इच्छा होत असे. झाडांच्या पानांचे रंग शरदतूंत कां पालटतात तें समजण्याची मला उत्कंठा असे. मुंग्या, माशा, पक्षी, किडे इत्यादि प्राण्यांचा मला मोठा चमत्कार वाटून मी त्यांचें अवलोकन करीत असें. मी जवळच्या माणसांस पुष्कळ गोष्टींबद्दल प्रश्न विचारून कंटाळा आणीत असें. त्या गोष्टी कोणास महत्त्वाच्या वाटत नसत, व त्यांबद्दल कोणास माहितीहि नसे. ”

प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता लॉक हा आपल्या शिक्षणावरील ग्रंथांत म्हणतो:—“मला पुस्तकांसंबंधानें कांहीं सांगावयाचें आहे. पुस्तकें वाचणें हा शिक्षणाचा मुख्य भाग आहे अशी लोकांची समजूत कशी झाली असेल ती असो. पण ती चुकीची आहे. पुस्तकवाचनानें आपली सुधारणा होण्यास आणखी दोन गोष्टींची अवश्यकता आहे. त्या गोष्टी म्हणजे चिंतन आणि संवाद ह्या होत. वाचन हें इमारतीसाठीं कच्चें सामान गोळा करण्यासा-

रखें आहे. त्या सामानांतून पुढें बरें-वाईट निवडून काढावयाचें असतें. चिंतन हें कच्च्या सामानाची निवड करणें, दगड व लांकडें तासून व रेखून जागच्या जागीं वसविणें, आणि इमला उभारणें, ह्यासारखें आहे. मित्रांबरोबर संवाद हा इमल्याचीं तपासणी करणें, निरनिराळ्या खोल्यांत फिरून घराचे निरनिराळे भाग सारख्या प्रमाणानें बसले आहेत कीं नाहींत हें पाहणें, इमल्याची बळकटी कशी आहे, त्यांत दोप काय आहेत वगैरे पहाणें, ह्यासारखें आहे. आपल्या कल्पनामंदिरांतील न्यून काढून टाकण्याचें उत्तम साधन म्हणजे संवादच होय. संवादाच्या योगानें खरीं तत्त्वें बाहेर निघतात, आणि आपल्या ध्यानांत चांगलीं ठसतात. ”

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ।

प्रकरण ७

आत्मशिक्षण

(श्लोक)

विद्या हें पुरुपास रूप बरवें, कीं झांकलें द्रव्यही ।
विद्या भोग सुकीर्तिदायक पहा ते मान्य मान्यासही ॥
विद्या बंधु असे विदेशगमनीं, विद्या महादेवता ।
विद्या पूज्य नृपास, हा नरपशू तावेगळा तत्त्वतां ॥ १

—वामन

प्रकरण ७

आत्मशिक्षण

आपल्या सर्व शक्तींची सारख्या प्रमाणानें वाढ करणें ह्याचें नांव शिक्षण होय. शिक्षणाचा आरंभ पाळण्यांत होतो. शाळेंत शिक्षण चालू असतेंच. पण तेथें त्याची समाप्ति होत नाहीं. आपल्या मनांत असो वा नसो, आपलें शिक्षण आपल्या सर्व जन्मभर चालू असतेंच. प्रश्न एवढाच आहे कीं, जें कांहीं आपण शिकतों त्याची शहाणपणानें आपण निवड करितों किंवा दैववशात् जें कांहीं प्राप्त होईल तें शिकतों ? गिबन् म्हणतो, "प्रत्येक मनुष्यास दोन प्रकारचें शिक्षण मिळतें; एक दुसऱ्यांपासून, व दुसरें स्वतःकडून." आपण दुसऱ्यांकडून जें शिकतों त्यापेक्षां आपण स्वतः मिळविलेलें ज्ञान अधिक उपयोगी असतें. लॉक म्हणतो, "केवळ गुरूच्या शिक्षणानें आणि धाकानें कोणी मनुष्यानें फार ज्ञान मिळविलें, किंवा एकाद्या शास्त्रांत नैपुण्य संपादिलें, असें एकहि उदाहरण नाहीं.

आपलें हृदयमंदिर एकदांच स्वच्छ झाडून अलंकृत करून ठेवूं म्हटलें तर कधीं होणार नाहीं. पण तें चांगल्या किंवा वाईट गोष्टी ग्रहण करण्यास तयार करणें हें आपल्या स्वाधीन आहे.

ज्यांना शाळेंत असतांना नांवलौकिक मिळवितां आला नाहीं त्यांनीं निराश होण्याचें कारण नाहीं. वि-

शाल बुद्धीची परिपक्वता बाल्यदशेंतच होते असें नाहीं. शाळेंत असतांना ज्यांनीं मुळीं परिश्रमच केले नाहींत त्यांना निराशा वाटण्याचें जरी कारण नाहीं, तरी लाज वाटली पाहिजे. पण ज्यांना योग्य श्रम करूनहि यश आलें नसेल त्यांनीं दृढनिश्चयानें उद्योग मात्र चालविला पाहिजे, म्हणजें त्यांना यशःप्राप्ति झाल्यावांचून रहणार नाहीं. ज्यांना शाळेंत नांवलौकिक मिळवितां आला नाहीं अशांपैकीं पुष्कळ लोक जगांत मोठ्या योग्यतेस चढले आहेत. वेलिंग्टन् आणि नेपोलियन हे दोघेहि शाळेंत असतांना जडबुद्धि होते, अशी प्रसिद्धि आहे. न्यूटन्, स्विफ्ट्, क्लाइव्ह, स्कॉट, शेरिडन् आणि दुसरे पुष्कळ थोर लोक ह्यांची हीच स्थिति होती.

ह्यावरून उघड दिसतें कीं, शाळेंत ज्यांना वाहवा मिळाली नाहीं त्यांना ती पुढें मिळणार नाहीं असा कांहीं नियम नाहीं.

बुद्धि म्हणजे "उद्योग करण्याची विलक्षण शक्ति" अशी एकानें व्याख्या केली आहे, ती पुष्कळ अंशीं खरी आहे. लिली म्हणतो, "प्रकृतीनें आपलें कार्य केलें नाहीं तर श्रमांचा कांहीं उपयोग नाहीं. पण श्रम केले नाहींत तर प्रकृतीचा कांहीं उपयोग नाहीं."

लहानपणीं ज्यांनीं मोठी हुषारी दाखविली असे पुष्कळ लोक मोठे झाल्यावर उद्योग, आरोग्य किंवा सद्वर्तन ह्यांच्या अभावामुळें कुचकामी झाले आहेत. गेटी म्हणतो, " ज्यांना पुष्कळ फुलें येतात पण फळ मुळींच नाहीं अशा झाडांप्रमाणें ह्या लोकांची स्थिति असते.

त्यांना मोठेपणीं कांहीं हलकें सलकें काम करून कष्टानें पोट भरावें लागतें. पण जे मुलगे कांहींसे मंदबुद्धि असूनहि उद्योगी, निश्चयी आणि सच्छील असतात त्यांचा हळूहळू उत्कर्ष होतो; त्यांना मोठमोठे हुद्दे मिळतात; ते आपल्या देशाचे हितकर्ते होतात व त्यांची मोठी कीर्ति होते."

"अज्ञान मनुष्य निष्कपटी असतो, व त्याच्या हातून पापाचरण होणार नाहीं, अशी कांहीं लोकांची विलक्षण समजूत असते. त्यामुळें शिक्षणाची योग्यता कित्येकांस कळत नाहीं. पण मनुष्याचें ज्ञान हिरावून घेतलें असतें त्याला बालकांची मुग्धावस्था प्राप्त होणार आहे काय ? मुळींच नाहीं. इतकेंच नव्हे तर तो पशूंच्या कोटींतील एक अत्यंत दुष्ट आणि घातकी प्राणी होऊन राहील."

ह्या संसारांत सन्मार्ग दाखविणारी ज्ञानरूप ज्योति मालवली असतां मनुष्यें विकारवश होऊन त्यांच्या अंगीं दोन्ही वयांतले दोष मात्र चिकटतील. म्हणजे बालपणचें अज्ञान व प्रौढ वयांतले दुर्गुण हे मात्र त्यांच्यामध्यें एकवटून राहतील.

ज्या मनुष्यावर शाळेंत असतांना चांगला संस्कार झाला आहे तो आपलें शिक्षण सतत चालू ठेविल्यावांचून रहाणार नाहीं. शिक्षण म्हणजे केवळ पोट भरण्याचें साधन आहे ही समजूत फार कोतेपणाची होय.

सुशिक्षणाचा हेतु सालोमन ह्यानें सांगितला आहे.

१. डॉक्टर आर्नोल्ड

तो असाः—“ सुशिक्षणाच्या योगानें मनुष्यास शहाणपणा आणि ज्ञान ह्यांची ओळख व्हावी. बुद्धिमान् लोकांच्या म्हणण्याचा अर्थ समजावा. चातुर्य, न्यायबुद्धि, विचारशक्ति इत्यादि गुण प्राप्त व्हावे. मूढ मनुष्यास तीव्रता यावी. तरुण मनुष्यास ज्ञान आणि विवेक हीं प्राप्त व्हावीं. ”

“ एकादें रुप्याचें नाणें पडलेलें पाहून तें उचलून घेण्याकरितां मनुष्य आपला रस्ता सोडून बराच लांब जाईल. पण प्राचीन काळच्या अत्यंत शहाण्या लोकांचे शब्द म्हंणजे केवळ बावनकशी सोनेंच होय. त्या शब्दांची किंमत किती मोठी आहे हें प्रत्येक पिढीचे विद्वान् आपणांस सांगत आले आहेत. ” असें असून त्यांचा लाभ जर आपण घेतला नाहीं तर हा आपला मूर्खपणा नव्हे काय ?

फ्रेंच भाषेंत एक अशी म्हण आहे कीं, “ तरुण ज्ञानी असते, आणि वृद्ध बलवान् असते, तर केवढी मौज होती ? ” सुशिक्षणाच्या योगानें आपणास दोन्ही गोष्टी प्राप्त होतात. म्हणजे तरुणपणीं ज्ञान प्राप्त होतें, आणि वृद्धपणीं सामर्थ्य प्राप्त होतें. “ अनुभवाच्या शाळेंत टक्केटोणपे खाऊन मिळणारें शिक्षण मनस्वी खर्चाचें असतें. पण मूर्ख मनुष्य दुसऱ्या कोणत्याच शाळेंत शिकावयाचा नाहीं. ”

संसारांत प्रथम चांगल्या प्रकारचा आरंभ झाला म्हणजे निम्मे यशःप्राप्ति झाली म्हणून समजावें. मुलांस

१. थोरो २. फ्रांकलिन्

लहानपणींच चांगला मार्ग लावून दिला म्हणजे मोठे-पणीं तीं तो सोडणार नाहींत. आरंभ करितांना चांगला करावा. म्हणजे पुढें पुढें आपलें काम सोपें वाटूं लागतें. पण आरंभ करण्यांत जर कां चूक झाली तर पुढें जें नुकसान होईल तें कांहीं केल्यानें भरून येणार नाहीं. कोणतीहि गोष्ट शिकणें हें प्रयासाचें आहेच, पण एकादी वाईट लकब लागल्यावर ती घालविणें फारच कठिण आहे.

पुस्तकें, मनुष्यें, निरनिराळ्या संस्था व कल्पना ह्या-पासून ज्या उत्त गोष्टी शिकण्यासारख्या असतील त्या आपल्या ध्यानांत ठसविण्याचा यत्न करावा. आपल्या-पेक्षां दुसरे लोक अधिक विद्वान् आहेत म्हणून लाज वाटण्याचें मुळींच कारण नाहीं. पण आपणांस शिकतां येईल तेवढें आपण शिकलों नाहीं तर मात्र मोठ्या शर-मेची गोष्ट होय.

पुष्कळ भाषा शिकणें, नानाविध वस्तूंचें ज्ञान मिळ-विणें इत्यादि गोष्टींनाच केवळ शिक्षण म्हणतां येणार नाहीं. शिक्षण हें ज्ञानार्जनाहून भिन्न आहे. व त्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे. ज्ञानार्जन हें धान्याच्या कोठारांत धान्य भ-रण्यासारखें आहे. शिक्षण हें पेरणीसारखें आहे. त्या-च्यायोगानें जें बीं पेरण्यांत येतें त्यापासून तीसपट, चा-ळीसपट, व कधीं कधीं शंभरपट पीक होतें.

(श्लोक)

अपि शास्त्रेषु कुशला। लोकाचारविवर्जिताः॥
सर्वे ते हास्यतां यान्ति। यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ १

—पंचतंत्र

भावार्थः —शास्त्रांचें ज्ञान असूनहि ज्यांच्या अंगीं व्यवहार-चातुर्य नाहीं, ते उपहासास पात्र होतात.

चातुर्यापेक्षां ज्ञानाची योग्यता कमी आहे ह्यांत शंका नाहीं. पण ज्ञानाची खरी योग्यता पुष्कळांच्या लक्षांत येत नाहीं.

कूपर कवीनें म्हटलें आहे:—

(आर्या)

ज्ञानी मानी गर्वी मजसम सर्वज्ञ मीच या लोकीं ॥
चतुर नर म्हणे विनयें शिकलों अद्यापि फार थोडें कीं ॥ १

पण खरोखर अशी गोष्ट नाहीं. जे अतिशय ज्ञानी आहेत त्यांनाच न्यूटनप्रमाणें आपल्या ज्ञानाचें अल्पत्व चांगलें समजतें.

बिशप् बट्लर ह्यानें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे:—"मोठमोठे शोध करण्यांत निमग्न झालेल्या लोकांस इशारत देणें भाग आहे कीं, बाबानों, तुम्हीं काय करतां तें नीट समजून घ्या. तुमच्या शोधांनीं सद्गुणांस आणि सद्धर्मास बळकटी येऊन त्यांचा लोकांत प्रसार होत असेल, किंवा संसारांतील दुःख कमी होऊन सुखाची वृद्धि होत असेल तर तुमच्या श्रमाचें मोठें चीज होणार आहे. अज्ञात गोष्टींचा शोध लावण्यापासून वरील परिणाम घडत नसतील तर त्यांचा कांहीं उपयोग नाहीं. फार झालें तर करमणूक मात्र होईल." कूपर कवीनेंहि ह्याच प्रकारचे उद्गार ज्ञानाविषयीं काढले आहेत. तो म्हणतो:—"ज्ञान म्हणजे माती, दगड, लांकडें वगैरे सामानाच्या ढिगासारखें आहे. तें सामान घेऊन

त्याची सुरेख इमारत बांधण्याचें काम चातुर्य करितें. ”

ज्ञान हें केवळ सामानासारखें आहे असें मानिलें तरी जो कारागीर चांगलें सामान निवडण्याची हयगय करील तो कुचकामाचा असला पाहिजे. अज्ञात गोष्टींचा शोध लावल्यापासून काय काय फायदे होतील हें कोणाच्यानें सांगवणार नाहीं. पुष्कळ शोध प्रथमदर्शनीं फार निरुपयोगी वाटत होते; असें असून त्यांपासून पुढें अपरिमित कल्याण झालें आहे.

“[1]ज्ञान ही एक प्रचंड शक्ति आहे. तारायंत्राच्या ज्ञानापासून वेळ वांचतो. लेखनकलेच्या ज्ञानामुळें मनुष्याचे बोलण्याचे व जाण्यायेण्याचे श्रम वांचतात. गृहव्यवस्थेच्या ज्ञानानें पैसा वांचतो. आरोग्यशास्त्राच्या ज्ञानानें आरोग्याचें आणि जीविताचें संरक्षण होतें. बुद्धीच्या नियमांच्या ज्ञानापासून मेंदूचा अपव्यय टाळतां येतो. अध्यात्मज्ञानापासून होणारे लाभ तर काय सांगावे? ”

हर्बर्ट स्पेन्सर म्हणतोः—“प्रत्यक्ष आत्मसंरक्षणाकरितां म्हणजे आपल्या जीविताच्या व आरोग्याच्या संरक्षणाकरितां ज्याची अत्यंत जरूरी आहे असें ज्ञान म्हणजे शास्त्रीय ज्ञानच होय. अप्रत्यक्ष आत्मसंरक्षण अथवा ज्याला उदरनिर्वाह म्हणतात त्याच्यासाठीं देखील शास्त्रीय ज्ञानच पाहिजे. आईबापांस आपलें कर्तव्य चांगल्या रीतीनें बजावितां येण्यास शास्त्रीय ज्ञानावांचून गत्यंतर नाहीं. नागरिक लोकांस आपल्या वर्तनाचें योग्य नियमन करितां येण्यास राष्ट्रांच्या प्राचीन व

१. किंग्स्ले

अर्वाचीन इतिहासाचें इंगित नीट समजलें पाहिजे. व तें समजण्यास शास्त्रीय ज्ञानाचीच गुरुकिल्ली पाहिजे. कला-कौशल्याचे उत्तम पदार्थ तयार करितां येण्यासाठीं व त्यांचा पूर्ण उपभोग घेतां येण्यासाठीं शास्त्रीय ज्ञानाचाच संस्कार पाहिजे. सरते शेवटीं मनासिक, नैतिक व धार्मिक शिक्षणाचें उत्तम साधन म्हणजे शास्त्रीय ज्ञानच होय."

डॉक्टर फिच् म्हणतो:—" मीं आपल्या गत आ-युष्याकडे फिरून पाहिलें, आणि विद्यालयांत घालवि-लेल्या दिवसांचा विचार करूं लागलों म्हणजे मला असें दिसून येतें कीं, शाळेंत असतांना जे गणिताचे व शास्त्राचे सिद्धांत, जे व्याकरणाचे नियम व ज्या सुंदर कविता मी शिकलों त्यांचें मला वारंवार स्मरण होतें. त्यांच्यापासून मला जेवढा उपयोग व्यवहारांत होईल असें वाटलें होतें त्याहून फारच जास्त होत आहे. त्यांच्या योगानें मी जीं पुस्तकें वाचतों त्यांचा अर्थ मला चांगला कळतो; माझ्या आसपास ज्या गोष्टी घडतात त्यांचें यथार्थ स्वरूप माझ्या लक्षांत येतें. व ए-कंदरींत हें जीवित उन्नत आणि मनोहर वाटूं लागतें."

सरते शेवटीं डीन स्टान्ले ह्याचें मत देतों म्हणजे झालें. तें असें:—" सत्याविषयीं निरपेक्ष प्रेम किती दुर्मिळ आहे ! तसेंच तें किती कल्याणकारक आहे ! त्यापा-सून होणारे फायदे आपल्या लक्षांत एकदम येत नाहींत. केवळ सत्यशोधनाच्या निःसीम भक्तीमुळें विद्वान् लोकांनीं जे शास्त्रीय शोध लावले आहेत त्यांपासून मा-नवी सुखाची केवढी वृद्धि होत असते, हें कदाचित्

पहिल्या-दुसऱ्या पिढीच्या दृष्टोत्पत्तीस येणार नाहीं. "

एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे:—

किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ।

कोणतीहि माहिती घ्या, तिचा कांहींच उपयोग नाहीं असें कधीं होणार नाहीं. तसेंच कोणतीहि वस्तु असो, ती एकवेळ देखील पहाण्यालायक नाहीं असें होणार नाहीं. खरोखर म्हटलें तर जगांत क्षुद्र वस्तु मुळींच नाहींत. क्षुद्र मनें मात्र पुष्कळ आहेत.

आजपर्यंत मोठमोठे शोध ज्यांनीं लाविले आहेत, त्यांपैकीं कित्येकांचीं नांवें सुद्धां आपणांस ठाऊक नाहींत ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट होय. दुर्दैवाची त्यांच्या दृष्टीनें नव्हे, तर आपल्या दृष्टीनें. कारण त्यांच्या महदुपकाराबद्दल त्यांचें स्मरण ठेवावें, अशी आपणांस इच्छा होते, पण ती पूर्ण करण्याचें साधन आपणांजवळ नाहीं. तथापि मोठे शोध ज्यांनीं ज्यांनीं लाविले त्यांनीं ते स्वार्थबुद्धीनें किंवा कीर्तीच्या हेतूनें मुळींच लाविले नाहींत.

(श्लोक)

सत्यान्वेषण, भोगुनी निशिदिनीं सायास केलें जिहीं ।
निंदा वा स्तुति वा न मानुनि, परेशा चिंतुनी प्रत्यहीं ॥
तन्नामें कविनीं जरी सुकविता-माला नसे गुंफिली ।
त्यांतें काय उणें दिवीं वसतसे सत्कीर्ति त्यांची भली ॥ १

—इच्यूअर्ट

ह्या आयुष्याचा खरा उपयोग व्हावा अशी इच्छा असेल तर मनुष्यानें रिकामें न राहतां कांहीं तरी चांगला व्यासंग पतकरून तो लक्षपूर्वक चालविला पाहिजे.

कोणतेंहि काम पूर्ण लक्ष न देतां केलें तर शेवटीं दुप्पट मेहनत पडते.

"विद्यानंदाचा अनुभव घेणारे लोक अजून किती थोडे आहेत ह्याचा विचार केला तर मनाला खेद वाटतो. आपणांस सुख व्हावें व आपली कर्तव्यबुद्धि जागृत रहावी हे दोन्ही हेतू साध्य होण्याकरितां आपण सर्वदा शहाण्या लोकांचे विचार वाचून किंवा ऐकून ध्यानांत ठेविले पाहिजेत."

"मनुष्यानें आपली बुद्धि सुविचारांनीं अलंकृत करून ती आत्म्याचें राजमंदिर होण्यास पात्र केली पाहिजे."

"आपलें जीवित हें एक शेत आहे, व त्याची बरीवाईट लागवड करणें हें आमच्या हातीं आहे. जर आपण त्या शेतांत नांगरणी, पेरणी वगैरे काळजीनें केली तर सारा देण्याचा दिवस येईल तेव्हां आपल्या हातीं चांगला संग्रह राहील."

यूरोपांत पाझिटिव्हिस्ट अथवा अस्तिक्यवादी म्हणून एक पंथ आहे. त्यांतील इतर मतें कशींहि असोत, पण एक तत्त्व घेण्यासारखें आहे तें असें:—"मनुष्याच्या वर्तनास व्यवस्थितपणा हा आधार, भूतदया ही मार्गदर्शक, व प्रगति हा साध्य हेतु असली पाहिजे."

इमर्सन म्हणतो, "पुष्कळ लोक आजपर्यंत आपल्या पूर्वजांच्या रीतीप्रमाणें देवाची भक्ति करीत आले आहेत. पण देवानें दिलेल्या सर्व गुणांचा सदुपयोग कर-

१. जॉन मॉर्ले २ड्यूअर्ट ३. डीन

णें आपलें कर्तव्य आहे, असें त्यांस अद्यापि वाटूं लागलें नाहीं."

मनुष्यप्राणी पाहिला तर किती क्षुद्र आहे ! पण तो मनांत आणील तर केवढ्या योग्यतेस चढण्यासारखा आहे ! मनुष्याच्या अंगीं आहे म्हटलें तर सर्व कांहीं आहे, नाहीं तर कांहीं नाहीं. म्हटलें आहे कीं,

"नर करे करनी तो नरका नारायन होय."

मनुष्य कसपटाप्रमाणें आहे खरा, पण त्याला विचारशक्ति आहे हा एक मोठा विशेष आहे. मनुष्याचा नाश करावयाचा असेल तर त्याला विश्वाच्या सर्व शस्त्रास्त्रांची जरूर नाहीं. वाफेची लहानशी झुळूक, किंवा पाण्याचा एक थेंबसुद्धां तेवढें काम करील. पण ह्या अवाढव्य विश्वानें मनुष्यास जरी चिरडून टाकिलें तरी विश्वापेक्षां मनुष्याचीच योग्यता मोठी ठरेल. कारण मी मरतों हें ज्ञान मनुष्यास होतें. पण मी मारतों हें ज्ञान विश्वाला होत नाहीं. मनुष्यामध्यें चिदंश आहे. विश्वामध्यें तो नाहीं.

(आर्या)

गिरयो गुरवस्तेभ्योप्युर्वी गुर्वी ततोपि जगदंडम् ॥
तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥ १

—जगन्नाथराय

भावार्थः—पर्वत मोठे आहेत, त्यांहीपेक्षां पृथ्वी मोठी आहे, तिच्यापेक्षांहि ब्रह्मांड मोठें आहे, पण प्रलयकालीं देखील ज्यांचें धैर्य ढळत नाहीं असे जे महात्मे ते ह्यां सर्वांपेक्षां मोठे आहेत.

मनुष्याला पूर्णत्व येण्यास पुढें सांगितलेले गुण

अवश्य आहेतः—शांत चित्त, उदार अंतःकरण, विवेकबुद्धि आणि निरोगी शरीर. शांत चित्त नसेल तर आपलें वर्तन उतावीळपणाचें होईल. उदार अंतः-करण नसेल तर आपण केवळ स्वार्थनिष्ठ होऊं. निरोगी शरीरावांचून आपल्या हातून फारसें काम होणार नाहीं. आणि विवेकबुद्धि नसेल तर आपल्या उत्तम हेतूंपासू-नहि उपकारापेक्षां अपकारच फार होईल.

एकाद्या मनुष्याची तारीफ करावयाची असली म्हणजे आपण म्हणतों कीं, तो मोठा सद्गृहस्थ आहे. खरे सद्-गृहस्थ जगांत फार थोडे असतात. राजा मोठमोठे किताब देईल, सरदारी देईल, पण सद्गृहस्थपणा देण्याचें सामर्थ्य त्याला नाहीं. तथापि आपण मनांत आणलें तर आपणा सर्वांस सद्गृहस्थ होतां येईल.

" ह्या नरजन्मामध्यें जेवढी उन्नति साध्य आहे ते-वढी साधून घ्यावयाची असेल तर मनुष्यानें आत्मसंयम आणि ब्रह्मचर्य ह्यांच्या योगानें आपलें आरोग्य, बल आणि उत्साह ह्यांचें रक्षण केलें पाहिजे; अनुभव आणि सर्वो-त्कृष्ट सुभाषितें ह्यांच्या योगानें आपलें मन सुसंस्कृत करून घेतलें पाहिजे; त्याचें कल्पनामंदिर जगांतील सर्व शुद्ध व सुंदर वस्तूंच्या चित्रांचें संग्रहालयच बनून राहिलें पाहिजे. त्याचें आचरण त्याच्या स्वतःच्या मनास, पर-मेश्वरास, आणि सर्व जगास संतोष देईल असें असलें पाहिजे. व त्याचें हृदय परमात्म्याचें मंदिर होण्यास योग्य असलें पाहिजे. "[१]

१. आर्च डीकन् फ्यारर

" आत्मशिक्षणाचा खरा मार्ग म्हटला म्हणजे असा आहे कीं, सर्व गोष्टींसंबंधानें पृच्छा करावी; कोणतीहि शंका आली तरी तिचें निराकरण करून घेतल्याशिवाय सोडूं नये; साधक--बाधक प्रमाणांचा पूर्ण विचार केल्याशिवाय कोणत्याहि मताचा स्वीकार करूं नये. विचारसरणींचा कोणत्याहि प्रकारचा दोष, किंवा असंबद्धपणा अगर घोंटाळा आपल्या नजरेंतून चुकून जाऊं देऊं नये. कोणत्याहि शब्दाचा उपयोग करण्यापूर्वीं त्याचा अर्थ स्पष्टपणें समजून घ्यावा; कोणत्याहि सिद्धांतास अनुमोदन देण्यापूर्वीं त्याचा नीट अर्थ समजून घ्यावा. आत्मशिक्षणासाठीं हेच धडे आपण शिकले पाहिजेत." व ते आपणा सर्वांस शिकतां येण्याजोगे आहेत.

शिक्षणाच्या निदान प्राथमिक क्रमासंबधानें तरी सर्व लोकांस सारख्या सोयी आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मोठी पदवी किंवा संपत्ति ह्यांच्यामुळें कांहीं म्हणण्यासारखी तफावत पडत नाहीं. सर विल्यम् जोन्स म्हणतो, " मी रंकाच्या स्थितीमध्यें असून राजपुत्राचें शिक्षण मिळविलें."—शिक्षण प्राप्त करून घेणें हें महाप्रयासाचें काम आहे खरें. पण त्यापासून केवढे मोठे लाभ आहेत! शिक्षणाच्या योगानें जगाच्या इतिहासावर प्रकाश पडून आपल्या उन्नतीचा मार्ग आपणांस उज्ज्वल दिसूं लागतो; जगांतील वाङ्मयाचें स्वारस्य कळूं लागतें; सृष्टिरूप महाग्रंथ वाचण्याचें सामर्थ्य येतें व जेथें जेथें आपण जाऊं तेथें तेथें आनंदाचीं साधनें आपणांस प्राप्त होतात.

१. जॉन स्टुअर्ट मिल्

(श्लोक)

व्यतिकरितदिगंताः श्वेतमानैर्यशोभिः ।
सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ॥
अकलितमहिमानः केतनं मंगलानां ।
कथमपि भुवनेऽस्मिन् तादृशाः संभवन्ति ॥१

—भवभूति

भावार्थः—

(श्लोक)

विमल यश जयांचें कीं प्रकाशे दिगंतीं ।
सुरुचिर सुकृतांचें स्थान जे पूर्ण होती ॥
अतुलबल महात्मे मंगलांचीं निधानें ।
जगिं अशिं बहुभाग्यें लाभती वीररत्नें ॥ १

वरील प्रकारचें धन्यवाद लोकांच्या तोंडांतून आपल्याविषयीं निघण्याची जरी आपणांस आशा नसली तथापि

(ओंवी)

साधु पवित्र पुण्यशील । अंतःशुद्ध धर्मात्मा केवल ॥
कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मल । निर्लोभ अनुतापी ॥ १

—रामदास

अशा प्रकारचे उद्गार निघण्याजोगें वर्तन ठेवणें आपल्या स्वाधीन आहे. कारण थोडेबहुत तरी उन्नत विचार ज्याच्या मनांत येत नाहींत असा मनुष्य विरळा. पण ते विचार कायम ठेवून त्यांप्रमाणें वर्तन करणें हें आपलें काम आहे.

शिक्षणाचे परिणाम कित्येक ठिकाणीं जसे व्हावे तसे दिसत नाहींत. ह्याचें कारण असें आहे कीं, पुष्कळ लोक

शिक्षणाचा मुख्य हेतु काय आहे हें अगदीं विसरतात. "कांहीं लोक आपली स्वाभाविक जिज्ञासा तृप्त करण्याच्याच हेतूनें विद्येची आणि ज्ञानाची इच्छा करितात. कित्येकांचा केवळ मनोरंजनाचा उद्देश असतो. कित्येकांस भूषण आणि कीर्ति मिळवावयाची असतात. परंतु आपल्या बुद्धीचा मनुष्यजातीस उपयोग व्हावा अशी मनापासून इच्छा करणारे लोक फार थोडे असतात. पुष्कळांना असें वाटतें कीं, ज्ञान म्हणजे जिज्ञासेनें तळमळणाऱ्या जीवास पहुडण्याकरितां केलेला एक छपरपलंगच आहे; अथवा चंचल मनाला मौजेनें फिरण्यासाठीं व सुंदर देखावे पाहण्यासाठीं केलेली गच्चीच आहे; अगर हा गर्वित मनाचा दिमाखानें बसण्याचा उंच मनोरा आहे; किंवा विक्री करून नफा मिळविण्यासाठीं हें एक दुकानच आहे. परंतु ज्ञानाच्या योगानें परमेश्वराचा अगाध महिमा कळूं लागतो व मनुष्यजातीची उन्नति होते, हे जे त्याचे खरे उपयोग ते कोणी लक्षांत घेत नाहीं."

१. बेकन

प्रकरण ८

पुस्तकालयें

(ओंवी)

कीं हे शब्दरत्नांचे सागर। कीं हे मुक्तांचें मुक्त सरोवर॥
नानाबुद्धीचें वैरागर। निर्माण झाले॥ १

—रामदास

८

पुस्तकालयें

एका इंग्लिश विद्वानानें सुमारें पांचशें वर्षांपूर्वीं पुस्तकांची प्रशंसा केली आहे ती अशी:—" पुस्तकें हे आपले गुरु आहेत. पण इतर गुरुजींप्रमाणें आपल्या विद्यार्थ्यांस शिकवितांना ते काठीचा उपयोग करीत नाहींत, किंवा कठोर वाग्बाण मारीत नाहींत. त्यांना पगार द्यावा लागत नाहीं. ते कधीं निजत नाहींत. तुम्हीं जाल तेव्हां शिकविण्यास तत्पर असतात. तुम्हीं त्यांना कांहीं शंका विचारिली असतां ते मोकळेपणानें उत्तर देतात, कांहीं लपवून ठेवीत नाहींत. त्यांच्याविषयीं तुमचा गैरसमज झाला तरी ते कुरकूर करीत नाहींत; तुमचें अज्ञान पाहून हांसत नाहींत. ह्याकरितां जें सर्व ज्ञानाचें भांडार आहे अशा पुस्तकालयाची योग्यता द्रव्याहून श्रेष्ठ आहे. ज्या मनुष्याला सत्याची आवड आहे, ज्याला खऱ्या सुखाची प्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, ज्याला चातुर्य आणि विविधशास्त्रांत नैपुण्य मिळवावयाचें आहे, ज्याला धर्माचें रहस्य समजून घ्यावयाचें आहे त्यानें ग्रंथांशीं परिचय ठेविलाच पाहिजे."

हल्लींच्या काळीं तर ह्या म्हणण्याची यथार्थता विशेष दिसून येते. हल्लीं पुस्तकें किती सुलभ झालीं आहेत! छापण्याची कला निघाल्यापासून पुस्तकें सुवाच्य, सुंदर, आणि आटोपशीर झालीं असून किती थोड्या किंमतीस विकत मिळतात बरें! पानतंबाकूसाठीं एका दिवसांत जितका खर्च होतो तितक्या खर्चांत एक आठवडाभर

वाचण्यास पुरेल असें पुस्तक विकत घेतां येईल. माधवाचार्य, शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, वामन पंडित, मोरोपंत, ह्यांच्यावेळीं पुस्तकांना फार किंमत पडत असे व ती देऊनहि पुस्तक मिळविणें फार जड जात असे. प्राचीन काळचीं पुस्तकें ताडाच्या पानाचीं केलेलीं असून तीं फार अवजड आणि ओबडधोबड असत व तीं वाचतांना फार आयास होत असत. हल्लीं मोठमोठ्या गहन विषयांवरील ग्रंथ देखील सुलभ रीतीनें वाचतां येतात. आपणांस आतां पूर्वींचे सर्व ग्रंथ मिळत असून आणखी किती तरी नवीन नवीन ग्रंथांचा लाभ होत आहे ! पूर्वी फक्त ह्याच देशांतले ग्रंथ वाचावयास मिळत. आतां सर्व जगांतील विद्वानांचे ग्रंथ आपणांस मिळतात. रसायन शास्त्र, भूगर्भशास्त्र, मानस शास्त्र इत्यादि अनेक नवीन शास्त्रें निर्माण झालीं आहेत. आलीकडे जे नवे नवे शोध लागले आहेत त्यांच्या योगानें इतिहास, भूगोल, ज्योतिष इत्यादि विषय पूर्वीपेक्षां फार मनोरम झाले आहेत.

पदार्थविज्ञान वगैरे शास्त्रांच्या योगानें इंग्लंडसारखीं राष्ट्रें किती धनाढ्य झालीं आहेत बरें ! त्या शास्त्रांच्या योगानें संपत्तीची वाढ होते एवढेंच नाहीं, तर पुष्कळ बाबतींत आपला खर्च कमी होतो. म्हणून शाळा, पुस्तकालयें, पदार्थसंग्रहालयें इत्यादि स्थापन करण्यांत घातलेला पैसा फुकट न जातां त्यापासून देशाची संपत्ति वाढते. तथापि शाळा आणि सार्वजनिक पुस्तकालयें स्थापन करण्याचा मुख्य हेतु द्रव्यवृद्धि हा नाहीं; तीं स्थापण्याचा मुख्य उद्देश असा आहे कीं, त्यांच्या

योगानें सामान्य लोकांचा आयुष्यक्रम सुखावह होतो. विशेषेंकरून शहरांतल्या मजूरलोकांस पुस्तकालयांची फार जरूर आहे. त्यांचें नेहमींचें काम फार कंटाळवाणें असतें. त्यांच्यापेक्षां एकाद्या रानटी मनुष्याचें आयुष्य देखील अधिक मौजेचें असतें. त्याला ज्या पशूंची पारध करावयाची असते त्यांच्या पाळतीवर रहावें लागतें. त्याला मासे मारण्याचें काम शिकावें लागतें. दर महिन्याला त्याच्या कामांत व खाण्यापिण्यांत कांहीं तरी फेरफार होतो. त्याला आपलीं आउतें तयार करावीं लागतात. घर बांधावें लागतें. विस्तव पाडण्याचें काम आपणास फार सोपें झालें आहे, पण त्याला त्यांत कांहीं कसब लढवावें लागतें. त्याचप्रमाणें शेतकऱ्याच्या कामांतहि बराच फेरबदल असतो. त्याला नांगरावयाचें असतें, पेरणी करावयाची असते, कापणी करावयाची असते. त्याला एका ऋतूंत लावणीचें काम असतें तर दुसऱ्या ऋतूंत काढणी, मळणी, तोडणी करावयाची असते. नांगर धरणें, कुंपण करणें, धान्याची पेंढी बांधणें इत्यादि गोष्टी आपणांस वाटतात तेवढ्या सुलभ नाहींत. त्यांत थोडेंबहुत कौशल्य लागतें. वर्डस्वर्थ कवीची अशी गोष्ट सांगतात कीं, एका मनुष्यास त्याची अभ्यासाची खोली पहाण्याची इच्छा होऊन त्यानें त्या कवीच्या चाकरास ती कोठें आहे म्हणून विचारिलें. तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, " ही धनीसाहेबांची खोली आहे. पण त्यांचा बहुतेक अभ्यास शेतांत व रानांत होत असतो. " शेतकऱ्यांना शेतांत बरेंच ज्ञान प्राप्त होतें. त्यांना किती माहिती असते ह्याची आप-

णांस कल्पना नसते. त्यांचें ज्ञान पुस्तकांतून नाहीं, तर शेतांतून प्राप्त झालेलें असतें, म्हणून त्यांची योग्यता कांहीं कमी नसते.

पण ज्या लोकांस दुकानांत किंवा कारखान्यांत बसून काम करावें लागतें, त्यांचें आयुष्य फार कंटाळवाणें असतें. त्यांना वर्षानुवर्षे एकच प्रकारचें काम करावें लागतें. जसजसा देशाचा व्यापार वाढतो तसतसा श्रमविभाग वाढून मजूर लोकांचें काम अधिकच कंटाळवाणें होतें. उदाहरणार्थ, खुर्च्यांचा मोठा कारखाना असला म्हणजे त्यांत कांहीं मजुरांस नुसते खुर्चीचे पायच सारा दिवस करीत बसावें लागतें. दुसऱ्यांना नुसते हातच करावे लागतात. दुसऱ्या कित्येकांस खुर्च्यांना पालिश करण्याचेंच काम असतें. अशा प्रकारच्या व्यवस्थेनें प्रत्येक मजुरास आपआपलें काम करण्यांत विलक्षण चलाखी येऊन काम लौकर होतें खरें, पण त्या मजुराचें मन अगदीं संकुचित होऊन तो एक बोलतेंचालतें यंत्रच बनून रहातो. मुंबईसारख्या शहरांतील मजूरलोकांची अशी स्थिति आहे. व आपल्या देशांत यंत्रकलेचा जसजसा प्रसार होईल तसतशी ही स्थिति सर्व शहरांतून दिसूं लागेल. मजूरलोकांच्या मनाचा कोतेपणा जाऊन त्यांची करमणूक व्हावी हा हेतु पूर्ण करण्यास पुस्तकालयासारखें दुसरें साधन नाहीं. मजूरलोकांना फुरसद फार थोडी मिळते खरी; पण जेव्हां मिळते तेव्हां ती आळसांत किंवा व्यसनांत घालविणें बरोबर नाहीं. फुरसदीची वेळ ही अमोलिक देणगी समजली पाहिजे. तिचा योग्य उपयोग केला असतां

सौख्य मिळतें. तीं आळसांत घालविली असतां दुःख होतें. एकाद्या मनुष्यास जेव्हां रोजगार नसतो तेव्हां त्यानें आपल्या वेळाचा कसा उपयोग करावा ? त्याचा पुस्तकालयांत प्रवेश होईल तर त्याला आपल्या वेळेचा सदुपयोग करितां येईल.

ज्या कारणासाठीं आपण आपल्या मुलांस शिक्षण देतों त्याच कारणासाठीं प्रौढ वर्गांतल्या मनुष्यांसहि शिक्षण पाहिजे. हल्लीं जिकडे तिकडे प्राथमिक शाळा झाल्या आहेत. त्यांत लहान मुलांस शिक्षण मिळतें. त्या ठिकाणीं मुलें वाचावयास शिकतात आणि वाचनाची त्यांना गोडी लागते. लहान मुलांस हें शिक्षण आपण कशासाठीं देतों बरें ? कारण शिक्षणापासून मनुष्याची सुधारणा होते, व त्याला आपलें काम चांगलें करितां येतें, अशी आपली खातरी आहे म्हणून. पण हें शिक्षण बालपणीं मिळालें म्हणजे तेवढ्यानें भागत नाहीं. प्रौढपणींहि तें चालू ठेविलें पाहिजे. आतां प्रौढ माणसांच्या शाळा म्हणजे पुस्तकालयेंच होत. मुलांस लहानपणीं वाचावयास शिकविल्यानंतर त्याला वाचण्यासाठीं पुस्तकें मिळण्याची तजवीज अवश्य झाली पाहिजे. सुदैवानें पुस्तकांचा दुर्भिक्ष होण्याचा कधीं संभव नाहीं ही मोठी चांगली गोष्ट आहे. एका गरीब बाईनें जेव्हां प्रथमच समुद्र पाहिला तेव्हां ती म्हणाली, "अहाहा ! सर्व मनुष्यांस यथेच्छ मिळण्यासारखी एकतरी वस्तु ह्या जगांत आहे हें पाहून मला मोठें समाधान वाटतें." पुस्तकांचीहि तशीच गोष्ट आहे. सर्व मनुष्यांस पुरण्याजोगा पुस्तकसंग्रह करणें फारसें कठिण

नाहीं. व जीं पुस्तकें सर्वांत उत्तम तीं तर फारच स्वस्त मिळतात. वाचनाचा आनंद श्रीमंत आणि गरीब ह्या दोघांसहि सारखाच सुलभ आहे. असा सारखेपणा फारच थोड्या गोष्टींसंबंधानें दिसून येतो. हल्लीं आपली अशी स्थिति झाली आहे कीं, आपणापाशीं जेवढ्या वस्तू असतील त्यांपेक्षां जास्त हव्याशा वाटतात. पण दैवयोगानें पुस्तकें मात्र आपल्याकडून वाचवतील त्याहून जास्त आपणांस मिळण्यासारखीं आहेत.

शिक्षण जन्मभर चालू असलें पाहिजे. ही गोष्ट आपणांस अलीकडे कळूं लागली आहे. तसेंच मुलांस शिक्षण द्यावयाचें तें केवळ शब्द आणि व्याकरण शिकविल्यानें पुरें होत नाहीं; तर त्यांना हस्तकौशल्य आणि अवलोकनशक्ति हीं जेणेंकरून येतील अशा प्रकारचेंहि शिक्षण पाहिजे. त्याचप्रमाणें प्रौढ स्त्रीपुरुषांनीं फक्त शारीरिक श्रम करून केवळ पैशाच्या पाठीं लागावें, आणि दुसरे कांहीं विचार त्यांच्या मनांत येऊं नयेत हा प्रकार ठीक नाहीं. त्यांचा थोडाबहुत वेळ ज्ञान मिळविण्यांत आणि आपली मानसिक सुधारणा करण्यांत जावा हें फार इष्ट आहे. दुसरें असें कीं, प्रत्येक मनुष्यानें मनुष्यजातीच्या ज्ञानांत यथाशक्ति भर घालण्याचा प्रयत्न कां करूं नये ? कितीहि हलक्या दर्जाचा मनुष्य असला तरी त्याला असा प्रयत्न करितां येईल. शारीरिक श्रमाची योग्यता आपणांस अद्यापि नीटशी कळूं लागली नाहीं. पुष्कळांना असें वाटतें कीं, शास्त्रीय शोध लावण्याचें काम सामान्य लोकांच्या आवांक्याबाहेर आहे; आणि ज्यांना मोठ्या कि-

मतीचीं यंत्रें घेण्याचें सामर्थ्य असेल व ज्यांची बुद्धि विशाल असेल, अशाच लोकांना तें साध्य आहे. पण हा समज चुकीचा आहे. इंग्लंड देशाची जी भरभराट झालेली आपण पहातों ती कोणामुळें? कांहीं अंशीं शहाणे राजे आणि मुत्सद्दी ह्यांच्यामुळें, कांहीं अंशीं तेथील शूर लष्कर आणि आरमार ह्यांच्यामुळें, कांहीं अंशीं दूरचे देश शोधून तेथें अम्मल बसाविणाऱ्या लोकांमुळें, व कांहीं अंशीं त्या देशांतील विद्वान् आणि तत्त्वज्ञानी ह्यांच्यामुळें. ह्या सर्वांचे उपकार त्या देशावर आहेत ह्यांत शंका नाहीं. तथापि त्या देशांतील मजूर लोकांचेहि उपकार लहानसहान नाहींत. त्यांनीं केवळ अंगमेहेनतीचींच कामें केलीं आहेत असें नाहीं, तर आपल्या बुद्धिबलानें त्यांनीं देशाचें फार कल्याण केलें आहे.

वाफेच्या यंत्राचा शोध लावणारा वॉट् हा सुताराचा मुलगा होता. हेन्री कार्ट हा एका गवंड्याचा मुलगा असून त्यानें अशा कांहीं यांत्रिक सुधारणा केल्या कीं, त्याच्या योगानें इंग्लंडच्या संपत्तींत बरीच भर पडली आहे. हंट्समन् हा एका घड्याळजीचा मुलगा होता. त्यानें पोलाद ओतण्याची युक्ति शोधून काढली. क्रांपटन् हा कोष्टी होता. वेजवुड हा कुंभार होता. ब्रिंड्ले, टेल्फर, मशट् आणि नीलसन् हे केवळ मजूर होते.

वाफेची गाडी तयार करणारा स्टिफन्सन् हा प्रथम केवळ गुराखी होता, व अठरा वर्षांच्या वयाचा होईपर्यंत त्याला लिहितां—वाचतां देखील येत नव्हतें. डाल्टन् हा कोष्ट्याचा मुलगा होता. फ्यारडे हा लोहाराचा मुलगा

होता. न्यूकम हाहि लोहाराचा मुलगा होता. आर्कराईट ह्याचा पहिला धंदा न्हाव्याचा होता. सर हंफ्रे डेव्ही हा औषधांच्या दुकानांत उमेदवार होता. ह्या व अशा दुसऱ्या पुष्कळ लोकांनीं जगावर फारच मोठे उपकार केले आहेत. व ज्या देशांत हे लोक निपजले त्या देशास त्यांच्याबद्दल अभिमान वाटणें सहाजिक आहे.

अमुक राष्ट्रें उन्नत स्थितीला पावलीं असें आपल्या ऐकण्यांत वारंवार येतें. व कांहीं राष्ट्रें इतर राष्ट्रांपेक्षां सुधारलेलीं आहेत हें खरें आहे. तथापि उन्नत हें विशेषण ज्याला पूर्णपणें लागू पडेल असें एकहि राष्ट्र नाहीं. आपल्या राष्ट्राची खरी उन्नति करण्याविषयीं आपण झटलें पाहिजे. व पुस्तकालयांची स्थापना करणें हा राष्ट्रोन्नतीचाच एक मार्ग होय.

पुष्कळ लोक असे आहेत कीं, त्यांचा जन्म म्हणजे एक सक्तमजुरीची शिक्षाच असते. अशा लोकांस सुख आणि मनोरंजन ह्यांचा लाभ होण्यास चांगल्या पुस्तकांसारखें दुसरें साधन नाहीं.

प्रख्यात शास्त्रज्ञ सर जान हर्शल ह्यानें म्हटलें आहे:— " सर्व प्रकारच्या स्थितींमध्यें मला उपयोगी पडणारी, संसारांत कसेहि बिकट प्रसंग आले आणि सर्व जगाची कितीहि वक्रदृष्टि माझ्यावर झाली तरी सदासर्वकाळ सुख आणि आनंद देणारी, अशी एकादी वस्तु देवापाशीं मला मागावयाची असली तर मी वाचनाची अभिरुचि मागून घेईन. ज्या मनुष्यास ही अभिरुचि आहे व ती तृप्त करण्याचीं साधनें आहेत त्याला सुखाची वाण कधीं पड-

णार नाहीं. त्याला सर्वकाळच्या अत्यंत शहाण्या, विनोदी, दयाळू, शूर, सद्गुणी आणि मनुष्यजातीस भूषणभूत अशा महात्म्यांचा समागम घडतो. त्याला सर्व देशांत आणि सर्वकालीं राहिल्याचें श्रेय मिळतें. सर्व जग त्याच्याकरितां निर्माण केलें आहे कीं काय असा भास होऊं लागतो."

पुस्तकें हे जणूं काय सजीव प्राणीच आहेत. मिल्टन् म्हणतो, "ग्रंथकर्त्याच्या चैतन्यासारखेंच कार्यक्षम चैतन्य ग्रंथामध्यें वास करीत असतें." मोठे ग्रंथकार सदा अमरच असतात.

(श्लोक)

ज्याचें विशाल मन उद्धरि सन्मनातें।
तो जाहला मृत असें न गमेच मातें॥
वास्तव्य जें हृदयमंदिरिं पूढिलांच्या।
त्यालाच मृत्यु वदणें अयथार्थ वाचा॥ १

पुस्तकें हा प्राचीन काळापासून सांठविलेला खजिना आहे.

नाना प्रकारच्या व्यसनांत किती पैसा खर्च होतो ह्याचा विचार केला तर पुस्तकांसंबंधानें केलेला खर्च दिवाळखोरी आहे असें कोण म्हणेल? खरोखर एकाद्या व्यसनास जितका पैसा लागतो त्याचा अल्प अंश देखील पुस्तकांप्रीत्यर्थ खर्च होत नाहीं. हल्लीं ज्या ठिकाणीं दारूचे पिठे, जुगाराचे अड्डे, व गांजाचीं दुकानें दिसतात, त्या ठिकाणीं पुस्तकालयें ज्या दिवशीं दिसूं लागतील तो सुदिन होय.

प्रकरण ९

वाचन

(श्लोक)

काव्यशास्त्रविनोदेन । कालो गच्छति धीमतां ॥
व्यसनेन तु मूर्खाणां । निद्रया कलहेन वा ॥ १

—सुभाषित

भावार्थः—जे शहाणे लोक असतात त्यांचा काल काव्यशास्त्रादिकांच्या वाचनापासून होणाऱ्या आनंदांत जातो. पण मूर्खांचा वेळ व्यसनांत, झोंपेंत, आणि भांडणांत जातो.

(श्लोक)

पुराणकाव्यें पढतां अहर्निशीं ।
उदारता येइ मदीय बुद्धिशीं ॥
कवींद्र माझे असती सखे सदा ।
असे तयांची सरसोक्ति तोषदा ॥ १

—कुसुमांजलि

प्रकरण ९

वाचन

स्मरणशक्तीचा जो उपयोग मनुष्यास होतो तोच पुस्तकांच्या योगानें मनुष्यजातीस होतो. मनुष्यजातीचा इतिहास, मनुष्यानें केलेले सर्व शोध, हजारों वर्षांचा त्याचा अनुभव आणि ज्ञान, ह्या सर्वांचें संरक्षण पुस्तकें करितात. तीं सृष्टींतील सर्व सुंदर आणि अद्भुत वस्तूंचीं हुबेहुब चित्रें आपल्या डोळ्यांसमोर काढितात. पुस्तकें आपणांस अडचणीच्या प्रसंगीं मदत करितात; आपण दुःखांत किंवा विपत्तींत असतांना तीं आमचें समाधान करितात; तीं आमच्या मनांत कल्पनांचा व सुविचारांचा भरणा करितात; आणि एकंदरींत आह्मांस उन्नतावस्थेप्रत नेतात.

अशी एक आख्यायिका आहे कीं, एका शहरांत दोन मनुष्य होते. त्यांपैकीं एक राजा होता व दुसरा भिकारी होता. जो राजा होता त्याला प्रतिरात्रीं असें स्वप्न पडे कीं, मी भिकारी आहें. भिकारी होता त्याला प्रत्येक रात्रीं स्वप्नांत असा भास होई कीं, मी राजा आहें. मला वाटतें कीं, त्या राजाची स्थिति भिकाऱ्याच्या स्थितीहून फारशी चांगली होती असें नाहीं. कधीं कधीं कल्पनेचा प्रभाव साक्षात् वस्तूंपेक्षांहि जास्त असतो. वाचनाच्या योगानें आपणांस वाटेल तर राजपद आणि प्रासादसुख ह्यांचा अनुभव घेतां येतो, व एका क्षणांत श्रमावांचून, सुखानें आणि विनखर्चानें भूतलावरील अत्यंत रमणीय स्थळीं गमन करितां येतें.

(श्लोक)

सोडा हो मजला सुखें विहरण्या जाईन मी सत्वरी ।
जेथे ग्रंथ सखे मदीय वसती तें स्थान माझी खरी ॥
आहे राजसभा तिथें कविमुनीतत्त्वज्ञवर्यांसवें ।
केव्हां भूपतिंच्या सवें करितसें संभाषणा उत्सवें ॥ १
तेथें मी नृपनीतिची करितसें पृच्छा समादृष्टिनें ।
न्याय्यान्याय्य कृती विलोकुनि करीं भूपांसही शासनें ॥
हे आनंद चिर त्यजूनि विभवा मोघा वरूं काय मी ।
द्रव्यार्थी धनराशि मेळवु सुखें ज्ञानार्जनीं सक्त मी ॥ २

—फ्लेचर

पुस्तकांना मित्रांची उपमा देण्याची वहिवाट आहे. पण आपल्या मानवी मित्रांपैकीं उत्तम उत्तम मित्रांस निर्दय काळ ओढून नेतो. पुस्तकरूपी मित्रांपैकीं उत्तम जे आहेत त्यांना कधीं मरण नाहीं. त्यांपैकीं वाईट जेआहेत ते मात्र काळाच्या तावडींत सांपडून लवकर नाश पावतात.

(श्लोक)

ग्रंथांत आत्मा वसतो पवित्र । बाहेर राहे जड देह मात्र ॥
आत्मे सुधींचें हित पुस्तकांनीं । नेती सुमार्गी नच आडरानीं ॥
सत्पुस्तकांस मृत्यु कदा न येई । कालांतरें शुद्धिच मात्र होई ॥
कुपुस्तकें पावति शीघ्र नाश । राहूं न दे त्यांस जगांत ईश । १

—लिटन्

ज्यांना ह्या जगांत कांहीं कमी नव्हतें अशा बऱ्याच लोकांनीं आपला असा अनुभव सांगितला आहे कीं, आमच्या खऱ्या आनंदाचा बराच भाग आह्मांस पुस्तकांपासून प्राप्त झाला. लेडी जेन ग्रे ह्या नांवाची एक प्रख्यात राजकन्या इंग्लंडच्या राजघराण्यांत होऊन गेली. तिच्या

वाचनाच्या अभिरुचीविषयीं एक गोष्ट सांगतात ती फार चित्तवेधक आहे. ही विदुषी आपल्या खोलीच्या खिडकीपाशीं बसली होती, व साक्रेतिसानें न्यायाधीशासमोर आपल्या निरपराधीपणाच्या शाबितीकरितां भाषण केलें त्या प्रसंगाची हृदयंगम हकीकत प्लेटोच्या पुस्तकांतून ती वाचीत होती. त्याच वेळीं तिचे आईबाप शेजारच्या अरण्यांत शिकार करीत होते. शिकारी कुत्रीं मोठ्यानें भुंकत होतीं त्यांचा आवाज तिच्या खोलींत स्पष्ट ऐकूं येत होता. तेव्हां तिला कोणीं म्हटलें कीं, बाईसाहेब शिकारीची मौज सोडून आपण एथेंच बसलां ह्याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. तेव्हां ती म्हणाली कीं, प्लेटोचें पुस्तक वाचण्यांत जो आनंद मला वाटतो त्याच्या शतांशाहि शिकारींत नाहीं असें मला वाटतें.

मेकॉले ह्यास द्रव्य, कीर्ति, पदवी, आणि अधिकार ह्यांची कांहीं कमतरता नव्हती. पण त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, मला पुस्तकांपासून जें सुख प्राप्त झालें आहे त्यापुढें इतर सुखें तुच्छ आहेत. त्यानें एका लहान मुलीस पत्र लिहिलें आहे त्यांत तो म्हणतोः—" प्रिय मुली, तुझें सुंदर पत्र वाचून मला फार आनंद झाला. तुला सुखी करण्यांत मला नेहमीं आनंद वाटतो. तुला पुस्तकें आवडतात हें पाहून तर मला फार संतोष वाटतो. तूं माझ्याएवढी मोठी झालीस म्हणजे तुला कळून येईल कीं, खाऊ आणि खेळणीं आणि जगांतील सर्व सुंदर देखावे ह्यांपेक्षां पुस्तकांची योग्यता अधिक आहे. मला जर कोणीं सार्वभौम राजाचें पद दिलें, मोठमोठे वाडे, गाड्या, घोडे, हजारों नोकर, वगैरे वैभव

दिलें, आणि त्यावरोवर अशी अट ठेविली कीं मीं पुस्तकें म्हणून वाचतां कामा नये, तर मी तें राजपद आणि राजवैभव मला नको म्हणून सांगेन. वाचनाचें सौख्य ज्याला नाहीं अशा प्रकारचा राजा होण्यापेक्षां, नानाप्रकारच्या ग्रंथांनीं परिपूर्ण अशा झोंपडीमध्यें गरीबींत रहाणें हेंच मला अधिक पसंत वाटेल."

"एकाद्या पुस्तकापासून आपणांस आनंद होत नसेल तर तो त्या पुस्तकाचा दोष आहे असेंच खातरीनें समजूं नये. वाचनांत देखील एकप्रकारचें कौशल्य लागतें. विचार केल्याशिवाय वाचीत सुटण्यांत कांहीं फायदा नाहीं. आपण जें वाचतों तें नीट समजण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रत्येकास असें वाटत असतें कीं, लिहिण्या-वाचण्याची कला आपणास पूर्णपणें अवगत आहे. पण खरोखर फारच थोड्या लोकांस चांगलें लिहितां आणि वाचतां येत असेल. लक्ष दिल्याशिवाय ओळीच्या मागून ओळी वाचीत गेलें आणि पुष्कळ पानें फिरविलीं म्हणजे वाचन होत नाहीं. ज्या देखाव्यांचें वर्णन केलें असेल, व ज्या मनुष्यांचा उल्लेख केला असेल ते देखावे व तीं मनुष्यें डोळ्यांसमोर स्पष्ट दिसलीं पाहिजेत. अनुभवाच्या योगानें ज्या गोष्टी शिकण्यास वीस वर्षें लागतील त्या विद्येच्या योगानें एका वर्षांत शिकतां येतात. विद्येच्या योगानें शिकतांना कांहीं इजा किंवा नुकसान होत नाहीं. अनुभवाच्या साधनानें शिकणाऱ्या मनुष्यास शहाणपण येतें, पण त्याच्या शतपट दुःख भोगावें लागतें. प्रत्यक्ष अनुभवावांचून जो शहाणा होत नाहीं त्याची बरीच

हानि होत असते. जो नाखवा आपल्या हातून बरींच गल-बतें फुटेपर्यंत आपल्या कामांत हुषार होत नाहीं, किंवा जो व्यापारी बऱ्याच वेळां दिवाळें निघाल्यावांचून श्रीमंत होत नाहीं, तो दुर्दैवी नव्हे काय? अनुभवानें मिळविलेलें शहाणपण फार खर्चाचें होय. आपणास एकाद्या ठि-काणीं सर्वांत जवळच्या रस्त्यानें जावयाचें असून तो रस्ता शोधून काढण्याकरितांच जर आपणास फार भट-कावें लागलें तर किती वाईट वाटतें बरें! मला विद्येची जरूर नाहीं, मी स्वतःच्या अनुभवानें शहाणा होईन, असें जो मनुष्य म्हणत असेल त्याच्या अंगीं कितीहि हुषारी असली तरी जसा एकादा अतिशय चपल मनुष्य देखील अंधारांत चालत असतां आपला मार्ग सोडून दूर जातो, व मी कोठें जात आहें हें त्यास समजत नाहीं, तद्वत् त्याची अवस्था होते. विद्येचें सहाय्य न घेतां केवळ अनुभवाच्या जोरावर शहाणे होणाऱ्या लोकांची संख्या फारच थोडी असेल. आणि त्या थोड्यांच्या दे-खील मागील आयुष्यक्रमाकडे आपण थोडेसें लक्ष दिलें तर असें दिसून येईल कीं, त्यांच्या हातून मोठ्या चुका झाल्या आहेत, व त्यांच्यावर भयंकर संकटें येऊन गेलीं आहेत. असा विचार केल्यावर आपल्या मुलानें अशाच अनुभवाच्या साधनानें शहाणपणा आणि सौख्य हीं मि-ळवावीं असें कोणास तरी वाटेल काय?"

ज्याप्रमाणें मित्रांची त्याचप्रमाणें पुस्तकांची निवड क-रणें हें फार विचाराचें काम आहे. ज्याप्रमाणें आपल्या

१. आस्क्याम्

कृत्यांबद्दल त्याचप्रमाणें आपल्या बऱ्या-वाईट वाचनाब-द्दल आपणावर मोठी जबाबदारी असते. मिल्टन् ह्यानें ग्रंथांविषयीं एक सुंदर रूपक केलें आहे. तो म्ह-णतो, " महात्म्यांचा एक जन्म संपल्यावर ह्याच जगांत त्यांचा दुसरा जन्म सुरू होतो व त्या जन्मांत त्यांचा जीवनव्यापार चालू राहण्याकरितां त्यांचें मागील जन्मींचें रक्त सद्ग्रंथरूपानें अविनाशी होऊन उपयोगीं पडतें. "

मुलींच्या शिक्षणासंबंधानें रस्किन् ह्यानें म्हटलें आहे:— " मुलींच्या हातीं कोणतीं पुस्तकें पडतात ह्याच्यावर चां-गली नजर ठेविली पाहिजे. मौर्ख्य-जलाच्या कारंजांतील तुषारांनीं थबथबलेलीं नवीन नवीन पुस्तकें निघत अस-तात तीं, त्यांच्या हातीं न जातील अशी खबरदारी ठे-विली पाहिजे. "

पुस्तकांपासून जेवढें म्हणून हित आणि सौख्य मि-ळण्याजोगें आहे तेवढें सर्व मिळविण्याची ज्याची इच्छा असेल त्यानें मनोरंजनापेक्षां आत्मोन्नतीचाच हेतु मनांत धरला पाहिजे. कादंबऱ्या-नाटकें वगैरे मनोरंजक पुस्तकें ह्यांचा पुष्कळ उपयोग आहे खरा, पण तो साखरेप्रमाणें आहे. साखरेवर जसा आपला निर्वाह होणें शक्य नाहीं, त्याचप्रमाणें सारा वेळ कादंबऱ्याच वाचीत बसल्यास आ-पली सुधारणा होणार नाहीं.

कांहीं पुस्तकें अशीं असतात कीं, त्यांना पुस्तक हें नांवच शोभत नाहीं. व तीं वाचणें म्हणजे व्यर्थ काल-क्षेप करणें होय कांहीं पुस्तकें इतकीं वाईट असतात कीं तीं वाचकांवर अपवित्र संस्कार करितात. तींच पुस्तकें

जर माणसें असतीं तर आपण त्यांस लाथ मारून हांकून दिलीं असतीं. ह्या जगांत अनेक प्रकारचे मोहपाश आहेत, त्यांबद्दल आपणांस इशारत मिळावी हेंहि कधीं-कधीं जरूर असतें. तथापि जीं पुस्तकें वाचकांस दुराचाराचा अतिपरिचय करून देतात तीं वाईटच समजलीं पाहिजेत.

कांहीं पुस्तकें अशीं आहेत कीं, तीं वाचल्यापासून मनुष्याची कांहींतरी सुधारणा झाल्यावांचून रहात नाहीं. सुदैवानें अशा प्रकारचीं पुस्तकें पुष्कळ आहेत. जीं पुस्तकें आपणास आपल्या धंद्यासंबंधानें उपयोगी पडतात तेवढींच पुस्तकें उपयुक्त आहेत असें समजूं नये. त्या पुस्तकांच्या योगानें आपला निर्वाह चालतो हा उपयोग आहे खरा, पण निर्वाहसाधन हा पुस्तकांचा अत्यंत श्रेष्ठ उपयोग नव्हे. जीं पुस्तकें आपणांस निर्ममत्वाच्या आणि निरहंकाराच्या उच्च प्रदेशांत नेऊन सोडितात, आणि ह्या जगांतील दुःखांचा व संकटांचा विसर पाडितात तींच पुस्तकें सर्वांत श्रेष्ठ होत.

अशा प्रकारचें पुस्तक वाचीत असतां जर कोणी त्रास दिला तर त्यानें आपली मोठी हानि केली असें आपणांस वाटतें. समजा कीं, ज्याचे रीतिरिवाज आपणाहून अगदीं भिन्न आहेत व जो अन्य युगांत निर्माण झाला अशा एकाद्या ग्रंथकाराचें पुस्तक वाचण्यांत आपण गर्क झालों आहों; उदाहरणार्थ प्लेटोच्या ग्रंथांतून साक्रेतिसावर चाललेल्या खटल्याच्या इनसाफाची हकीकत आपण वाचीत आहों; त्या वेळेचा सर्व देखावा आपल्या

डोळ्यांपुढें हुबेहुब दिसत आहे; पांचशें लोकांची ती न्यायसभा, ग्रीक काळची ती भव्य इमारत, न्यायसभेंतील अथेन्स शहरवासी प्रेक्षकांची गर्दी, साक्रेतिसाचे मत्सरग्रस्त शत्रू, दुःखानें विव्हळ झालेले त्याचे मित्र (ज्यांचीं नांवें अमर आहेत व आपणांस अद्यापि प्रिय वाटतात), हीं सर्व आपणापुढें स्पष्ट दिसत आहेत. ह्या सर्वांच्या मध्यभागीं जाडेभरडे गरिबीचे कपडे घातलेला एकच मनुष्य दिसत आहे. हिंवाळा असो; उन्हाळा असो, सदोदित तेच कपडे तो घालतो. त्याचा चेहरा इतका साधा आहे कीं, कित्येकांस तो कुरूप वाटेल. पण त्या चेहेऱ्यावर मानसिक धैर्याचें व आत्मनिग्रहाचें असें अप्रतिम तेज झळकत आहे कीं, तें ओढूनताणून कधींहि येणार नाहीं. अशा त्या व्यक्तीच्या मुखांतून गंभीर वाणीनें शब्द येण्यास नुकती सुरवात झाली आहे, अशा वेळीं आपणास कोणीं त्रास न देतां जर आपलें वाचन शेवटास गेलें तर त्या घटकेंत जो अनिर्वाच्य आनंद आपणास होईल त्यासारखें मानसिक श्रमाचें अत्यंत श्रेष्ठ फळ दुसरें नाहीं.

चांगलें व मनोरंजक पुस्तक वाचून ज्याचें मन उन्नत होत नाहीं व ज्याला धन्यता वाटत नाहीं असा मनुष्य विरळा. अशा पुस्तकाचा केवळ क्षणिक परिणाम होत नाहीं. आपल्या मनावर थोडाबहुत तरी कायमचा संस्कार होऊन कांहीं उन्नत विचारांचा संग्रह आपल्या मनांत होतो व त्याचा आपणास हवा तेव्हां उपयोग होतो.

आपल्या देशांत जें वाङ्मय आजपर्यंत निर्माण झालें आहे त्याची योग्यता अवर्णनीय आहे. तें वाङ्मय आमचें सर्वोत्कृष्ट धन आहे. तें आमच्या देशाचें अत्यंत सुंदर भूषण आहे. व तें आपणास प्राप्त झालें हें आमचें थोर भाग्य समजलें पाहिजे.

रामदासस्वामींनीं कवींची थोरवी वर्णिली आहे ती अगदीं यथार्थ आहे.—

(ओंव्या)

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसांचे ओघ लोटले ॥
नाना सुखांचें उचंबळलें । सरोवर हें ॥ १
कीं हीं विवेकनिधीचीं भांडारें ॥ प्रकट जाहलीं मनुष्याकारें ॥
नानावस्तूंचेनि विचारें । कोंदाटिले हे ॥ २
कीं हीं सुखाचीं तारवें लोटलीं । अक्षय आनंदें उतटलीं ॥
विश्वजनांसी उपयोगा आलीं । नाना प्रयोगांकारणें ॥ ३

प्रकरण १०

देशभक्ति

(श्लोकार्ध)

दुर्लभं भारते जन्म । मानुष्यं तत्र दुर्लभं ॥

भावार्थः—भरतखंडांत जन्म होणें हें दुर्लभ आहे व त्यांत-हि मनुष्याचा जन्म पावणें अत्यंत दुर्लभ होय.

प्रकरण १०

देशभक्ति

ज्या गुणाच्या अभावीं मनुष्यास मनुष्य हें नांव शोभणार नाहीं असा जर एकादा गुण असेल तर तो स्वदेशप्रीति हा होय. हा माझा देश, ही माझी जन्मभूमि असे प्रेमळ उद्गार ज्याच्या तोंडांतून कधींहि निघत नाहींत तो मनुष्य केवळ पशूच होय. ज्या देशांत परमेश्वरानें आपणास जन्मास घातलें आहे त्या हिंदुस्थान देशासारखी सुंदर आणि चमत्कारपूर्ण भूमि साऱ्या दुनियेंत दुसरी नसेल. पृथ्वीमातेची आर्यभूमि ही सर्वांत लाडकी कन्या आहे ह्यांत संशय नाहीं. तिनें आपला सर्वोत्कृष्ट आणि बहुमोलाचा शिरोऽलंकार जो हिमनग तो आर्यभूमीच्या वेणींत गुंफिला आहे त्यामुळें तिला अवर्णनीय शोभा आली आहे. तिनें गंगा, यमुना, कृष्णा, गोदावरी इत्यादि पवित्र आणि उज्ज्वल मुक्ताहार तिच्या गळ्यांत घातले आहेत. ती निरनिराळ्या ऋतूंत तिला नवीन नवीन उंची वस्त्रें परिधान करण्याकरितां देते. आपली आर्यभूमि प्राचीन काळापासून लक्ष्मीचें व सरस्वतीचें केवळ माहेरघर आहे. अशा ह्या देशजननीच्या हितार्थ रात्रंदिवस झटण्यास प्रत्येक आर्यपुत्रास अभिमान आणि आनंद वाटला पाहिजे.

हिंदुस्थान देशांत पृथ्वीवरील सर्व देशांतील हवेचा व देखाव्यांचा नमुना दृष्टीस पडतो. पृथ्वीवरील सर्व प्रकारचीं धान्यें व फळें एथें होतात. आम्रवृक्षासारखीं उत्तम

फळझाडें, चंदनासारखे सुवासिक वृक्ष, चंपक, पारिजात, मालती, केतकी, मोगरा, जाई, जुई इत्यादिकांसारखे उत्कृष्ट पुष्पवृक्ष आणि लता हिंदुस्थानाबाहेर क्वचित् दृष्टीस पडतील.

ज्या देशांत ऋग्वेद, उपनिषदें, भगवद्गीता इत्यादिक महाग्रंथ निर्माण झाले; व्यास, वाल्मीकी, याज्ञवल्क्य इत्यादिक महामुनी झाले; कालिदास, भवभूती ह्यांसारखे कवीश्वर झाले; रामचंद्र, धर्म, नल, ह्यांसारखे पुण्यश्लोक राजे उत्पन्न झाले; भीष्म, द्रोण, अर्जुन, कर्ण, ह्यांसारखे वीरशिरोमणी निपजले; जेथें आत्मज्ञानाचा प्रथम उदय होऊन अत्यंत उत्कर्ष झाला; ज्या देशानें गणित, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रें सर्व जगास शिकविलीं; त्या देशाचें महत्त्व काय वर्णन करावें ? अशा देशांत जन्म प्राप्त झाल्याबद्दल कोणास अभिमान वाटणार नाहीं ?

ज्या लोकांमध्यें अगदीं परवांपर्यंत शिवाजी, पहिले बाजीराव, थोरले माधवराव, ह्यांसारखे शूर व शहाणे राजे झाले; परशुरामभाऊ पटवर्धन, बापू गोखले, जिवबा बक्षी ह्यांसारखे पराक्रमी सरदार झाले; नाना फडणविसासारखे थोर मुत्सद्दी झाले; रामदास, तुकाराम ह्यांसारखे महान् साधु झाले ज्या ;लोकांत न्यायमूर्ती रानडे, तेलंग, दादाभाई नवरोजी, डॉ. राजेंद्रलाल मित्र, डॉ. भांडारकर, नामदार गोखले ह्यांसारखे विद्वन्मणी; डॉ. बोस् व मि. गज्जर ह्यांसारखे शास्त्रविशारद, कै॰ केरूनाना छत्रे, व परांजपे ह्यांसारखे गणिती; व सर जमशेटजी, मि॰ टाटा ह्यांसारखे दानशूर निर्माण होत आहेत त्या

लोकांस आपल्या भावी उत्कर्षाबद्दल निराश होण्याचें मुळींच कारण नाहीं.

आपलें हिंदु राष्ट्र ग्रीक, रोमन इत्यादि प्राचीन राष्ट्रांपेक्षां फार प्राचीन आहे. इतर जुन्या राष्ट्रांचा नायनाट होऊन हजारों वर्षें झालीं, तथापि आमचें राष्ट्र अद्यापि आपल्या भरज्वानींत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ऐहिक वैभवाचीं चिन्हें प्रस्तुतकाळीं एथें दिसत नाहींत म्हणून आमचें राष्ट्र निकृष्टावस्थेप्रत पोंचलें आहे असें मानण्याचें मुळींच कारण नाहीं. समुद्रास ज्या वेळीं ओहोटी होते तेव्हां किनाऱ्यावर उभा राहून पहाणारास समुद्र आटल्यासारखा दिसतो. पण जो अंमळ पुढें जाऊन पाहील त्याला तो नेहमीं भरलेला दिसतो. ऐहिक वैभव आणि ऐहिक दारिद्र्य हीं समुद्राच्या भरतीओहोटीप्रमाणें एकामागून एक येतात आणि जातात. आत्मनिग्रह, शांति, दया, क्षमा, संतोष, सद्वर्तन आणि उद्यमशीलता, इत्यादिक दैवी संपत्ति जोंपर्यंत आपणांमध्यें वास करीत आहेत, तोंपर्यंत आपण दरिद्री झालों किंवा निकृष्ट झालों असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. ही संपत्ति आमच्यामध्यें असल्यावर ऐहिक संपत्ति कैक वेळां येईल आणि कैकवेळां जाईल. रोमन लोकांजवळ पुष्कळ ऐहिक संपत्ति होती. पण त्यांची दैवी संपत्ति नष्ट झाल्याबरोबर ते आपल्या वैभवासकट केव्हांच लयास गेले.

देशभक्ति म्हटली म्हणजे केवळ देशांतील भूमीची भक्ति नव्हे. आपल्या देशांत जें जें कांहीं चांगलें आहे त्याविषयीं आपणास प्रेम व योग्य अभिमान वाटला पा-

हिजे. आपला धर्म, आपले ग्रंथ, आपल्या प्राचीन व अ-
र्वाचीन भाषा, आपले ग्रंथकार, कवि, मुत्सद्दी, आपला
इतिहास, आपल्या चालीरीती, पोषाख, वगैरे गोष्टींब-
द्दल योग्य स्वाभिमान असला पाहिजे. आपल्या पूर्वजांनीं
ईश्वरभक्तीकडे व परमार्थाकडे जितकें लक्ष पुरविलें आहे
तितकें दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांतील लोकांनीं पुरविलें न-
सेल. ह्यामुळें आमच्या इकडील धर्मविषयक ग्रंथांमध्यें आ-
ध्यात्मिक ज्ञानाचा अमोलिक संग्रह झालेला आहे. व तें
ज्ञानामृत प्राशन करण्यास इतर राष्ट्रेंहि उत्कंठित होऊं
लागलीं आहेत. अलीकडील पिढीच्या लोकांचें लक्ष ह्या
ज्ञानभांडाराकडे लागलें आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे.
तथापि अजून त्यासंबंधानें वरीच उदासीनता आहे ह्यांत
शंका नाहीं. धर्म हा नीतीचा व राष्ट्रोन्नतीचा पाया आहे
हें इतिहाससिद्ध आहे. म्हणून आपल्या धर्मविषयीं जा-
गृति ठेवणें हें प्रत्येक सुजाण मनुष्याचें कर्तव्य आहे.

आपल्या संस्कृत भाषेंत व मराठी भाषेंत मोठमोठ्या
नामांकित कवींनीं काव्यें रचून आमच्या देशास मोठें
भूषण करून ठेविलें आहे. तथापि सुशिक्षित लोकांमध्यें
ज्ञानेश्वर व तुकाराम ह्यांसारख्या प्रासादिक कवींच्या कृ-
तींचे भोक्ते किती थोडे आहेत ह्याचा विचार केला अ-
सतां अत्यंत खेद वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

आपल्या देशांत ज्या कांहीं वाईट गोष्टी असतील त्या
नाहींतशा करण्यासाठीं यथाशक्ति व योग्य मार्गानें प्र-
यत्न करणें हेंहि प्रत्येक देशभक्ताचें काम आहे. तथापि
वाईटावरोवर चांगलेंहि न जाईल असा वंदोवस्त ठेविला

पाहिजे. समाजाची सुधारणा लौकर होत नाहीं म्हणून अधीर होण्याचें कारण नाहीं. सर्व सुधारणा एका पिढींत व आपल्या डोळ्यांसमोर व्हाव्या अशी हांव धरणें हें योग्य नाहीं. सुधारणा घडवून आणण्यांत आपला पामरांचा कितीसा अंश असणार? परमेश्वराचें लक्ष मनुष्यजातीच्या कल्याणाकडे आहे हें ध्यानांत वागवून आपल्या हातून होईल तेवढी समाजसेवा निरपेक्ष व निरभिमानबुद्धीनें करणें हें आपलें काम आहे. पण त्या सेवेपासून लौकर फलनिष्पत्ति झाली नाहीं तरी आपल्या मनाची शांतता कायम ठेविली पाहिजे. समाजामध्यें एकाएकीं फेरफार होत नाहींत हें समाजाच्या चिरस्थायित्वाचें एक लक्षण आहे असें म्हटल्यास काय हरकत आहे?

परकीय राष्ट्रांपासून ग्रहण करण्यासारखे जे गुण असतील ते घेणें हें देशभक्तीच्या विरुद्ध नाहीं एवढेंच नाहीं, तर प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. पण ते गुण खरोखर घेण्यासारखे आहेत अशी प्रथम खातरी करून घेतली पाहिजे. दुसऱ्याचे दुर्गुण घेणें फार सोपें आहे; पण दुसऱ्याचे सद्गुण घेणें फार कठिण आहे. युरोपियन लोकांपासून आपल्या लोकांनीं घेण्यासारखे पुष्कळ गुण आहेत. त्यांची देशभक्ति, त्यांची एकी, त्यांचा नियमितपणा व टापटीप, त्यांचा दृढ निश्चय, दीर्घ उद्योग, पराक्रम, शौर्य इत्यादि अमोलिक गुण प्रत्येकानें अनुकरण करण्यासारखे आहेत. देशहितापुढें स्वहित तुच्छ मानण्याचा तर त्यांचा बाणाच आहे. हे गुण त्यांचा पेहेराव व खाण्यापिण्याच्या रीती उचलल्यानें कधींहि येणार नाहींत. आपण त्यांच्या

पोषाखाचें अनुकरण करितों. पण त्यामुळें स्वकीयांच्या व परकीयांच्याहि दृष्टीनें तुच्छ ठरतों. स्वतःच्या राष्ट्रीय पोषाखाविषयीं युरोपियन लोकांमध्यें जो अभिमान आहे त्याचें आपण अनुकरण करीत नाहीं.

आपला पोषाख हिंदुस्थानच्या स्थितीस व हवेस योग्य असाच आहे. तो थोड्या खर्चानें होत असून, आपल्या लोकांस चांगला शोभतो, तथापि त्यांत कालमानाप्रमाणें थोडाबहुत फेरफार होणें साहजिक आहे. पण तो फेरफार करतांना आपल्या पोषाखाचें राष्ट्रीयत्व नष्ट होऊं देतां कामा नये.

इतर राष्ट्रांच्या पोषाखाप्रमाणें त्यांच्यामध्यें जे ऐषआरामाचे प्रकार आहेत त्यांचेंहि अनुकरण आपल्या देशांत होण्याची फार भीति आहे. हे प्रकार आपल्या समाजांत शिरूं नयेत म्हणून प्रत्येक देशभक्तानें दक्षता ठेविली पाहिजे. मादक पदार्थ सेवन करण्याची चाल युरोपियन लोकांमध्यें पूर्वीपासून आहे, व ती त्यांची त्यांनाच नकोशी झाली आहे, हें इकडील अनुकरणशील लोकांनीं ध्यानांत ठेवून अशा प्रकारची संवय आपणांस लागूं नये म्हणून फार जपलें पाहिजे.

आपल्या देशांतील लोकांची रहाणी फार साधी व मितव्ययाची आहे. तिच्या ऐवजीं युरोपियन तऱ्हेची रहाणी आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत कांहीं फायदा नाहीं. मितव्ययी मनुष्यास उधळेपणाची संवय लागणें फार सोपें आहे. पण उधळ्या मनुष्यास मितव्ययाची संवय लागणें फार कठीण आहे, म्हणून पूर्वापार चालत आलेल्या आपल्या

मितव्ययाच्या संबयीं फार उपयुक्त आहेत हें जाणून त्या मोठ्या काळजीनें रक्षिल्या पाहिजेत.

(अभंगचरण)

आलिया वाटांचें न मोडावे माग ।

—एकनाथ

(अभंगचरण)

जाळूं नये नाव पावलेनि पार । मागील आधार बहुतांचा ॥

—तुकाराम

आपला निर्वाह आपणांस फार थोड्या खर्चानें करितां येतो ही गोष्ट हल्लींच्या चढाओढीच्या काळीं आपणांस फार फायदेशीर आहे. ज्या राष्ट्रांतील लोक मितव्ययी आहेत त्या राष्ट्राची उन्नति केव्हां ना केव्हां झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

आपल्या देशांतील लोकांस अनेक प्रकारच्या विद्या व कला शिकण्याकरितां विलायतेस जाण्याचे अनेक वेळां प्रसंग येतील. अशा प्रसंगीं त्यांनीं पुराणप्रसिद्ध कचाचें उत्कृष्ट उदाहरण आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवून त्याच्याप्रमाणें वागलें पाहिजे.

ईश्वरी संकेतानें आपला देश पंचम जार्ज बादशहा ह्यांचे अमलाखालीं आहे. ह्याकरितां बादशहांसंबंधानें पूर्ण राजनिष्ठा मनांत वागविणें हें प्रत्येक हिंदुस्थानवासी मनुष्याचें कर्तव्य आहे. व नागरिक ह्या नात्यानें जे आपले हक्क आहेत, त्यांचें संरक्षण राजनिष्ठेस अनुसरून केलें पाहिजे. सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत प्रजेचीं गाऱ्हाणीं कळविण्याचे जे सर्वमान्य मार्ग आहेत त्याच मार्गांचें आपण अवलंबन केलें

पाहिजे. बादशहांचें सर्व प्रजाजनांवर सारखें प्रेम आहे, ही गोष्ट त्यांच्या हिंदुस्थानांतील आगमनप्रसंगीं पूर्णपणें व्यक्त झाली आहे. सन १८५८ सालचा जाहिरनामा त्यांस पसंत आहे. त्या जाहिरनाम्यांत असें सांगितलें आहे:-

" आमची अशी आज्ञा आहे कीं, आमच्या रयत लोकांपैकीं जे कोणी विद्येनें, हुषारीनें, व प्रामाणिकपणानें जीं जीं सरकारी कामें यथास्थित चालविण्यास लायक असतील तीं तीं कामें, सवड असेल त्याप्रमाणें बिनदिक्कत व निःपक्षपातानें त्या लोकांस ज्ञात किंवा धर्म मनांत न आणितां द्यावी.

आमच्या इतर सर्व रयतेविषयीं जे राजधर्म आह्मीं अवश्य मानितों, तेच राजधर्म हिंदुस्थानांतील आमच्या मुलखांतील रयतेविषयीं आह्मांस पाळिले पाहिजेत असें आह्मीं समजतों; आणि ईश्वराच्या कृपेनें ते सर्व वास्तविक-रीतीनें व मनःपूर्वक पाळूं."

इंग्लिश लोकांचें व आपलें बंधुत्वाचें नातें आहे. ते व आपण एकाच परमेश्वराचीं लेंकरें आहों. व एकाच बादशाहाची प्रजा आहों. तेहि आर्यलोकांचे वंशज आहेत, व आपणहि आहों. ह्याकरितां त्यांच्या व आमच्यामध्यें परस्पर बंधुप्रेम असलें पाहिजे. अशा प्रकारचें प्रेम उभयतांच्या सुखास व एकंदर राज्याच्या उत्कर्षास अवश्य आहे.

हिंदु लोकांच्या पलटणी किती पराक्रमी आहेत ह्याबद्दल इंग्लिश सरदार नेहमीं धन्यवाद गातात. ह्या गोष्टीचा आपणांस अभिमान वाटला पाहिजे. ज्याप्रमाणें एतद्देशीय लोकांस पलटणींत नोकरी मिळते त्याचप्रमाणें लष्करांतील वरिष्ठ प्रतीच्या जागा मिळवून बादशाहांची

नोकरी करण्याचा आमचा हक्क आहे. व ह्या हक्काची अंमलबजावणी आज जरी होत नाहीं तरी कांहीं कालानें खास होईल अशी आह्मांस पूर्ण आशा आहे. काळा गोरा हा भेद नाहींसा होऊन राज्यांतील सर्व जबावदारीच्या जागा केवळ गुणांकडे पाहून देण्यांत येतील असा दिवस केव्हां तरी खास येणार आहे. व तो जेव्हां येईल तेव्हां राज्याच्या इमारतीचा पाया अधिक बळकट होईल.

आपले पूर्वज लढाईंत विजय मिळवीत असत. हल्लींच्या काळीं तशा प्रकारचे जय मिळविण्याचें कारण उरलें नाहीं. पण शांततेच्या काळींहि विजय मिळविण्यासारखे आहेत; व ते लढाईंतल्या विजयापेक्षां श्रेष्ठ आहेत. माणसांवर मिळविलेल्या जयापेक्षां पंचमहाभूतांवर मिळविलेल्या जयाची योग्यता लाखोपट अधिक आहे. अलेक्झांडर, सीझर, नेपोलियन् ह्या महावीरांनीं प्रचंड युद्धें करून कोट्यवधि लोकांस जिंकिलें. पण त्यांच्या पराक्रमाचा काय उपयोग झाला? त्यापेक्षां बाष्परूपी अतुलबल राक्षसास जिंकणाऱ्या वॉटच्या पराक्रमाची योग्यता अधिक नव्हे काय? अशा प्रकारचे विजय मिळविण्यास आह्मांस कोणाची आडकाठी नाहीं. अशा विजयांस लागणारें बुद्धिसामर्थ्य आमच्यामध्यें खास आहे. आमच्या देशाच्या उत्कर्षाचें एक साधन म्हटलें म्हणजे आमच्या लोकांनीं शास्त्रीय शोधांकडे आपल्या बुद्धीचा बराच विनियोग करून आपल्या औद्योगिक स्थितीची सुधारणा करणें हा होय. ह्या दिशेनें मि० टाटासारख्या उदार महात्म्यांनीं प्रयत्न सुरू केले आहेत हें मोठें सुचिन्ह होय.

या कामीं सरकारची योग्य मदत मिळेल अशी आशा आहे.

ह्या हिंदुस्थान देशांत अनेक जाती आहेत व त्यामुळें आमच्या देशाचा उत्कर्ष होण्यास अडचण आहे असें कदाचित् वाटण्याचा संभव आहे. पण जातिभेद फक्त जेवण्याखाण्यापुरता आहे; त्यापलीकडे तो मनांत वागवावयाचा नाहीं अशीच प्रवृत्ति लोकांत सुरू झाली आहे व ती वाढत आहे असें स्पष्ट दिसतें. उदाहरणार्थ सर जमशेटजी, गोकुळदास तेजपाळ वगैरे श्रीमान् लोकांनीं लाखों रुपये खर्चून धर्मार्थ दवाखाने केवळ आपल्या जातीच्या लोकांकरितांच नाहींत तर सर्व लोकांकरितांच म्हणून स्थापन केले. मि० टाटा ह्यानीं तीस लाख रुपयांची देणगी शास्त्रीय आणि औद्योगिक शिक्षणाकरितां दिली, ती हिंदुस्थानच्या सर्व लोकांच्या फायद्याकरितां म्हणून दिली आहे. अशीं शेंकडों उदाहरणें देतां येतील. सारांश जातिभेदाचा संबंध भलत्याभलत्या बाबतींत आणूं नये अशा प्रकारचा कित्ता मोठ्या मोठ्या लोकांनीं घालून दिला आहे; तो सर्व लोकांनीं वळवून एकदिलानें देशहित करण्यास झटलें पाहिजे.

हिंदी लोकांचा इंग्लिश लोकांशीं राजकीय संबंध अस्तित्वांत आला ही गोष्ट ईश्वराच्या हेतूनेंच घडून आली असें कांहीं विचारी गृहस्थांचें मत आहे. शंभर वर्षामागील इतिहासाचें अवलोकन केलें असतां असें दिसून येतें कीं, त्यावेळीं भरतखंडाचें नेतृत्व दुसऱ्या राष्ट्राकडे जाणें अपरिहार्यच झालें होतें. असें आहे तर तें नेतृत्व जगांतील अत्यंत उदारमतवादी राष्ट्राकडे गेलें ही समा-

घानाची गोष्ट आहे. ज्या इंग्लिश लोकांनीं ह्या देशाचें राज्य प्रथम मिळविलें ते आतां हयात नाहींत. हल्लींच्या इंग्लिश लोकांकडे ह्या देशाचीं राज्यसूत्रें वंशपरंपरेनें आलीं आहेत. त्यांनीं तीं टाकून द्यावीं असें कोणीहि इच्छिणार नाहीं. कारण त्यांनीं तसें केलें असतां आमचें फार नुकसान होईल अशी प्रत्येक सुजाण मनुष्याची पक्की खातरी आहे. त्यांच्या राज्यकारभारावर टीका करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां आपण आपणा स्वतःस असा प्रश्न केला पाहिजे कीं, त्यांच्या जागीं आपण असतों तर आह्मीं काय केलें असतें ? हा प्रश्न मनांत वागवून जी टीका करण्यांत येईल ती बहुतकरून न्याय्य होईल. व तिच्यापासून राज्यकर्त्यांस विषाद न वाटतां उलट त्यांस मदत होईल. मनुष्यप्राणी चुकीस पात्र आहेच. म्हणून राज्यकर्त्यांच्या हातून देखील कधीं कधीं चुका झाल्या, तरी त्या बुद्धिपुरःसर होत नाहींत हें पक्कें ध्यानांत ठेवावें. त्यांच्या चुका दाखवितांना कडक आणि चीड येण्यासारखी भाषा कधींहि वापरूं नये. तसें केल्यानें इष्ट हेतु सिद्धीस न जातां नुकसानच होईल. सभ्य आणि सप्रमाण टीका केली असतां राज्यकर्ते तिचा अव्हेर करीत नाहींत. नामदार गोखले ह्यांच्या भाषणांविषयीं नामांकित इंग्लिश मुत्सद्यांची केवढी आदरबुद्धि आहे हें प्रसिद्धच आहे. आपल्या देशाचें कल्याण करून घेण्याचें कामीं आपण राज्यकर्त्यांचें सहकारित्व संपादन केलें पाहिजे. त्यांच्या सहानुभूतीनें आणि सहकारित्वानें मोठमोठीं कार्यें सहज होतील. प्रस्तुतचा

काळ सहकारित्वाचा आहे; विरोधाचा नाहीं. कधीं-कधीं एकाद्या विषयासंबंधानें राज्यकर्त्यांचा आणि आपला मतभेद होतो व तो होणें साहजिक आहे. पण त्यामुळें एकमेकांविषयीं अनादर किंवा अप्रेम होऊं न देतां उद्योग चालविला असतां कांहीं दिवसांनीं सरकारचें आणि प्रजेचें एक मत होईल. उदाहरणार्थ नामदार गोखले ह्यांचें शिक्षणविषयक बिल सरकारास पसंत झालें नाहीं म्हणून ते निराश झाले नाहींत. त्यांची पूर्ण उमेद आहे कीं, सरकार कांहीं वर्षांनीं हें बिल खचीत पसंत करील.

ज्याप्रमाणें राज्यकर्त्यांच्या हेतूंचे व कृत्यांचें परीक्षण प्रजेनें उदार मनानें केलें पाहिजे, त्याप्रमाणेंच राज्यकर्त्यांनींहि प्रजेशीं आपलें वर्तन उदारपणाचें ठेविलें पाहिजे. इंग्लंड आणि भरतखंड ह्यांच्यामध्यें एकप्रकारचा गुरुशिष्यसंबंध आहे. "शिष्यादिच्छेत्पराजयम्" ह्या न्यायानें मेकॉले, लॉर्ड रिपन ह्यांसारखे थोर ब्रिटिश मुत्सद्दी मनापासून अशी इच्छा करितात कीं, आपल्या ह्या पौर्वात्य शिष्याची अभ्यासांत उत्तरोत्तर प्रगति होत जावी व त्यानें आपल्या बरोबरीस यावें. ह्यावरून उघड दिसतें कीं, ग्रेटब्रिटन आणि भरतखंड ह्यांच्यामध्यें परस्पर प्रेम वृद्धिंगत झालें असतां त्यांच्यामधील गुरुशिष्यसंबंध चांगल्या रीतीनें फलप्रद होईल.

राज्यकर्ते कितीहि शहाणे आणि उदार असले तरी प्रजेनें आपलीं गाऱ्हाणीं योग्य रीतीनें त्यांच्या नजरेस आणून दिलीं पाहिजेत; व तसें करण्यासाठीं सर्व प्रजेनें

आपल्या प्रतिनिधींची एक सभा करणें जरूर असतें. इंग्लंडसारख्या देशांत देखील अशा प्रकारची पार्लमेंट नामक सभा आहे. राजा आणि प्रजा ह्यांस एकमेकांचे हेतू समजून परस्परांमध्यें सलोखा रहाण्यास अशा प्रकारची सभा अवश्य असते. लोकांच्या हक्कांची पायमल्ली होऊं लागली किंवा लोकांवर बेताबाहेर कर बसूं लागला तर ती गोष्ट राजाचे नजरेस आणून तिचा प्रतिबंध करण्यास अशा प्रकारची सभा हें उत्तम साधन होय. प्रजा कितीहि काटकसरीनें राहणारी आणि उद्योगी असली तथापि सरकारचे कर, व राज्यांतील खर्च वगैरे बाबींवर प्रजेच्या तर्फे नजर ठेवणारी सभा नसल्यास, त्या बाबी अनावर वाढून प्रजेच्या द्रव्याचें शोषण व उद्योगधंद्यांची निकृष्टावस्था होण्याचा संभव असतो. प्रजा संतुष्ट आहे किंवा असंतुष्ट आहे हेंहि ह्या सभेच्या द्वारें राजास वेळींच कळून राज्यांत दंगेधोपे होण्याचीं कारणें रहात नाहींत.

राज्यरूपी महाशकटाचीं राजपक्ष आणि प्रजापक्ष हीं दोन मोठीं चक्रें आहेत. हीं दोन्ही सारखीं असलीं म्हणजे राज्यशकट सरळ मार्गानें जाऊन त्याची प्रगति होते. पण त्यांपैकीं एक चाक मोठें व दुसरें लहान, किंवा एक चाक चालणारें व दुसरें स्थिर असलें तर तो शकट आपणाभोंवतींच गरगर फिरत राहील किंवा एकाद्या खड्ड्यांत पडून आदळेल.

हिंदुस्थान देशांत राष्ट्रीय सभेचा उदय होऊन आज पंचवीस वर्षें झालीं. ह्या सभेस हिंदुस्थानच्या प्रत्येक भागांतून लोकांचे प्रतिनिधि येतात. अशा प्रकारची सभा

निर्माण झाली हें ह्या देशाच्या भावी उत्कर्षाचें अत्यंत मोठें सुचिन्ह व ब्रिटिश राज्याचें सर्वोत्कृष्ट भूषण आहे. कोणी असें म्हणतात कीं, राष्ट्रीय सभेपासून कांहीं फायदा नाहीं. पण असें म्हणणाऱ्या लोकांची दृष्टि फार संकुचित आहे असें म्हटलें पाहिजे. राष्ट्रीय सभेला जशा प्रकारचें स्वरूप आलें पाहिजे तसें अद्यापि आलें नाहीं व तिच्याकडून जेवढें काम झालें पाहिजे तेवढें अद्यापि होत नाहीं, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु एका मनुष्याची पूर्ण वाढ होण्यास जर पंचवीस वर्षें लागतात तर हिंदुस्थाना-सारख्या प्रचंड देशाच्या राष्ट्रीयसभेची वाढ होण्यास केवढा तरी काल लागला पाहिजे हें उघडच आहे. कांहीं सूक्ष्म जंतूंची वाढ एका दिवसांत होते पण त्यांचें आयु-ष्यहि त्याच बेताचें असतें. आंब्याचीं झाडें परसांत-ल्या पालेभाजीप्रमाणें लवकर वाढत नाहींत म्हणून तीं मुळींच लावूं नयेत असें कोणी म्हणेल काय? पंचवीस व-र्षांत राष्ट्रीय सभेची जेवढी वृद्धि व्हावयाची व तिच्या-कडून जेवढें काम व्हावयाचें तेवढें झालें आहे ह्यांत शं-का नाहीं. ह्या सभेची माहिती सर्वांनीं करून घेऊन ति-ची वृद्धि होण्याकरितां प्रत्येकानें झटलें पाहिजे व द्रव्य-द्वारा मदत केली पाहिजे. जगांत येऊन आपलें व आ-पल्या कुटुंबाचें पोषण केलें म्हणजे कृतकृत्यता झाली असें नाहीं. आपल्या देशाची उन्नति, व आपल्या देशबां-धवांचें व भावी प्रजेचें कल्याण जेणेंकरून होईल अशा प्रकारचे प्रयत्न करणें हेंहि प्रत्येक 'मनुष्य' म्हणविणाराचें अवश्य कर्तव्य आहे, व हें कर्तव्य जो करणार नाहीं त्याचें

जिणें व्यर्थ होय. एका आधुनिक कवीनें म्हटलें आहे:—

(श्लोक)

मातेचे परि पोसुनी, अगणितें दुःखें महा सोसुनी ।
द्रव्यें त्या निरपेक्ष देउनि किती केला सुखी जाणुनी ॥
हा हा विस्मृति आर्यभूजननिची अंतीं जहाली जया ।
गेला जन्मुनि व्यर्थ तो नर खरा धिक्कार माझा तया ॥ १
माथाकूट अहर्निशीं करुनिया विद्या जरी लाधली ।
किंवा स्वोदरपूरणादिक कला कोणी किती साधली ॥
देशाचे हितकारणींच झटण्या आली न बुद्धी जया ।
गेला जन्मुनि व्यर्थ तो नर खरा धिक्कार माझा तया ॥ २
माझें हें घरदार वित्त मुलगे माझे सगे सोयरे ।
केलें म्यां अमकें करीन तमकें मत्कीर्ति देशीं फिरे ॥
"माझा देश" असे न शब्द सुचती स्वप्नांत हा हा जया ।
गेला जन्मुनि व्यर्थ तो नर खरा धिक्कार माझा तया ॥ ३

प्रकरण ११

नागरिकांचें कर्तव्य

(श्लोक)

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके ।
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ॥
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने ।
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ १

—वामन

भावार्थः—जो मनुष्य केवळ राजाचें हित पाहतो तो लोकांच्या द्वेषास पात्र होतो. जो केवळ प्रजेचेंच हित पाहतो त्यावर राजाची इतराजी होते. असा हा दोन पक्षांचा विरोध लक्षांत आणून राजाचें व प्रजेचें हित साधणारा मनुष्य दुर्लभ होय.

प्रकरण ११

नागरिकांचें कर्तव्य

आपल्या देशाच्या व्यवस्थेमध्यें आपणांपैकीं प्रत्येकाचें थोडेंबहुत अंग आहेच. व त्यासंबंधानें आपणावर जी मोठी जबाबदारी आहे ती चांगल्या तऱ्हेनें पार पाडण्याची योग्यता येण्यास मनुष्याच्या अंगीं सद्बुद्धि तर असलीच पाहिजे, पण त्याशिवाय अभ्यास आणि विचार ह्यांची मदत पाहिजे. देशाची उन्नति कोणत्या रीतीनें होईल, व ती करण्याचे कामीं आपण कोणत्या प्रकारची मदत केली पाहिजे ह्याचा आपण नेहमीं विचार केला पाहिजे. देशाच्या राज्यकारभारांत आपला फारसा शिरकाव अद्यापि झालेला नाहीं. तथापि म्युनिसिपालिटींत व कायदेकौन्सिलांत सभासद निवडण्याचे हक्क आपणांस मिळाले आहेत त्यांचा शहाणपणानें उपयोग केला पाहिजे. स्थानिकस्वराज्याचा जो काय थोडाबहुत अधिकार मिळाला आहे तो चांगल्या रीतीनें बजावून अधिक हक्क मिळविण्याची आपली योग्यता सिद्ध करून दाखविली पाहिजे. देशाची सांपत्तिक आणि औद्योनिक स्थिति सुधारण्याचे उत्कृष्ट उपाय योजून ते सरकारच्या कानावर वजनदार रीतीनें घातले पाहिजेत. व सरकारच्या मदतीवांचून आपल्या स्वतःच्याच प्रयत्नानें जें कांहीं होण्यासारखें असेल तें मनापासून केलें पाहिजे. मागसलेल्या जनसमूहास योग्य शिक्षण देण्याची खटपट करून त्यांस

आपल्या बरोबरीला आणिलें पाहिजे. आपले हक्क काय आहेत, आपलें कर्तव्य काय आहे, हें जनसमूहांतील प्रत्येक व्यक्तीस कळलें पाहिजे. व तें कळण्यास शिक्षणाच्या प्रसाराशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं. बहुजनसमाज जोंपर्यंत मागसलेल्या स्थितींत आहे तोंपर्यंत आमच्या उन्नतीसाठीं आह्मीं जे यत्न करूं त्यांस फारसें यश येण्याचा संभव नाहीं.

सर्व मनुष्यें सारखीं आहेत, व त्यांना सारखे हक्क असले पाहिजेत. काळे लोक असोत किंवा गोरे असोत ते सर्व परमेश्वराचीं लेंकरें असून त्यांचें परस्परांशीं बंधुत्वाचें नातें आहे. हें उदात्त तत्त्व इंग्लिश लोकांच्या मनांत वागत आहे. ह्या तत्त्वाची अंमलबजावणी जशी व्हावी तशी होत नाहीं, व त्या तत्त्वाविरुद्ध वर्तन करणारे लोक इंग्लंडांत आहेत, ही गोष्ट खरी आहे. तथापि वरील तत्त्व इंग्लिश लोकांपैकीं बहुतेकांच्या हाडामांसांत खिळलेलें आहे. व दिवसेंदिवस त्या तत्त्वाची प्रगतिच होत जाणार अशीं स्पष्ट चिन्हें दिसत आहेत. इंग्रजी राज्यापासून आमची उन्नति खास होणार अशी जी आह्मांस आशा आहे ती ह्याच तत्त्वाच्या आधारावर. ह्याच तत्त्वाच्या प्रेरणेनें इंग्लिश लोकांनीं गुलामांचा व्यापार जगांतून नाहींसा केला. हिंदुस्थानच्या लोकांवर जुलूम केल्याबद्दल वारन हेस्टिंग्स् ह्याजवर पार्लमेंटापुढें खटला करण्यांत आला त्याचें तरी हेंच कारण. इंग्लिश लोकांनीं हिंदुस्थानांत उच्च प्रतीचें शिक्षण सुरू करून आपलें अमोलिक ज्ञानभांडार आह्मांस खुलें करून दिलें ह्याचें इंगित देखील हेंच होय. आपणां-

पैकीं ज्या लोकांनीं कोणत्याहि शास्त्रांत किंवा कलेंत नांव मिळविलें आहे असे डॉक्टर बोस्, कुमार रणजितसिंहजी, वगैरे लोक इंग्लंडांत गेले असतां त्यांचा इंग्लिश लोकांस मत्सर वाटत नाहीं, इतकेंच नाहीं तर ते त्यांचा मोठ्या उत्साहानें बहुमान करितात. ह्याकरितां आपण निरुत्साह न होतां आपली सुधारणा करून आपण अधिक हक्कांस पात्र आहों असें इंग्लिश जनसमाजाचे नजरेस आणून दिलें पाहिजे. म्हणजे कालेंकरून आपणांस इंग्लिशांबरोबर समान हक्क मिळाल्यावांचून रहाणार नाहींत.

हिंदु व इंग्लिश लोक हे प्राचीन काळीं एकाच आर्यशाखेपासून उत्पन्न झाले असा शोध लागला आहे. त्यांच्या भाषांमध्यें सारखेपणा आहे एवढेंच नाहीं तर कांहीं प्राचीन शब्द दोघांच्याहि भाषेंत अद्यापि राहिले आहेत. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांतील बहुतेक शहरांच्या नांवांच्या शेवटीं ‘ पुर ’ हा शब्द असतो. व तोच शब्द ‘ बरो ’ ह्या रूपानें इंग्लंडांतील शहरांच्या नांवांच्या शेवटीं आढळतो.

हिंदुस्थानची लोकसंख्या इंग्लंडच्या लोकसंख्येच्या दसपट आहे. अशा देशावर राज्य करण्याच्या कामीं इंग्लंडच्या लोकांवर फारच मोठी जबाबदारी आहे, ह्यांत शंका नाहीं. त्याचप्रमाणें इंग्लंडचा पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांशीं निकट संबंध आहे. त्यामुळें कधीं कधीं असे विकट प्रश्न उद्भवतात, व पुढेंहि उद्भवतील, कीं त्यांचा निर्णय करितांना उभय पक्षांनीं धोरण, मर्यादितपणा, व सहिष्णुता हे गुण उपयोगांत आणिले पाहिजेत. आपला

हेका केव्हां सोडून द्यावा, व निश्चयीपणा केव्हां दाखवावा हें मुत्सद्दी लोकांस चांगलें समजलें पाहिजे.

मनुष्य जातीच्या इतिहासावरून आपणांस असें कळून येतें कीं जगांत मोठमोठीं राज्यें उदयास येऊन शेवटीं धुळीस मिळालीं. इजिप्त, असिरिया, इराण, रोम, इत्यादि राज्यांचा उत्कर्ष होऊन नंतर त्यांचा नाश झाला. त्यानंतर अलीकडच्या काळीं जिनोवा, वेनिस वगैरे राज्यें हल्लींच्या युरोपियन राष्ट्रांप्रमाणेंच, जहाजें, वसाहती व व्यापार ह्यांच्या साधनानें बलाढ्य झालीं होतीं. पण तीं-हि फार वेळ टिकलीं नाहींत. प्रस्तुत काळच्या राष्ट्रांस त्यांच्या सारखा शेवट नको असेल तर त्यांनीं त्यांच्या चुका आपल्या हातून होऊं नयेत म्हणून फार जपलें पाहिजे. "एकादें राज्य स्थापन होण्यास हजार वर्षें देखील पुरत नाहींत. पण त्याचा नाश होण्यास एक घटकेचा-हि अवकाश लागत नाहीं."

परराष्ट्रांशीं व्यवहार करितांना त्यांच्याशीं सख्य ठेवणें, हें प्रत्येक राष्ट्राचें कर्तव्य आहे एवढेंच नाहीं तर तें हितावहहि आहे. राष्ट्रें एकमेकांस शत्रूप्रमाणें लेखितात ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे. खरा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं जर आपण सर्व मनुष्येंच आहों तर आपणांमध्यें सख्यच असलें पाहिजे. एका विद्वान् धर्मोपदेशकानें ही गोष्ट एका उत्कृष्ट दृष्टांताच्या योगानें स्पष्ट करून दाखविली आहे. तो म्हणतो:—" मी एकदां फिरावयास गेलों असतां समोरील टेंकडीवर एक राक्षसासारखी अक्राळ विक्राळ आकृति पाहिली. ती आकृति

जसजशी जवळ येत चालली तसतसा तो एक मनुष्यच आहे असें दिसूं लागलें. पुढें ती अगदींच जवळ आल्यावर पहातों तों माझा प्रत्यक्ष भाऊच आहे, असें मला कळलें."

इतर राष्ट्रांतील लोक मानवी प्राणीच आहेत, एवढें-चें नाहीं तर ते आपले बंधु आहेत. त्यांचें व आमचें हिताहित हीं एकमेकांत गुरफटलेलीं आहेत. त्यांचा तोटा झाला तर त्याबरोबर आमचाहि होतो. ज्या गोष्टीनें त्यांचा फायदा होतो तिच्या योगानें आमचाहि होतो. इंग्लंड, देशास अत्यंत हितावह गोष्ट म्हटली म्हणजे सर्व जगांत शांति आणि उत्कर्ष असावा ही होय.

कित्येक लोकांस लढाईची मोठी हौस वाटते, व लढाई-च्या योगानें देशाचें महत्त्व आणि वैभव हीं वाढतात अशी त्यांची समजूत असते. परंतु तिच्या योगानें मनुष्यजातीस आजपर्यंत केवढें दुःख भोगावें लागलें आहे हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाहीं. लढाईमुळें जी हत्या होते, व जे अनर्थ होतात त्यांची कल्पना देखील भयानक आहे. म्हणून राष्ट्रांराष्ट्रांमधील तंट्यांचा निकाल पंचांमार्फत व्हावा हेंच योग्य आहे. हल्लीं ह्या तंट्यांचा निकाल लावण्याची जी रीत प्रचारांत आहे ती मनुष्यजातीस अत्यंत लाजिरवाणी आहे. रानटी लोकांनीं आपले तंटे मोडण्याकरितां शस्त्रांचा उपयोग केला तर त्यांना फारसा दोष देतां येणार नाहीं. पण सुधारलेल्या राष्ट्रांनीं तसें करणें हें नीतिविरुद्ध आहे एवढेंच नाहीं तर सारासारविचारासहि सोडून आहे. प्रस्तुत काळीं सगळ्या युरोपांत केवळ राज्यांतील शांततेच्या रक्षणार्थ ३९ लक्ष लष्करी लोक आहेत. व

परराष्ट्रांशीं लढाई करण्याचा प्रसंग येईल म्हणून एक कोटी मनुष्यांचें सैन्य आहे. आणि तेथील राज्यकर्त्यांचा संकल्प पुरा झाला म्हणजे दोन कोटी माणसें लष्करी खात्यांत गुंत-णार आहेत.युरोपाचा वार्षिक लष्करी खर्च बाह्यदर्शनीं फक्त २० कोटि पौंड आहे. पण खरोखर तो याहून किती तरी अधिक आहे. कारण युरोपच्या सैन्यांतील बहुतेक लोकां-स पदरच्या भाकरी खाऊन सरकरच्या लष्करांत काम करा-वें लागतें. त्यांना जो खर्च लागतो तो वरील रकमेंत जमेस धरलेला नाहीं. वर सांगितलेले ३५ लक्ष लोक जर एकादा उपयुक्त धंदा करते, तर प्रत्येकानें दरवर्षास निदान ५० पौंड मिळविले असते असें मानलें तर वरील लष्करी ख-र्चाचे रकमेस आणखी १७½ कोटि पौंड मिळवावे लाग-तील. म्हणजे युरोपांत दरवर्षी लष्कराप्रीत्यर्थ ३७½ कोटि पौंडांची रकम खर्च होते! आतां ह्या विषयाचा विचार करितांना पैशाखेरीज इतर महत्त्वाच्या पुष्कळ गोष्टी आहेत हें खरें आहे. तथापि पैसा उत्पन्न होण्यास मनुष्याचे श्रम आणि जीवित हीं खर्ची पडतात, हें ध्या-नांत ठेविलें पाहिजे. युरोपांतील लष्कराची व आरमाराची चालू व्यवस्था पाहिली असतां पुढें कांहीं तरी भयंकर परिणाम होणार आहेत असें भाकित मनांत आल्यावांचू-न रहात नाहीं. त्या व्यवस्थेपासून मोठें तुंबळ युद्ध माजेल असें जरी खातरीनें सांगतां आलें नाहीं, तथापि सरते शे-वटीं दिवाळें वाजून नाश होणार अशी भीति बाळगण्यास पुष्कळ कारणें आहेत. युरोपांत असा प्रकार असल्यावर हिंदुस्थानांतहि तो नमुना आहे हें सांगावयास नकोच.

युरोपांतील मुख्य मुख्य देश अधिकाधिक कर्जबाजारी होत चालले आहेत. एकंदर जगांतील सर्व राज्यांच्या कर्जा-ची रकम सन १८७० सालीं ४ अब्ज पौंड होती. हाय हाय ! केवढें जबरदस्त ओझें हें ! पण तेंच कर्ज हल्लीं ६ अब्ज पौंडपर्यंत वाढलें आहे. व दिवसेंदिवस वाढतच आहे.

आतां वरील माहितीचा आमच्या हिंदुस्थानवासी नागरिकांस काय उपयोग आहे असा कदाचित् प्रश्न नि-घेल. पण आपण हिंदुस्थानचे नागरिक आहों तसे सर्व जगाचेहि आहोंच. म्हणून जगांत अशा महत्त्वाच्या बाबतींत काय प्रकार आहे हें आपणांस ठाऊक असणें जरूर आहे. दुसरें असें कीं; युरोपातील जी स्थिति वर वर्णिली आहे तिचा आमच्या देशावरहि परिणाम झाला आहे. म्हणजे हिंदुस्थानसरकारच्या उत्पन्नापैकीं लष्करी खात्याप्रीत्यर्थ अतोनात खर्च होत आहे.

देशांदेशांमध्यें जो परस्परांविषयीं मत्सरभाव दिसून येतो, तोच दुर्दैवानें एकाच देशांतील निरनिराळ्या पक्षां-मध्यें दिसून येतो. व त्यामुळें एकाच देशांतील लोकां-मध्यें बेबनाव होतो. परंतु प्रत्येकानें असा विचार केला पाहिजे कीं, युक्तिवादाचें काम शिवीगाळीनें कधीं होत न-सतें. व जो मनुष्य शिव्यांचा उपयोग करितो त्याची बाजू लंगडी आहे असेंच सिद्ध होतें. ज्या दिवशीं पक्षांपक्षांमधील व राष्ट्रांराष्ट्रांमधील मत्सरभाव नाहींसा होऊन सर्व जगांत ऐक्य होईल तो सोन्याचा दिवस केव्हां उगवेल तो उगवो.

"नागरिक ह्या नात्यानें जें आपलें कर्तव्य आहे तें उत्तम रीतीनें बजावितां येण्याकरितां आपण आपलें मन

फार काळजीनें सुसंकृत केलें पाहिजे; आपल्या अंगीं असणाऱ्या औदार्य, प्रामाणिकपणा इत्यादि गुणांचा पूर्ण विकास केला पाहिजे. आपल्या खासगी वर्तनांत जे रमणीय गुण दृष्टीस पडतात त्यांचा सार्वजनिक कृत्यांत उपयोग केला पाहिजे; म्हणजे देशभक्तीबरोबर आमची सुजनता कायम राहील. सार्वजनिक कारभारांत ज्यांचें अंग आहे त्यांच्या हातीं बरें-वाईट करण्याची बरीच सत्ता असते; व त्यांना कामाचा उरक असण्याची फार जरूर आहे. जो मनुष्य शत्रूला वश होतो तो व जो मनुष्य पहाऱ्यावर असतांना निजतो तो, हे दोघेहि कर्तव्यमुखतेच्या दोषास सारखेच पात्र होतात[1]." म्हणून प्रत्येक नागरिकानें आपल्या हक्कांपेक्षां देखील आपल्या कर्तव्यास फार जपलें पाहिजे.

साक्रेटिसानें म्हटलें आहे कीं, एकादा धंदा कितीहि हलका असला तरी तो शिकून घेतल्याशिवाय कोणीहि मनुष्य पतकरीत नाहीं. पण सर्वांत कठिण असा जो राज्यकारभाराचा धंदा तो आपणास स्वभावतःच येतो असें प्रत्येकास वाटत असतें. साक्रेटिसाचें हें म्हणणें हल्लींच्या काळासहि लागू पडण्यासारखें आहे.

आपल्या समाजव्यवस्थेसंबंधी प्रत्येक नागरिकानें विचार करण्यासारखे पुष्कळ बिकट प्रश्न आहेत. त्यांचा उलगडा त्वरित होण्याची फार जरूर आहे. आपण आपल्या मुलांस शिक्षण देत असतों. परंतु आमच्या शिक्षणपद्धतीची किती तरी सुधारणा झाली पाहिजे! आपल्या देशांत शेंकडा ८० लोक उदरनिर्वाहासाठीं शेतकीवर अ-

१. बर्क

वलंबून असतात त्यामुळें हा देश वारंवार दुष्काळाच्या जबड्यांत सांपडून लक्षावधि लोकांची प्राणहानि होते. ह्या-करितां लोकांस नवीन नवीन धंदे कोणत्या उपायांनीं मि-ळतील हा एक फारच महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आपल्या देशां-तील खेडीं व शहरें ह्यांमधील आरोग्यसंबंधी स्थिति फारच असमाधानकारक आहे. ही गोष्ट गेल्या पांच-चार वर्षांपासून फारच भयानक रीतीनें प्रत्ययास येत आहे. हवा व उजेड हे दोन पदार्थ परमेश्वरानें आपणांस मुब-लक दिले असून आमच्या अज्ञानामुळें त्यांचा देखील आ-पणांस पूर्ण लाभ घेतां येत नाहीं. आरोग्यशास्त्राच्या मू-लतत्त्वांची माहिती आमच्यापैकीं बहुतेकांस नसल्यामुळें किती लोकांस हाल भोगावे लागत आहेत बरें! शास्त्रीय-ज्ञानाचा आह्मांस गंध देखील नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल.

हे समाजाच्या प्रगतीसंबंधाचे प्रश्न क्षणभर एकीकडे ठेविले, तरी समाज सुयंत्र चालण्यासाठीं बऱ्याच उद्यो-गांची जरूर आहे. म्युनिसिपालीटीच्या सभा, लोकलबोर्डा-च्या सभा, कायदेकौन्सिलच्या बैठकी, देवस्थानांची व्यव-स्था, ज्यूरी, राष्ट्रीय सभा, प्रांतिक सभा, वर्तमानपत्रें वगैरे बाबतींत ज्याला ज्याला काम करण्याचा प्रसंग येतो त्यानें फार लक्षपूर्वक व काळजीनें काम केलें पाहिजे.

गरीब लोकांची संख्या आपल्यादेशांत फार आहे. त्यांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न करणें हें प्रत्येक सुशि-क्षित नागरिकाचें कर्तव्य आहे. गरिबांची स्थिति सुधार-ण्याकरितां केवळ पैशाचीच अवश्यकता आहे असें नाहीं. ज्यांच्याजवळ पैसा नाहीं अशांच्या हातूनहि गरिबांचें

वै नवतनु मानिनि-गृह-बासी, ये निसिदिवस रहत जलजातन।
ये षटपद, वै द्विपद चतुर्भुज, इनमें नाहिं भेद कोउ भाँतन॥
स्वारथ-निपुन सर्वरस-भोगी जनि पतियाहु विरह-दुख-दातन[1]।
वै माधव, ये मधुप, सूर सुनि, इन दोउन कोऊ घटि घाट[2] न॥३३३॥

राग सारंग

हरि सों कहियो, हो, जैसे गोकुल आवैं।
दिन दस रहे सो भली कीन्हो, अब जनि गहरु[3] लगावैं॥
नाहिंन कछू सुहात तुमहिं बिनु, कानन भवन न भावैं।
देखे जात आपनी आँखिन्ह हम कहि कहा जनावैं?
बाल बिलख, मुख गउ न चरति तृन, बछरा पीवत पय नहिं धावैं।
सूर स्याम बिनु रटति रैनिदिन, मिलेहि भले सचु[4] पावैं॥३३४॥

राग सोरठ

सखी री! मथुरा में द्वै हंस।
एक अक्रूर और ये ऊधो, जानत नीके गंस[5]।
ये दोउ छीर नीर पहिचानत, इनहिं बधायो कंस।
इनके कुल ऐसी चलि आई, सदा उजागर बंस॥
उजहूँ कृपा करौ मधुबन पर जानि आपनो अंस।
सूर सुयोग सिखावत अबलन्ह, सुनत होय मनभ्रंस[6]॥३३५॥

राग सारंग

बारक कान्ह करौ किन फेरो?
दरसन दै मधुबन को सिधारो, सुख इतनो बहुतेरो॥

---

(१) दुख-दातन=दुःख देनेवाला। (२) घटि घाट=घटकर। (३) गहरु=देर। (४) सचु=सुख। (५) गंस=मन की गाँठ, कुटिलता। (६) मनभ्रंस=चित्त-विक्षेप, व्याकुलता।

भलेहि मिले बसुदेव देवकी जननि जनक निज कुटुँब घनेरो।
केहि अवलंब रहैं हम ऊधो ! देखि दुःख नँद-जसुमति केरो ॥
तुम बिनु को अनाथ-प्रतिपालन, जाजरि[1] नाव कुमंग सबेरो[2]।
गए[3] सिंधु को पार उतारै, अब यह सूर थक्यो ब्रज-बेरो[4] ॥३३६॥

मानौ ढरे एक ही साँचे।

नखसिख कमल-नयम की सोभा एक भृगुलता-बाँचे[5] ॥
दारुजात[6] कैसे गुन इनमें, ऊपर अंतर स्याम।
हमको धूम गयंद[7] बतावत, बचन कहत निष्काम ॥
ये सब असित देह धरे जेते ऐसेई, सखि ! जानि।
सूर एक तें एक आगरे वा मथुरा की खानि ॥३३७॥

राग सोरठ

बातैं कहत सयाने की सी।

कपट तिहारो प्रगट देखियत ज्यों जल नाए सीसी ॥
हौं तो कहत तिहारे हित की काहे को तू भरमत।
हमहूँ मया तिहारी हैं कछु, थोरी सी है मैमत[8] ॥
छाय बसाय गए सुफलकसुत नेकहु लागी बार न।
सूर कृपा करि आए ऊधो तापै ढेवा[9] डारन ॥३३८॥

---

(१) जाजरि=जर्जर, जीर्ण। (१) सवेरो=सत्र। (३) गए=कृष्ण के चले जाने पर। (४) वेरो=वेड़ा। (५) भृगुलता-बाँचे=भृगु की लात का चिन्ह छोड़कर (६) दारुजात=भौंरा। (७) धूम-गयंद=धूएँ का हाथी, धोखे की वस्तु अर्थात् निर्गुण ब्रह्म। (८) मैमत=ममता, स्नेह। (९) ढेवा=खेप; गीली मिट्टी का ढेर जो दीवार उठाने केलिए डाला जाता है।

राग सारंग

आए नँदनंदन के नेव[1] ।

गोकुल आय जोग विस्तार्‌यो, भली तुम्हारी टेव ॥
जव वृंदावन रास रच्यो हरि तबहिं कहाँ तू हेव[2] ।
अव जुवतिन को जोग सिखावत, भस्म अधारी सेव ॥
हम लगि तुम क्यों यह मत ठान्यो ज्यों जोगिन को भोग[3] ।
सूरदास प्रभु सुनत अधिक दुख, आतुर विरह-वियोग ॥३३६॥

मनौ दोउ एकहि मते भए ।

ऊधो अरू अक्रूर वधिक दोउ व्रज आखेट ठए[4] ॥
वचन-पास बाँधे माधव-मृग, उनरत[5] चालि लए ।
इनहीं हती मृगी-गोपीजन सायक-ज्ञान हए ॥
विरह-ताप की दवा देखियत चहूँ दिसि लाय दए ।
अव धौं कहा कियो चाहत हैं, सोचत, नाहिंन ए ॥
परमारथी ज्ञान[6] उपदेसत विरहिन प्रेम-रए[7] ।
कैसे जियहि स्याम विनु सूरज चुंवक मेघ गए ॥३४०॥

या व्रज सगुन-दीप[8] परगास्यो ।

सुनि ऊधो ! भृकुटी त्रिवेदी[9]-तर निसिदिन प्रगट अभास्यो ॥
सव के उर-सरवनि[10] सनेह भरि सुमन तिली को वास्यो ।

---

(१) नेव = नायब, मंत्री । (२) हेव=थो, तू था । (३) जोगिन को भोग=जैसे योगियों के लिए भोग वैसे ही हमारे लिए योग । (४) ठए=ठाना । (५) उनरत=उछलते हुए । (६) परमारथी ज्ञान=पारमार्थिक ज्ञान, ब्रह्मज्ञान । (७) । रए=रँगे । (८) सगुन-दीप=सगुण ज्योति को जगानेवाला दीपक । (९) त्रिवेदी=त्रिपाई, चौकी (१०) उर-सरवनि=हृदय रूपी शराव या पात्र ।

गुन अनेक ते गुन[1] कपूर सम परिमल बारह मास्यो ॥
बिरह-अगिनि अंगन सब के, नहिं बुझत परे चौमास्यो[2]।
ताके तीन फुँकैया[3] हरि से, तुम से, पंचसरा[4] स्यो ॥
आन-भजन तृन सम परिहरि सब करतीं जोति-उपास्यो।
साधन भोग निरंजन तें रे अंधकार तम नास्यो ॥
जा दिन भयो तिहारो आवन बोलत हौ उपहास्यो।
रहि न सके तुम, सींक रूप ह्वै निर्गुन-काज उकास्यो[5] ॥
बाढ़ी जोति सो केस-देस[6] लौं, टस्यो ज्ञान-मवास्यो[7]।
दुरबासना-सलभ सब जारे जे छै रहे अकास्यो ॥
तुम तौ निपट निकट के बासी, सुनियत हुते खवास्यो[8]।
गोकुल कछु रस-रीति न जानत, देखत नाहिं तमास्यो ॥
सूर, करम की खीर परोसी, फिरि फिरि चरत जवास्यो ॥३४१॥

सब जल तजे प्रेम के नाते।

तऊ स्वाति चातक नहिं छाँड़त प्रकट पुकारत ताते ॥
समुझत मीन नीर की बातें तऊ प्रान हठि हारत।
सुनत कुरंग नादरस पूरन, जदपि व्याध सर मारत ॥
निमिष चकोर नयन नहिं लावत, ससि जोवत जुग बीते।
कोटि पतंग जोति बपु जारे, भए न प्रेम-घट रीते[9] ॥
अब लौं नहिं बिसरीं वे बातें सँग जो करीं ब्रजराज।
सुनि ऊधो ! हम सूर स्याम को छाँड़ि देहिं केहि काज ? ॥३४२॥

---

(१) गुन=तागा, बत्ती। (२) चौमास्यो=चौमासे या वर्षा में भी। (३) फुँकैया=फूँककर आग दहकानेवाले। (४) पंचसरा=पंचशर, कामदेव। (५) उकास्यो=उकसाया, बत्ती खसकाई। (६) केस-देस=ब्रह्मांड। मस्तक। (७) मवास्यो=मवास, गढ़, किला। (८) खवास्यो=खवास भी, मंत्रि भी (९) रीते=खाली।

ऊधो ! मन की मन ही माँझ रही ।

कहिए जाय कौन सों, ऊधो ! नाहिंन परति सही ॥
अवधि अधार आवनहि की तन, मन ही विथा सही ।
चाहति हुती गुहार[1] जहाँ तें तहँहि तें धार वही ॥
अब यह दसा देखि[2] निज नयनन सब मरजाद ढही ।
सूरदास प्रभु के विछुरे तें दुसह वियोग-दही ॥३४३॥

राग मलार

स्याम को यहै परेखो आवै[3] ।

कत वह प्रीति चरन जावक कृत,[4] अब कुब्जा मन भावै ॥
तव कत पानि धर्‍यो गोवर्धन, कत ब्रजपतिहि छुड़ावै ?
कत वह वेनु अधर मोहन धरि लै लै नाम बुलावै ?
तव कत लाड़ लड़ाय लड़ैते हँसि हँसि कंठ लगावै ?
अब वह रूप अनूप कृपा करि नयनन हू न दिखावै ॥
जा मुख-संग समीप रैनि-दिन सोई अब जोग सिखावै ।
जिन मुख दए अमृत रसना भरि सो कैसे विष प्यावै ?
कर मीड़ति पछताति हियो भरि, क्रम क्रम मन समुझावै ।
सूरदास, यहि भाँति वियोगिनि तातें अति दुख पावै ॥३४४॥

सखी री ! मो मन धोखे जात ।

ऊधो कहत, रहत हरि मधुपुरि, गत आगत[5] न थकात ॥

---

(१) गुहार=रक्षा के लिए दौड़ । (२) देखि=देख तू । (३) यहै परेखो आवै=यही बात मन में सोचती हूँ । (४) कृत=किया, बनाया । (५) गत आगत=आते जाते ।

इत देखौं तौ आगे मधुकर मत्त-न्याय सतरात[1]।
फिरि चाहौं[2] तौ प्राननाथ उत सुनत कथा मुसकात ॥
हरि साँचे ज्ञानी सब झूठे जे निर्गुन-जस गात[3]।
सूरदास जेहि सब जग डहक्यो[4] ते इनको डहकात ॥३४५॥

राग गौरी

ब्रज तें द्वै ऋतु पै न गई।
पावस अरु ग्रीषम प्रचंड, सखि ! हरि बिनु अधिक भई ॥
ऊरध स्वास समीर, नयन घन, सब जलजोग जुरे।
बरषि जो प्रगट किए दुख-दादुर हुते जे दूरि दुरे[5] ॥
बिषम बियोग दुसह दिनकर सम दिनप्रति उदय करे।
हरि बिधु बिमुख भए कहि सूरज को तनताप हरे ॥३४६॥

तुमहिं मधुप ! गोपाल-दुहाई।
कबहुँक स्याम करत ह्याँ को मन, किधौं निपट चित सुधि बिसराई ?
हम अहीरि मतिहीन बापुरी हटकत[6] हू हठि करहिं मिताई।
वै नागर मथुरा निरमोही, अँग अँग भरे कपट चतुराई ॥
साँची कहहु देहु स्रवनन सुख, छाँड़हु जिया कुटिल धूताई[7]।
सूरदास प्रभु बिरद-लाज धरि मेटहु ह्याँ की नेकु हँसाई ॥३४७॥

राग सोरठ

बिरही कहँ लौं आपु सँभारै ?
जब तें गंग परी हरिपद तें बहिबो नाहिं निवारै ॥

---

(१) मत्तन्याय सतरात=पागल की तरह बड़बड़ाता है। (२) फिरि चाहौं=फिरकर जो मथुरा की ओर देखती हूँ (मन बराबर मथुरा आता जाता है)। (३) जस गात=यश गाते हैं। (४) डहक्यो=ठगा, धोखे में डाला माया द्वारा। (५) दुरे हुते=छिपे थे। (६) हटकत हू=मना करते हुए भी। (७) धूताई=धूर्तता।

नयनन तें रवि बिछुरि भँवत रहै, ससि अजहूँ तन गारै[1]।
नाभि तें बिछुरे कमल कंट[2] भए, सिंधु भए जरि छारै॥
बैन तें बिछुरी बानि अविधि भई बिधि ही[3], कौन निवारै।
सूरदास सब अँग तें बिछुरी केहि बिधि उपचारै॥३४८॥

राग नट

हे गोपाल गोकुल के बासी।

ऐसी बातैं सुनि सुनि ऊधो! लोग करत हैं हाँसी।
मथि मथि सिंधु-सुधा सुर पोषे[4], संभु भए विष-आसी॥
इमि हति कंस, राज दै औरनि, आपु चाहि लई दासी।
बिसर्‍यो सूर बिरह-दुख अपनो सुनत चाल औरासी[5]॥३४९॥

राग सारंग

बदले को बदलो लै जाहु।

उनकी एक हमारी द्वै[6], तुम सबै जनैया आहु॥
तुम तौ हमैं जानि कै भोरो, सोई सारो दावँ[7]।
हमरी बेर मुकरि[8] कै भागत, हिये चौगुनो चाव॥

---

(१) तन गारै=शरीर क्षीण करता रहता है अर्थात् घटता बढ़ता है। (२) कंट=कंटक (कमलनाल में महीन महीन काँटे से होते हैं) (३) अविधि भई विधि ही=ब्रह्मा की पुत्री होकर विधि के विरुद्ध उनकी स्त्री हुई। (४) मथि मथि…पोषे=इतने श्रम से समुद्र-मथन कराया पर उसमें से निकला हुआ अमृत न लिया, देवताओं को दे दिया और आप स्त्री (लक्ष्मी) पर टूटे। (५) औरासी=बेढंगी, विचित्र। (६) उनकी एक…द्वै=उन्होंने एक अनुचित बात कही हमने बहुत सी खरी खोटी सुनाई। (७) सारो दाँव=चाल चलते हो। (८) मुकरि कै=नटकर, इनकार करके।

अब तुम सखा बेगि ही जैयो, मेटहु उनको दाहु ।
सूरदास व्योहार भए तें हम तुम दोऊ साहु ॥३५०॥

राग परज

ऊधो ! सूधे नेकु निहारो ।
हम अबलनि को सिखवन आए, सुन्यो सयान[1] तिहारो ॥
निर्गुन कह्यो ; कहा कहियत[2] है ! तुम निर्गुन अति भारी ।
सेवत सगुन स्यामसुंदर को लई मुक्ति हम चारी ॥
हमैं सालोक, सरूप, सयुज्यौ रहत समीप सदाई ।
सो तजि कहत और की औरै, तुम अलि ! बड़े अताई[3] ॥
हम मूरख तुम बड़े चतुर हौ, बहुत कहा कहिए ।
वे[4] ही काज सदा भटकत हौ, अब मारग गहिए ॥
अहो, अज्ञान ! ज्ञान उपदेसत ज्ञानरूप हम ही[5] ।
निसिदिन ध्यान सूर प्रभु को अलि ! देखत जित तितहीं ॥३५१॥

राग धनाश्री

जा जा रे भौंरा ! दूर दूर ।
रँग रूप औ एकहि मूरति, मेरो मन कियो चूर चूर ॥
जौ लौं गरज निकट तौ लौं रहै, काज सरे पै रहै धूर[6] ।
सूर स्याम अपनी गरजन कों कलियन रस लै[7] घूर घूर[8] ॥३५२॥

---

(१) सयान=सयानापन, चतुराई । (२) कहा कहियत है=क्या कहना है । (३) अताई=उपद्रवी, दुष्ट । (४) वे=बिना । (५) ज्ञानरूप हम हीं=हम जो स्वयं ज्ञान-स्वरूप हैं (जैसे, ज्ञान की चरमावस्था में ज्ञाता और ज्ञेय का भेद नहीं रहता, वैसे ही प्रेम या भक्ति की चरमावस्था में उपास्य और उपासक का भेद मिट जाता है । गोपियों का अभिप्राय यह है कि हम तो स्वयं कृष्णमय हो रही हैं) । (६) धूर=धुर, ऊपर, ऊँचे । (७) लै=लेय, लेता है । (८) घूर घूर=घूम घूमकर ।

राग नट

ऊधो ! धनि तुम्हरो व्यवहार ।
धनि वै ठाकुर, धनि वै सेवक, धनि तुम बर्तनहार ॥
आम को काटि बबूर लगावत, चंदन को कुरवार[1] ।
सूर स्याम कैसे निबहैगी अंधधुंध सरकार ॥३५३॥

जाहु जाहु ऊधो ! जाने हौ पहचाने हौ ।
जैसे हरि तैसे तुम सेवक, कपट-चतुरई-साने हौ ॥
निर्गुन-ज्ञान कहाँ तुम पायो, केहि सिखए ब्रज आने हौ ।
यह उपदेस देहु लै कुबजहि जाके रूप लुभाने हौ ॥
कहँ लगि कहाँ योग की बातैं, बाँचत नैन पिराने हौ ।
सूरदास प्रभु हम हैं खोटी तुम तो बारह बाने[2] हौ ॥३५४॥

राग सारंग

मधुवन सब कृतज्ञ धर्मीले ।
अति उदार परहित डोलत हैं, बोलत बचन सुसीले ॥
प्रथम आय गोकुल सुफलकसुत लै मधुपुरिहि सिधारे ।
वहाँ कंस ह्याँ हम दीनन को दूनो काज सँवारे ॥
हरि को सिखै सिखावन हमको अब ऊधो पग धारे ।
ह्वाँ दासी-रति की कीरति कै, यहाँ जोग बिस्तारे ॥
अब या बिरह-समुद्र सबै हम बूड़ी चहति नही[3] ।
लीला सगुन नाव ही, सुनु अलि, तेहि अवलंब रही ॥
अब, निर्गुनहि गहे जुवतीजन पारहि कहौ गई को ।
सूर अक्रूर छपद के मन में नाहिंन त्रास दई को ॥३५५॥

---

(१) कुरवार=कुरवारि, खोदकर । (२) बारह बाने=बारह बानी के अर्थात् चोखे, खरे (सोने) । (३) नही=नधी हुईं, जुती हुई ।

ऊधो ! भूलि भले भटके ।
कहत कही कछु बात लड़ैते तुम ताही अटके ॥
देख्यो सकल सयान[1] तिहारो, लिन्हे छरि फटके[2]।
तुमहिं दियो बहराय इतै कों, वै कुबजा सों अटके ॥
लीजो जोग सँभारि आपनो जाहु तहाँ टटके ।
सूर स्याम तजि कोउ न लैहे या जोगहि कटुके[3]॥३५६॥

राग धनाश्री

जोग सँदेसो ब्रज में लावत ।
थाके चरन तिहारें, ऊधो ! बार बार के धावत ॥
सुनिहै कथा कौन निर्गुन की, रचि पचि[4] बात बनावत।
सगुन-सुमेरु प्रगट देखियत, तुम तृन की ओट[5] दुरावत ॥
हम जानत परपंच स्याम के, बातन हीं बहरावत ।
देखी सुनी न अब लौं कबहूँ, जल मथे माखन आवत ॥
जोगी जोग-अपार सिंधु में ढूँढ़े हू नहिं पावत ।
ह्याँ हरि प्रगट प्रेम जसुमति के ऊखल आप बँधावत ॥
चुप करि रहौ, ज्ञान ढँकि राखौ; कत हौ बिरह बढ़ावत।
नंदकुमार कमलदल-लोचन कहि को जाहि न भावत?
काहे को बिपरीत बात कहि सब के प्रान गँवावत?
सो है सो कित सूर अबलनि जेहि निगम नेति कहि गावत ?॥३५७॥

---

(१) सयान = सयानापन, चतुराई। (२) छरि फटके = झाड़ फटककर, खूब जाँचकर । (३) कटुके = कटु जोग को । (४) पचि = हैरान होकर । (५) सगुन-सुमेरु......ओट=भगवान् के सगुण स्वरुप ऐसे बड़े और प्रत्यक्ष पदार्थ को अत्यन्त सूक्ष्म निर्गुण ब्रह्म की ओट में छिपाया चाहते हो ।

राग सारंग

कहा भयो हरि मथुरा गए।
अब, अलि! हरि कैसे सुख पावत तन द्वै भाँति भए[1]॥
यहाँ अटक अति प्रेम पुरातन, ह्वाँ अति नेह नए।
ह्वाँ सुनियत नृप-बेष, यहाँ दिन[2] देखियत बिनु लए॥
कहा हाथ पर्‌यो सठ अक्रूरहिं वह ठग ठाट ठए।
अब क्यों कान्ह रहत गोकुल बिनु जोगन के सिखए॥
राजा राज करौ अपने घर माथे छत्र दए।
चिरंजीव रहौ, सूर नंदसुत, जीजत मुख चितए॥३५८॥

राग बिलावल

तुम्हारी प्रीति, ऊधो! पूरब जनम की अब तो भए मेरे तनहु के गरजी।
बहुत दिनन तें बिरमि रहे हौ, संग तें बिछोहि हमहिं गए बरजी॥
जा दिन तें तुम प्रीति करी[3] ही घटति न, बढ़ति तूल[4] लेहु नरजी[5]।
सूरदास प्रभु तुम्हरे मिलन बिनु तन भयो ब्योंत, बिरह भयो दरजी ३५६

राग मलार

गोपालहि लै आवहु मनाय।
अब की बेर कैसेहु करि, ऊधो! करि छल बल गहि पाय॥
दीजौ उनहिं सुसारि उरहनो संधि संधि समुझाय।
जिनहिं छाँड़ि बढ़िया[6] महँ आए ते बिकल भए जदुराय॥
तुम सों कहा कहौं, हो मधुकर! बातैं बहुत बनाय।
बहियाँ पकरि सूर के प्रभु की, नंद की सौंह दिवाय॥३६०॥

---

(१) द्वै-भाँति भए=दो रूपों का एक साथ निर्वाह करना पड़ता है। (२) दिन=प्रतिदिन, सदा। (३) करी ही=की थी। (४) तूल=लंबाई। (५) नरजि लेहु=नाप लो। (६) बढ़िया=बाढ़, बिरह-प्रवाह की।

राग सोरठ

कै तुम सों छूटैं लरि, ऊधो, कै रहिए गहि मौन ।
एक हम जरैं जरे पर जारत, बोलहु कुबची[1] कौन ?
एक अंग मिले दोऊ कारे, काको मन पतियाए ?
तुम सी होय सो तुम सों बोलै, लीने जोगहि आए ॥
जा काहू कों जोग चाहिए सो लै भस्म लगावै ।
जिन्ह उर ध्यान नंदनंदन को तिन्ह क्यों निर्गुन भावै ?
कहौ सँदेस सुर के प्रभु को, यह निर्गुन अँधियारो ।
अपनो बोयो आप लूनिए, तुम आपुहि निरवारो[2] ॥३६१॥

राग सारंग

ऐसो, माई[3] ! एक कोद[4] को हेतु ।
जैसे बसन कुसुँभ-रंग मिलि कै नेकु चटक पुनि सेत ॥
जैसे करनि किसान बापुरो नौ नौ बाहैं देत[5] ।
एतेहू पै नीर निठुर भयो उमगि आय सब लेत ॥
सब गोपी भाखैं ऊधो सों, सुनियो बात सचेत ।
सूरदास प्रभु जन तें बिछुरें ज्यों कृत राई रेत[6] ॥३६२॥

---

(१) कुबची=बुरी बात कहनेवाला । (२) निरवारो=सुलझाओ (अपने निर्गुण की उलझन को) । (३) माई=सखी के लिए संबोधन । (४) कोद=ओर, तरफ (५) बाहैं देत=कई बाहँ जोतता है । (६) ज्यों कृत राई रेत=जैसे रेत या बालू में राई कर दी गई हो (रेत में बिखरी राई इकट्ठा करना असंभव होता है) । इसी प्रकार भगवान से मि
लो कैसे ... सकते हो ।

राग मलार

मधुकर, मन सुनि जोग डरै।
तुमहू चतुर कहावत अति ही इतो न समुझि परै॥
और सुमन जो अनेक सुगंधित, सीतल रुचि सो करै।
क्यों तू कोकनद वनहिं सरै[1] औ और सबै अनरै[2]?
दिनकर महाप्रतापपुंज-वर, सबको तेज हरै।
क्यों न चकोर छाँड़ि मृग-अंकहि[3] वाको ध्यान करै?
उलटोइ ज्ञान सबै उपदेसत, सुनि सुनि जीय जरै।
जंवृ-वृक्ष कहौ क्यों, लंपट! फलवर अंब फरै॥
मुक्ता अवधि मराल प्रान है जौ लगि ताहि चरै।
निघटत निपट सूर, ज्यों जल बिनु व्याकुल मीन मरै॥३६३॥

विरचि[4] मन बहुरि राच्यो[5] आय।
टूटी जुरै बहुत जतनन करि तऊ दोप नहिं जाय॥
कपट हेतु की प्रीति निरंतर नोइ[6] चोखाई[7] गाय।
दूध फटे जैसे भइ काँजी, कौन स्वाद करि खाय?
केरा पास ज्यों बेर निरंतर हालत दुख दै जाय[8]।
स्वाति-बूँद ज्यों परे फनिक-मुख परत विषै ह्वै जाय॥
ऐसी केती तुम जौ उनकी कहौ बनाय बनाय।
सूरजदास दिगंबर-पुर में कहा रजक-ब्यौसाय॥३६४॥

---

(१) सरै=जाता है। (२) अनरै=अनादर करता है। (३) मृग-अंक=चन्द्रमा। (४) विरचि=विरक्त होकर, उचटकर। (५) राच्यो=अनुरक्त हुआ। (६) नोइ=पैर रस्सी से बाँधकर। (७) चोखाई=दुही या दूध गारी जाती हुई। (८) केरा...जाय=बेर के पास के केलों के पत्ते हिलने पर काँटों से छिद जाते हैं।

राग नट

कहत कत परदेसी की बात ?
मंदिर-अरध-अवधि[1] बदि हम सों, हरि-अहार[2] चलि जात ।।
ससि-रिपु[3] बरष, सूर-रिपु[4] युग वर, हर-रिपु[5] किए फिरै घात ।
मघ-पंचक[6] लै गए स्यामघन, आय बनी यह बात ।।
नखत, बेद, ग्रह जोरि अर्ध करि[7] को बरजै हम खात ।
सूरदास प्रभु तुमहिं मिलन कों कर मीड़ति पछितात ।।३६५

राग धनाश्री

ऊधो ! मन माने की बात ।
दाख छुहारा छाँड़ि अमृत-फल बिष-कीरा बिष खात ।
जौ चकोर को दै कपूर कोउ तजि अंगार अघात ?
मधुप करत घर कोरि[8] काठ में बँधत कमल के पात ।।
ज्यों पतंग हित जानि आपनो दीपक सों लपटात ।
सूरदास जाको मन जासों सोई ताहि सुहात ।।३६६।।

राग बिलावल

कर-कंकन तें भुज-टाँड़[9] भई ।
मधुबन चलत स्याम मनमोहन आवन-अवधि जो निकट दई ।।

---

(१) मंदिर-अरध-अवधि = मंदिर, घर, उसका आधा भाग पाख अर्थात् एक पाख या पक्ष की अवधि । (२) हरि-अहार=मांस, महीना । (३) ससि-रिपु = दिन अर्थात् दिन एक वर्ष के समान बीतता है । (४) सूर-रिपु = रात । (५) हर-रिपु = कामदेव । (६) मघ-पंचक = मघा से लेकर पाँचवाँ नक्षत्र चित्रा अर्थात् चित्त । (७) नखत वेद......करि = नक्षत्र २७, वेद ४, ग्रह ९ जोड़ने से ४० आया; उसका आधा हुआ बीस अर्थात् विष । (८) कोरी = कुरेदकर, कुतरकर । (९) टाँड़ = बाहु में पहनने का एक गहना (कृशता-वर्णन) ।

जोहति पंथ मनावति संकर वासर निसि मोहिं गनत गई ।
पाती लिखत बिरह तन व्याकुल कागर[1] ह्वै गयो नीरमई ॥
ऊधो ! मुख के वचनन कहियो[2] हरि सों सूल नितप्रतिहि नई ।
सूरदास प्रभु तुम्हरे दरस को विरह वियोगिनि विकल भई ॥३६७॥

राग धनाश्री

फूल विनन नहिं जाऊँ सखी री ! हरि बिन कैसे बीनौं फूल ।
सुन री, सखी ! मोहिं रामदोहाई फूल लगत तिरसूल ॥
वे जो देखियत राते राते फूलन फूली डार ।
हरि विन फूल झार[3] से लागत झरि झरि परत अँगार ॥
कैसे के पनघट जाउँ सखी री ! डोलौं सरिता-तीर ।
भरि भरि जमुना उमड़ि चली है इन नैनन के नीर ॥
इन नैनन के नीर सखी री ! सेज भई घरनाउँ[4] ।
चाहति हौं याही पै चढ़िकै स्याम-मिलन कों जाउँ ॥
प्रान हमारे बिन हरि प्यारे रहे अधरन पर आय ।
सूरदास के प्रभु सों सजनी कौन कहै समुझाय ॥३६८॥

राग बिहागरो

ऊधो जू ! मैं तिहारे चरनन लागौं वारक या ब्रज करवि भाँवरी ।
निसि न नींद आवै, दिन न भोजन भावै, मग जोवत भई दृष्टिझाँवरी ॥
वहै वृंदावन स्याम सघन बन, वहै सुभग सरि साँवरी ।
एक स्याम बिनु स्याम न भावै सुधि न रही जैसे बकत बावरी ॥

---

(१) कागर = कागज । (२) वचनन कहियो = इससे जबानी ही कहना । (३) झार = अग्नि की ज्वाला । (४) घरनाउ = घड़नई, बाँस में उलटे घड़े बाँधकर बनाई हुई नाव ।

लाज छाँड़ि हम उतहिं आवतीं चलि न सकति आवै बिरह-ताँवरी[1]।
सूरदास प्रभु वेगि दरस दीजै होय है जग में कीरति रावरी ॥३६६॥

ऊधो ! जबहिं जाव गोकुलमनि आगे पैयाँ लागन कहियो।
अब मोहिं बिपति परी दर्सन बिनु, सहि न सकत तन दारुन दहियो ॥
सरदचंद मोहिं बैरि महा भयो, अनिल सही न परै किहि बिधि रहियो?
सूर स्याम बिनु गृह बन सूनो, बिन मोहन काको मुख चहियो ॥३७०॥

राग मलार

मेरे मन इतनी सूल रही।
वै बतियाँ छतियाँ लिखि राखीं जे नँदलाल कही ॥
एक दिवस मेरे गृह आए मैं ही मथति दही।
देखि तिन्हैं मैं मान कियो सखि सो हरि गुसा गही ॥
सोचति अति पछिताति राधिका मूछित धरनि ढही।
सूरदास प्रभु के बिछुरे तें बिथा न जाति सही ॥३७१॥

राग सारंग

देखौ माधव की मित्राई।
आई उघरि कनक-कलई ज्यों दै निज[2] गए दगाई ॥
हम जाने हरि हितू हमारे उनके चित्त ठगाई।
छाँड़ी सुरति सबै ब्रजकुल की, निठुर लोग बिलमाई ॥
प्रेम निबाहि कहा वै जानैं साँचेई अहिराई।
सूरदास बिरहिनी बिकल-मति कर मींजै पछिताई ॥२७९॥

राग सोरठ

मैं जान्यो मोको माधव हित कै कियो।
अति आदर अलि ज्यों मिलि कमलहि मुख-मकरंद लियो

(१) ताँवरी=ताप, ज्वर, । (२) निज=केवल, बिलकुल ।

बरु वह भली पूतना जाको पय-सँग प्रान पियो ।
मनमधु अँचै निपट सूने तन यह दुख अधिक दियो ॥
देखि अचेत अमृत-अवलोकनि, चालि जु सींचि हियो ।
सूरदास प्रभु वा अधार के नाते परत जियो ॥३७३॥

अब या तनहि राखि का कीजै ?

सुनि री सखी ! स्यामसुंदर बिन बाटि[1] विषम विष पीजै ॥
कै गिरिए गिर चढ़िकै, सजनी, कै स्वकर सीस सिव दीजै ।
कै दहिए दारुन दावानल, कै तो जाय जमुन धँसि लीजै ॥
दुसह वियोग विरह माधव के कौन दिनहिं दिन छीजै ?
सूरदासे प्रीतम बिन राधे सोचि सोचि मनही मन खीजै ॥३७४॥

यशोदा का वचन उद्धव प्रति

राग सोरठ

सँदेसो देवकी सों कहियो ।

हौं तो धाय[2] तिहारे सुत की कृपा करत ही रहियो ॥
उबटन तेल और तातो जल देखत ही भजि जाते ।
जोइ जोइ माँगत सोइ सोइ देती करम करम करि न्हाते ॥
तुम तौ टेव जानतिहि ह्वैहौ तऊ मोहिं कहि आवै ।
प्रात उठत मेरे लाल लड़ैतेहि माखन-रोटी भावै ॥
अब यह सूर मोहिं निसिबासर बड़ो रहत जिय सोच ।
अब मेरे अलक-लड़ैते[3] लालन ह्वैहैं करत सँकोच ॥३७५॥

---

(१) बाटि=पीसकर, घिसकर । (२) धाय=धात्री, दाई । (३) अलकलड़ैते=दुलारे, लाड़ले ।

यद्यपि मन समुझावत लोग ।
सूल होत नवनीत देखिकै मोहन के मुख-जोग ॥
प्रात-समय उठि माखन-रोटी को बिन माँगे दैहै ?
को मेरे बालक कुँवर कान्ह को छन-छन आगो लैहै ?
कहियो जाय पथिक ! घर आवैं राम स्याम दोउ भैया ।
सूर वहाँ कत होत दुखारी जिनके मो सी मैया ॥३७६॥

राग सारंग

जो पै राखति हौ पहिचानि ।
तौ बारेक मेरे मोहन को मोहिं देहु दिखाई आनि ॥
तुम रानी बसुदेवगिरहिनी हम अहीर ब्रजबासी ।
पठै देहु मेरो लाल लड़ैतो बारों ऐसी हाँसी[1] ॥
भली करी कंसादिक मारे अवसर-काज कियो ।
अब इन गैयन कौन चरावै भरि-भरि लेत हियो ॥
खान, पान, परिधान, राजसुख केतोउ लाड़ लड़ावै ।
तदपि सूर मेरो यह बालक माखन ही सचु[2] पावै ॥३७७॥

कुब्जा-संदेश

राग सोरठ

मो पै काहे को भुकति[3] ब्रजनारी ?
काहू के भाग मों साझो नाहिंन, हरि की कृपा नियारी ॥
फलन माँझ जैसे करुई तूमरि रहति जो घूरे डारी ।
हाथ परी जब गुनी जनन के बाजति राग दुलारी ॥

---

(१) बारों ऐसी हाँसी = ऐसी हँसी चूल्हे में जाय । (२) सचु = सुख । (३) झुकति = झुँझलाती हो, कोप करती हो ।

यह सँदेस कुब्जा कहि पठयो अरु कीन्ही मनुहारी।
तन टेढ़ी सब कोऊ जानत, परसे भइ अधिकारी ॥
हौं तो दासी कंसराय की, देखहु हृदय विचारी।
सूर स्याम करुनाकर स्वामी अपने हाथ सँवारी ॥३७८॥

(उद्धव-गोपी-संवाद)

उद्धव-वचन

राग सारंग

हौं तुम पै व्रजनाथ पठायो। आतमज्ञान-सिखावन आयो ॥
आपुहि पुरुष आपुही नारी। आपुहि वानप्रस्थ व्रतधारी ॥
आपुहि पिता, आपुही माता। आपुहि भगिनी, आपुहि भ्राता ॥
आपुहि पंडित, आपुहि ज्ञानी। आपुहि राजा, आपुहि रानी ॥
आपुहि धरती, आपु अकासा। आपुहि स्वामी, आपुहि दासा ॥
आपुहि ग्वाल, आपुहि गाई। आपुहि आप चरावन जाई ॥
आपुहि भँवर, आपुहि फूल। आतमज्ञान विना जग भूल ॥
रंक राव दूजो नहिं कोय। आपुहि आप निरंजन सोय ॥
यहि प्रकार जाको मन लागै। जरा, मरन, जी तें भ्रम भागै ॥

गोपी-वचन

सुनु ऊधो ! ह्याँ कौन सयानी ?। तुम तौ महापुरुष वड़ज्ञानी।
जोगी होय सो जोगहि जानै। नवधा भक्ति सदा मन मानै ॥
भाव-भगति हरिजन चित धारे। ज्योति-रूप सिव सनक बिचारे ॥
तुम कह रचि रचि कहत सयानी[1]। अवला हरि के रूप दिवानी ॥
जात[2]-पीर वंझा नहिं जानै। विनु देखे कैसे रुचि मानै ॥
फिरि फिरि कहे वहै सुधि आवै। स्यामरूप विनु और न भावै ॥

---

(१) सयानी = चतुराई, ज्ञान की बात। (२) जात = बच्चा जनने की।

जोग-समाधि जोति चित लावै। परमानंद परमपद पावै ॥
नवकिसोर को जबहिं निहारैं। कोटि ज्योति वा छबि पै वारैं ॥
सजल मेघ घनस्याम-सरीर। रूप ठगी हलधर के बीर[1] ॥
सिर श्रीखंड,[2] कुंडल, बनमाल। क्यों बिसरैं वै नयन बिसाल ?
मृगमद[3] तिलक अलक घुँघुरारे। उन मोहन मन हरे हमारे ॥
भ्रकुटी बिकट, नासिका राजै। अरुन अधर मुरली कल बाजै ॥
दाड़िम-दसन-दमक-दुति सोहै। मृदु मुसकानि मदन-मन मोहै ॥
चारु चिबुक, उर पर गजमोती। दूरि करत उडुगन की जोती ॥
कंकन, किंकिनि, पदिक बिराजै। चलत चरन कल नूपुर बाजै ॥
बन की धातु[4] चित्र तनु किये। वह छबि चुभि जु रही हम हिये ॥
पीत बसन छबि बरनि न जाई। नखसिख सुंदर कुँवर कन्हाई ॥
रूपरासि ग्वालन को संगी। कब देखैं वह रूप त्रिभंगी ॥
जो तुम हित की बात सुनावौ। मदनगोपालहि क्यों न मिलावौ ?

उद्धव-वचन

ताहि भजहु किन सबै सयानी ? खोजत जाहि महामुनि ज्ञानी ॥
जाके रूप-रेख कछु नाहीं। नयन मूँदि चितवहु चित माहीं ॥
हृदय-कमल में जोति बिराजै। अनहद नाद निरंतर बाजै ॥
इड़ा पिंगला सुखमन नारी[5]। सून्य सहज में बसैं मुरारी ॥
मात पिता नहिं दारा भाई। जल थल घट घट रहे समाई ॥
यहि प्रकार भव दुस्तर तरिहौ। जोग-पंथ क्रम क्रम अनु सरिहौ ॥

गोपी-वचन

यह मधुकर ! मुख मूँदहु जाई। हमरे चित वित[6] हरि यदुराई ॥

---

(१) बीर = भाई। (२) श्रीखंड = चंदन। (३) मृगमद = कस्तूरी। (४) बन की धातु = गेरू। (५) नारी = नाड़ी। (६) वित = वित्त, धन।

व्रजवासिनि गोपाल-उपासी। ब्रह्मज्ञान सुनि आवै हाँसी ॥
अब लौं जोग कबहुँ नहिं आयो। मानो कुबजा-रूपहि पायो ॥
खोलि सुगाहक पाय दिखायो। माधव मधुकर-हाथ पठायो ॥
अबला ठगी सकल व्रज हेरी। सो ठग ठग्यो कंस की चेरी ॥
राम-जनम-तपसी जदुराई। तिहि फल बधू कूबरी पाई ॥
सीता-बिरह बहुत दुख पायो। अब कुबजा मिलि हियो सिरायो[1] ॥
ज्ञान निरास कहा लै कीजै। जोग-मोट दासी-सिर दीजै ॥

उद्धव-वचन

वह अच्युत अविगत अविनासी। त्रिगुन-रहित वपु, धरे न दासो ॥
हे गोपी! सुनु बात हमारी। है वह सून्य सुनहु व्रजनारी ॥
नहिं दासी ठकुराइनि कोई। जहँ देखहु तहँ ब्रह्महि सोई ॥
आपुहि औरहिं ब्रह्महिं जानै। ब्रह्म बिना दूसर नहिं मानै ॥

गोपी-वचन

बार बार ये वचन निवारो। भक्ति बिरोधी ज्ञान तुम्हारो ॥
होत कहा उपदेसे तेरे? नयन सुबस नाहीं, अलि, मेरे ॥
हरिपथ जोवत निमिष न लागै। कृस्न-वियोगिनि निसिदिन जागै ॥
नँदनंदन के देखे जीवैं। रुचि वह रूप, पवन नहिं पीवैं ॥
जब हरि आवैं तब सुख पावैं। मोहन मूरति निरखि सिरावैं ॥
दुसह वचन अलि हमहिं न भावै। जोगकथा ओढैं कि दसावैं[2] ॥

उद्धव वचन

ऊधो कहैं, 'धन्य व्रजबाल। जिनके सर्वस मदनगोपाल ॥
वह मत त्याग्यो, यह मति आई। तुम्हरे दरस भगति मैं पाई ॥
तुम मम गुरु मैं दास तुम्हारो। भगति सुनाय जगत निस्तारो' ॥
'भ्रमरगीत' जे सुनैं सुनावैं। प्रेमभक्ति सो प्रानी पावैं ॥
सूरदास गोपी बड़भागी। हरिदरसन की ठगौरी लागी ॥३७९॥

(१) सिरायो = ठंढा हुआ। (२) ओढैं कि दसावैं? = लेकर क्या करें?

मथुरा लौटने पर उद्धव का वचन कृष्ण-प्रति

राग सोरठ

माधव जू ! मैं अति सचु[1] पायो ।
अपने जानि संदेस-ब्याज करि ब्रजजन-मिलन पठायो ॥
छमा करौ तौ करौं बीनती जो उत देखि हौं आयो ।
श्रीमुख ज्ञानपंथ जो उचर्‍यो तिन पै कछु न सुहायो ॥
सकल निगम-सिद्धांत जन्म-स्रम[2] स्यामा[3] सहज सुनायो ।
नहिं स्रुति, सेष, महेस, प्रजापति जो रस गोपिन गायो ॥
कटुक कथा लागी मोहिं अपनी, वा रस-सिंधु समायो ।
उत तुम देखे और भांति मैं, सकल तृषाहि बुझायो ॥
तुम्हरी अकथ-कथा तुम जानो हम जन नाहिं बसायो ।
सूरदास सुंदर पद निरखत नयनन नीर बहायो ॥३८०॥

राग गौरी

दिन दस घोष चलहु गोपाल ।
गैयन की अवसेर[4] मिटावहु भेंटहु भुज भरि ग्वाल ॥
नाचत नहीं मोर वा दिन तें आए बरषा-काल ।
मृग दूबरे दरस तुम्हरे बिनु सुनत न बेनु रसाल ॥
बृंदाबन भावतो तुम्हारो देखहु स्याम तमाल ।
सूरदास मैया जसुमति के फिरि आवहु नँदलाल ॥३८१॥

राग सारंग

अब अति पंगु भयो मन मेरो ।
गयो तहाँ निर्गुन कहिबे को, भयो सगुन को चेरो ॥

---

(१) सचु = सुख । (२) जन्म-स्रम = जन्म भर श्रम करने से साध्य ।
(३) स्यामा = राधा । (४) अवसेर = हैरानी, दुःख ।

अति अज्ञान कहत कहि आयो दूत भयो वहि केरो।
निज जन जानि जतन तें तिनसों कीन्हों नेह घनेरो ॥
मैं कछु कही ज्ञानगाथा ते नेकु न दरसति नेरो।
सूर मधुप उठि चल्यो मधुपुरी बोरि जोग को वेरो ॥३८२॥

राग धनाश्री

माधव ? सुनौ ब्रज को नेम।
बूझि हम, पट मास देख्यो, गोपिकन को प्रेम ॥
हृदय तें नहिं टरत उनके स्याम राम-समेत।
अस्रु-सलिल-प्रवाह उर पर अरघ नयनन देत ॥
चीर अंचल, कलस कुच, मनो पानि[1] पदुम चढ़ाय।
प्रगट लीला देखि, हरि के कर्म, उठतीं गाय ॥
देह गेह-समेत अर्पन कमललोचन-ध्यान।
सूर उनके भजन आगे लगै फीको ज्ञान ॥३८३॥

कहँ लौं कहिए ब्रज की बात।
सुनहु स्याम ! तुम बिनु उन लोगन जैसे दिवस बिहात ॥
गोपी, ग्वाल, गाय, गोसुत सब मलिनबदन, कृसगात ॥
परम दीन जनु सिसिर-हेम-हत[2] अंबुजगन बिनु पात ॥
जो कोउ आवत देखति हैं सब मिली बूझति कुसलात ॥
चलन न देत प्रेम-आतुर उर, कर चरनन लपटात ॥
पिक, चातक बन बसन न पावहिं, बायस बलिहि न खात।
सूर स्याम संदेसन के डर पथिक न वा मग जात ॥३८४॥

---

(१) पानि = हाथ, जिनकी उपमा कमल से दी जाती है। (२) हेम-हत = हिम या पाले के मारे हुए।

राग केदारो

उनमें पाँच दिवस जो बसिये ।
नाथ ! तिहारी सौं जिय उमगत, फेरि अपनपो कस ये ?
वह लीला बिनोद गोपिन के देखे ही बनि आवै ।
मोको बहुरि कहाँ वैसो सुख, बड़भागी सो पावै ॥
मनसि, बचन, कर्मना, कहत हौं नाहिंन कछु अब राखी ।
सूर काढ़ि डार्‌यो हौं ब्रज तें दूध-माँझ की माखी[1] ॥३८५॥

चित्त दै सुनौ, स्याम प्रवीन !
हरि तिहारे बिरह राधे मैं जो देखी छीन ।
कहन को संदेस सुंदरि गवन मो तन कीन ॥
छुटी छुद्रावलि[2], चरन अरुझे, गिरी बलहीन ।
बहुरि उठी सँभारि, सुभट ज्यों परम साहस कीन ॥
बिन देखे मनमोहन मुखरो सब सुख उनको दीन ।
सूर हरि के चरन-अंबुज रहीं आसा-लीन ॥३८६॥

माधव ! यह ब्रज को ब्योहार ।
मेरो कह्यो पवन को भुस भयो, गावत नंदकुमार ॥
एक ग्वारि गोधन लै रेंगति, एक लकुट कर लेति ।
एक मंडली करि बैठारति, छाक बाँटि कै देति ॥
एक ग्वारि नटवर बहु लीला, एक कर्म-गुन गावति ।
कोटि भाँति कै मैं समुझाई नेकु न उर में ल्यावति ॥
निसिबासर ये ही ब्रत सब ब्रज दिन-दिन नूतन प्रीति ।
सूर सकल फीको लागत है देखत वह रसरीति ॥३८७॥

---

(१) दूध...माखी = दूध की मक्खी की तरह निकाल दिया ।
(२) छुद्रावलि = क्षुद्रघंटिका, करधनी ।

कहिवे मैं न कछू सक राखी।
वुधि विवेक अनुमान आपने मुख आई सो भाखी॥
हौं पचि कहतो एक पहर में, वै छन माहिं अनेक।
हारि मानि उठि चल्यों दीन ह्वै छाँड़ि आपनी टेक॥
कंठ वचन न वोलि आयो, हृदय परिहस-भीन।
नयन भरि जो रोय दीन्हों ग्रसित-आपद दीन॥
श्रीमुख की सिखई ग्रंथन की कथि सब भई कहानी।
एक होय तेहि उत्तर दीजै सूर उठी अवुहानी[1] ॥३८

कहौ तो सुख आपनो सुनाऊँ!
व्रजजुवतिन कहि कथा जोग की क्यों न इतो दुख पाऊँ॥
हौं इक वात कहत निर्गुन की वाही में अटकाऊँ।
वै उमड़ीं वारिधितरंग ज्यों जाकी थाह न पाऊँ॥
कौन कौन को उत्तर दीजै तात भइयों अगाऊ।
वै मेरे सिर पाटी पारहिं, कंथा काहि ओढ़ाऊँ?
एक आँधरी, हिय[2] की फूटी, दौरे पहिरि खराऊँ।
सूर सकल व्रज षटदरसी, हौं वारहखड़ी[3] पढ़ाऊँ! ॥३८

तव तें इन सवहिन सचु पायो।
जब तें हरि-संदेस तिहारो सुनत ताँवरो[4] आयो॥
फूले व्याल, दुरे ते प्रगटे, पवन पेट भरि खायो।
भूले मृगा चौंकि चरनन तें, हुतो जो जिय विसरायो॥
ऊँचे वैठि विहंग-सभा-विच कोकिल मंगल गायो।
निकसि कंदरा तें केहरि हू माथे पूँछ हिलायो॥

(१) उठी अवुहानी = प्रेत सा चढ़ गया। सव की सव एक साथ [illegible]ने लगीं। (२) हिय की फूटी = हृदय की आँख फूटी, ज्ञानहीन। [illegible]) वारहखड़ी = अक्षर-ज्ञान। (४) ताँवरो = ताप-जड़ी।

गृहबन तें गजराज निकसि कै अँग अँग गर्व जनायो ।
सूर बहुरिहौ, कह राधा, कै करिहौ बैरिन भायो ? ॥३९०॥

[राग जैतश्री

सुनहु स्याम जू वै ब्रज-बनिता बिरह तुम्हारे भईं बावरी ।
नाहिन नाथ और कहि आवत छाँड़ि जहाँ लगि कथा रावरी ।
कबहुँ कहतिं हरि माखन खायो कौन बसै या कठिन गाँव री ।
कबहुँ कहतिं हरि ऊखल बाँधे घर घर तें लै चलौ दाँवरी ।
कबहुँ कहतिं ब्रजनाथ बन गए जोवत मग भई दृष्टि झाँवरी ।
कबहुँ कहतिं वा मुरली महियाँ लै लै बोलत हमरो नाँव री ।
कबहुँ कहतिं ब्रजनाथ साथ तें चंद्र ऊग्यो है एहि ठाँव री ।
सूरदास प्रभु तुम्हरे दरस बिनु अब वह मूरति भई साँवरी ॥३९१॥

राग बिहागरो

हरि आए सो भली कीनी
मोहिं देखत कहि उठी राधिका, अंक तिमिर को दीनी ।
तनु अति कँपति बिरह अति ब्याकुल उर धुकधुकी खेद कीनी ।
चलत चरन गहि रही गई गिरि स्वेद-सलिल भय भीनी ।
छूटी लट, भुज फूटी बलया, टूटी लर, फटि कंचुकि झीनी ।
मनो प्रेम के परन परेवा याही तें पढ़ि लीनी ।
अवलोकति यहि भाँति मानो छूटी अहिमनि छीनी ।
सूरदास प्रभु कहौं कहाँ लगि है अयान मति हीनी ॥३९२॥

राग मलार

सुनो स्याम यह बात और कोउ क्यों समुझाय कहै ।
दुहुँ दिसि को रति-बिरह बिरहिनी कैसे कै जु सहै ।

जब राधे तबहीं मुख माधो माधो रटति रहै।
जब माधो होइ जात सकल तनु राधा विरह दहै।
उभय अग्र दौ दारु-कीट ज्यों सीतलताहि चहै।
सूरदास अति विकल बिरहिनी कैसेहु सुख न लहै ॥३९३॥

राग धनाश्री

उमँगि चले दोउ नैन विसाल।

सुनि सुनि यह संदेस स्यामघन सुमिरि तिहारे गुन गोपाल।
आनन वपु उरजनि के अंतर जलधारा बाढ़ी तेहि काल।
मनु जुग जलज सुमेर-सृंग तें जाय मिले सम ससिहि सनाल।
भीजे विय आँचर उर राजित तिनपर वर मुकुतन की माल।
मनो इंदु आए नलिनी-दलऽलंकृत-अमी-ओसकन-जाल।
कहँ वह प्रीति रीति राधा सों कहँ यह करनी उलटी चाल।
सूरदास प्रभु कठिन कथन तें क्यों जीवै विरहिनि बेहाल ॥३९४॥

राग मलार

नैन घट घटत न एक घरी।

कबहुँ न मिटत सदा पावस ब्रज लागी रहति झरी।
विरह इंद्र बरसत निसिवासर यहि अति अधिक करी।
उरध उसास समीर तेज जल उर भुवि उमँगि भरी।
बूड़ति भुजा रोम द्रुम अंबर अरु कुच उच्च थरी।
चलि न सकत थकि रहे पथिक सब चंदन कीच खरी।
सब ऋतु मिटी एक भई ब्रज महि यहि विधि उलटि धरी।
सूरदास प्रभु तुम्हरे बिछुरे मिटि मर्याद टरी ॥३९५॥

राग सारंग

मैं समुझाई अति, अपनी सो।
तदपि उन्हैं परतीति न उपजी सबै लख्यो सपनौ सो।
कही तिहारी सबै कही मैं और कछू अपनौ।
श्रवन न वचन सुनत हैं उनके जो घट महँ अपनौ।
कोइ कहै बात बनाइ पचासक उनकी बात जु एकै।
धन्य धन्य जो नारी ब्रज की बिनु दरसन हूँ टेकै।
देखत उमँग्यो प्रेम, यहाँ की धरी रही सब, सैंती।
सूरस्याम हौं रह्यौ ठगो सो ज्यौं मृग चौंको भौंरे॥

सुनि लीन्हो उनही को कह्यो।
अपनी चाल समुझि मनही मन गुनि अरगाय रह्यो॥
अबलनि सों कहि परै जापै बात तोरि कनिआनि।
अनबोले पूरो दै निबह्यो बहुत दिनन को बानि।
जानि बूझि कै हौं क्यों पठयो सठ यात्रो अयानो।
तुमहू बूझि बहुत बातन को वहाँ जाहु तौ जानो।
आज्ञा-भंग होय क्यों मोपै गयौ तिहारे डोहे।
सूर पठावन ही की ओरी रह्यौ जु गज सौं डोहे॥

राग मलार

जो पै प्रभु करुना के आलै।
तौ कत कठिन कठोर होत मन मोहिं बहुत दुख सालै।
वहौ बिरद की लाज दीनपति करि सुदृष्टि देखौ।
मोसों बात कहत किन सनमुख कहा अबनि देखौ।
निगम कहत बस होत भक्ति तें सोउ है सब खोनौ।
सूर उसास छाँड़ि हा हा ब्रज जल आँखियाँ भरि [illegible]

फिरि फिरि मोपै कत दुख पावत ।
अब की और चतुर कोउ पठवौ वारन[1] ह्वै है आवत ॥
मैं परमारथ सब समुझायो, रोष-सहित वै कोपी ।
सुफलकसुत[2] को कहो मानि हैं आरति[3] करिहैं गोपी ॥
इतनी सुनत कमलदललोचन खैंचि सुकर कर लीन्हो ।
सूर स्याम मुसकाय जानि जिय तरक[4] जानि हँसि दीन्हो ॥३९९॥

कृष्ण-वचन उद्धव-प्रति

राग धनाश्री

ऊधो ! मोहिं ब्रज बिसरत नाहीं
हंससुता[5] की सुंदरि कगरी[6] अरु कुंजन की छाहीं ॥
वै सुरभी, वै बच्छ दोहनी, खरिक दुहावन जाहीं ।
ग्वालबाल सब करत कुलाहल नाचत गहि गहि बाहीं ॥
यह मथुरा कंचन की नगरी मनि-मुक्ताहल जाहीं ।
जबहिं सुरति आवति वा सुख की जिय उमगत, तनु नाहीं[7] ॥
अनगन[8] भाँति करी बहु लीला जसुदा नंद निबाहीं ।
सूरदास प्रभु रहे मौन ह्वै, यह कहि कहि पछिताहीं ॥४००॥

---

(१) वारन = द्वार पर । (२) सुफलकसुत = अक्रूर । (३) आरति करिहैं = आरती करेंगी, खूब सत्कार करेंगी (व्यंग्य) । (४) तरक = तर्क, उक्ति । (५) हंससुता = सूर्य की कन्या यमुना (६) कगरी = कगार, किनारा । (७) तनु नाहीं = तन नहीं रह जाता अर्थात् उसकी सुध भूल जाती है । (८) अनगन = अगणित, अनेक ।

चूर्णिका

(कोष्ठक में पदों की संख्याएँ हैं)

(१) श्रीदामा = कृष्ण के एक ग्वाल सखा, राधा के बड़े भाई। मंत्री=श्रीकृष्णजी (रस-रूप से वृंदावन में सदा रहते हैं, यहाँ 'मंत्री' शब्द से उसी की ओर सँकेत है। कहीं कहीं 'मित्र' पाठ भी मिलता है। 'मथुरा में वे ऐश्वर्य-रूप से रहते हैं)। (२) जाए = उत्पन्न। (३) अंक = अँकवार, हाथ फैलाकर भेंटना। आने = अन्य, दूसरे को। नेम = नियम, योग के विधि-विधान। (५) आन = किसी अन्य विषय में। (६) सुरति = स्मरण आने पर। हित = प्रेम। मिथ्या-जात = भ्रम से उत्पन्न। एक = अद्वैत ब्रह्म। 'सदा•••नात' = उद्धव का वचन। (७) क्रम = कर्म। (८) तूलमय = रूई से युक्त। (९) धूमरि = श्यामा, काली। (१०) अवेर-सबेरो = साँझ-सवेरे। (११) परमान = प्रमाण, मान्य। (१२) हेत = प्रेम। जाए = पुत्र। काजै = के लिए। दाँवरि = रस्सी। (१३) दाम = माला। रस = प्रेम। (१४) अनुहारि = बनावट। बसन = वस्त्र। रुचिकारि = रुचिर या कारी रुचि, श्याम वर्ण। बारि = जल। (१५) सुचित = स्वस्थ। (१६) जादवनाथ = श्रीकृष्ण। बरन = वर्ण, रंग। का पर० = किसे ले जाने के लिए भेजे गए हो। सयानप = चतुरता। जानि० = भली भाँति समझ लिए गए हो। (१७) उत० = वहाँ से। ब्रजराज = नंद। प्रबोध = समझना। बोलि = बुलाकर। गुरू = गुरु की भाँति। अविगत = अज्ञेय। अगह = पकड़ में न आनेवाला। आदि अवगत = सर्वप्रथम ज्ञात। निरंजन = मायारहित। रंजै = सब उसी के कारण शोभित होते हैं ('यस्य भासा विभाति')। निगम = शास्त्र।

रसाल=रसमय। छाके=मस्त। हुतो=था। (१८) आहि=हैं। बासर-गत=दिन बीतने पर। (१९) सकट=रथ। रजक=धोबी। हति=तोड़कर। गज=कुवलयापीड़ हाथी। मल्ल=मुष्टिक और चाणूर नाम के पहलवान। मातुल=मामा (कंस)। (२०) उपासी=उपासिका। (२१) जोग-अंग=अष्टांग योग। ईसपुर=शिव की पुरी। (२२) मही=मट्ठा। (२३) हाटक=सोना। साहु=महाजन। दाख=द्राक्षा, अंगूर। (२४) मुक्ताहल=मुक्ताफल, मोती। निरवैहै=साधेगा। (२५) बनजारा=व्यापारी, सौदागर। गति=शरण। पति=प्रतिष्ठा। रौंड़े=जिनके और कोई न हो, एकाकी। (२६) लोक०=लोकमर्यादा। कुल०=कुल की प्रतिष्ठा। (२८) नातरु=नहीं तो। बरनहीन=हीनवर्ण। (२९) सागर निधि=महासमुद्र। कुलिस=वज्र। (३१) सूर=शूर, वीर; सूरदास (३२) अनत=अन्यत्र। (३५) मुँडली=जिसके सिर में केश न हों। पाटी पारना=माँग काढ़ना। कौन पै=किससे। नरियर०=भेंट के लिए आप जो योगरूपी विषैला नारियल लाए हैं उसे प्रणाम ही करते बनता है। (३६) सिरात=ठंढा होता है। हार्‍यो=हर लिया। आई०=जैसे आम की खटाई से कलई खुल जाती है वैसे ही प्रेम का भेद खुल गया। बिलग०=बुरा मत मानो। भँवारे=घूमनेवाला। पखारे=धोए। ता गुन=इसी से। (४०) हित-हानि=प्रेम का त्याग। (४१) काहि जोग=किसके योग्य। (४२) राची=अनुरक्त। सिकत=सिकता, बालू। (४३) काके०=किसे जँचेगा। (४४) बदन=मुख। बपु=शरीर। सहाई=सहायक, मित्र। (४६) हित=हेतु, निमित्त। अयानि=अज्ञान। छाजन=स्वाँग। सरत=बढ़ता है, लपकता है। भाजन=भागना, जाना। (४७) दाप=दर्प, रोब। (४८) सीस=सिर पर, निकट। (५१) दसहि=दशा को। तिसहि=उसे। (५२) सौंतुख=प्रत्यक्ष। (५३) अवरोधन०=प्राणायाम। (५५) नइ=नीति। जाति०=खो जाती है। आरति=आर्ति, दुःख

यहाँ अप्रतिष्ठा का खेद। (५७) ताती = गरम। सँघाती = साथी। (५८) तरल = चंचल, हिलते हुए। तरिवन = ताटंक, कान का गहना। (५९) तर = नीचे। (६१) पचत = परेशान होता है। कहा उघारे = खोलने से क्या लाभ। बिलमावत = रोकते हो, आराम देते हो। कापै = किससे। (६२) राजपन्थ = राजमार्ग, (सगुण का) चौड़ा रास्ता। धौं = कदाचित्। सुमृति = स्मृति शास्त्र। कहूँ धौं = कहीं भी। छाछ = मट्ठा। मूर = मूल-धन। (६३) और० = कहीं दूसरे पर टिके। प्रेमहिं = प्रेम के सम्बन्ध से। (६५) अछत = रहते। (६६) पदारथ० = यद्यपि वह मुक्ति चार पदार्थों (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) में से है। (६८) दूत = इधर की उधर लगानेवाले। (६९) ज्यों अहि० = काट लेने से साँप का पेट नहीं भरता पर उसकी यही बान होती है। (७०) भूत० = आकारहीन, छायामात्र। अँचवत = पीते हैं। (७१) रमत = मग्न होते हैं। भाजत० = भागते और छिपते रहते हैं। समाने = आए। (७२) झाँई = प्रतिबिंब। मुकुर = दर्पण। बिकट = टेढ़ी। होत त्रिभंग = गले, कमर और पैर पर से टेढ़े होकर। मुकुतमाल = मोती की माला। (७३) गनि = समझकर। गुन = गुण की सीमा, अत्यन्त गुणयुक्त। बिधि-बन्धान = ब्रह्मा की रचना। अवतन्स = कान का आभूषण, कुण्डल। भान = भानु, सूर्य। रुचि = शोभा। कम्बु = शंख। उदार = चौड़ा। मनि = मणि, कौस्तुभ। निर्तत = नाचती है, चमकती है। (७४) अम्बर = वस्त्र। सर-पंजर = बाणों का घेरा। अमी = अमृत। जैसे सूर० = साँप काटकर भागता है तो क्या उसके मुख में अमृत की बूँद पड़ जाती है? (७५) कन = दाना। चेप = लासा। कर = हाथ। लूक = लू। कलप० = कल्पवृक्ष; सुख। (७६) मदन० = काम के बाणों से बिद्ध। (७७) सगुन लै = शकुन विचारकर। ये सब = योग, जप, व्रत आदि। बिष-वेली = कुब्जा। पाँयन० = पैरों के नीचे करके, तिरस्कार करके। मेली = डाली। (७८) सकुचासन = संकोचरूपी आसन पर बैठकर।

परस करि=छूकर, दान करके, त्याग करके। पवन०=प्राणायाम। क्रम=कर्म। निकंदन=नाश। तरनि=सूर्य। अपजस०=अपकीर्ति सुनी-अनसुनी कर देती है। प्रकास=ब्रह्मज्योति-दर्शन। चंद्रसूर=चंद्रमा और सूर्य का प्रकाश (योगी इड़ा, पिंगला और सुषुम्ना नाड़ियों के मूल-प्रदेशमें क्रमशः चंद्रमा, सूर्य और अग्नि का सा प्रकाश मानते हैं। अन-हद=अनाहत शब्द। प्रमाने=मान, समान। समाने=ब्रह्मानंद में लीन होने की अवस्था। (८०) असित=काले। गौं=घात। (८१) हो=था। धौं=न जाने। तो=था। बारिज०=कमलनाल तोड़ने पर उसमें से जो बहुत पतले तंतु निकलते हैं। जहाँ तो=जहाँ से (८२) अँचै०=पी गई। (८३) निगम=ब्रह्मज्ञान। परेखे=विश्वास। कालमुख०=काल के मुख से बचाकर फिर उसी में डाल दिया। घनसार=कपूर। (८७) कमलनयन=श्रीकृष्ण। घाली=भेजी। द्वार ह्वै=द्वार पर से। केतिक=कितनी ही। साली=पीड़ा करने लगी। (८८) वदन०=मुख-चंद्र। मनिदुति=सूर्यकांत मणि। (८९) कागर=कागज। सर=सरकडा (जिसकी कलम बनती है)। अरे=बंद हो गए हैं। (९०) कबंध=धड़ (शूर का धड़ सिर कट जाने पर भी लड़ता रहता है और भारी मारकाट मचाता है)। बल=बलपूर्वक। बारुहि०=बालू की दीवार। (९१) अंतर्गत=मन में। भाव०=प्रेमपूर्वक। (९३) बई=लगी। ठई=की, बनाई। (९४) राजगति०राजनीति। (९६) मनसाहू=इच्छा तक। चेति=विचार करके। एति=इतनी, ऐसी। (९७) सतरात=चिढ़ता। ब्रजलोचन=श्रीकृष्ण। (९८) निमेख=पलक। अहनिसि=अहर्निश, दिनरात। उघारे=नग्न। (९९) पास=फंदा। रहत न०=नेत्रों से जल गिरना रुकता नहीं। (१००) स्रमजल=पसीना। अंतर-तनु=भीतर तक, भली भाँति। नलिनी=कमलिनी। हिमकर=चंद्रमा। (१०१) पुरइन=(पद्मिनी) कमल। पान=पत्र, पत्ता। मिलाइए—'पद्मपत्रमिवाम्भसा'। परागी=अनुरक्त। पागी=चिपटी।

(१०३) घट=शरीर। (१०४) पूरब लौं=पूर्व की ओर, मथुरा। मसान जगाना=शव पर बैठकर तंत्रशास्त्र के अनुसार सिद्धि के लिए साधना करना। (१०५) कुहित=बुरी। उपचार=दवा। धुन=रंगढंग। (१०६) चपरि=शीघ्रता से, एकबारगी। कुन्तल=केश। भुरै लई=ठग लिया। निरस०=रसहीन हो गई। करखे तें०=खींचने पर भी हटी नहीं। घनस्याम=श्रीकृष्ण; बादल। छिजई=धिस डाली। (१०८) मधु=शहद (का छत्ता)। पानि=हाथ। पलक०=हाथ से पलकें मल रही थी, जगने का प्रयत्न कर रही थी। निरोध=रोक-छेंक। निबरे=निकल कर जा सके। कृपन०=कृपण का सा व्यवहार (अर्थात् केवल जोड़ती रही)। (१०९) बतावै=त्याग दे। (११०) हित=अच्छा, रुचिकर। माहे=में। दाहै=जलन से। (१११) अब किन०=बेचकर दाम क्यों नहीं खड़े कर लेते। सबरी=सब। (११२) रूख=वृक्ष। (११३ गुनैबा=गुणयुक्त बनाने से। अनखात=बुरा मानती हैं। तन=ओर। बिहात=बीतता है। (११४) स्याम=श्रीकृष्ण और काला। बिरद किये=यश गाया। स्रुति=वेद। बारिज-बदन०=मेरे नेत्ररूपी भ्रमर श्रीकृष्ण के कमलमुख का मधुपान कब करेंगे, उनके दर्शन कब होंगे? (११५) कूजत=बोलती है। सिंगी=सींग का बाजा। पखान=(पाषाण) शिला, पत्थर। (११६) काढ्यो=खींचा, बनाया। (११७) ऊजर=उजड़े हुए। (११८) अनुसारी=छेड़ी। अहि०=जैसे साँप केंचली छोड़ देता है वैसे मन शरीर को छोड़ चला गया। (११९) बोहित=जहाज, बड़ी नाव। (१२०) तुम्हरे०=तुम्हें ही फबती है। नरियर-ज्यों=देखिए पद ३५ की टिप्पणी। (१२१) परेवा=कबूतर। कंटक०=स्वयं काँटे की चोट सहता है। निरुवारै=निवारण करते हो, हटाते हो। (१२२) अपाने=अपने। निदाने=अंत में। (१२४) दुसह धुनि=असह्य ध्वनि (कानों को)। (१२५) बिसाहु=मोल ले लें। (१२६) आनि०=आकर आशा को भी नैराश्य में परिणत कर दिया (१२७)

ओछो तोल = तौल में कम, हलका। जाति = संप्रदाय, मंडली। (१२८) त्रिदोष = संनिपात। जक = वकवाद। थिर कै = स्थायी रूप से। (१२९) पवन धरि = प्राणायाम करके। (१३१) बरन = वर्ण, रंग। (१३२) आँधरी० = अंधी यदि अंजन लगाए। (१३३) पय० = बैल से दूध दुहते हो। (१३४) मोट = गठरी। कर करि = हाथ से। मृगमद = कस्तूरी। मलयज = चंदन। उबटति = मलती थी। तृप्ताति = तृप्त होगी। (१३५) खरि = खड़िया। (१३७) गुपुत = भेद, रहस्य। (१३८) पुहुमि = पृथ्वी। भरमात = घूमता है। अघात = तृप्त होती है। अमृत फल = मीठे फल। (१३९) खरियै = अत्यंत। सुधि० = उसे भूलने की वृत्ति ही भूल गई अर्थात् वह भूलता नहीं। आँक = अंक गोद। खटकती है = कसकती है। (१४१) नए = झुके। उनतें = उनसे बढ़कर या बड़ा। (१४२) बकसियो = क्षमा करना। बौर = मंजरी। (१४३) तन = ओर। धौं = तो। परमारथ = परमार्थ रूपी औषध। राजदोष = प्रबल रोग यक्ष्मा। (१४४) अनुदिन = प्रतिदिन। (१४६) दैं गए = दिए हुए गए। (१४७) बापुरे = बेचारे। छार = धूल। (१४८) आयसु = आदेश, आज्ञा। वारि० = निछावर करके। नव० = नौ टुकड़े करके, टुकड़े टुकड़े करके। (१४९) तर = नीचे। सचु = सुख। (१५१) सुखेत = रणक्षेत्र। वारि = पानी; चमक। (१५२) बाय = वात-विकार। पयनिधि = समुद्र। (१५३) अरे = अड़ गए हैं। राचे = अनुरक्त। बक्र = अत्यंत टेढ़े। सीतल = जिनके संचार (ध्यान) से हृदय ठंढे हो गए हैं। अमिय० = अब ये अमृत से विष में जा पड़े। (१५४) बढ़वत० = उसकी ओर काला सर्प क्यों बढ़ाते हो। हारे = विवश होने पर। अछत = रहते। (१५५) फूलेल = सुगंधित तेल। ग्रथैं = गाँठें। आवारी = भौंरा। ताटंक = कान का गहना। जाति = शोभा। सार = घनसार कपूर। असवास = (आश्वास) सुगंधित साँस। आक = (अर्क) मदार (१५६) अधिकारे = अधिक। सारे = तत्त्व। खारे = कड़वे

(१५७) वायस = कौआ। अँचयो = पीया। बजी० = एक ही ढङ्ग के बाजे बजे, सब एक ही रंगत के हैं। ताँति = तंत्री, बाजा। (१५९) कनियाँ = गोद। (१६०) कलेवर = शरीर। खौरी = लेप। पिछौरी = दुपट्टा। (१६१) ज्यों भुवंग० = जैसे उस सर्प की फूँक जिसकी मणि छीन ली गई हो। दवा = भीषण ज्वाला। (१६२) अंबर = अच्छे वस्त्र। गुरु० = जो योग के हमारे गुरु हैं वे कुब्जा के हाथ की माला हैं। उसके इशारे पर नाचने वाले हैं। (१६३) दाम = रस्सी। पानि = हाथ। चोरी० = चोरी न खोलूँगी। आनि = आकर। हठिहौं = न देने का हठ न करूँगी। जावक = महावर। बट-तर = बरगद के नीचे। सँकेत = संकेतस्थल। चढ़ाय = बैठाकर। (१६७) निरखि० = उसे देखकर अश्रु की अखंड धारा बहने लगी। प्रेम०=प्रेम की व्यथा फिर भी न बुझी। अंतर-गति = हृदय के भीतर। सुचित=स्वस्थ होकर। कमल= योगियों के षट्चक्र जो कमल के रूप में माने जाते हैं। (१६९) लाई= मन लगाकर। सुमति मति=अच्छी बुद्धि। पै=निश्चय। (१७०) गात= गाते हुए। सुनात=सुनाते थे। परसात = छाई है। (१७२) सिंधी= सींग का बाजा। (१७३) लहनौं=प्राप्य। बर=दूल्हा, पति, प्रिय। सँघाती=साथी, सखा। (१७५) सरै=(सूर्य के रथ की ओर) जाता है, उसे प्राप्त करता है। (१७६) बल्लभी=प्रेमिका। मधुर = जो मीठी बोली बोलनेवाले हैं। बृक = भेड़िया। बच्छ=वत्स, बछड़े। असन= भोजन। बसन=वस्त्र। सत=शत, सैकड़ों। (१७७) बरस०=वर्षा करता हैं। कर०=हाथ में कड़ा और दर्पण लेकर (कड़ा ढीला पड़ गया है। दर्पण में मुख विवर्ण दिखाई पड़ता है)। एतो मान= इतना अधिक कष्ट सहने पर भो। (१७८) सहियो=सहना। मकरध्वज= काम। बहियो = अश्रु-प्रवाह के कारण (१७९) पय=जल। पय सों= पानी से भी आग लग रही है। हा हरि०=हम जो 'हा हरि, हा हरि' कहती हैं उसी मन्त्र के पढ़ने से इस आग में जलकर भस्म नहीं होतीं।

(१८०) गहरु=देर, विलंब। (१८१) कहा बनैहैं=कौन सी बात गढ़ लेंगे। पाँति=पंक्ति। प्रतिष्ठा=मर्यादा। अब हम०=हम चुपचाप वहाँ पत्र लिख देंगी कि ये तो गोकुल के अहीर हैं फिर उन्हें अपने साथ यदुवंशी न रखेंगे, उनकी प्रतिष्ठा न करेंगे। (१८२) रूपहरी = हरि का रूप, सारूप्य मुक्ति। सुक=शुकदेव। स्यामा=युवती स्त्री। (१८४) भनै=कहे। कह०=क्यों उन कानों में कंकड़ी की चोट करते हो। रंग चुनै=प्रयत्न करने पर भी। (१८६) बकी=पूतना। दोषन=दोष अर्थात् विषमय हो जाने से। तृनाब्रत=तृणावर्त। केसी=केशी नाम का दैत्य। (१८७) घाए=घात, चोट। कहि०=कहना पड़ा। (१८८) सरल=रसमय, कर्णसुखद। तरनि०=सिर का तिलक सूर्य की भाँति दाहक है। भुवाल=भूपाल, राजा। (१८९) बहिबौ=निर्वाह करना। (१९०) दासनिदासि=दासानुदासी, दासों की दासी। (१९१) चेत०=बेसुध अवस्था। रेती=बालू का मैदान। (१९३) अवगाहैं०=दुःख में डूबती हैं। (१९४) स्यामसूल०=श्रीकृष्ण की पीड़ा में पगा हुआ। ऋपि=अर्थात् ऋजु, सीधा। (१९६) पुलिन=तट। (१९७) बिरह-बाज=विरहमय। सलिल०=अधर-माधुरी के जल में मिलाकर। बल न०=औषध का कोई बल नहीं लगता, औषध काम नहीं करती। सरै=हो। (१९८) हे=थे। दाम=रस्सी से। पति=प्रतिष्ठा। रसनिधि=आनंद के सागर। (१९९) नेह-नग=प्रेमरूपी रत्न। बुझानी=समझ में आई। (२००) हमरे०=हमारे गुण गाँठ में क्यों नहीं बाँधे, हमारे गुणों का विचार क्यों नहीं किया। (२०१) देह०=शरीर दुःख की सीमा नहीं पाता, दुखों का अंत नहीं मिलता। (२०२) आन=शपथ। आमिष=मांस। हित=प्रिय। किंगरी=छोटी सारंगी, चिकारा। सुर=ध्वनि। लग=तक। ब्रजभान=ब्रजभानु, श्रीकृष्ण। (२०४) चाली=छेड़ी। साली=धँसी। ब्रजबाला=ब्रज की बालाएँ। (२०५) इतने=इतने पक्षी। प्रतिपारे=पाला-

पोसा। बिडारे=नष्ट कर दिए। कीर=नासिका। कपोत=गर्दन। कोकिला=वाणी। खंजन=आँखें। (२०६) सत्वर=शीघ्र। मधु-रिपु=श्रीकृष्ण। जगी=जागरण। क्वाथ=काढ़ा। मूरि=जड़ी। सुख=अनुकूल, लाभदायक। (२०८) निबर्ति=पूजा करके। (२१०) अराध=आराधना करे। बरीस=वर्ष। पुरवौ=पूर्ण कर दो। (२११) रीते=रिक्त, खाली। कारन=कालों की। फेरनि=लपेट, पहनावा। घेरनि=एकत्र करना, चराना। करेर=कड़ा। (२१२) घोष=ग्वालों का गाँव। संपुट=बंद। दिनमनि=सूर्य। (२१४) रथ पलान्यो=रथ पर चढ़ कर गए। (२१७) पाहन=(पाषाण) पत्थर, कठिन। (२१८) जावदेव=यावन्मात्र, सबको। (२१९) चित०=मन। (२२०) बिधि०=ब्रह्मारूपी कुम्हार। घट=घड़ा; शरीर। दरसन०=देखने की आशा ही घड़ों का फेरा जाना है। कर०=श्रीकृष्ण के काम आए, उनके लिए शकुन-सूचक हुए। (२२१) काती=कच्चा, छुरा। सवाती=स्वाती। (२२२) निसि लौं=रात भर। सीति=शीत, ठंढा। पुरवा=पूर्व से आनेवाली वायु, पुरवैया। गए०=उसने हमारे शरीर सरलता से जीत लिए हैं। (२२३) चौरासी=अनेक प्रकार की। हरि=हरकर। (२२४) लोकडर=हमारा प्रेम प्रकट करने से श्रीकृष्ण को लोकापवाद का भय है (लोग कहेंगे कि ये गँवारों के साथ रहते थे)। (२२५) सो कुल=वह वंश (यादवों का), जन्म लेने पर जिससे बिछुड़ गए थे। गर्ग०=गर्ग ने कहा था कि श्रीकृष्ण मथुरा और फिर द्वारका में जा बसेंगे। जो कुल=वह सब। ज्ञाति=जाति। (२२६) अनहद=अनाहत नाद। कुष्मांड=कुम्हड़ा। अज=बकरा। अघाना=तृप्त होना। (२२७) न परानी=नहीं हटी। चलमति=चंचल बुद्धिवाला। घेरि०=छेंकते फिरते हैं। (२२८) पति=प्रतिष्ठा। दुरहु=हटो। बसीठ=दूत। मति फेरी=बुद्धि का फेर। कै सँग=मिलकर, जुड़कर। श्री-निकेत=शोभा के घर। पानि=हाथ में। बिषान=सींग।

(२३०) नवतन=(नूतन) नए ढंग से। राचे=अनुरक्त हुए। रन-छोर=श्रीकृष्ण। (२३१) कारे=काले; मलिन, कपटी (२३४) ऐन=घर। (२६५) कोय०=कौन स्त्री थी। राजपंथ=राजमार्ग (भक्ति का चौड़ा मार्ग)। उरझ=उलझानेवाली। कुवील=ऊबड़-खाबड़, ऊँचा-नीचा। अज=बकरा। बदन=मुख। (२३६) कुमोदिनी=कुई। जलजात=कमल। घनसार=कपूर। जीरन=जीर्ण, पुराना। (२३७) बिदमान=विद्यमान, उपस्थित। (२३८) स्यंदन=रथ। बाय०=वात-व्याधि से पगली सी होकर (२३९) कुम्भ=घड़ा। जलचरी०=बेचारी मछली (२४१) धूरि=मिट्टी, व्यर्थ। (२४३) कुब्जा०=कूबरी के प्रेम में मतवाले। लेस=थोड़ा भी। हरिखंड=मोरपंख। स्यामा=षोडशवर्षीया युवती स्त्री, राधिका। कछु०=सुधबुध खो गई। प्रबाल=नए निकले कोमल पत्तों की भाँति। तत छन=तत्क्षण, तुरंत। सुहेस=मंगल। सुरेस=इन्द्र। रस=आनंद से भ्रमित गतिवाले होकर, आनंद में मग्न होकर। सेस=शेषनाग। (२४४) अंगराज=सुगंधित लेप। मेदिनी=भूमि। (२४६) बरन=वर्ण, रंग। बाने=ढंग के। मीड़ि=मलकर। (२४७) समतूलहु=समान। (२४८) बास०=वासस्थान। मंदे=मंदे बाजार में। (२४९) कहु०=उसे भस्म लगाने से कैसे सुख मिलेगा। (२५०) चाँड़=अभिलाष। बिसासि=विश्वास-घाती। तीजो पंथ=तीसरा पंथ (मुरारेस्तृतीयः पन्थाः)। यह=ऊधो। साधु=सज्जन, सीधा। (२५२) कटु=कड़वी। अंगनिधि०=श्रीकृष्ण के सगुणरूप के समुद्र से। अनमिल=बेमेल (निर्गुण)। अमोलत=अमूल्य या बहुमूल्य ठहरा रहे हो (सगुण से निर्गुण को बढ़कर बतला रहे हो)। (२५३) अतीत=परे (२५५) स्याम-तन०=श्रीकृष्ण की ओर देखकर, उनका विचार करके। (२५६) बारे=बालपन से ही। (२५७) अगाऊ=आगे आगे। (२५८) कचोरा=कटोरा। ताटंक, खुभी, खुटिला=कान के गहने। फूली=फूल, लौंग (गहना)। सारा०=

कमल और चंद्र से अंकित साड़ी। सारस=कमल। गूदर=फटी। (२५९) भेद०=पता न चला। बदन को=कहने के लिए, निश्चित करने। बायु०=प्राणायाम। ताए=तपाए (२६०) सँचि=एकत्र कर रखी थीं। छार=धूल। सरवरि०=कूबरी के योग्य। घटी०=बुरा किया। हम जोही=हमें देखते रहे, हमें ग्राहक समझते रहे। (२६१) राहत=रहते हैं। कोट=बाँस की कोठी। (२६२) परेखो=पछतावा। बारे=छोटे। भीर=संकट, कष्ट, कठिनाई। सरयो=पूरा हुआ। बायस०=कौए का भाई, कौआ। (२६३) पत्यानो=विश्वास किया। (२६४) करसायल=मृग। अबिधि सों=अन्याय से। (२६५) सूर=शूर, वीर; सूरदास। (२६७) बारक=एक बार। (२६८) सोधियो०=उनसे पूछना। घात=हत्या। (२६९) ज्यों०=जैसे माता अपने जने बच्चे का पालन करती है। (२७०) गुरु०=गुड़ दिखाकर बहलाओ। कोउ०=किसी प्रकार। (२७१), अंतरमुख=भीतर। पांडु०=कामला रोग जिसमें शरीर पीला पड़ जाता है। उजरे=उजड़ा हुआ। छपद=भ्रमर। (२७२) मदिरा०=शराब पीकर। पराग०=पराग की पीक की रेखा। कुंभ०='विषकुम्भं पयोमुखम्', विष का भरा घड़ा, जिसमें ऊपर दूध हो। उघारे=खोले। कृत=कर्म से। (२७४) पुहुप=पुष्प। नेरे=निकट। (२७५) पिछौंहैं=पीछे की ओर। उर०=जब छाती छेदकर पीछे जा निकले। पाछे०=पीछे हटते हुए भागे नहीं। कबंध=धड़। संमुख०=सामना करने, भिड़ने के लिए। (२७६) चिहुर=चिकुर, केश। यह०=इस प्रकार से। नयन० =नेत्रों की इच्छा पूर्ण करते हुए। बटमारे=डाकू, चोर। (२७०) कागर =कागज, पत्र (२७८) पंक=कीचड़ ही मैली साड़ी है। ब्याज=बहाने से। अनुहारी=समता। (२७९) भीति=दीवार। (२८०) हठिहि=हटपूर्वक। प्रवेसनि=जल की धारा के प्रवेश से। बिसेषनि=विशेष रूप से। (२८१) धावन=दूत। कहा०=क्या वश है। बल=

बलदाऊ। (२८२) दादुर० = माना जाता है कि वर्षा के प्रथम जल से मरे हुए मेंढक जी उठते हैं। निविड़ = घना। (२८३) सारँग = चातक। सूरमा = वीर। (२८४) खरे = तीव्र। (२८५) इते मान = इतना अधिक। अंत० = मार मत डालो। (२८६) सिंधुतीर = द्वारका में। (२८७) बयन = वचन, बोली। भीषम = भीष्म पितामह की भाँति। डासि = बिछाकर। दच्छिन० = भीष्म पितामह जब युद्ध में घायल हुए तब सूर्य दक्षिणायन थे, उत्तरायण होने पर उन्होंने प्राण त्यागे। उन्हें इच्छामरण का वरदान था। (२८८) निमेष० = पलकरूपी तट। गोलक = पुतली। तट = ओठ और कपोल ही तट का मैदान हैं। (२८९) पोच = बुरा (सोच का विशेषण)। (२९०) एक अंग = (एकांग) केवल, निरंतर। ज्यों मुख० = जब वह पूर्ण मुखचंद्र सामने था। रई = रँगी, डूबी। सकति = शक्तिभर। (२९१) सारि = निकालकर, पूरा करके (२९३) कुहू = अमावस्या। तमचुर = ताम्रचूड़, मुर्गा। (२९६) आरि = अड़, मुद्दा। बसन = वस्त्र। दसन = दाँत। (२९७) ब्रह्मि० = आग धारण करता है। छपा = रात्रि। (२९८) मोपै = मुझसे। भख० = काट न ले। (२९९) दुःख० = वृक्षों का गिरना ही दुख है। सिव = स्तन। (३००) तन-दगध = शरीर का जलना। (३०१) सन = से। (३०३) सोध = पता। गहरु = विलंब। अंबर = आकाश। (३०७) सीरे = ठंढे। सूरमा = वीर। (३१०) राम कृस्न = बलराम और श्रीकृष्ण के कारण किसी को कुछ नहीं समझती थीं। (३११) चिलक = शुद्ध 'तिलक', एक वृक्ष जो वसंत में फूलता है। मृगपशु = पशुजाति। वलित = युक्त। (३१३) दागर = नायक। (३१५) साधौ = उत्कंठा। (३१७) पच्छ = पंख; पलक। अंबु = जल; आँसू। अमृत = अधरामृत। कीर = सुग्गा, नासिका। कमल = मुख या नेत्र। कोकिला = वाणी। (३१८) मूल संस्कृत श्लोक यह है—जटा नेयं वेणी कृतकचकलापो न गरलं, गले-

कस्तूरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसमम्, इयं भूतिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा, पुरारातिर्भ्रान्त्या कुसुमशर ! किं मां व्यथयसि। (३२४) छपाकर = चंद्र, मुख। सारस = कमल। (३२६) परेखो = सोच। पौरि = द्वार। (३२८) उमापति = शिव। सोध० = पता पा गया। दसन० = दाँत से काटने का। नैनन० = खारा होने से। (३३०) भवभूति की रचना यों है—धत्ते चक्षुर्मुकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते, मार्गे गात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायोः; दावप्रेम्णा सरसबिसनीपत्रमात्रोत्तरीयः, ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चंद्रपादान्। (३३२) उघारी = खुली। सलाका = सलाई (अंजन लगानेवाली)। आरति = दुःख। (३३५) हंस = परमहंस, ब्रह्मज्ञानी। (३३७) कैसे = समान। आगरे = बढ़कर। (३३८) जल० = जल में शीशी डुबाने से बुल्ले निकलते हैं। बार = देर। (३४०) पास = पाश, जाल। सायक = बाण। दवा = दावाग्नि। (३४१) अमास्यो = प्रकाशित हुआ। सुमन = सुगंधित तेल, फुलेल। रहि = रुके नहीं। निरंजन = निर्लिप्त। सलभ = फतींगे। करम की = उत्तम। (३४३) धार बही = तलवार चली। (३४८) परी = गिरी, पृथक् हुई। बहिबो० = बहना नहीं रुकता। उपचारै० = हमारा क्या उपचार हो, कष्ट किस प्रकार दूर हो। (३४९) आसी = खानेवाले। (३५०) आहु = हो। भारो = ठगते हो। साहु = साधु, महाजन, वणिक्। (३५१) चारीं = चारों मुक्ति (सालोक्य, सामीप्य, सायुज्य, सारूप्य)। मारग० = रास्ते पर आइए। (३५५) ही = थी। छपद = भ्रमर। दई = ईश्वर का भी डर नहीं। (३६०) सुसारना = समझाकर कहना। (३६२) कुसुँभ = हलका लाल। करनि = अपने हाथों। (३६४) दोष = जोड़ की त्रुटि। काँजी = खट्टा। दिगंबर = नंगे लोग। रजक = धोबी। (३७१) नंदलाल = श्रीकृष्ण से। ही = थी। ढही = गिर पड़ी। (३७५) तातो = तप्त, गरम। करम० = धीरे धीरे, क्रमशः। (३७६) आगा लेना = सेवा

करना। राम = बलराम। (३७७) गिरहिनी = गृहिणी, पत्नी (देवकी)। परिधान = वस्त्र। (३७९) विकट = टेढ़ी। कल = मधुर। उडुगन = तारे। पदिक = माला में बीचोबीच का बड़ा गहना। दारा = पत्नी। राम० = रामजन्म के तपस्वी, रामावतार में तपस्या की थी। मोट = गठरी। (३८०) ब्याज = बहाने से। हम० = मुझ दास का वश नहीं चलता। (३८२) नेरो = निकट। बेरो = बेड़ा, नाव। (३८४) बायस० = कौए को वे पति के आगमन का शकुन विचारने के लिए उड़ा देती हैं। (३८५) कस = कैसा। फेरि० = बेसुध हो जाना पड़ता है। (३८७) छाक = कलेवा। (३८८) परिहास = खेद। (३८९) अगाऊँ = पहले ही। कंथा = कथरी, गुदड़ी। षटदरसी = षट्शास्त्री, छहों शास्त्रों का ज्ञाता। (३९१) दाँवरी = रस्सी। झाँवरी = मलिन। महियाँ = में। साँवरी = काली (३९२) अंक = आँख मूँदे मूँदे ही अंधकार में आलिंगन किया। धुकधुकी = धड़कन। खेद = दुःख। भीनी = युक्त। लट = केश की लट। बलया = चूड़ी। लर = माला की लड़ी। कंचुकि = चोली। झीनी = पतली, महीन। परन = प्रण। परेवा = कबूतर, कपोत। छूटो० = सर्पिणी मणि छिन जाने पर जैसे शिथिल पड़ी रहती है (३९३) दुँहु० = राधा रहने पर और माधव हो जाने पर दोनों स्थितियों में प्राप्त विरह को कैसे सहे। उभय० = लकड़ी के दोनों छोरों में आग लग जाने पर झुलसता काष्ठ-कीट जैसे शीतलता के लिए व्याकुल होता है (३९४) बपु = शरीर। उरज = स्तन। अंतर = बीच। जुग० = दो कमल (नेत्र)। सुमेर० = पर्वत की चोटी (स्तन)। सम० = चंद्र (मुख) से। सनाल = मृणाल सहित (जल की धारा ही नेत्र-कमलों की नाल है)। बिय = दोनों। अँचर = स्तन। इंदु० = चंद्रमा के उदित होने पर। नलिनी-दल = कमलों का समूह। लंकृत = अमृत रूपी ओस के कणों से सुशोभित है। मनो इंदु...जाल—नेत्रों से टपके आँसुओं से भींगकर स्तन ऐसे जान पड़ते हैं कि मानों चंद्र (मुख) के उदित होने पर उसके द्वारा

टपके अमृत (आँसू) से (मुँदे) कमल (स्तन) ओसकणों को धारण किए शोभित हो रहे हों। (स्तनों की उपमा मुँदे कमल से देना कवि-समयसिद्ध है)। (३९५) घट = पानी (आँसू) से भरे घड़े। झरी = पानी की झड़ी। जल = पानी (आँसू)। उर० = छाती रूपी भूमि। भुजा = बाँह; शाखा। रीम = रोम रूपी वृक्ष। अंबर = वस्त्र, आकाश। उच्च० = ऊँचा स्थान, पहाड़। पथिक = यात्री; शरीर के विभिन्न अंग। चंदन० = संयोग के समय का लगा चंदन आँसू से मिलकर कीचड़ हो गया है, और मार्ग रुक गया है। (३९६) अपनो सो = अपने भरसक। घट = शरीर। अकनी = सुनकर भी। मोयो = धाखे में पड़ा हुआ। (३९७) गुनि = समझकर। अरगाय = अलग, पृथक्। बात० = कणिकाओं को तोड़कर बात कहना, बहुत अच्छी तरह से समझाकर, एक-एक रहस्य खोलकर बात करना। पूरो० = भली भाँति निबह आया और समझ लीजिए कि बहुत दिनों (सदा) के लिए निपट आया। सठ = मेरे ऐसे दुष्ट, पगले और मूर्ख को। मोपै = मुझसे। ठेलि = ठेलनेसे। जबर्दस्ती भेजने से। पठावन० = आपको तो केवल भेजने की ही धुन थी। जैसे हाथी जिस वस्तु को मुँह में भर लेता हैं सूँड़ से उसे ठेलकर उदर में पहुँचाने की ही धुन में रहता है, उगल कर छुट्टा नहीं पा लेता। (३९८) आलै = आलय, घर। सालै = पीड़ा देता है। विरद = अंगीकृत रीति, बना। रहौ० = अपने बाने की लज्जा का निर्वाह करो। दान-पति = दीनानाथ। भोसों० = मेरे सामने तो देखिए, सिर नीचा क्यों किए ले रहे हैं। उसास० = उद्धव ने उसास भरी और 'हा हा ब्रज' कहने लगे, उनके नेत्रों में आँसू भर आये। (३९९) बारन० = गोपियों का सिखा पढ़ाकर लौटने में उसे देर न लगेगी, मुझे तो देर लगी। (४००) खरिक = गायों के रहने का स्थान, गाशाला। जाहीं = जिसमें। निबाहीं = निर्वाह किया, सहा।

— हमारे साहित्यिक प्रकाशन —

आँख और कविगण

(संपादक—पं० जवाहर लाल चतुर्वेदी)

हिन्दी साहित्य में आँख सम्बन्धी कविताओं का वृहत् संग्रह है। इसमें लेखक की ओज-भरी मधुर हृदय-द्रावक फड़फड़ाती हुई अनोखी टीका टिप्पणी के साथ प्राचीन और अर्वाचीन कृतिविद्य कवियों की कल्पनातीत—कविता का रसास्वादन कर आप तृप्त हो जायेंगे। हिन्दी साहित्य में यह पुस्तक अपने ढंग की अनोखी है। हिन्दी, संस्कृत, उर्दू और फारसी के प्राचीन तथा आधुनिक अनेक—सुप्रसिद्ध कवियों की नेत्र-संबंधिनी कविताओं का यह संकलन बड़े परिश्रम के साथ किया गया है।

मूल्य ५)

रहीम रत्नावली

(संपादक—पं० मायाशंकर जी याज्ञिक)

रहीम की आज तक की प्राप्त कविताओं का अनोखा और सबसे बड़ा संग्रह है।

मूल्य २)

पद्माकर की काव्य साधना

(श्री अखौरी गंगा प्रसाद सिंह जी)

यह ग्रंथ हिन्दी के आलोचना साहित्य का अद्वितीय रत्न है। इसमें पद्माकर का जीवन वृत्तान्त उनके ग्रंथों का आलोचनात्मक

परिचय उनकी काव्य-साधना की मीमांसा और अन्त में उनकी सरस सूक्तियों का संग्रह दिया गया है। मूल्य २।)

तुलसी-सूक्ति-सुधा

(संपादक—श्री वियोगी हरि जी)

गोस्वामी तुलसीदास जी के समस्त ग्रन्थों की सूक्तियों का सार है। मूल्य ४)

अनुराग-वाटिका

(प्रणेता—श्री वियोगी हरि जी)

इस पुस्तिका में वियोगी हरि जी प्रणीत व्रजभाषा की कविताओं का संग्रह है। कविता के एक-एक शब्द अमूल्य रत्न है। मूल्य ।=)

भावना

(प्रणेता—श्री वियोगी हरि जी)

यह एक आध्यात्मिक गद्य-काव्य है। इसमें ५० गद्य-काव्य मुर्दे को जिलाने के लिये अमृत है। मूल्य ।।।)

तुलसी-चिकित्सा

(नवीन संस्करण)

तुलसी द्वारा अनेक रोगों से मुक्त होने के उपायों तथा औषधि का वर्णन किया गया है। पुस्तक मनुष्य मात्र के बड़े काम की है। मूल्य ।।।)

विनय-पत्रिका (सटीक)

(टिकाकार—श्री वियोगी हरि जी)

गोस्वामी तुलसीदास जी की सर्वश्रेष्ठ रचना यही विनय पत्रिका है। विनय के सदृश भक्ति ज्ञान का दूसरा कोई ग्रंथ नहीं है। इस टीका में शब्दार्थ, भावार्थ, विशेपार्थ प्रसङ्ग, भावार्थ के नीचे टिप्पणी में अन्तर कथायें, अलंकार शंका समाधान, पद च्छेद आदि सब ही कुछ दिये गये हैं। कागज बहुत तेज होते हुये भी इस हरितोषिणी टीका का... मूल्य ६)

This book is senctioned as a reference book for Hindi Teachers in High Schools of C. P. & Berar.

Vide order No. 6801 Dated 28-9-26.

विहारी-सतसई, सटीक

(टीका०—स्व० ला० भगवानदीन जी)

हिन्दी-संसार में शृंगार रस की इसके जोड़ की कोई भी दूसरी पुस्तक नहीं है। इसमें विहारी के प्रत्येक दोहे के नीचे उसके शब्दार्थ, भावार्थ, विशेपार्थ, वचननिरूपण, अंलकार आदि सभी ज्ञातव्य बातों का समावेश किया गया है। परिवर्द्धित संशोधित सचित्र संस्करण का सू० ३।)

287

This book is sanctioned as a reference book for Hindi Teachers in Hindi Schools of Central Province and Berar.

Vide order No. 6801, Dated 28-6-26.

हेरानङ्कितपुंप्वेपुरणोदाहरणादिना।
शिथिलीकृतसंधा नः संधानविर्पये मतिः॥ १२॥
दत्तां सुबन्धुरस्माकं पञ्चानां ग्रामपञ्चकम्।
भोगमात्रं फलं राज्ञामपि क्लेशस्ततोऽधिकः॥ १३॥
का रतिर्भूरिभोग्यायां गणिकायामिव क्षितौ।
भाग्यहीनं पतिं त्यक्त्वा रज्यते भाग्यभाजि या॥ १४॥
श्रियं पुंष्यन्तु नित्यं मह्यान्धवास्ते[6] भुवां धवाः।
पञ्चानां कष्टतोऽस्माकं सन्तु ते सुखिताः शतम्॥ १५॥
अथ वक्तुं लसत्तृष्णे कृष्णे हर्षोज्ज्वले बले।
कोपानलस्फुलिङ्गाभवर्णः सात्यकिरुज्जगौ॥ १६॥
नीतिशास्त्रान्धपट्टेन नियन्त्रितदृशां भृशम्।
शूरः किरति गास्तापकृतो नालोकहेतुकाः॥ १७॥
तथापि ब्रूमहे नीतिलतावनगतः सुखी।
अस्फुरद्विक्रमः को न द्विपद्दावेन दह्यते॥ १८॥
सौस्थ्ये नीतिक्रमोऽप्यास्तामपमाने तु विक्रमः।
सुखं वेल्लत्कराग्रेण हतः स्यादुत्फणः फणी॥ १९॥
चारु निश्चेतनं दारु यज्ज्वलत्येव घर्षणैः।
अपमानेऽप्यनुद्युक्तान्वीक्ष्यापि स्नान्ति सात्त्विकाः॥ २०॥
न सत्त्वं नाभिमानश्च येषां तेषां द्विपद्भवे।
पराभवेऽपि स्वस्थानां नीतिरुत्तरमुत्तरम्॥ २१॥
नीतिश्चेद्वः प्रमाणं तत्कुलजः सहजो रिपुः।
स भवन्कृतकारातिरातिथ्यं क्रियते मृतैः॥ २२॥
विरुद्धान्सहसा हन्ति नीतिज्ञोऽपि गुरूनपि।
ज्वलन्तं शामयन्त्यङ्गे किमग्निं नाग्निहोत्रिणः॥ २३॥

---

१. 'हरो' क. २. 'पुष्येपू' क. ३. 'पादतः' क-ख. ४. 'विधये' ग. ५. 'पुष्णन्तु' ग. ६. 'स्तेपु बान्धवाः' ग. ७. 'शिखी' ग. ८. 'सौख्ये' ख; 'सौम्ये' ग.

इति जानेऽघसंधाने न धीरपि विधीयते ।
तैर्भीमैकगदासाध्यैश्छलिभिर्वैरिभिः सह ॥ २४ ॥
एवं वाग्वृष्टिजीमूते सृञ्जयेऽथ विरामिणि ।
बभार भारतीं विष्णुर्मराल इव कोमलाम् ॥ २५ ॥
नीतिसारं नृपः स्माह शौर्यसारं च सृञ्जयः ।
क्व स्थानं मद्गिरां वच्मि यद्वौदासीन्यदोषभीः ॥ २६ ॥
रण्डा निर्विक्रमा नीतिरनीतिर्विक्रमोऽप्यसन् ।
कीर्तिं जनयते गौरीं मिथुनं नीतिविक्रमौ ॥ २७ ॥
धावन्क्रोधान्धकारेषु नीतिदीपिकया विना ।
स्खलित्वा क्ष्माभृति प्रौढे भज्यते विक्रमः क्वचित् ॥ २८ ॥
शौर्येण स्मेरिता नीतिः सूर्येणेव सरोजिनी ।
राजहंससमूहस्य वशीकरणकारणम् ॥ २९ ॥
तदस्ति हस्तगं शौर्यमिह नीतिः प्रयुज्यताम् ।
भजन्ते यदि संधानमन्धावनिपनन्दनाः ॥ ३० ॥
ईदृग्गिरि हरौ भूपपादपीठोपसेविनी ।
शोणदृक्कोणका रोषपदं द्रुपदजावदत् ॥ ३१ ॥
नीतिः पततु वो मूर्ध्नि क्षयं व्रजतु वो मतिः ।
पातालं यातु वो मन्त्रः शास्त्रं चैतत्प्रलीयताम् ॥ ३२ ॥
तदा सदसि मां वीक्ष्य तैः कृष्टकचवाससम् ।
प्रलीनं चेद्बलं तत्किं स्फुटितं न ह्रियापि हृत् ॥ ३३ ॥
संधिं निर्मातु निर्मानः सह तैरहितैर्नृपः ।
अहं तु हन्तुमद्य स्वमुद्यतास्मि हुताशने ॥ ३४ ॥
इति वाचालपाञ्चाली निःश्वासानिलवीचिभिः ।
धगन्क्रोधानलो भीमो गाढमुज्ज्वालतां गतः ॥ ३५ ॥

---

१. 'जातेऽथ' ग. २. 'यद्यौ' ख. ३. क्ष्माभृति राजनि पर्वते च. ४. 'ततः' ग. ५. 'मुद्दलतां' ग.

कोपोद्यत्कालरुद्राग्निवाडवायितदृग्युगः ।
असन्नोष्ठं रदैर्भालं भ्रुवा वाचमुवाच सः ॥ ३६ ॥
कालकूटैर्व्यथाद्यापि तद्दत्तैर्बालकेलिषु ।
दहत्यद्यापि मद्देहं दहनो जतुगेहजः ॥ ३७ ॥
तैः कूटसारपाट्कारैर्निद्राद्यापि समेति न ।
क्लिश्यमानां परैः प्रेक्षे तथैवाद्यापि वल्लभाम् ॥ ३८ ॥
पिबामि रक्तमद्यापि न दुःशासनवक्षसः ।
तां नो सुयोधनस्योरुं गदयाद्यापि चूरये ॥ ३९ ॥
यावत्क्षत्त्रक्रियामन्दः संदधात्यसतां नृपः ।
क्षिपामि खण्डशः क्ष्मायां द्विपस्तावद्गदासखः ॥ ४० ॥
इति हस्ताहतक्षोणिचमत्कृतफणीश्वरः ।
भ्रमिध्वनद्गदाभीमो भीमो रोषाब्धिरुत्थितः ॥ ४१ ॥
द्विषदम्भोनिधिक्षोभसमर्थमथ सीरभृत् ।
अधारयदमुं दोर्भ्यां गोविन्द इव मन्दरम् ॥ ४२ ॥
असौ कुसुमयन्दन्तप्रभामधरपल्लवैः ।
बभाषे च सभाकर्णपीयूषाग्रयणं वचः ॥ ४३ ॥
भीम स्थाम्ना च नाम्ना च जयत्येव जगद्भवान् ।
कुलीनगुरुगीः किंतु लङ्घिता लाघवाय ते ॥ ४४ ॥
यथा तथापि नो जेया बलिनश्छलिनश्च ते ।
भेदस्तु क्रियते कोऽपि संधिच्छलबलैश्चरैः ॥ ४५ ॥
तुल्यः पितामहस्तुल्यो गुरुस्तुल्यो गुरोः सुतः ।
तेषां च भवतां चैते दधते यद्गुदासताम् ॥ ४६ ॥
अर्जुनेषुमरुद्धूतकर्णादितुषपङ्क्तयः ।
अमी तदा त्वदायत्तगदावत्कैव कौरवाः ॥ ४७ ॥
प्रमाणय गुरोर्वाणीं रुचिं च रचयात्मनः ।
तेऽपि त्वमिव दर्पिष्ठा न संधौ दधते धियम् ॥ ४८ ॥

१. 'च समुवाच' क-ख. २. 'सारि' ख. ३. 'प्रेक्ष्ये' क-ख.

इति सौरिवचःशान्तरुपि तस्थुपि मारुतौ।
वाचमाचष्ट शौण्डीर्यशमोदामर्जुमर्जुनः ॥ ४९ ॥

संघट्यन्ते रणोद्धट्टप्रबलानि बलानि च।
नियुज्यते यथार्थोक्तिपूतो दूतश्च वैरिषु ॥ ५० ॥

चेन्न संदधते मूढधियो वध्यास्तदाशु ते।
अपातितो न तोषाय मुख्यः सोऽपि चलो रदः ॥ ५१ ॥

सेवन्ते यदि तु ज्येष्ठमेवं ते जीवितानि नः।
सेवमानो मुखद्वारं श्वासो मुक्तोऽपि गृह्यते ॥ ५२ ॥

कार्ये महदिहादीर्घसूत्रिता सूत्रिता वरम्।
राहुः पूर्णिमपूर्णाङ्गं जयतीन्दुं जडक्रियम् ॥ ५३ ॥

श्रुतः स्मितमुखैर्भूपद्रौपदीभीमयादवैः।
यमाभ्यामपि मन्त्रोऽयमेवातिप्रस्तुतः स्तुतः ॥ ५४ ॥

अथारिषु पृथापुत्रैर्द्रुपदस्य पुरोहितः।
संधेर्वा युद्धबुद्धेर्वा स्थैर्याय विनियोजितः ॥ ५५ ॥

निश्चित्य कृत्यमित्यात्मपुरं मुररिपौ गते।
अमी मिलन्नमी पार्थां नृपसार्थान्रणार्थिनः ॥ ५६ ॥

रिपुद्विरदपञ्चत्वे पञ्चास्यः पञ्चभिः सुतैः।
पञ्चावरीतुं जामातॄन्पञ्चालपतिराययौ ॥ ५७ ॥

विराटद्रुपदोर्वीशाक्षौहिणीद्वयसंगमम्।
प्राप्तस्य सात्यकेरक्षौहिणी निन्ये त्रिवेणिताम् ॥ ५८ ॥

पाण्डवानीयतुर्धृष्टकेतुश्चेदिधराधवः।
सहदेवो जरासन्धसूनुश्चाक्षौहिणीपतिः ॥ ५९ ॥

माहिष्मतीपतिर्नीलो भ्रातरः पञ्च कैकयाः।
वार्द्धक्षेमिकुन्तिभोजौ श्रेणिमाञ्शिबिपौरवौ ॥ ६० ॥

१. 'सूत्र्यतां परम्' ग.

एते चान्ये च नानाद्रिविषयक्षोणिनायकाः ।
ैसंदभ्य विदधुः सप्ताक्षौहिणीशं युधिष्ठिरम् ॥ ६१ ॥

(युग्मम्)

समं जग्मतुराह्वातुं हरिं दुर्योधनार्जुनौ ।
पश्यतः स स्वपन्तं तमन्तरन्तःपुरं च तौ ॥ ६२ ॥
कौरवस्तस्य शीर्षान्ते पादान्ते फाल्गुनः स्थितः ।
ततः श्रीपतिना प्रेक्षि प्रबुद्धेन पुरोऽर्जुनः ॥ ६३ ॥
पृष्ट्वा हर्षमनाः पार्थमनामयमथैक्षत ।
शय्योपधानलग्नांसं केशवः कौरवेश्वरम् ॥ ६४ ॥
संपराय सहायत्वमाभ्यामभ्यर्थितस्ततः ।
मुरारातिः परावृत्य कौरवप्रभुमभ्यधात् ॥ ६५ ॥
त्वं प्राप्तः प्रथमं पार्थश्चरमं नृप यद्यपि ।
तथापि वृणुते पूर्वदर्शनादयमेव माम् ॥ ६६ ॥
एकतो युद्धमुक्तोऽहमेकतोऽक्षौहिणी च मे ।
समाविमावुभौ भागौ ग्रहाणाक्षौहिणीमतः ॥ ६७ ॥
इत्युक्तः शौरिणा हृष्टोऽधिष्ठितां कृतवर्मणा ।
क्ष्मापतिः समादाय यादवाक्षौहिणीं ययौ ॥ ६८ ॥
सारथ्यतथ्यस्वीकारकारिणा हरिणा सह ।
जितानेव रिपूञ्ज्ञानन्पार्थोऽपि प्राप पार्थिवम् ॥ ६९ ॥
शल्यं पार्थेषु गच्छन्तमन्तर्गत्वा सुयोधनः ।
संतोष्य भक्तिभिर्दक्षः स्वपक्षत्वमयाचत ॥ ७० ॥
इत्यावेदयितुं मद्रनरेन्द्रोऽयमुपागतः ।
जगदे पार्थनाथेन यात यूयं यथेप्सितम् ॥ ७१ ॥
अस्माकं तु प्रियं कर्तुं कुरुपक्षाश्रयेऽपि वः ।
निन्दावचोभिः कर्णस्य कार्यस्तेजोवधो युधि ॥ ७२ ॥

---

१. 'संसज्य' ख; 'संभिद्य' इति क-पुस्तकशोधितपाठ एव वरम्, यथाश्रुतपाठस्य यथाभिप्रेतार्थावोधकत्वात्.

तथेत्ययं प्रतिज्ञाय प्रति दुर्योधनं ययौ ।
तमाजग्मुश्च मित्राणि क्षत्राणि कति नाभितः ॥ ७३ ॥
भगदत्तो जगद्दत्ताभयः सुरविभोः सुहृत् ।
अरिद्रुसिन्धुरः सिन्धुपृथ्वीनाथो जयद्रथः ॥ ७४ ॥
अवन्तीशोऽनुविन्दाग्रजन्मा विन्दोऽस्त्रकोविदः ।
द्वेषिक्ष्मापमनःशल्यं शल्यो मद्रमहीपतिः ॥ ७५ ॥
कृतवर्मा वृष्णिवरः काम्बोजेशः[1] सुदक्षिणः ।
भूरिश्रवाः सौमदत्तिः शलादिभ्रातृभिर्युतः ॥ ७६ ॥
एते प्रत्येकमक्षौहिण्यधिपाः समुपाययुः ।
अक्षौहिण्यश्चतस्रोऽन्यैरिलानाथैः किलामिलन् ॥ ७७ ॥
अक्षौहिणीभिरित्येकादशभिः शुशुभे नृपः ।
पातुं स्वदेशं जेतुं च दशाशा इव सोद्यमः ॥ ७८ ॥
धृतराष्ट्रे सभाभाजि राजराजि विराजिनि ।
स युक्तमुक्तवान्पार्थप्रहितोऽथ पुरोहितः ॥ ७९ ॥
वंश्यवर्गे यथायुक्तप्रणामानामयोक्तिभाक् ।
वक्ति पाण्डवराजन्यः सौजन्यविशदं[2] वचः ॥ ८० ॥
धन्योऽसि बन्धुभिस्तुङ्गमङ्गीकृत्य धराभरम् ।
कृतोऽस्मि सुकृतोत्कण्ठी तीर्थयात्रोत्सवेन यः ॥ ८१ ॥
द्यूतोपदिष्टा गमयामासिरे वासरा मया ।
इदानीं दीयतां युक्तो भागः सागरवाससः ॥ ८२ ॥
जानामि नामितरिपुर्विपुलं विपुलातलम् ।
शतेन च चतुर्भिश्च बन्धुभिर्बन्धुरं भजे ॥ ८३ ॥
स्वयमेकेन केनापि भूमिर्भोक्तुं न शक्यते ।
सहते सत्सु कुल्येषु कोऽन्यं तद्भागभाजिनम्[3] ॥ ८४ ॥

---

१. 'शस्तु दक्षिणः' क. २. 'स्वाजन्यशिवदं' क; 'स्वाजन्यं विशदं' ग. ३. 'भोगिनम्' ग.

इति हृद्भिः सुहृद्भिश्च विचार्य सुकृतोचितम् ।
कृत्यं कृत्यगुरोर्विश्वानन्दि संदिश्यतां मयि ॥ ८५ ॥
इत्युक्तस्वेशसंदेश[1]भङ्गिरिङ्गितवित्तमः ।
सर्वेषु स्वान्तबोधाय पुरोधाश्चक्षुरक्षिपत् ॥ ८६ ॥
जनिकृत्प्रकृतिः सर्वः स्यादिति स्पष्टतां नयन् ।
भेजे शुभ्रतरङ्गाभामथ गङ्गासुतो गिरम् ॥ ८७ ॥
दिष्ट्या बाहु[2]बलोदस्तप्रत्यूहव्यूहवीचयः ।
विपन्नीरनिधेस्तीरमीयुस्ते वीरखेचराः ॥ ८८ ॥
[3]ऐन्द्रिदोर्वशवीराणां दिष्ट्या तेषां शमार्थिता ।
दिष्ट्या प्रविष्टास्तत्कोपदहनं न महीभुजः ॥ ८९ ॥
इदं गदति गाङ्गेये भ्रूभङ्गाभोगभीमदृक् ।
तापनिस्तापनिर्बन्धविधुरां व्याहरद्गिरम् ॥ ९० ॥
रणत्रस्तहृदो दैन्यप्रार्थितोर्वीलवानपि ।
भीष्म भीष्मानिवाख्यासि कस्मादस्मासु पाण्डवान् ॥ ९१ ॥
सन्त्येभ्यो वीरकोटीरा गुणकोटीभिरुत्तराः ।
तत्किं न पलितापीड व्री[4]डसे पाण्डवस्तवैः ॥ ९२ ॥
यद्वा सुतेष्वशक्तो यः स पितॄणां प्रियो भवेत् ।
निन्दां करोषि कुरुषु स्तुतिं पाण्डुसुतेषु यत् ॥ ९३ ॥
अथावदन्नदीसूनुः स्मितैः कुसुमितं वचः ।
पार्थस्तुतिषु राधेय बाधेयमिति किं तव ॥ ९४ ॥
गणयन्ति तृणं प्राणान्ये प्रवीरा रणाङ्गणे ।
चण्डैरुड्डापयन्ते तान्पाण्डवाः काण्डवायुभिः ॥ ९५ ॥
निरीक्ष्य गोग्रहे घोषविग्रहे च बलं तव ।
नेदानीं वेद्मि दैत्येन यदि ते दधते भयम् ॥ ९६ ॥

१. 'भङ्गीरङ्कितविक्रमः' क. २. 'बलोदग्रध्वस्तप्रत्यूहवीचयः' ख. ३. 'ऐन्द्रेर्दो' ग.
४. 'व्रीडमानोपि तरस्तवैः' ख.

इत्युक्तिभासुरे भीष्मे सान्तर्हासे सभाजने।
सद्यः कर्णे विवर्णे च वाचमूचे विचित्रभूः॥ ९७॥
हितमाहितचिन्तानां निखिलानामिलाभृताम्।
भीष्मो यदाह वंशैकदाहनीरं हि तद्वचः॥ ९८॥
जगदुद्धारसंहारसत्ये सत्यपि तेजसि।
स्पृहयन्ति श्रिये कुल्यनिग्रहं विग्रहं न ये॥ ९९॥
तेऽतिमन्थोल्लसत्कोपा न क्रियन्ते पृथाभुवः।
उद्यद्गरा इव क्षीरसागरा लोकलुप्तये॥ १००॥
तद्यातु संजयस्तत्र प्रसादयतु पाण्डवान्।
प्रसादप्रकृतीनिन्दुकरानिव घनात्ययः॥ १०१॥
इत्युक्त्वा सभ्यचेतांसि रञ्जयन्संजयं नृपः।
पार्थेषु संधये प्रैषीत्तं पुरोगपुरोहितम्॥ १०२॥
उपप्लव्यपुरे गत्वा मित्रमन्त्रिवृतं नृपम्।
ननाम संजयो नामप्रथनेन पृथासुतम्॥ १०३॥
पृष्टः कुलस्य कुशलं वाचिकं च स भूभुजा।
गिरां गतिषु पीयूषं खञ्जयन्संजयो जगौ॥ १०४॥
यद्भाति त्वादृशैर्धर्मोज्जागरं गुणसागरैः।
भूप संभाव्यतां कस्मात्तस्मिन्न कुशलं कुले॥ १०५॥
इदं तु मन्तुसंतानमन्दनन्दनदुःखितः।
संदिदेश त्वयि श्रीमानग्रजः पाण्डुभूभुजः॥ १०६॥
धर्ममर्मविदो वन्द्या भवभाजां भवादृशाः।
न ये कृतान्यक्षोभेण लक्ष्मीलोभेन लङ्घिताः॥ १०७॥
भवान्भवानुकारी न याति कस्य नमस्यताम्।
अभञ्जि वनभाजोऽपि यस्यैश्वर्यं न केनचित्॥ १०८॥
धूलिस्थामस्थिरां भूमिमिच्छन्बन्धुवधोद्यतः।
सुधांशुशुद्धया कीर्त्या को न मुच्येत नित्यया॥ १०९॥

---

१. 'प्रथमेन' क-ख.

सुकृतामृतकल्लोलसंतानस्नानमालिनः ।
नेच्छन्ति दूषितां रक्तैः शुचयो विजयश्रियम् ॥ ११० ॥
सन्तो भजन्ति संतोषं सुलभं विश्ववैभवम् ।
वाञ्छन्ति भूलवैश्वर्यं जडास्तु प्राणसंशयात् ॥ १११ ॥
न कुलीनसमं कुल्यैः श्रिये नाश्रीयते रणः ।
बुद्धिं युद्धाय कः कुर्याद्भाग्यायत्तासु भूमिषु ॥ ११२ ॥
इत्युदित्वात्तमौनेऽस्मिन्रसनावल्लिमञ्जरीम् ।
निनाय भारतीं भूपः संसत्कर्णावतंसताम् ॥ ११३ ॥
कदा कलहवार्तापि धार्तराष्ट्रैः कृता मया ।
यदित्थमभ्यर्थयते मां मुहुः शान्तये पिता ॥ ११४ ॥
संगरस्य गिरामस्ति प्रस्तावोऽपि न संप्रति ।
यतो मे पूर्ववाग्बद्धः पिता दातैव मेदिनीम् ॥ ११५ ॥
न चेद्दाता भुवं वृद्धो वत्सवत्सलताजितः ।
तत्कार्येऽस्मिन्प्रमाणं नः पुरातनपुमानयम्[1] ॥ ११६ ॥
ततो मतिलतापुष्पैः सभैकहृदयंगमम् ।
वितेने विमलैर्वर्णैर्मालिकां वनमालिकः ॥ ११७ ॥
ददते यदि ते भूमिभागमागःशतानि तत् ।
मत्सखीचिकुराकर्षमुख्यान्यपि सहामहे ॥ ११८ ॥
इन्द्रप्रस्थं यवप्रस्थं माकन्दीं वारणावतम् ।
किंचिच्च पञ्चमं पञ्चपुरीयं दीयतामिति ॥ ११९ ॥
इदमप्यददानेषु तेषु कृत्यविधौ पुनः ।
मन्त्रः प्रमाणं सामीरिसौनासीरिगदास्त्रयोः ॥ १२० ॥
इति कृष्णोक्तिमाकर्ण्य कौन्तेयानां च वाचिकम् ।
मनोऽपि रथवेगेन खञ्जयन्संजयो ययौ ॥ १२१ ॥
कथ्यं स्थिरेषु भूपेषु स्वरूपं सदसि त्वया ।
इत्युक्त्वा बुद्धिदक्सायमायातं विससर्ज तम् ॥ १२२ ॥

१. पुराणपुरुषो विष्णुः.

ततो विचिन्त्य पार्थानां धर्मं संग्रामधाम च ।
आर्तोऽम्बिकासुतस्तत्त्वविदुरं विदुरं जगौ ॥ १२३ ॥
यो नयी स जयीत्यत्र धर्मसूनुरुदाहृतिः ।
व्यावृत्त्युदाहृतिः किं तु भविष्यति सुतो मम ॥ १२४ ॥
किं करोमि क्व गच्छामि वत्सो मे दुर्नयाश्रयः ।
इदं तु व्यसनं [1]कुल्यमाकुल्यकृत [2]मन्मनः ॥ १२५ ॥
इति व्यथावशीभूतं भूपं बोधयितुं सुधीः ।
गिरास्यं विदुरो निन्ये [3]दशामामृत(?)कुण्डताम् ॥ १२६ ॥
मा विषादविषान्मोहं व्रज धैर्यं भज प्रभो ।
ते हि धीरा धरायां ये व्यसनेभ्यो न बिभ्यति ॥ १२७ ॥
सत्त्ववन्तो हि नात्मानं हापयन्ति विपद्गतम् ।
उद्ग्रीवा इव धावन्ति पक्षच्छेदेऽपि वाजिनः ॥ १२८ ॥
ज्ञानीव तेजस्तपसोर्यस्तुल्यः संपदापदोः ।
तमर्दयतु कामानां मुग्धा धीः कर्मणामपि ॥ १२९ ॥
यः संपदापदोर्भेदं न वेद स्वान्ययोरिव ।
स सेव्यः स महातीर्थं स स्तुत्यः स तपःशुचिः ॥ १३० ॥
प्रीयतां व्यथ्यतां वा स्वैः संपदा[4]र्पैत्क्रमैः स किम् ।
पश्यत्यात्मानमिव यः संपदापन्मयं जगत् ॥ १३१ ॥
ते शूरा व्यसने दूरादायान्ति सति विद्विषि ।
हसन्तो हर्षसंलीनाः संमुखीना भवन्ति ये ॥ १३२ ॥
[5]अये त एव विद्वांसो ये हर्षाद्वैतवादिनः ।
व्यसनेन विजीयन्ते न दुःखाद्वैतवादिना ॥ १३३ ॥
स धीमान्स विविक्तात्मा प्राक्पुण्यायव्ययोद्यताम् ।
संपदं विपदं [6]वेत्ति विपदं संपदं च यः ॥ १३४ ॥

---

१. 'कुल्यं व्याकुल्य' ग. २. 'मात्मनः' ग. ३. 'दशाममृत' ग. ४. 'पत्कणैः' ख; 'मत्क्रणैः' ग. ५. 'अप्येत' ग. ६. 'चेति' ख.

किं चात्मायं न कस्यापि संबन्धी नास्य किं चन।
वृथा ममायमस्याहमित्यतत्त्वविदां मतिः॥ १३५॥
राजन्नात्मानमात्मीयमेवं त्वं विद्धि बुद्धितः।
पाण्डुपुत्रेण मत्पुत्रो जेतव्य इति मा मुहः॥ १३६॥
इत्युक्त्वा विदुरेणान्तर्ध्यानादानीय दर्शितः।
राज्ञे सनत्सुजातीयमुनिराध्यात्ममादिशत्॥ १३७॥
तदुक्ताध्यात्मवाक्पूरदूरितान्तर्व्यथानलः।
स तमां गमयामास वसुधावासवः सुधीः॥ १३८॥
अथाखिलभूपतौ प्रातः सर्वैरुर्वीधवैर्वृते।
यथोक्तं धार्मिकृष्णोक्तं सभायां संजयोऽभ्यधात्॥ १३९॥
तत्र दुर्योधने राजन्यभिमान इवाङ्गिनि।
पृथाभुवां च संदेशान्संदिदेश पृथक्पृथक्॥ १४०॥
वक्ति त्वां धर्मसूः प्रीतो गृहीते भूभरे त्वया।
वयं तीर्थेषु विभ्रान्तास्त्वमिव त्वं प्रियोऽसि नः॥ १४१॥
जातः खेदो यदि भ्रातश्चिरकालेन कोऽपि ते।
तन्मुञ्च तं भरं पञ्च तद्ग्रहप्रगुणा वयम्॥ १४२॥
ऊचे भीमो न चेद्भारं मोक्तुं शक्तोऽसि तं स्वयम्।
तदादिश भृशं वाहुबलादुत्तारयामि ते॥ १४३॥
ब्रूतेऽर्जुनः स्पृहाद्यापि भूभारं धर्तुमस्ति चेत्।
तद्विश्रामधियाहं ते कर्णान्ते स्थातुमीश्वरः॥ १४४॥
अतिपूरयितुं कर्णाविवं तद्वचनोच्चयैः।
मूर्धानमाधुनोद्धुन्याः सूनुर्धर्मसुतं स्तुवन्॥ १४५॥
आचष्ट धृतराष्ट्रं च वचनैः कोपकल्मषैः।
कटाक्षवीक्षिताशेषधराधीशो धुनीसुतः॥ १४६॥
शक्तिं धृतापमाने त्वल्लज्जयासज्जयन्न ते।
न तु निर्व्रीड पीडा तेऽभूत्तेषु वनयायिषु॥ १४७॥

१. 'चात्मनो' ग. २. 'न्ताः स्वमिव' क-ख. ३. 'वय' ख-ग.

मुञ्चत्यद्यापि मर्यादां न चेत्त्वद्बहुमानतः ।
यस्त्वं स पाण्डुर्यः पाण्डुः स त्वं तेषां सदा हृदि ॥ १४८ ॥
अद्यापि नीतिमद्भिस्तैः सार्धं संधिः खलूचितः ।
जीयन्ते केन ते पञ्चेन्द्रियाणीव जयश्रियः ॥ १४९ ॥
वध्यमाना गलन्माना भीमेन तव सूनवः ।
रक्षिष्यन्ते क्व कर्णाद्यैर्जयिज्यानिलतूलकैः ॥ १५० ॥
इति विरचितवाचं भीष्ममाचष्ट कर्णो
रणभुवि कुरुवीरा रक्षणीयास्त्वयामी ।
त्वयि तु जयिशरालीतल्पसुप्ते तनोमि
प्रधनमहमितीर्ष्यातापितश्चापमौज्झत् ॥ १५१ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि सैन्यसंवर्गणो[1] नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अप्रमेयमहिमा हिमाचलश्रीः पराशरसुतः श्रियेऽस्तु नः ।
यस्य विश्ववलयैकपावनी स्वर्धुनीव विससार भारती ॥ १ ॥
संधिबन्धविधयेऽथ धार्मिणा धार्मिकेण दधता दयाधिपम् ।
मुग्धबुद्धिविधुरेषु बन्धुषु प्रैषि बोधमधुरो मधो रिपुः ॥ २ ॥
षट्सहस्रसुभटीं सहायुतां सादिनो दश महारथान्वहन् ।
केशवो निशि वृकस्थले पुरे तस्थिवान्कुरुपुरीमथासदत् ॥ ३ ॥
पुण्यवानहमहं महानिति ध्यायता विदुरभोजि तद्दिने ।
इन्दिरापतिरुदारभक्तिधीः सुन्दरेण विदुरेण मन्दिरे ॥ ४ ॥
भक्तितुष्टमनसो हरेर्वरान्यच्छतोऽथ विदुरो मुदावदत् ।
अस्तु मे त्वयि रतिः सुताकुलं भोज्यमप्यतिथिसंकुलं कुलम् ॥ ५ ॥
संभ्रमादभिमुखोत्थितैः स्मितैः पूजितः सुरसरित्सुतादिभिः ।
आससाद तदयं गदाग्रभूरम्बिकासुतविकासितं सदः ॥ ६ ॥

---

१. 'संवर्णनो' ख-ग.

विक्रमैर्निरुपमान्निरूपयन्भूपकुञ्जरचयानवज्ञया ।
सानुसिंह इव सिंहविष्टरं विष्टपप्रभुरभूषयत्ततः ॥ ७ ॥
माधवः सह महामहीधवैः संहतैरवहितेऽम्बिकासुते ।
पाण्डवीयकमुवाच वाचिकं वाचि कंचिदमृतद्रवं किरन् ॥ ८ ॥
के न पूर्वमभवन्भुवो धवा मेदिनी कमपि नेयमन्वगात् ।
व्रीडमप्यवृत नाग्रभर्तरि भ्रंशभाजि दधती नवं नवम् ॥ ९ ॥
नतया कति पतित्वधारिणो मारिता बत परेषु सक्तया ।
रागिणो गुणनिधीन्यदृच्छया जीवतोऽपि कति नेयमत्यगात् ॥ १० ॥
एतदर्थमपि यः कदर्थयत्यर्थवादकणधी रिपूनपि ।
श्लाघ्यते न खलु सोऽपि यः पुनः कूल्यमस्यति नमस्य एव सः ॥११॥
वैभवेऽपि भुवनस्य भोग्यतामेति तल्पमितमेव भूतलम् ।
श्रीभरेऽपि सति भोग्यतोऽधिकं स्वस्य किंचिदपि नोपकारकम् ॥१२॥
वैभवैर्भवति भोगतोऽधिकं संमदो यदि ममत्वमात्रतः ।
क्ष्मा ममेयमखिलाप्यदो वदन्प्रीयते न तदकिंचनोऽपि किम् ॥ १३ ॥
मन्मुखादिति तपःसुतो नृपस्त्वां प्रणम्य परिरभ्य बान्धवान् ।
भोगमात्रफलमात्मपञ्चमो ग्रामपञ्चकमयाचत स्वयम् ॥ १४ ॥
तद्धुनीवनविलासमागरे रुद्धमस्ति न कियद्धरातलम् ।
भूलवोऽयमपि तद्विसृज्यतां मुच्यतां सह कुलेन विग्रहः ॥ १५ ॥
विग्रहः सह कुलेन नोचितो यात्यरातिकुलकल्पपादपः ।
कश्चिरं रणभरेण सिंहयोः प्रीतिमेति न वने वनेचरः ॥ १६ ॥
गोत्रजः सहजशत्रुरित्यसौ नीतिरस्तु धनलोभदुर्धियाम् ।
वृद्धतुल्यलघुवृत्तं जगद्धीधनस्य पितृमित्रपुत्रवत् ॥ १७ ॥
धारयन्ति धनलुब्धचेतसां बन्धवोऽपि निभृतं विरोधिताम् ।
त्यक्तलोभमधुरस्य धीमतो बन्धुतां स्पृशति विश्वमप्यदः ॥ १८ ॥

---

१. 'कुत्सया' ख. २. इतोऽग्रे 'त्रिभिर्विशेषकम्' इत्यधिकं ख. ३. 'भोज्यतो' क-ख. ४. 'न' ख-ग. ५. 'वृद्धिकुल्य' ग.

देहिनामहह लोभतः परः कश्चिदस्ति न परो भुवस्तले ।
आगमय्य निजपक्षतां क्षणाद्यो विपक्षयति बान्धवानपि ॥ १९ ॥
तद्वयं क्षितिभृतो भुजाभृतामालिभिः परिवृता इति स्मयात् ।
लोभतोऽवनिलवस्य विग्रहे माग्रहोऽस्तु जयसंशये निजैः ॥ २० ॥
व्योममार्गभृदनेकमार्गणेष्वेकमार्गणवशं विरोधिषु ।
एकमेव गणयन्ति को विदा भूरिभिर्वृतमपि स्वमाहवे ॥ २१ ॥
नैकमप्यरिमनन्तपत्तयोऽप्याहवेऽवगणयन्ति धीधनाः ।
सत्सु तारकगणेषु राहुणा ग्रस्यते किमु न तारकाधिपः ॥ २२ ॥
आधिपत्यमपि न स्थिरं भुवः सुस्थिरं च यदि जीवितावधि ।
जीवितं च[1] रणकारिणां नृणां चापमुक्तशरतुल्यचापलम् ॥ २३ ॥
तन्मृधाय बत मा विधा धियं बन्धुभिः सममिला विलस्यताम् ।
धाम्नि भोज्यसमये समागतान्भोजयन्ति कृतिनो रिपूनपि ॥ २४ ॥
बन्धुवर्गमवधूय निष्ठुरो यो बलिं गिलति भूतलेऽन्धधीः ।
नित्यमुद्धुरशिरोधरैर्मदादेकदृग्भिरपि स प्रहस्यते ॥ २५ ॥
हस्यमानवचसः पदे पदे बालिशैरपि पराङ्मुखश्रियः ।
क्ष्मामटन्ति निजपक्षविद्विषः पण्डिता[2] इव न पण्डिता नृपाः ॥ २६ ॥
यः स्वबान्धवगणस्य पृष्ठगो भोगकर्मणि रणोत्सवेऽग्रगः ।
तं वियोगलवकातरा धरा सेवते सुचरितं पतिव्रता ॥ २७ ॥
यो धुनाति निजबन्धुतां निजस्तस्य कोऽस्तु पर एव यः परः ।
क्वापि यान्त्वमलपक्षिणो जले शैवलं शिति सहैव शुष्यति ॥ २८ ॥
ये तु बन्धुपरिरम्भसंभवप्रीतयो धनलवात्तसंमदाः ।
ते हतेन्दुरुवयो[3] वयोमणीद्योतिनोऽतिमलिना घना इव ॥ २९ ॥
बन्धुनातिकटुनापि संगमः संमदं सृजति यं न तं सुधा ।
यत्सुधाकरकरेषु सत्सु न प्रीयतेऽस्तभृति भास्करेऽम्बुजम् ॥ ३० ॥
तेन बन्धुषु निजेषु संधये ढौक्यतां किमपि पञ्चकं पुराम् ।
सर्वथापि विषयेऽत्र वो हिते सोऽहमप्युपरुणध्मि मध्यमः ॥ ३१ ॥

१. 'तु' ख-ग. २. 'खण्डिता' ग. ३. 'रुचयो' क.

प्राक्चरित्रनिचयैर्निबोधितो नारदादिभिरपि द्रुतागतैः ।
ऊनितानेन हरिं प्रति क्रुधारब्धबोधनिधनः सुयोधनः ॥ ३२ ॥
सौहृदेन जयिनश्च ब्रूहि किं दैत्यबन्धन दधासि संधये ।
तान्महाप्रहरणान्रणावनीसीम्नि सज्जय लसज्जयश्रियः ॥ ३३ ॥
याच्यतेऽवनिलवोऽद्य धीधनैरेभिरूढदृढगूढमत्सरैः ।
तत्र रोपितपदा हि मच्चमूदाहि सैन्यमतिमेलयन्ति ते ॥ ३४ ॥
अद्य बान्धवमिपान्द्विपः[2] कथं तान्महत्त्वमधिरोपये पुनः ।
मृत्युदानपरमङ्गसंगतं कः प्रवर्धयति रोगमात्मनः ॥ ३५ ॥
एवमालपति कौरवे रवेः साम्यमिन्दुमपि लोचनं[3] नयन् ।
भारतीमभजदुल्लसद्भुजः क्रोधनः क्रमकटुं त्रिविक्रमः ॥ ३६ ॥
ऐन्द्रिरेव परमः सुहृन्मम त्यज्यते स्वमपि यत्कृते मया ।
सान्द्रमैन्द्रमपि तस्य निष्फलं यस्य न स्फुरति तादृशः सुहृत् ॥ ३७ ॥
सङ्गतोऽङ्गसुहृदां सुधा मुधेत्यादिशन्ति हृदयालवः सदा ।
यं रसाद्रसयतां मनीषिणां न प्रियाधररसेऽपि हि स्पृहा ॥ ३८ ॥
नो सुहृत्परिचयात्परं क्वचित्किंचिदस्त्यमृतमित्यहं ब्रुवे ।
यन्निपानघटमानहृष्टयो दृष्टयो दधति निर्निमेषताम् ॥ ३९ ॥
इत्थमिन्द्रसुतसौहृदादहं किं करोमि न विना चटूक्तिभिः[4] ।
पूर्वकर्मवशगे शुभाशुभे चाटुकर्म कुरुते न कोविदः ॥ ४० ॥
युष्मदर्थमयमर्थितो मया संधिरस्तु यदि धीर्युधीप्सिता ।
भीमदोष्णि निहितैव तद्द्विषां कालरात्रिरिव सर्वदा गदा ॥ ४१ ॥
अस्तु पाण्डुतनुजन्मनां पुनः को विरोधिषु भवत्सु मत्सरः ।
मौलिदत्तचरणासु केसरी मक्षिकासु न कदापि कुप्यति ॥ ४२ ॥
कोऽभवत्परिभवाय पाण्डवैः सैनिकव्यतिकरः करिष्यते ।
वल्गदेणगणवर्गखर्वणे[5] सैन्यमानयति केसरी कियत् ॥ ४३ ॥

---

१. 'निति' क. २. 'मिपाद्विपः' ख. ३. 'नायनं' ख-ग. ४. 'त्वदुक्ति' ग. ५. 'चर्वणे' ख.

उत्तरार्थहृतमौलिचीवरो मौलिजालमहरन्दयाभरात् ।
कां चमूमरचयच्चमूभृतां गोग्रहे स विजयी जयाय वः ॥ ४४ ॥
पश्यतां निजभुजाभृतां कृपद्रोणतत्तनयकर्णभूभुजाम् ।
त्वां बलाद्दिवि हृतं व्यमोचयेत्फाल्गुने तदपि विस्मृतं तव ॥ ४५ ॥
यस्तु दुष्टजनपुष्टसंनिधिः साधुबन्धुवचनेषु रोषणः ।
स ध्रुवं त्वमिव दुश्चरित्रधीः क्रोधनेन विधिना कटाक्षितः ॥ ४६ ॥
यद्विदुः प्रकृतितो विपर्ययं मृत्युसीम्नि तदसत्यमेव ते ।
आ जनुःप्रकृति दुष्ट साधुतां नाधुनापि मृतिदृष्ट पद्यधाः ॥ ४७ ॥
ते त्वया समधिरोपिता पदं किं महत्तममवाप्तुमिच्छवः ।
ऊर्णनाभमुखलालया लतारोहधीः क इव काङ्क्षति ग्रहम् ॥ ४८ ॥
किं च नीचगति वारि तत्पतेः श्रीरपत्यमधिगम्य तां जडः ।
द्रागधो जिगमिषुर्महोन्नतेः क्वापि रोपयतु बान्धवान्पदे ॥ ४९ ॥
निर्मलोऽपि मलिनीभवज्जलैरुन्नतो भजति वैरितां निजे ।
धूमयोनिरिह धूमकेतनग्लानिदर्शितरसो निदर्शनम् ॥ ५० ॥
अप्रणाशितकुलं न शाम्यति स्वैः सह ध्रुवममर्षजं महः ।
वेणुयुग्मघनघट्टजः शिखी सर्वतोऽपि विपिनं दहत्यहो ॥ ५१ ॥
तन्मुधा दधति संधये धियं मादृशा इह भवादृशे मुहुः ।
अत्तु वः सकलमप्यदः कुलं भीमदोर्विटपिभोगिनी गदा ॥ ५२ ॥
इत्युदारतरभारतीभरे कैटभद्विषि तदा बभौ सभा ।
कोपतः कपिशदीधितिमृतिस्त्रीकटाक्षचयचुम्बितेव सा ॥ ५३ ॥
क्रूरकोपकपिशः परिज्वलन्कौरवप्रभुमुखप्रभाकरः ।
भ्रूपरिभ्रमणनिर्भरो बभौ क्षीबगाण्डिव इवाशुशुक्षिणिः ॥ ५४ ॥
ऊरुमाहत तथा सुयोधनः क्रोधनः करतलेन नादिना ।
तद्यशङ्कत यथा विभुः स्वयं भीमसेनगदयाथ भङ्गुराम् ॥ ५५ ॥
स्वौ भुजावधित कोपकण्टकत्रुट्यदङ्गदसमुच्छलन्मणी ।
दुःसहोष्मदहनस्फुलिङ्गकस्फूर्जिताविव सुयोधनानुजः ॥ ५६ ॥

१. 'हरद्दया' ख-ग. २. 'क्वापि रोपयतु' क-ग. ३. 'पदम्' ख.

…निवानननरः स्मरद्विपस्तं स्मरस्य पितरं पुरः स्मरन् ।
आद्धे किल दृशं भृशं कृपीयोनिरुल्बणकृपीटयोनिकाम् ॥ ५७ ॥
विस्फुलिङ्गपटलीं मुखान्मिथः कोपपिष्टरदराजितां क्षिपन् ।
द्रन्तुतो दहनवृष्टमङ्गलं संसदि व्यधित कर्णनन्दनः ॥ ५८ ॥
इत्यलोक्यत कुतूहलोल्लसल्लोचनेन दनुनन्दनद्विपा ।
रोपरूक्षरवसंभ्रमभ्रमद्भूरिभूरमणरासभा सभा ॥ ५९ ॥
स्वग्रहार्थमथ कौरवाग्रजं पाशपाणिमतिकोपिनं पुरः ।
प्रेक्ष्य सात्यकिनिवेदितं तदा दिव्यरूपमधित क्रुधा विभुः ॥ ६० ॥
नाभिभागगतपद्मभूविभाभारभासुरनभाः सभाचरैः ।
मस्तकोपगतकोपपावकज्वाल इत्यपमशङ्कि शङ्किभिः ॥ ६१ ॥
हृद्विहारिहरहारहारिणा भीषणः फणभृतां गणेन सः ।
बाहुदण्डनिवहानहो बहूकुर्वता क्षणवहूकृतानपि ॥ ६२ ॥
अत्रमुल्लसदभीशुभीषणं दोष्णि दोष्णि स दधौ नवं नवम् ।
मारिभिर्नवनवाभिरेकको हन्तुकाम इव वैरिणः क्षणात् ॥ ६३ ॥
क्रूरकौरवचमूविमूलनस्फीतदुःसहमहःप्लुतानि च ।
वृष्णिपार्थनिवहान्मुहुर्मुखादक्षिपत्सहचराशुशुक्षणीन् ॥ ६४ ॥
व्यात्तवक्रपटुकण्ठकन्दरस्पष्टदृष्टजठरत्रिविष्टपम् ।
तं निरीक्ष्य भयभीतचक्षुषः कौरवा विधुरमारवं व्यधुः ॥ ६५ ॥
द्रोणभीष्मविदुरर्षिसंजयैरेव हर्षिभिरसौ निरीक्षितः ।
द्रागमर्षशमनाय नाकिभिर्नाकनायकमुखैरिति स्तुतः ॥ ६६ ॥
उद्गतस्त्वदुदराद्विरञ्चनस्तत्स्तुता च वचसामधीश्वरी ।
तत्प्रसादलवकोविदाकृतिर्वेत्तु वास्तवमपि स्तवं क्व ते ॥ ६७ ॥
गर्भितत्रिभुवनोऽपि वा यथा नाथ संवससि नो मनोऽणुषु ।
त्वं प्रसीदसि तथैव चेद्वचो गोचरीभवसि तन्मुदा नुमः ॥ ६८ ॥

---

१. 'धलिकदृशं' ग. २ 'मुखाग्रतः' ख. ३. 'नुजं' क. ४. 'भालभाग' ख-ग. ५. 'ज्वालनयमशङ्कि' ख-ग. ६. 'नाकिभिः' ख. ७. 'कोविदा क्व ते वेत्तु' क; 'कोविदाः कृते विदा' ख. ८. 'स्तवं कुतः' क; 'स्तवः कुतः' ख.

रोचते परकृताप्यहो सतां न स्तुतिः स्वमिह नौति कः स्वयम् ।
शेमुषीं स्वमयविष्टपत्रयस्वस्तवार्थमिति नः प्रयच्छसि ॥ ६९ ॥
किं तव स्तवगिरा प्रसीद नः श्रीतडिज्जलदभक्तिवत्सल ।
मुञ्चतु क्रुधमिमां भवान्भवाभोगदुःखसुखतारतुन्दिलः ॥ ७० ॥
कौरवेष्वपकरोपि वाणदोःखण्डखण्डनकुठार किं रुषा ।
वर्ज्यसे युधि य एव भालदृग्दृष्टभाललिपिना पिनाकिना ॥ ७१ ॥
ज्वालयन्हुतभुगेकमालयं पत्तनस्य परितोऽपि भीतिदः ।
एपु कुप्यसि भृशं वयं भयं मन्महे हृदि महेश मा कुपः ॥ ७२ ॥
एवमाशु गमितः शमं सुरैर्वज्रभृत्प्रभृतिभिः सुभक्तिभिः ।
द्रोणभीष्मविदुरार्चितो ययौ संसदः स दनुसूनुसूदनः ॥ ७३ ॥
पृथामथामन्त्र्य हरिः पुरस्य वहिर्गतः प्रागुपहूय कर्णम् ।
तदग्रतस्तज्जनिकिंवदन्तीमुवाच दन्ती दनुजद्रुमाणाम् ॥ ७४ ॥
अथ स्वजन्मप्रथया पृथायाः कौमार्यसूनुर्निजगाद कष्टी ।
धिग्मां मयैवेदमकारि दुःखमजानता तेषु सहोदरेषु ॥ ७५ ॥
धिग्मां मया सापि तदा वधूटी दृष्टातिहृष्टेन कदर्थ्यमाना ।
धिग्मां मया तान्परिहृत्य वन्धून्वन्धूकृतास्तत्परिपन्थिनोऽपि ॥ ७६ ॥
इत्यनुसरणकश्मलवर्णं कर्णमर्णवशयोऽनुशयार्तम् ।
आन्तरत्रिजगतीगतगङ्गावीचिचारुभिरुवाच वचोभिः ॥ ७७ ॥
कर्ण मा स्वमपवर्णय वृत्तं वन्धुवर्गमधुनापि भज स्वम् ।
राज्यभाजमिह धर्मजमुख्यास्त्वां नमन्तु तव कोऽपि न मन्तुः ॥ ७८ ॥
अग्रजं विभुमवाप्य भवन्तं दुर्जयेषु खलु तेषु विपक्षैः ।
वीर जीवदखिलात्मतनूजा प्रीतिमेतु जननी तव कुन्ती ॥ ७९ ॥
परस्परोन्मूलनमूलसंधा वन्धान्निवर्ते त्वयि फाल्गुने च ।
अविग्रहं वीर सहस्रदृष्टेः सहस्रभासा सह मैत्र्यमस्तु ॥ ८० ॥
इति वदति रिपौ दितेः सुतानां गिरमधितोल्लसदङ्गमङ्गराजः ।
कथय कथमिवाश्रये सगर्भानहमधुना प्रधनावतारकाले ॥ ८१ ॥

१. 'एप' ख. २. 'स्रागु' क.

तैः सार्वभौम जयिभिर्विदधे विरोधं
मामेव यो मनसिकृत्य मृधैकधुर्यम् ।
आबालकालसुहृदं व्यसनोदयेऽद्य
तं मुञ्चतः स्फुटति मे हृदयं ह्रियैव ॥ ८२ ॥

दुर्योधनादपि युधिष्ठिरमभ्युपेत-
मद्यापि मां स्खलितसख्यमुदाहरन्तः ।
मां प्रीतिपूर्णमपि नीतिविदो विदन्तु
मित्रं कलत्रमिव विश्वसनस्य बाह्यम् ॥ ८३ ॥

बान्धवोऽपि विरुद्धाः स्युर्लक्ष्मीलेशस्य लोभतः ।
जगतोऽपि जयत्येको जीवितालम्बनं सुहृत् ॥ ८४ ॥

मुञ्चे दुर्योधनं चैतद्विश्वे मित्रपराङ्मुखे ।
हा कः कस्य मनःशल्यदुःखोद्धारं करिष्यति ॥ ८५ ॥

इति कृतगिरमङ्गाधीशमीशप्रशंसा-
शुचिरुचिरचरित्रं वीरमापृच्छ्य विष्णुः ।
द्रुततरगति गत्वा कारयामास धर्मा-
ङ्गजमसहनवर्गश्रीप्रहाणं प्रयाणम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि दुर्बोधदुर्योधनो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

धराभृतिद्वेपिहतिप्रतिष्ठितावतारसंभारसमुद्भवश्रमः ।
शमामृते विश्रमधीर्विवेश यः स पातु पाराशरविग्रहो हरिः ॥ १ ॥

कृती कुरुक्षेत्रगमाय विष्णुना स्वयं प्रयाणाय कृताभिषेचनः ।
परोपरोधादधिरूढवानथो रथं पृथाभूः पृथिवीपुरंदरः ॥ २ ॥

वृकोदराद्याः सहसा मनस्विनः सहोदरास्तं परिवव्रिरे नृपम् ।
बृहत्तिनो हस्तमिवाशुद्धरणच्छिदानिदानं रणपारदा रदाः ॥ ३ ॥

विराटपाण्ड्यद्रुपदादयो नृपास्तमन्वयुर्धन्वविराजिभिर्भुजैः।
विरोधवीरध्वजिनीवधक्रुधाधिरोपितभ्रूविकटैरिवोत्कटाः ॥ ४ ॥
निजां निजां कीर्तिमिव द्युवाहिनीजलैर्मिलन्तीं शिशुसोमकोमलाम्।
वितत्य केतुप्रचलाञ्चलच्छलाच्चतुर्बलाङ्गीं भुजशालिनोऽमिलन्॥ ५ ॥
शितिद्युतिः संमदभासुरैः सुरैः पुरश्चरोऽदर्शि सुदर्शनायुधः।
द्विषद्वधध्यानमयो महश्चयश्चमूसमूहस्य गतो नु पिण्डताम्॥ ६ ॥
तनोतु केनैष तुलां बलोच्चयः परौघदाहेन च गौरवेण च।
ययौ यदग्रेसरतां सवाडवोऽर्णवो लसच्चक्रमुकुन्दकैतवात्॥ ७ ॥
जिते प्रतापैरिव पृष्ठगे रवौ स्वकुल्यहर्षादिव संमुखे विधौ।
भयादिवाग्रत्यजि राहुयोगिनीयुगे गते दक्षिणवामपक्षयोः ॥ ८ ॥
अदक्षिणस्यां रथतोऽथ तत्त्वतस्तदोर्ध्वगं श्वासमवेक्ष्य विष्णुना।
अवादि शङ्खश्च सुमङ्गलोत्सवादचालि सूतेन रथश्च भूपतेः ॥ ९ ॥
तदा तु संपूजितहर्षितद्विजव्रजोक्तवेदत्रयनादवीचिभिः।
प्रतिध्वनत्स्यन्दनकन्दरोदरो दधौ यथार्थामभिधां त्रयीतनुः ॥ १० ॥
पटुः प्रयाणे पटहस्य निस्वनः प्रविश्य कर्णद्वितयेषु दोष्मताम्।
स निर्जगाम द्विगुणोदयः क्षणान्मुखैकमार्गे मदशब्दकैतवः ॥ ११ ॥
धृतेभकुम्भस्तनयुग्मविभ्रमा चमूर्भ्रमत्स्यन्दनचक्रकुण्डला।
चचाल भूपं परितोऽनुरागिणी प्रियेव पारिप्लववाजिलोचना ॥ १२ ॥
विलुप्तविश्वावयवा सुनागरैः स्थितैरुपप्लव्यपुराट्टपङ्क्तिषु।
नृपावलोकादनिमेषतां भृशं भजद्भिरभ्राजि नभश्चरैरिव ॥ १३ ॥
समुत्पतद्भिः स्खलितैर्महांसयोर्मुहुर्महासौधवधूकरोज्झितैः।
अराजि लाजैः सुकृतोज्ज्वले नृपे वियच्चरैरामरचामरैरिव ॥ १४ ॥
ययौ प्रतोलीपथसंकटाकुलः क्रमेण वप्रस्य बहिर्बलोच्चयः।
महासरःपूर इवातिपूरणक्षतस्य सेतोर्बहुबाह्यविस्तृतिः ॥ १५ ॥
पुरोऽपि पश्चादपि विस्तृताकृतिर्गताल्पतां गोपुरमध्यवर्त्मनि।
विनिःसरन्ती रिपुजीवितापहा चमूरियं शक्तिरिव व्यराजत ॥ १६ ॥

---

१. 'मन्वगु' ख-ग. २. 'तदात्वसंपू' ख-ग. ३ 'राजि' क.

शमीव तत्त्वं परमं तमुद्वहन्युधिष्ठिरं धर्ममयं चमूचयः ।
अखण्डयन्पुंस्तरुखण्डशाखिनां शिखाग्रमप्येष शनैः शनैर्ययौ ॥ १७ ॥
उदित्वरैर्वप्रगिरिप्रतोलिकागुहाशतेभ्यो गुरुवाहिनीगणैः ।
अपूरि दूरादपि पूरविस्तृतैः स भूरिभिर्भूविभुसैन्यसागरः ॥ १८ ॥
गतेऽक्षिमार्गान्नृपतावियं वियोगिनीव शून्यत्वमगा͡प किंचन ।
तदात्तवप्रावतरद्विलोककप्रजामिषश्रंसिशिरोंशुका पुरी ॥ १९ ॥
समुल्लङ्घे निगमः कियानिति प्रतिक्षणं ध्यानपरश्च भूभरः ।
विलोचने वक्रितकन्धरं पुरीं प्रति प्रतेने च शनैश्चचाल च ॥ २० ॥
मिथोऽपि बिम्बद्विगुणां रदद्वयीं मणिप्रणद्धां दधतो महोन्नताम् ।
सुरासुरैरक्षुभिते बलाम्बुधौ विलेसुरैरावतवन्मतङ्गजाः ॥ २१ ॥
विषाणितां गर्जिभिरद्रिभेदिनां बले चले तः त्रसुराशु दिग्गजाः ।
भुजङ्गराजैककर्कीलमौलिगस्ततो विलोलः क्षितितिगोलकोऽभवत् ॥ २२ ॥
अवाप्य सेकं करिणां मदोदकैर्मरुत्तरङ्गानपि कर्णवीजनैः ।
सुयोधनक्रूरचरित्रमूर्छिताचिराद्धरा किंचिदचाल यद्वपुः ॥ २३ ॥
मृतो मृतोऽसाविति भापुके जने गृहीतमात्मानम[illegible]ायुधः सुधीः ।
गजेन शुण्डाङ्गुलिपर्वचर्वणादमूमुचत्कोऽपि चमूचम[illegible]त्कृतः ॥ २४ ॥
समेत्य पश्चान्निभृतं धृतक्रुधा गजेन विस्तीर्णकरेण स[illegible]धृतान् ।
तदात्वकष्टच्छुरिकाग्रधारया विवर्ध्य बालान्द्रुतमच्छुट[illegible]परः ॥ २५ ॥
महाबलः कोऽपि करं करेणुना धृतं करेणात्मकरादमोच[illegible]यत् ।
स तेन गाढग्रहतो धृते करे वराक एवैककरः करोतु कि[illegible]म् ॥ २६ ॥
समेतमासन्नमिभं विभीः परः पुरो वलन्दक्षिणगात्रलीलया [illegible] ।
पटेन शुण्डां परिमृज्य संभ्रमन्नविभ्रमत्पेचकसीम्नि जाङ्घिकः[1] ॥ २७ ॥
न यावदुर्वी करिभारभङ्गुरा प्रयाति दर्वीकरमन्दिरोदरम् ।
खुरक्षतोद्भूतरजश्चया लघुं वितेनिरे तावदमूं चमूहयाः ॥ २८ ॥
स्थली पयोभिर्जलधिर्वसुंधरा भविष्यतीति त्रिदिवेऽप्यभूत्कथा ।
स्फुरत्तुरङ्गप्रकरक्रमाहतिक्षणोच्छलद्धूलिभरावलोकतः ॥ २९ ॥

---

१. 'प्रसार' ख. २. 'नविभ्रमनेककर्सीम्नि' ग.

हरिः परिस्पर्धिनि वर्धितोद्यमस्तुरंगमे धावति वेगदुर्धरः ।
अदृष्टमूर्ध्वं पुरुषं परः परो व्यलङ्घतापीडितमेव फालया ॥ ३० ॥
परो हरिः कूपमपह्नुतं तृणैरलङ्घ्यमुल्लङ्घ्य विशालफालया ।
व्यथां न लेभे कशयापि ताडितो हृदि स्तुवन्धैर्यगुणं तुरङ्गिणः ॥३१॥
उदञ्चितैकक्रमलीलया त्रिभिः पदैस्तथा कोऽपि हतो गतिं व्यधात् ।
यथाभवच्चेतसि चित्रकारिणामपि क्षणं चित्रकृतौ चमत्कृतिः ॥ ३२ ॥
समं मया धावथ यूयमित्यहो भृशं दृशः कौतुकिनां विलोकिनाम् ।
विलुप्य पश्चात्पदधूतधूलिभिर्हरिः परोऽधावत वातजित्वरः ॥ ३३ ॥
हरिर्निषिद्धोऽप्यपराश्वतर्जितस्त्वरामसुञ्चन्न हि यः स तस्थिवान् ।
प्रपातिनः[2] पादकरान्तरस्फुरत्पदस्य पीडां निजसादिनोऽदधत् ॥ ३४ ॥
विवर्धितस्पर्धमहो महोनिधी समं चलन्तौ त्वरया परौ हरी ।
पताकिनीलोलदृशो दृशोर्भृशं समानतामापतुरग्रतो गतौ ॥ ३५ ॥
जितेऽपि वेगादितरे तुरंगमे न कोऽपि तत्याज रयं स्वयं हयः ।
निजं तनुच्छायमवेक्ष्य च क्षितौ निशम्य पादध्वनितं च दुर्धरः ॥३६॥
हयाद्रिकुट्टालशतक्षतस्थलोच्छलद्रजः पूर्णनतेषु वर्त्मसु ।
अलब्धनेमिस्खलना मनागपि प्रसस्रुरश्रान्ततुरंगमं रथाः ॥ ३७ ॥
रथाङ्गरेखानिवहैर्महीं रथा विभूषयन्तो नवहारहारिभिः ।
दिशां दिशन्तस्तिलकानिव ध्वजाञ्चलैः किलातन्वत कामचारिताम् ३८
क्षुरप्रबाणेन विभिद्य दूरतः पतन्ति पक्कानि फलानि भूरुहाम् ।
अधोगतः कोऽपि रथाश्ववेगतो रथी करेणैव सहेलमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
परो रथं सारथिरन्यसारथेर्जिगाय संतर्ज्य धुरीणवाजिनः ।
जवेन योक्त्रे छुटितेऽपि धीधनोऽधिरुह्य वंशान्नितरामदुद्रुवत् ॥ ४० ॥
च्युतेऽपि चक्रे चिरमेकपक्षतस्तदक्षमुत्तार्य करेण धारयन् ।
मरुत्त्वरांह्रिस्त्वरयन्रथे हयाञ्जिगाय यन्तापरसारथिं परः ॥ ४१ ॥
महाबलः कश्चन सारथिः पथि स्थितेषु खिन्नेषु निजेषु वाजिषु ।
जवेन यान्तं प्रतिवादिनो रथं करेण धृत्वैव हठादतिष्ठिपत् ॥ ४२ ॥

---

१. 'अनष्ट' क. २. 'प्रतापिनः' ग; 'प्रयातिनः' क-ख.

परः सर्गारत्वरया समीरयन्हयान्नियन्ता जितवांश्च वाजिनः ।
ररक्ष चासन्नलता शिखाततेः पातिं चलत्प्राजनवेगलीलया ॥ ४३ ॥
चरिष्णुचक्रारगृहीतचीवरप्रपातिनः कुट्टतनोर्ध्वनिं प्रभोः ।
उदारचीत्कारभरैरकर्णयन्नबोधि कोऽप्यन्यजनेन सारथिः ॥ ४४ ॥
महारथौ कौचन कोपहुंकृतिप्रणादरौद्रौ रथसंकटे पथि ।
युवे घृताची चटुलौ चटूक्तिभिः प्रविश्य मध्यं प्रभुरप्यवारयत् ॥ ४५ ॥
पुरः प्रचेलुश्चतुरं तुरंगमत्वरापरिभ्रान्तपदाः पदातयः ।
रथा इवोच्चैर्भुजदण्डमण्डलीभवत्पताकायितखड्गवल्लयः ॥ ४६ ॥
समुत्पतन्तोऽधिकमुच्चकैः समुल्लसत्कृपाणद्युतिहृद्यपाणयः ।
बभुर्भटाः स्वप्रभुकीर्तिविस्तृतिप्रवृत्तये कृत्तविपल्लवा इव ॥ ४७ ॥
विचित्रचारीषु सवर्वरं स्फुरत्स्फुटस्वनाशून्यभिदोऽसिलेखया ।
मुहुर्नदन्तो मदविभ्रमादजीगणंस्तृणाभं त्रिजगत्पदातयः ॥ ४८ ॥
भयं दधानो हृदि विष्टपत्रयव्ययप्रगल्भोऽपि लुलायलाञ्छनः ।
रणे सहायी भवितुं भुजाभृतामसिच्छलो दक्षिणपाणिमग्रहीत् ॥ ४९ ॥
स्फरापदेशात्कलितैककुण्डलो विनीलवासाः कटिशस्त्रिकांशुभिः ।
अनन्ततां पत्तिचयो ययावसिच्छलेन कर्पन्यमुना समन्ततः ॥ ५० ॥
उदस्य कोऽप्याशु समं मुहुर्मुहुः करेण वामेन च दक्षिणेन च ।
स्फरं च खड्गं च दधद्विपर्ययान्महत्त्वमभ्यासकृतां कृती ललौ ॥ ५१ ॥
उपेत्य पश्चान्मृततातवृत्तिकः कृताद्भुतध्यानपरेण कौतुकात् ।
परेण बालः सहसापि तापितश्चलन्धृतासिर्न भटानतत्रपत् ॥ ५२ ॥
उदस्य कुन्तं दिवि कोऽपि लीलया सकौतुकैः सैन्यजनैर्विलोकितः ।
क्षितेः[1] समुत्पत्य रयेण पाणिना तमूर्ध्वमेव प्रसरन्तमग्रहीत् ॥ ५३ ॥
जनौघमाक्षिप्य पुरश्चरं भटः स्फुटं परिक्षिप्य रयेण कुन्तकम् ।
परेण निर्मुक्तमिवाग्रतो गतः करेऽग्रहीत्कश्चन वञ्चयन्मुखम् ॥ ५४ ॥
इति स्फुरत्कृत्स्नचमूसमुत्थितै रजोभिराच्छादितभानुभानुभिः ।
कृतप्रयाणे जयभाजि राजनि व्यराजदेकातपवारणं जगत् ॥ ५५ ॥

---

१. 'क्षमः' ख-ग.

अवाप्य दैन्यं खलु सैन्यभारतश्चिरान्निरस्ता फणिकूर्मसूकरैः ।
महीयसां मूर्ध्नि मही महीभृतां समारुरोह च्छलतो रजस्ततेः ॥ ५६ ॥
तटेषु खातेषु तुरङ्गरङ्गणैरुपर्युपेतेषु रजश्चयेषु च ।
स्फुटीभवन्मूलविवृद्धमौलयो गणा गिरीणां त्रिगुणोन्नता वभुः ॥ ५७ ॥
वलाभिपङ्कादधिकाधिकोत्थितै रजोभिरुच्चैर्दिवि सान्द्रतां गतैः ।
रवेरवष्टब्धखुरास्तुरंगमाश्चिरं महीचारसुखं सिषेविरे ॥ ५८ ॥
प्रपूरितानां परितो वलोद्धतै रजोभिरास्कन्धतलं महीरुहाम् ।
समुन्नतानामपि पाणिलीलया फलान्यगृह्णादपि वामनो जनः ॥ ५९ ॥
विधेः कृतं क्वापि न जायतेऽन्यथा तथा हि शून्यं गतयापि रेणुभिः ।
विभावरीवासररत्नगर्भया न किं भुवाभूयत रत्नगर्भया ॥ ६० ॥
इलावले पङ्किलतां प्रपेदुषि प्रभिन्नकुम्भीन्द्रमदाम्भसां भरैः ।
अधारयद्वृष्टिनिवृत्तनीरदप्रभां नभोऽन्तः प्रथमोत्थितं रजः ॥ ६१ ॥
नभःसरित्केतनभासुरे शिरःसुवर्णकुम्भायितभानुमण्डले ।
सुखं लसन्ती पृतनेह जङ्गमे नृपस्य धाम्नीव रजस्यराजत ॥ ६२ ॥
रथं नयन्[१]वर्त्मनि राजवाजिनं भुजिष्यमग्नस्थपुटं [२]शनैः शनैः ।
जगाद यन्ता कुतुकस्पृशा दृशा निरूपयन्तं नृपतिं पताकिनीम् ॥६३॥
अधीश पश्यात्र हयेऽनुपातिनी द्रुतं भिया वक्रितकन्धरा वधूः ।
व्यधाद्विलोलं नयनं तथा यथा स्थितो ह्रियेवायमभूत्समीपगः ॥ ६४ ॥
अयं मयस्यानुयतः स्वनं घनं निशम्य कोपाद्वलले मृगद्विपः ।
निरीक्ष्य तद्वर्ति वधूकुचद्वयं प्रतीभकुम्भभ्रमतो भियात्रसत् ॥ ६५ ॥
तरोस्तलेऽसौ खिदया निषेदिवान्नृपस्य वाचा प्रथमं समुत्थितः ।
तमप्यनालोच्य सखायमग्रतोऽत्रसन्निरीक्ष्यागतमुन्मदं गजम् ॥ ६६ ॥
न हत्यया हन्त कदापि गृह्यते करी परं पापशिखा निषादिनाम् ।
इति प्रलापेषु जनस्य कुम्भिना व्यमोचि नारीयमनेन [३]सादिना ॥ ६७ ॥
पुरो मुखस्य भ्रमयञ्शिखां तरोः प्रकोपयन्कोऽपि गजं कुतूहली ।
उदस्तहस्तं परिवञ्च्य यात्यसौ चतुःपदाभ्यन्तरवर्त्मना मुहुः ॥ ६८ ॥

---

१. 'वर्त्म विनीतवाजिनम्' ख-ग.　२. 'रथं पथि' ख.　३. 'सादिता' ग.

निरुह्य लक्ष्मीं त्वरया रथोच्चयं गतोऽग्रतोऽसीत्ययमुद्धुरो मदात् ।
पुरः करित्रासवलन्मयद्वयः सहाससां राविणमीक्षितो बलैः ॥ ६९ ॥
अवेक्ष्य मार्गं शकटातिसङ्कटं रथी पथीह स्थपुटे प्रयात्ययम् ।
परिस्फुरच्चक्रविलोलवल्लभा मुहुः परिष्वङ्गसुखाभिलापुकः ॥ ७० ॥
अयं दवीयःपदवीगतामिभीमिभभ्रमात्तूर्णमुपेत्य कोपनः ।
अमुं विनिश्चित्य ततः स्पृशत्यहो मुहुर्महेभस्ततहस्तलीलया ॥ ७१ ॥
अवाप्तजन्मा जननीवधादसौ ततः कृतोच्चैर्बहुभारवाहकः ।
शुना खराश्वौ निजपूर्वपक्षकौ निरीक्ष्य तुल्यध्वनि रौति वेसरः ॥ ७२ ॥
इति प्रसक्तिप्रसरार्द्रया चमूं दृशाभिपिञ्चन्निव धर्मनन्दनः ।
पदे पदे संमिलितैः कुतूहलादालोकि लोकैः शतधापि वीक्षितः ॥ ७३ ॥
द्विपेन्द्रदानोदकनिर्झरच्छटाभिषेकसान्द्रोभयपक्षधान्यया ।
अचल्यत ग्रामतटेषु सेनया निरन्तरक्षेत्रविसङ्कटे पथि ॥ ७४ ॥
अमी महान्तः किरयो बृहत्तराः मृगास्तथैते प्रसभेन रक्षितुम् ।
अहो क शक्या इति भीतविस्मितैर्गजाश्वमालोक्य तव प्रगोपकैः ॥ ७५ ॥
अपि श्रियां भूमिरभूपितोज्ज्वला विलोकयञ्शालिषु गोपबालिकाः ।
स्वकामकेलीविशदाय केशवो न शैशवाय स्पृहयांबभूव किम् ॥ ७६ ॥
इदं किमेतत्किमिति स्त्रियां तथा शिशौ मुहुः पृच्छति दन्तिवाजिकम् ।
कृतोऽक्षमूल्याकुलितः किलाविदन्ददौ जरद्ग्रामटिकोऽपि नोत्तरम् ७७
इतीक्ष्यमाणः क्षणकौतुकोल्लसद्विलोचनैर्ग्रामनिवासिभिर्जनैः ।
चमूचयः काननभूषु भूपणी बभूव विस्तारमहीदिदृक्षया ॥ ७८ ॥
पुरः शिशूनां गललम्बिनां कपिस्त्रियः परिभ्रम्य तृणं यदत्यजन् ।
तदङ्गनानां कटकोचितीभृतामपुत्रिणीनां हृदि शल्यतामधात् ॥ ७९ ॥
सुखं गतायाः शयनं सुलम्पटा विवत्स्य सिंह्याः स्तनतः स्तनंधयाः ।
गजेष्वधावंश्च मुहुर्भटार्भकैर्मुदा व्यमुच्यन्त च मातुरन्तिके ॥ ८० ॥
फलं करेणाप्तुमना मुहुर्मयं निनाय चूतं रवणाधिरोहणः ।
मयन्तु निम्नाय मुहुर्गतः कुतः क्रियैक्यमन्योन्यमनोभिलापयोः ॥ ८१ ॥

१. 'शिशवाय' ख. २ अक्षमूली ग्रामे व्यवहारनिर्णायकः.

हयोच्चयोद्धूतरजःपरम्पराविलुप्तवैषम्यसुखाधिरोहणाः ।
पथि प्रथीयःस्थललीलया रयाद्दलावलीभिर्गिरयो ललङ्घिरे ॥ ८२ ॥
विलङ्घ्य कुल्याममुकां पुरेऽमुके क्रमेण गन्तव्यमिति श्रुते पथि ।
पुरः पुराण्येव बलैर्निदध्यिरे न सिन्धवो धूलितितिस्थलीकृताः ॥ ८३ ॥
पुरामुपान्तेषु तुरंगमक्रमप्रपातखातेषु निखातसंपदः ।
चमूचरैश्चञ्चलया लुलोकिरे दृशा रजोदर्शननिर्विशेषया ॥ ८४ ॥
पुरः स्त्रिया सैन्यलसद्दृशा रसाद्युवा निषादी सकटाक्षमीक्षितः ।
व्यधात्परीरम्भमिभेन्द्रकुम्भयोः स तद्गताक्षः पुलकान्यधत्त सा ॥ ८५ ॥
युवा तुरङ्गी लसदङ्गचङ्गिमा तुरङ्गमं चारुगतानि कारयन् ।
पुरः पुरस्त्रीभिरदर्शि सस्पृहं परस्परेर्ष्याकलुषेण चेतसा ॥ ८६ ॥
उदारश्रृङ्गारभृतां पदे पदे विलोकिनीनां पुरयोषितां पुरः ।
समुन्नतोपाङ्गविनम्रलोचनो मिथः स्खलन्मन्दपदं ययौ जनः ॥ ८७ ॥

इति ग्रामारण्यक्षितिधरसरित्पत्तनतती-
विलङ्घ्य प्रस्थानैः कतिभिरपि धर्मस्य तनयः ।
स्वयं स्थाने स्थाने मिलदतुलवीरोग्रकटकः
कुरुक्षेत्रोपान्ते द्रुहिणदुहितुस्तीरमगमत् ॥ ८८ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि प्रयाणवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अमृतवृष्टिरिवाजनि हृष्टिदा जगति यस्य पुराणपरम्परा ।
भवदवार्तिभिदे जलदद्युतिर्न किमिवास्तु स सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥
लसदनेकपयोधवलप्रभा बहुलपत्त्ररथा पृथुवाहभृत् ।
अथ चमूः क्षितिपस्य सरस्वतीमनुससार निवासविधित्सया ॥ २ ॥
गतिजितः पवनो निजकिंकरीकृत इवाम्बुलवाम्बुजगन्धभृत् ।
अभिचमू प्रहितः सरिता तया सुकृतनन्दनसत्कृतकर्मणे ॥ ३ ॥

---

१. 'र्नेदध्यिरे' ख. २. 'तायां गवि नम्र' ख-ग. ३. 'चटुल' क. ४. 'सहिता' ख. ५. 'कर्मणि' क-ख.

अथ विजित्य तनूषु चमूभृतां सपदि घर्मजवारिलवव्रजम् ।
प्रसृमरः पवनः स सरस्वतीजलकणप्रसरं प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥
नलिनरेणुलवैः कनकद्युतिः सुमरसौरभषट्पदगीतिभाक् ।
मधुरशीतगुणाम्बुकणैः सरिन्मरुदभूद्दयितो वलयोपिताम् ॥ ५ ॥
अपि सरित्परिरम्भभवं नवोदकलवं परिरभ्य समीरणम् ।
अजनि मीलितदृग्यदियं चमूस्तदबला खलु कामितकामिनी ॥ ६ ॥
मृदुसमीरविलासविकम्पिनीं कुसुमसात्त्विकवारिकणैर्वृताम् ।
अभजदाशु रसेन सरस्वतीतटवनीमवनीशचमूचयः ॥ ७ ॥
जलनिधौ निहितो वडवानलः पविर्मिचिक्षिपदेव मदाय नः ।
इति विरञ्चिसुतां परितो वलच्छलकुलाद्रिकुलानि सिषेविरे ॥ ८ ॥
अविदितोद्धृतिरोपणकं नृपैः कथमपि द्युपथेन किलागतम् ।
समवलोकि यथाक्रमरोपितं कुतुकिभिः स्थलमण्डलमग्रतः ॥ ९ ॥
सुकृतसूनुनिकेतचलद्ध्वजाञ्चलभुजाकथितेष्विव वेश्मसु ।
विनिहितेषु यथाक्रममक्रमान्निजनिजेषु ययुर्जगतीभुजः ॥ १० ॥
कमपि सारथिरात्मनृपालयं पथिषु पृच्छति यावदधिभ्रमः ।
निजगृहाङ्गणमेव रथो हयैः सपदि तावदनायि गतभ्रमैः ॥ ११ ॥
गजतुरङ्गनरत्रयपीठिकावलयिमूलभुवः स्थलसंचयाः ।
रुरुचिरे परितो नृपसेविताः सुरगृहा इव दिग्विजयश्रियाम् ॥ १२ ॥
शिरसि ताडकृतोऽपि निषादिनः समधिरोपयति स्म यथा नमन् ।
इह तथैव रयाद्रुदतीतरत्करिपतिर्महतां चरितं नुमः ॥ १३ ॥
स्फुरितमाप सपल्ययतो हयः पथि यथा न निरस्तभरस्तथा ।
सहजसौम्यभृतो हि पराक्रमे सति महांसि वहन्ति मनस्विनः ॥ १४ ॥
स्थिरपदा निजसारथिसंज्ञया रथिनि पार्श्वगते रथवाजिनः ।
बहुमहीगमनेऽप्यखिदस्तथा प्रथमयुक्तमिव स्वमबोधिषुः ॥ १५ ॥
समधिरोहति यन्त्रभरे यथा खभरं खणा विधुरं व्यधुः ।
अवतरत्यपि हन्त तथैव ते क मतिरूर्ध्वमुखस्य खलूचिता ॥ १६ ॥

१. 'मपिक्षिपदेव' क-ख. २. 'समवरोपितयन्त्र' क.

पुलकिभिर्मुकुलायितलोचना सरभसं कुचमूलमिलद्भुजैः ।
गलविलम्बिकुचद्वितया ह्रियाप्रियतमैरुदतारि वत प्रिया ॥ १७ ॥
क्षितिरगृह्यत सत्यमसौ युधि तदिह तत्र सतामुचिता हृतिः ।
इति विचार्य भटैर्न मृगादयो ववधिरे विधुराक्षपलायिनः ॥ १८ ॥
पटमयानि वितन्य निकेतनान्यभिपतज्जनसत्कृतितत्पराः ।
रुरुचिरे वणिजो गणिका इवोत्तरलकङ्कणकुण्डलसद्रुचः ॥ १९ ॥
कणजलेन्धनवह्निजिघृक्षया परिजने निखिलेऽपि गतेऽभितः ।
वसनवेश्मसु संमदमद्भुतं क्षणमधुः पतयो दयितासखाः ॥ २० ॥
पतितसैन्यरजःपटलं पटु भवति यावदुदात्तदिवाकरम् ।
सपदि तावदिदं पिहितं वहूदितमहानसधूमचयैर्वियत् ॥ २१ ॥
विधिसुताम्भसि सत्वरलं मलं दलयितुं वहिरेव चमूचराः ।
मुमुचुरान्तरमप्यहह स्पृहाधिकदमेव हि सुप्रभुसेवनम् ॥ २२ ॥
सुमधुरं शिशिरं रसयन्पयो जनचयो मनसा समचिन्तयत् ।
सरिति वारिधिवज्जलभूरितां कलशयोनिवदात्मनि शक्तिताम् ॥ २३ ॥
तरलहस्तमहालहरीभरोच्छलितशीकररुद्धनभा ध्वनत् ।
तनुरुचैव तमांसि सृजन्धुनीमभिससार गजव्रजवारिधिः ॥ २४ ॥
प्रतिशरीरभृतः कति नो वनद्विपकपोलकषैर्मदगन्धिताः ।
श्रुतसरिल्लहरीध्वनितः क्रुधा मदकलः करटी विभिदे तटीः ॥ २५ ॥
पथिजखेदवशोऽपि करी तरुं प्रहतवान्वनदन्तिमदक्रुधा ।
अहह साहसिकस्य शिरस्यतः कुसुमवृष्टिरमुष्य दिवोऽपतत् ॥ २६ ॥
दलितमौक्तिककान्तिनि सैकते करिकुलस्य बभौ पदपद्धतिः ।
सुकृतसूनुयशःसमतार्थिनी शशिघटानुसृतेव सरस्वती ॥ २७ ॥
करिघटामवलोक्य घनभ्रमाद्भयभृतैरथवा गतिनिर्जितैः ।
सुकृतसूनुयशोजलपल्वलं वियदभाजि सरिद्वरटावरैः ॥ २८ ॥
विविशुरम्भसि भूधरडिम्भकाः स्फुरितपक्षतया हरिभीरवः ।
प्रचलकर्णदलद्विपमण्डलच्छलभृतो विगलन्मदनिर्झराः ॥ २९ ॥

---

१. 'रुदतारिषत प्रियाः' ग. २. 'नुसृतेव सरस्वतीम्' ग.

स्फुटतराग्रकरः परितोऽम्भसि ब्रुडितवानुदमज्जदथ द्विपः ।
धुतमुखः कृतचीत्कृतिरम्बुजभ्रमपतन्मधुपाकुलपुष्करः ॥ ३० ॥
उदयदान्तरशैत्यगुणौ परस्परभवत्परिरम्भविजृम्भणैः ।
वरसरित्करिणौ पतितः परां मुमुचतुः परितापपरम्पराम् ॥ ३१ ॥
मधुपगीतगुणानि जलस्य यज्जलरुहाणि जहार महागजः ।
तदिदमप्यहरन्मुहुरूर्मिभिर्मदममुष्य विसृत्वरसौरभम् ॥ ३२ ॥
तिमिविलोलदृशः सरितो मदैर्मृगमदैरिव पत्त्रलताततिम् ।
विकटकुम्भयुगप्रतिविम्बितस्तनतटीपु ततान मतङ्गजः ॥ ३३ ॥
उदितवुद्बुदवृन्दभृशस्विदं वहु विलस्य नदीं नलिनाननाम् ।
पुनरुदित्वरदानवशैर्वृतः सहचरैरलिभिर्निरगादिभः ॥ ३४ ॥
गजगणे गतवत्यथ तत्क्षणादभिगतासु कुतोऽपि सखीष्विव ।
अकथयद्वरटासु नदी मदाविलजलालिरवैरिव संभ्रमात् ॥ ३५ ॥
तरुतलेपु निषण्णमथो पथो गमनखिन्नमशक्तमितो गतौ ।
जनमपास्य विनिश्वसदाननं द्विरदराजिरवध्यत सादिभिः ॥ ३६ ॥
कुसुमसंचयवृष्टमधुच्छटासुरभिपृष्ठनिविष्टपडङ्घ्रिभिः ।
कुथवृतैरिव मुक्तकुथैरपि द्रुमतलेपु तदा करिभिर्बभे ॥ ३७ ॥
न दलसंहतितो जलवर्पणं तलममुष्य भजेदिति मूलगैः ।
जलधरैरिव मुक्तमदाम्बुभिर्भृशमिभैः समसिञ्चि तरूच्चयः ॥ ३८ ॥
सुखनिमीलितदृग्रसनाशिखामिलितताल्लुविघूर्णितविग्रहम् ।
पदमतन्यत शाखिपु योगिवत्करिभिराहृतपिण्डनिरादरैः ॥ ३९ ॥
क्षुधितमप्यलसं परिचारकाः करधृतैः कवलैर्घृतपङ्किलैः ।
विदधतः परितः परिताडनं चटु च डिम्भमिवेभमभोजयन् ॥ ४० ॥
गजघटागतिकुट्टिमितं खुरैः स्थपुटतामनयन्पुलिनं हयाः ।
अपि महद्भिरतीव समीकृतं विगमयन्तितरां तरला न किम् ॥ ४१ ॥
नखविलासजुषः कृतशिङ्खनश्वसितलोलरजःकणकम्पिनीम् ।
सरभसं परिवेष्टनकैतवाद्वसुमतीं हरयः परिरेभिरे ॥ ४२ ॥

---

१. 'निखिन्न' क. २. 'तदल' ख-ग.

विपरिवर्तरयोर्धमुखाङ्घ्रयः क्षणमतिप्रचलत्वभृतो हयाः ।
स्फटिककुट्टिमकान्तिनि सैकते रवितुरङ्गमविम्बनिभा बभुः ॥ ४३ ॥
चिररजोलुठनैर्मलिनं श्रियः सुतमपि द्रुतमङ्कमुपागतम् ।
स्वयमसिस्नपदेव सरस्वती स्व इव भाति परोऽपि सतां श्रितः ॥ ४४ ॥
अपि तनूषु न भेदमदीदृशन्मधुरधीरगभीरमधुध्वनिम् ।
चपलतैकपराः परिरेभिरे लहरयो हरयोऽपि परस्परम् ॥ ४५ ॥
अवतरन्तममुं सरितो हरिप्रकरमाशु विलङ्घितरोधसम् ।
लहरिपूरमिवैक्षत दूरतश्चलितमुच्चमियं चकिता चमूः ॥ ४६ ॥
पुरुपमानपट्टकृतकीलकव्यतिकरग्रथिताजिनवल्लिषु ।
करयुगान्तरिता परितो हयावलिरबध्यत वल्लवपालकैः ॥ ४७ ॥
प्रमदनादभृतां परिवल्गतामित इतोऽपि खुरैः खनतां क्षितिम् ।
तृणमुचां वदनेष्वथ वाजिनां सपदि खाद्यमबध्यत किंकरैः ॥ ४८ ॥
अविरलोच्चदलोच्चयखादनैर्मयगणः क्षणतो धरणीरुहाम् ।
असृजदोदिशिरोवपनोत्सवानिव स गीतिषु दिक्षु खगारवैः ॥ ४९ ॥

जीवः क एष किमु नाम विलोकतेऽसा-
वुत्कंधरः प्रकुपितः पटुदीर्घदन्तः ।
एवं विलोक्य रवणं वनमेदिनीषु
दूरं पलायत भयादिभसूदनोऽपि ॥ ५० ॥

शीकरार्धतृणच्छन्नस्वेदरोमाञ्चकञ्चुकाम् ।
हर्षी वृषचयोऽचुम्बन्नदीतीरभुवं युवा ॥ ५१ ॥

यस्मै यद्यज्जनितमशनं तेन तेनातिखिन्ना-
न्पश्चात्पश्चादभिगतवतो भोजयामासुराशु ।
आसंध्यं ये स्वयमविदितक्षुद्भराः सत्त्ववीरा-
स्तेषां क्षीराकृतियश इव प्रोदगादिन्दुरोचिः ॥ ५२ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि निवासनिवेशो नाम चतुर्थः सर्गः ।

१. 'विपरिवर्तनयो' ख. २. 'मपि स्वप' क. ३. 'सुमहदन्तरतः' क-ख. ४. 'भक्ष' क. ५. 'वयवो' ग. ६. 'स्वस्मै' ख-ग.

पञ्चमः सर्गः ।

गङ्गा हृदन्तःस्फुरितस्य विष्णोर्विस्तारणीभिर्द्युतिधोरणीभिः ।
रोमावलीद्वारविनिःसृताभिरिवासितः सत्यवतीसुतोऽव्यात् ॥ १ ॥
दूतो निषिद्धोऽपि नदीजमुख्यैर्दुर्योधनोऽधत्त धियं प्रयाणे ।
मतङ्गजस्तुङ्गनगेन्द्रशृङ्गात्पतँल्लताद्यैरपि रुध्यते किम् ॥ २ ॥
पथ्यं वचो बाल इवातुरोऽयं क्रूरो न गृह्णाति सुयोधनो नः ।
रणे प्रवृत्ते कुरुपाण्डवानां भूमिर्भविष्यत्यखिलापि नैषा ॥ ३ ॥
इति प्रणीतां विदुरेण वाणीमाकर्ण्य कुन्ती कलितोरुचिन्ता ।
ततस्त्रिमार्गापुलिने दिनेशसूनुं दिनेशस्तुतिलीनमागात् ॥ ४ ॥ (युग्मम्)
आपृष्टतापादुदयन्तमर्के राधेयमाराधयितुं प्रवृत्तम् ।
प्रतीक्षमाणा सुतवत्सलासौ तापार्तिताम्यत्तनुरत्र तस्थौ ॥ ५ ॥
कर्णं जपान्तेऽथ पृथेत्यवोचत्कन्यात्वजातस्तनयोऽसि मे त्वम् ।
देवः सहस्रांशुरसौ पिता ते प्रभूतधाम्नो न पुनः स सूतः ॥ ६ ॥
देवेन साक्षाद्रविणाप्यमुष्मिन्ननूदिते तद्वचने दिवोऽन्तः ।
रोमाञ्चितस्तीर्थशतानि जानन्पदानि कर्णोऽथ ननाम मातुः ॥ ७ ॥
निजाङ्घ्रियुग्मानत मूर्ध्नि कर्णे द्राक्प्रस्नुवानास्तनयोः पयांसि ।
वत्स स्वमूर्धानमितो विधेहीत्युवाच कुन्ती स्रुतसंमदाश्रुः ॥ ८ ॥
जगाद कर्णः किमितः करोमि मातः शिरः स्वं यदि हा पतन्ति ।
जितद्युकुल्यास्त्रिजगत्यतुल्यास्त्वत्क्षीरधारा धुतपापभाराः ॥ ९ ॥
स्तन्यानि धन्यास्तव ते निपीय मत्सोदरा विश्वजितो बभूवुः ।
धन्योऽहमप्यद्य महाप्रभावैर्मातर्यदेतैरधुनाभिषिच्ये ॥ १० ॥
अथैकवारं यदि पायितः स्यां मातः पयस्तद्भुवि केन जीये ।
न पायितः साधु मृधे जयन्तु पञ्चापि मत्पञ्चतया कनिष्ठाः ॥ ११ ॥
इत्युक्तिभाजं नतमङ्गराजं कुन्ती कराभ्यां तमुदस्य सद्यः ।
दृगम्बुधौते परिचुम्ब्य मूर्ध्नि दीनाननं नन्दनमित्युवाच ॥ १२ ॥

---

१. 'वचनीश्वरीभिः' क. २. 'लतौघैः' ख.

थूथूकृतं त्वद्वच एव यो वः षण्णां विपक्षोऽस्त्वतु पञ्चतां सः ।
ज्येष्ठस्य ते धर्मसुतादयोऽपि भवन्तु भूपस्य भुजिष्यरूपाः ॥ १३ ॥

त्वय्यागतेऽस्मासु बलेन कस्य मृधं विधातापि सुयोधनोऽपि ।
इत्याप्य संधिं परिपात वत्सास्त्वं च क्षितिं पञ्च च ते शतं च ॥१४॥

अथाङ्गजः स्माह रथाङ्गबन्धोर्मा मेति वोचः कुविचारमम्ब ।
[1]अद्यास्तमित्रे मयि नि[2]ष्कुलोऽयमीदृग्जनोक्तिस्तव लाञ्छनाय ॥ १५ ॥

मदेकविश्रम्भधनं विहाय दुर्योधनं युद्धधुरीणमद्य ।
सुते मयि द्वेषिपरे न धत्तां शशीव शू[3]रोऽपि कलङ्कपङ्कम् ॥ १६ ॥

भयान्न चाविष्कृतसोदरत्वात्कर्णः श्रितो युद्धभयेन पार्थान् ।
इत्युक्तिभिः कौतुकिनां जनानामवीरसूर्मा भव वीरमातः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिरं सत्यगिरं प्रतिज्ञानिर्वाहबन्धूनपरांश्च बन्धून् ।
लज्जे श्रयन्संयति कौरवेभ्यः श्रियं ददामीति मृषाप्रतिज्ञः ॥ १८ ॥

तुङ्गाभिमानः कृपकुम्भयोनिपितामहद्रौणिमहासहायः ।
विनापि मां कोपनिधिः स धीरः पक्षद्वयेऽपि क्षयकृन्नरेन्द्रः ॥ १९ ॥

मातर्वयं किं तनयाः षडेव न ते शतं किं तव देवि पुत्राः ।
मुक्त्वा स्वकुल्यव्यसने शतं तान्पञ्चाश्रयेऽहं किल को विवेकः ॥२०॥

इति प्रवीरव्रतधीरवाचमुवाच हृष्टा तनयं सतीयम् ।
साधूदितं त्वज्जनकः स कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरितोऽस्तु तुष्टः ॥ २१ ॥

स्थि[4]रप्रतिज्ञं श्रितवीरधर्मं याचे पुनः किंचिदहं मुहुस्त्वाम् ।
स्थिरश्चिरं तिष्ठ सुहृत्सु वत्स यच्छाभयं किं तु निजानुजेषु ॥ २२ ॥

पृथामथावोचत भानुसूनुः कथं वृथा मामिति याचसेऽम्ब[5] ।
त्वदङ्गजानामभयं भयं न प्रागेव दैवेन रणे प्रदत्तम् ॥ २३ ॥

मातर्महोत्पाततति: पुरे नः प्रतिक्षणं कौरवभैरवास्ति ।
तप्तो निशीन्दुः कुरुपूर्वजः स्यात्क्रुधेव दुर्योधनदुर्नयस्य ॥ २४ ॥

---

१. 'अपास्त' ख. २. 'निर्बलो' ख. ३. 'शूरश्चारुभटे सूर्ये' इति विश्वात्तालव्यादिरपि सूर्यवाची. ४. 'स्मितप्र' क. ५. 'त्वम्' ख-ग.

[उदेति शीतो मृतिसंमुखानामस्मादृशां भेदभियेव भानुः।
निकम्पते भूरपि वीरशय्याशयालुदुर्योधनसंगमेच्छुः॥ २५ ॥]

नग्डालभृतेष्विव दु[श्चरित्रैर्धावन्ति दूराद्भपणा भपन्तः।
काकाश्च मौलीनभि कौरवेषु मृतेष्विव क्रूररवाः पतन्ति॥ २६ ॥

[क्षीणा इव स्वै]श्चरितैः स्वमास्यं स्वस्याप्यहो दर्शयितुं न शक्ताः।
दर्शाव दिव्येषु विलोकयामः कबन्धमात्रं मुकुरेषु गात्रम्॥ २७ ॥

प्रासादवृन्देऽसदभाग्यदुष्टभूतग्रहार्ता इव देवतार्चाः।
स्विद्यन्ति कम्पं दधते हसन्ति वमन्ति रक्तं निपतन्ति भूमौ॥ २८ ॥

कुहूकलामस्मदकीर्तिलेपैरिवाश्रयत्कार्तिकपूर्णिमापि।
नश्यन्ति चास्मत्क्षयकालरक्तः करालवक्त्राग्निशिखावदुल्काः॥ २९ ॥

धातापि संमूढ इव क्षयेऽस्मिन्वृक्षेषु पुष्पाणि विपर्ययेण।
करोत्यकालेऽधिकहीनगात्रान्डिम्भान्विजात्यानपि गर्भिणीनाम्॥ ३० ॥

एकाङ्गनायां बहुशोऽपि जाताः सद्योऽपि नृत्यन्ति हसन्ति कन्याः।
प्रविष्टमात्रा इव विश्वरङ्गनट्योऽसदायुःक्षयनाटिकायाः॥ ३१ ॥

आसन्नमृत्यून्मृतभक्षणेच्छुर्व्यालोलजिह्वावलयः कृशानुः।
संध्याद्वये पश्यति नित्यमस्मान्दिग्दाहदम्भेन दिशोऽधिरुह्य॥ ३२॥

स्वप्ने तु दृष्टा दिशि दक्षिणस्यां यान्तो मया प्रौढमयाधिरूढाः।
स्वे शोणचीराभरणाः पितॄणां पत्युर्गृहं गन्तुमिवात्तवेगाः॥ ३३ ॥

प्रासादमारुह्य सहस्रपत्रं स्वमूर्तिमत्पुण्यमिवोल्लसन्तः।
स्वप्ने व्यलोक्यन्त मया जयश्रीविश्रामभूमिस्तु निजानुजास्ते॥ ३४ ॥

भक्षन्भुवं धर्मभवोऽद्रिवर्ती भीमः किरीटी घृतपायसाशः।
स्वप्ने मयैक्ष्यन्त यमौ गजस्थौ नृवाहनस्थौ हरिसात्यकी च॥ ३५ ॥

युष्मद्बलेऽमी खलु सप्त दृष्टाः स्वप्ने विशुद्धाम्बरलेपमाल्याः।
दौर्योधने तु त्रय एव सैन्ये कृपः कृपीभूः कृतवर्मवीरः॥ ३६ ॥

---

१. अयं श्लोको ग-पुस्तके त्रुटितः. २. कोष्ठकान्तर्गतपाठः ख-पुस्तके त्रुटितः. ३. 'दुर्गान्' ख. ४. 'रक्षन्' ख.

एवं दशैवाखिलसैन्ययुग्मतृप्तस्य मृत्योर्विवशीभवन्तः।
क्षीणां क्षितौ क्षत्रियजातिमत्र समुद्धरिष्यन्ति पुनः प्रवीराः॥ ३७॥
विभीहि मा पञ्चसु पाण्डवेषु मृत्युर्भयेनैव न याति मातः।
गन्ता स कौरव्यशतं बहूनां न पक्षपातं युधि कः करोति॥ ३८॥
अथो पृथोवाच यदीदमस्ति तथाप्यभीतिं वितरानुजेषु।
कल्याणलीनेऽपि सुते पितॄणामनर्थशङ्कीति न किं मनांसि॥ ३९॥
अथाङ्गभर्ता गदति स्म मातर्बद्धप्रतिज्ञोऽसि वधेऽर्जुनस्य।
तदेनमुन्मुच्य मया चतुर्णां वितीर्यते भीतभियामभीतिः॥ ४०॥
राज्ञां समूहस्य समक्षमात्तां मुञ्चन्प्रतिज्ञां रणसीम्नि लज्जे।
मा भूत्पुनर्भीतिलवोऽपि मातरयं मया न म्रियते किरीटी॥ ४१॥
पुरायुधाभ्यासविधावहंयुरहं धृतस्पर्धमनेन सार्धम्।
द्रोणं गुरुं भक्तिभरैरयाचं ब्रह्मास्त्रमस्मिन्विहितावतारम्॥ ४२॥
नैवेदमज्ञातकुलस्य कल्प्यं कदाचिदित्यर्जुनपक्षपातात्।
निराकृतोऽहं गुरुणा जगाम रामस्य धामाद्रिपतिं महेन्द्रम्॥ ४३॥
क्षत्रैकशत्रुर्न महास्त्रदायी ममायमित्याहृतविप्रमायः।
अहं महाभक्तिभरैर्गुरुं तं संतोष्य कां प्राप न चापविद्याम्॥ ४४॥
गुरुप्रसादोरुमदात्कदाचित्काचिन्मया मोहमयाशयेन।
तपोवनान्तर्भ्रमता हता गौस्त्रस्तो भियेवाशु वृषस्तदैव॥ ४५॥
अथाकुलं कश्चन तद्धनो[3] मां शशाप विप्रः कटुकोपकम्पः।
यं जेतुमिच्छन्नसि तन्मृधे ते रथाङ्घ्रियुग्मं गिलतु क्षमेति॥ ४६॥
मया स विप्रश्चटुचातुरीभिराराध्यमानोऽपि न कोपमौज्झत्।
प्रज्वालितः शैलवनेष्वदग्ध्वा[4] जलादिसेकैर्न निवर्ततेऽग्निः॥ ४७॥
तच्छापशल्यस्खलनातुरोरःप्रक्षीणबुद्धेरपि मे क्रमेण।
गुरुप्रसादात्तृणितार्जुनोऽभूद्ब्रह्मास्त्रमुख्यास्त्रसहस्रलाभः॥ ४८॥
मूर्धानमाधाय ममाङ्कदेशे सुखेन सुष्वाप गुरुः कदाचित्।
दुःखं हृदः शापमयं जयन्ती क्षणादभूदूरुतलेऽतिपीडा॥ ४९॥

---

१. 'खिलयुग्मसैन्यतृप्तस्य' ख. २. 'वीत' ख. ३. 'तद्धने' ख-ग. ४. 'दग्धा' ख.

गुरुर्न जागर्तु ममेत्यकम्प्रः कयं व्यथेत्याकलयामि यावत् ।
विनिर्ययौ वज्रमुखोऽष्टपादस्तावत्क्षतोरुर्मणुकाक्षकीटः ॥ ५० ॥
गुरौ मदूरुक्षतजोर्मिसङ्गतन्द्रालुनिद्रेऽथ वितन्द्रकोपे ।
किमेतदित्यालपति स्वमङ्गं खादन्मयादर्शि स वज्रतुण्डः ॥ ५१ ॥
दृष्ट्वाथ दृष्टा सरुषा स कीटो भस्मीकृतस्तेन तपोधनेन ।
दिव्यां दधानस्तनुमस्तदोषः पुरो गुरोः कोऽपि नमन्नुवाच ॥ ५२ ॥
दैत्योऽस्मि भर्त्सु(र्तु)र्भृगुतो महर्षेर्भृशापराधः खलु शापमाप ।
त्वद्दर्शनानुग्रहमुक्तकीटयोनिः स्फुरामीति तिरोदधेऽसौ ॥ ५३ ॥
क्रुधाभ्यधान्मामथ कोपधामव्याधामधामाक्षि दधन्मुनीन्द्रः ।
रे क्षत्रगात्र[1] क्षतितोऽप्यकम्प्रो विप्रोऽसि न त्वं क्व नु तस्य सत्त्वम् ॥ ५४ ॥
निर्माय मायामिति कामितास्त्रविद्यानवद्या शठ ही गृहीता ।
महाम्बुदे व्योमनि सोममूर्तिरिवोज्ज्वलापि त्वयि निष्फलास्तु ॥ ५५ ॥
प्राप्तं त्वया ब्राह्मणमायया यद्ब्रह्मास्त्रमेतत्तदहो महाजौ ।
मृत्योर्दिने द्वेषिहतिप्रयुक्तं विनाशमेष्यत्यकृतार्थमेव ॥ ५६ ॥
इत्यत्र तादृग्गुरुसेवयापि तापाय शापोऽजनि नास्त्रशक्तिः ।
अभाग्यभाजां व्यवसायकर्म महन्महत्यै विपदे प्रदिष्टम् ॥ ५७ ॥
किंचाटवीयायिषु पाण्डवेषु स्वप्ने सवित्रा निशि वारितोऽपि ।
इन्द्राय विप्रेन्द्रतयार्थिनेऽह्नि ते कुण्डले तत्कवचं ददेऽहम् ॥ ५८ ॥
गलिष्यति क्ष्मा समरे रथाङ्गी शापात्तथास्त्रं प्रभविष्यति क्व ।
विद्वेषिणां संमुखभानुकल्पं तदम्ब ताटङ्कयुगं ययौ मे ॥ ५९ ॥
गतं च तद्वर्म सकोपशक्रक्षिप्तेन नूनं पविनाप्यभेद्यम् ।
तत्कर्मणा केन मया स जिष्णुर्जेयो जितः संयति येन रुद्रः ॥ ६० ॥
छित्त्वा श्रुती स्वे स्वतनुं च भित्त्वा तदा तु मे कुण्डलवर्मदातुः ।
सत्त्वेन तुष्टो हरिरेकवीरच्छिदं ददौ शक्तिमियं ममाशा ॥ ६१ ॥
न सापि शक्तिः प्रभवत्यवश्यं पार्थे कृतार्थे हरिमन्त्रितेन ।
तत्सर्वथा सर्वजितोऽनुजा मे दशापि जेष्यन्ति भुजैर्दिशोऽमी ॥ ६२ ॥

---

१. 'गोत्र' ख-ग.

किं चात्मनः स्वप्ननिमित्तदिष्टं जानामि मृत्युं पुनरसि धन्यः।
मातः प्रयाणावसरेऽद्य[1] यत्त्वं तीर्थानि सर्वाण्यपि वीक्षितासि ॥ ६३ ॥
इदं वदन्मातृपदं प्रणम्य कर्णः प्रयाणाय दिदेश सैन्यान्।
कुन्ती च सूनोर्वचनेन हर्षं दुःखं च दीर्घं दधती जगाम ॥ ६४ ॥
अथोरुवात्योद्धतधूलिरुग्णदृग्वारिदुष्यज्जलपूर्णकुम्भः।
कुरुप्रभोर्विस्मृतमन्त्रशून्यं यात्राभिषेकं विदधे पुरोधाः ॥ ६५ ॥
अस्मिन्नसत्यत्वभयेन नूनमनिर्यतः स्वस्त्ययनस्य मन्त्रात्।
प्रसह्य कर्षन्खिदयेव भिन्नस्तदा द्विजानां ध्वनिराप मान्द्यम् ॥ ६६ ॥
जेता भवान्वैरिपरम्पराभिः सुदुस्तरेऽस्मिन्समरे ससैन्यः।
ततश्चिरं तापकशूरभेदपरायणः प्राप्नुहि गां सबन्धुः ॥ ६७ ॥
आशीर्वचोभिर्विपरीतबोधक्लिश्यद्द्विदग्धैरिति मागधानाम्।
मुग्धः प्रमोदं दधदन्धजन्मा रथं मृतेर्गेहमिवारुरोह ॥ ६८ ॥(युग्मम्)
तनोति दुष्टत्वततीरतीव यः स स्फुटं पूर्वजपातहेतुः।
अतः पपातादिपुमानमुष्य च्छत्रापदेशेन दिवो भुवीन्दुः ॥ ६९ ॥
कुमारिका मौलिगपूर्णकुम्भा शुभार्थमानीयत सन्मुखं या।
इयं स्खलित्वा पतिता जयश्रीरिवाग्रतस्तारतरं रुरोद ॥ ७० ॥
अस्मिन्नकल्याणमरातिवीरमहाप्रहारैर्भवितेति भीतः।
विमुच्य मूर्धानममुष्य राज्ञः पपात कल्याणमयः किरीटः ॥ ७१ ॥
आसन्नमार्जाररणोग्रनादभियस्तदा दीपधरस्य हस्तात्।
कम्प्रादपाति क्षितिपप्रतापबीजत्विषा मङ्गलदीपकेन ॥ ७२ ॥
उन्मत्तकारूत्कटदण्डपातस्फुटत्पुटोत्थः कटुजर्जरश्रीः।
जयश्रियः क्रन्दितवत्तदाभूत्प्रयाणशंसी पटहप्रनादः ॥ ७३ ॥
तदाचलद्भिः[3] समराय नागैर्न्यस्तं स्वसर्वस्वमिव प्रियासु।
मदाम्बु रोलम्बकदम्बचुम्ब्यमाविर्बभूव द्विरदीषु भूरि ॥ ७४ ॥

---

१. 'यदि त्वम्' ख. २. 'वैरिपरम्पराभिः सुदुस्तरेऽस्मिन्समरे ससैन्यो भवाञ्जेता। कर्तरि लुट्। ततः संतापदात्रयोधमारणपरायणः सबन्धुश्चिरं पृथ्वीं प्राप्नुहि' इति मागधविवक्षितोऽर्थः। 'वैरिपरम्पराभिः कर्त्रीभिर्भवाञ्जेता। कर्मणि लुट्। सूर्यमण्डलभेदनपरायणो मृतो गां स्वर्गम्' इति दुर्योधनावगतोऽर्थः. ३. श्लोकद्वयमुत्तरश्लोकतः पश्चात् ख-ग.

मर्दीननैस्तन तदात्वदीप्तैस्तापः पृथिव्या निविडोऽभविष्यत् ।
न चेत्तदा संनलतां हयानामिहापतिष्यन्नयनोदकानि ॥ ७५ ॥
देवव्रतद्रोणकृपैर्महद्भिः समं चलद्भिः बहुशास्त्रलीनैः ।
पदे पदे दुःशकुनैरिवायं निवार्यमाणोऽपि चचाल मूढः ॥ ७६ ॥
विभग्ननकाः परिभूतसूता विलीनयोक्त्राश्च्युतरश्मयोऽपि ।
युद्धोद्धुरैभद्रवरोद्भनादत्रस्तैरकृष्यन्त रथास्तुरङ्गैः ॥ ७७ ॥
चेलुस्तदा निश्चितमृत्यवोऽग्रे मा यात पश्चाद्व्रजतेति मन्ये ।
संकेत्यमाना अपि संमुखीनमरुच्चलैः केतुपटैर्भटौघाः ॥ ७८ ॥
एवं बलैर्मानमिव ग्रहीतुं भोगोचितायां भुवि विस्तरद्भिः ।
आनन्द्यमानः स महाभिमानः प्रापत्कुरुक्षेत्रमहीं महीशः ॥ ७९ ॥
रक्तत्तुरङ्गोर्मिरिमाब्दशोभीस्थूलाद्रिशाली ज्वलितायुधौर्वैः ।
भूभृद्बलौघोऽयमदृष्टपारस्तस्थावकूपार इवेह गर्जन् ॥ ८० ॥
नोच्छेदनीया मम पाण्डुपुत्रा भेत्स्यामि योधानयुतं दिनेन ।
इदं वदन्सिन्धुसुतोऽभिषिक्तः सेनापतित्वेन सुयोधनेन ॥ ८१ ॥
शिनिप्रवीरो मगधेशधृष्टद्युम्नौ विराटद्रुपदौ शिखण्डी ।
चेदीश्वरश्चेति तपःसुतेन स्वे सप्त सेनापतयोऽभिषिक्ताः ॥ ८२ ॥
लेभे हरिः स्वीकृतसारथित्वं प्रीतोऽर्जुनः सर्वचमूपतित्वम् ।
इत्यष्टभिः स्वैः स वृतो रराज ग्रहैर्ग्रहाधीश इव क्षितीशः ॥ ८३ ॥
एवं रणोत्के बलयोर्द्वयेऽस्मिन्खेदं स्वकुल्यव्यसनेन बिभ्रत् ।
धामि तदापृच्छ्य जगाम रामः सरस्वतीतीरगतीर्थवीथीः ॥ ८४ ॥
[क्षेमाकमित्रोर्बलसागरं तं पत्तिर्निषङ्गी कवची धनुष्मान् ।
अङ्गीव कोपः प्रबलोत्कचाक्षो ह्यगाद्रणोत्कण्डमनात्रि(स्त्रि)बाणः ॥ ८५ ॥
अदृष्टपूर्वं रमणो रमाया विलोक्य तं विस्मयमानचेताः ।
जगाद वाचं विनयावतंसां विलोकमानेषु सुतेषु पाण्डोः ॥ ८६ ॥

---

१. 'मर्दम' ख. २. 'निशिप्रवीरा' ख. ३. इत आरभ्य द्वादश श्लोकाः ख-ग-पुस्तकयोस्त्रुटिताः.

न सैनिकस्त्वं कुरुपाण्डवानां धनुर्भृतां काल इवात्तदेहः ।
कुतः समेतोऽसि ममाभिधेहि कुलाभिधानागमकारणं ते ॥ ८७ ॥
चापेन भीमेन नगोपमेन देहेन जाने प्रधनैकधुर्यम् ।
मच्चेतसीदं कुतुकं विधत्ते नान्यायुधत्वं विशिखत्रयं ते ॥ ८८ ॥
देवारिणाथो जगदे मुरारिरवेहि मां माधव माधव त्वम् ।
बलोत्कचाख्यं भृगुलब्धविद्यमुद्यद्भटौघाहवद्रष्टुकामम् ॥ ८९ ॥
कीनाशसद्मातिथिमाहवे यं कर्तुं समीहे जयमादितेयैः(?) ।
चापोद्धतेनैकशरेण तस्य विधेमि(?) चिह्नं मरणस्य देहे ॥ ९० ॥
अस्त्वन्तकं चान्यममुं शरं मे वक्ति प्रजासंयमनो यमोऽपि ।
पराक्रमोऽयं च पराजितस्य चमूपतेः साह्यविधौ प्रगल्भः ॥ ९१ ॥
एवं यदि स्यात्सुपराक्रमं त्वं शीघ्रं मधो दर्शय विष्णुरूचे ।
त्रैविक्रमं रूपमवाप्य तावद्बाणेन पादप्रतलेऽङ्कितोऽजः ॥ ९२ ॥
अन्यच्छराकृष्टिपरो निरुध्य प्रोक्तो व्रणुब्देक्षि(?) वरं ह्यजेन ।
क्षीबस्तदेवार्थमथोत्तरत्वं सोऽपि प्रतिच्छन्द इवाबभाषे ॥ ९३ ॥
त्यज स्वदेहं शिरसामरत्वं मम प्रसादेन लभस्व सत्याम् ।
दैत्येन्द्र वाचं परिपालयाशु द्रष्टात्र यत्कारणमागतोऽसि ॥ ९४ ॥
जना धरण्यां तव भक्तिभावैः पूजां करिष्यन्ति वरप्रदोऽस्तु ।
तेषां महाभाग मम प्रसादान्मुक्तिं परां प्राप्स्यसि चान्यकल्पे ॥ ९५ ॥
इत्युक्तिभाजे हरये सुरूपं छित्त्वोत्तमाङ्गं प्रददौ सुरारिः ।
व्योमैकदेशेऽमरतां विधाय मुरारिणाधारि विभासमानम् ॥ ९६ ॥
त्वं मां शरण्यं वद तद्भजे त्वामेवं वदन्पार्थसुयोधनाभ्याम् ।
निराकृतो रुक्मिनृपस्तदानीमक्षौहिणीशः स्वपुरं जगाम ॥ ९७ ॥
सुयोधनो योधवरानथोचे कालेन को वः कियता सकोपः ।
अक्षौहिणीः सप्त तपःसुतस्य जेतुं समर्थः समरातिरेकात् ॥ ९८ ॥
स्वं त्रिशता शान्तनिकुम्भयोनी कृपस्तु षष्ट्या दशभिः कृपाभूः ।
कर्णो दिनैः पञ्चभिरस्य वैरिक्षये समर्थं कथयांबभूवुः ॥ ९९ ॥

१. 'शान्तन' क-ग.

संक्रम्यमाने नृपतौ निवेशमानेषु भीष्मेण महारथेषु ।
उक्तोऽङ्गभर्तार्धरथीति कोपात्प्राचीं प्रतिज्ञां पुनराबबन्ध ॥ १०० ॥
उलूकनामाथ सुयोधनेन दूतो नियुक्तः समरोत्सुकेन ।
कोपाग्निकीलाकटुभिर्वचोभिः सभागतं धर्मसुतं बभाषे ॥ १०१ ॥
राजन्रणं कस्य बलेन कर्तुमुत्कोऽसि साकं कुरुकुञ्जरेण ।
न द्यूतमेतद्विजितः क्षणेऽस्मिन्न यासि जीवन्सह बन्धुभिः स्वैः ॥१०२॥
जीवन्नजाशु त्यज युद्धबुद्धिं मिष्टान्नभोजी भव सर्वदापि ।
विराटभूपौकसि सूपकारभूतस्य भीमस्य करप्रसादात् ॥ १०३ ॥
किरीटिकोदण्डगुणाग्रधूततूलालिसंपादितसूत्रजातिः ।
विप्राकृतेस्तत्र नवांशुकानि ददाति साध्वी विशदानि कृष्णा ॥१०४॥
निश्चिन्तमेवं कशिपुस्तवास्ति मा मृत्युदूतीं भज राज्यचिन्ताम् ।
इमानपि श्रीपतिसात्वतादीन्किं कालभोज्यं कुरुषे विमूढ ॥ १०५ ॥
अथो रथाश्वेभनृवाहनाधिरोहस्पृहा काचन ते चकास्ति ।
तद्दासतामाशु सुयोधनस्य भज स्वयं सेवककामधेनोः ॥ १०६ ॥
इत्यस्य वाग्भिः स्फुटनिष्ठुराभिर्भुजाभृतां कोपकुटुम्बितानाम् ।
अक्ष्णां द्युतिः कौरवकालरात्रिसंध्येव मध्येजगदुद्दिदीपे ॥ १०७ ॥
क्रोधज्वलच्चक्षुरभीशुभिन्नाः कनीनिकांशुप्रकरा न केषाम् ।
दूतेऽत्र पेतुः प्रलयानलार्चिर्जटालकालायसदण्डचण्डाः ॥ १०८ ॥
हस्तेन चेदिक्षितिपः शतघ्नीमुदास घात्याः शतमित्यमर्षी ।
स्थाप्याश्च पञ्चेति महीं महाङ्घ्रिघातेन चक्रेऽङ्गुलिघातचिह्नाम् ॥१०९॥
यं धृष्टकेतुः स्फुटितस्फुलिङ्गं क्रुधा कृपाणं दशनैर्ददंश ।
उत्प्रैक्षि कैर्नास्य सभाभ्यवर्ती(?) हृद्दीप्तशौर्यानलधूमदण्डः ॥ ११० ॥
क्रोधात्तथा क्रौर्यमधत्त धृष्टद्युम्नो यथास्य प्रतिबिम्बदम्भात् ।
कृष्टासिवर्ती पुरतो बभूव किं किं करोमीति यमोऽपि कम्प्रः ॥१११॥
विवर्तयंश्चक्रमिवाक्षितारामारोपयंश्चापमिव भ्रुवं च ।
तुलां तदागाहत मातुलस्य पितुश्च मन्युप्रवणोऽभिमन्युः ॥ ११२ ॥

---

१. 'भूपस्य च' ख. २. 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनी. ३. 'कैर्नास्य स नास्यवर्ती' ख-ग. ४. 'प्रदीप्त' ख. ५. 'दीप्रः' ख.

पदाङ्गुलीभिर्युधि केऽपि केऽपि कराङ्गुलीभिर्युधि चूरणीयाः ।
घात्या द्विपोऽमी शतमित्यमर्षात्कृष्णासुतैः पञ्चभिरप्यभाषि ॥ ११३ ॥
सृष्टं स्वयं शत्रुषु दीर्घमायुः क्षणादिवापूरयितुं प्रवृत्तः ।
बभ्रुः क्रुधा विभ्रमदुग्रवेगाद्दृशौ निशावस्त्रविवर्तहेतू ॥ ११४ ॥
यथा प्रकोपेन जटासुरारिश्चपेटयाताडयदूरुमूरुम् ।
भियेव तद्ध्वानभुवा म्रियेरन्समीपतः स्युर्यदि धार्तराष्ट्राः ॥ ११५ ॥
जिह्वाञ्चलोऽराजत सृञ्जयस्य किंचिद्विवक्षोः प्रसृतास्यलोलः ।
प्रत्युत्सुकः शत्रुकुलानि दग्धुं निर्यन्हृदो मूर्त इव प्रकोपः ॥ ११६ ॥
यमौ जगत्प्राणसमीर पानस्फीताविवोष्ठौ यमपन्नगस्य ।
प्रदर्शयामासतुराशु खड्गजिह्वाद्वयं द्यामिव लेलिहानम् ॥ ११७ ॥
भूमिं परां प्राप्यत फाल्गुनेन भूर्भालरन्ध्रे प्रकटं नटन्ती[1] ।
नटीव वैरिव्ययनाटकैकनटस्य गाण्डीवशरासनस्य ॥ ११८ ॥
तेषां प्रकोपस्य विकस्वरस्य द्विषन्नमेधक्रतुपावकस्य ।
जानन्नुलूकः प्रथमाहुतिं स्वं त्रस्तो नृपभ्रूलवसंज्ञयैव ॥ ११९ ॥
द्वेषादेष निमेषतोऽहमखिलां द्विट्संहतिं संहरे
　प्राप्यैकस्य हरे रणोत्सवनवोत्साहाय साहायकम् ।
इत्यग्रे नृपमुग्रवाचि विजयिन्यभ्युत्थिते निर्भरं
　वीरेन्द्राः समनीनहन्सममभी सेनां रसेनाञ्चिताः ॥ १२० ॥
भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरर्हन्मतार्हस्थितेः
　पादाब्जभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्दुः कृती ।
मोहद्रोहिणि बालभारतमहाकाव्ये शमं पञ्चमं
　तद्बोधाम्बुधिमौक्तिकस्रजि ययौ पर्वेदमौद्योगिकम् ॥ १२१ ॥
　　सर्गैः पञ्चभिरुद्योगपर्वण्यस्मिन्ननुष्टुभाम् ।
　　पञ्चविंशतियुक्तानि निश्चितानि शतानि षट् ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि समरसमारम्भो नाम पञ्चमः सर्गः ।

इत्युद्योगपर्व समाप्तम् ॥

---

१. 'रटन्ती' क.

भीष्मपर्व ।

प्रथमः सर्गः ।

यत्र भात्यनपवृत्तनिवेशः कालदेशपिहितोऽपि पदार्थः ।
वैभवानि भुवि भारतकारज्ञानतत्त्वमुकुरः स करोतु ॥ १ ॥

पुण्यधाम्नि कुरुवर्षपृथिव्यां बालवृद्धपरिसेवितदिक्षु[1] ।
प्रोद्यतेष्वथ नृपेषु बभाषे श्रीपराशरसुतो धृतराष्ट्रम् ॥ २ ॥

दिव्यमक्षि वितरामि तवेदं पश्य युद्धमिति वाचि मुनीन्द्रे ।
सौवलीपतिरुवाच कुलस्य प्रक्षयं न खलु वीक्षितुमीशे ॥ ३ ॥

संजयाय समरावधि दत्त्वा दिव्यमक्षि सहसाथ महर्षिः ।
सर्वमेष कथयिष्यति तुभ्यं भूपतेरिति निवेद्य तिरोऽभूत् ॥ ४ ॥

संजयोऽथ रणसीमनि गत्वा गत्यखिन्नमनसः[2] क्षितिभर्तुः ।
मन्दिरोदरगतस्य पुरस्ताद्वक्तुमारभत वीरविनाशम् ॥ ५ ॥

राजराज शृणु यो विषमस्थः संगरादथ गतः स न वध्यः ।
संविदं मिथ इति प्रतिपद्य क्ष्माभृतो रणभराय विनेदुः ॥ ६ ॥

सेनयोस्तदुभयोरभयैकभ्राजमानमनसः शिबिरेभ्यः ।
प्राचलन्भुजभृतो युधि योधा मूर्तिमन्त इव विक्रमभेदाः ॥ ७ ॥

अद्भुतं रणरसे मधुरत्वं पश्य यस्य रसनाय समुत्काः[3] ।
नैकवेलमसृजन्नुपरुद्धाः सुभ्रुवामधरपानमभीष्टम् ॥ ८ ॥

युद्धतूर्यनिनदैर्चलवद्भिर्द्राग्विजित्य रुदितान्यबलायाः ।
विस्मृतस्मररसो रणरौद्रः कश्चिदाशु चकृपे वरवीरः ॥ ९ ॥

कोऽपि वीरमुकुटः परिरभ्य प्रेयसीमुरसिजद्वयसङ्गात् ।
संस्मृतप्रधनकुञ्जरकुम्भो मङ्क्षु वीररसमूर्तिरचालीत् ॥ १० ॥

अस्मि वीररमणीति रमण्यामस्मि वीरजननीति जनन्याम् ।
संमदं विदधदुत्सुकचेतास्तारतूर्यतरलश्चलितोऽन्यः ॥ ११ ॥

---

१. 'शेवित' ख. २. 'मनसा' ख. ३. 'मुक्ताः' क-ग.

वल्लभासि तव चेत्करिकुम्भान्मत्कुचोन्नतिरिपून्परिभिद्य ।
यच्छ मे[1] मणिगणानिति कान्तातर्जितो युधि ययौ द्रुतमेकः ॥ १२ ॥
कम्पितः पतसि पादयुगे मे[6] नेत्रकोणनिहतोऽपि भयार्तः ।
युध्यसे किमिषुभिः प्रिय भीरुं भावुकामिति हसंश्चलितोऽन्यः ॥ १३ ॥
कामयुद्धरसरागवशात्मा कोऽपि दोलितमना रुचिभाजम् ।
कम्पिनीमहह पाणिगृहीतां प्रेयसीमसिलतां च ददर्श ॥ १४ ॥
मा कृथा युधि वृथात्मकलङ्कं मां निधाय हृदये हृदयेश ।
साहसिन्निह परत्र च यन्मे त्वं गतिः प्रियमुवाच परैवम् ॥ १५ ॥
स्पर्धया लसदसिश्चलवेणिः कुम्भिकुम्भसुभगासुकुचश्रीः[2] ।
हृत्परस्य सदिषुः सकटाक्षा लोलयत्परचमूश्च वधूश्च ॥ १६ ॥
असि वीरतनया वरवीरप्रेयसी च कुरु वीरसवित्रीम्[3] ।
अद्य हृद्य समरैरिति माता कंचिदाह तिलकाक्षतपूर्वम् ॥ १७ ॥
पत्युरेव पुरतः सुतमेका साह साहसनिधेः[4] समरोत्कम् ।
विक्रमं युधि तथा विदधीथा नो यथा भवति वत्स विकल्पः ॥ १८ ॥
उत्सुकास्मि तव संमुखपश्चाद्घातपङ्क्तिमसृतैश्च विषैश्च ।
अर्जितैर्निजसतीव्रतशक्त्या सेक्तुमित्यवददङ्गजमन्या ॥ १९ ॥
आशिषं च तिलकं च जनन्या मन्यते स्म कवचाधिकमन्यः ।
येन संयति स एव भटानां विक्रमैः कवचतां प्रतिपेदे ॥ २० ॥
कोऽपि पाणिधृतकाष्ठकृपाणो बालकोऽप्यनुनयञ्जनकं स्वम् ।
हन्मि[5] वीरतनयानिति जल्पन्भक्तिशक्तिभिरधारि जनन्या ॥ २१ ॥
जीवतां युधि यशांसि मृतानां यद्यशांसि च सुरप्रमदाश्च ।
सत्यमित्यशकुनान्यपि वीरा मेनिरे सुशकुनानि चलन्तः ॥ २२ ॥
वज्रशूचिमुखयोस्तटिनीभूशक्रभूघटितयोः सुभटैस्तैः ।
व्यूहयोरथ रथद्विपवाजिस्थासुभिश्च पदिकैश्च[8] विलेसे ॥ २३ ॥

---

१. 'मौक्तिकगणा' ख. २. 'कुम्भिकुम्भयोरिव सुभगा सुष्ठु कुचश्रीर्यस्याः' इति विगृह्यपूर्वपदत्वाभावमुत्तरपदपरत्वाभावं वा प्रकल्प्य पुंवद्भावाभावः समर्थनीयः. ३ 'वरवीरसवित्री' ख; 'कुरुवीरसवित्री' ग. ४. 'निधिः' ख. ५. 'युधि वेदैः' ख. ६. 'सरन्' ख; 'पतन्' ग. ७. 'वैरिकटका' ख. ८. 'विरेजे' ख.

न्यूहयुग्ममिदमद्भुतमाप्तं तैर्भटै[1]रभवदुद्भटघोरम् ।
नूनमुल्लसितकेतुकराग्रैराहवाय मिथ आह्वयमानम् ॥ २४ ॥
हाटकीयपटुकङ्कटपिङ्गे ते बले चलदुकूलपताके ।
रेजतुर्युगभिदेऽद्भुतजिह्वावौर्वरौद्रै[2]दहनाविव दीप्तौ ॥ २५ ॥
संभ्रमप्रसृतदृष्टिचलौष्ठं हुंकृतीरकृत यद्भटवर्गः ।
तद्ध्रुवं मुहुररातिजयश्रीकृष्टिमन्त्रमिह गुप्तमपाठीत् ॥ २६ ॥
अग्रतो[3] रिपुषु विस्फुरितेषु क्रोधिनामिह वधोत्कभुजानाम् ।
शत्रुतः प्रभव एव भटानां भेजिरे मृधविधावदिशन्तः ॥ २७ ॥
तत्र राजतरथः सितवर्णोष्णीषवर्मतुरगः कुरुवृद्धः ।
हेमनद्धसितपञ्चशिखाभृत्तालकेतुरभवन्मृधमूर्द्धा ॥ २८ ॥
अर्जुनो रिपुपदानथ पश्यन्संगरे गुरुपितामहबन्धून् ।
बाष्पपूरममुचन्नयनाभ्यां शस्त्रमण्डलमथाशु[4] कराभ्याम् ॥ २९ ॥
तं कृपामयमपाभयशक्तिर्मङ्क्षु वीक्ष्य चकितो हरिरूचे ।
आयुधं धर भट[5] स्मर योगं कोऽपि कस्यचिदपीह न किंचित् ॥ ३० ॥
इत्युदीर्य परमं निजरूपं विश्वरूपमयमेव मुरारिः ।
उद्भवप्रलयतत्परजन्तुव्रातसंकुलमदीदृशदस्मै ॥ ३१ ॥
वाग्निदर्शनवशादिति दैत्यद्वेषिणा विरचितप्रतिबोधः ।
संस्मरन्नवमिवारिषु वैरं चापमाप विजयी यमरौद्रः ॥ ३२ ॥
अर्जुने[6] रणरसस्पृशि यावत्पाण्डवाः किलकिलां कलयन्ति ।
तावदुज्झितशरासनवर्मा धर्मसूरवततार रथान्तात् ॥ ३३ ॥
कायमायतभुजेषु परेषु क्रोधिषु व्रजति संप्रति राजा ।
विस्मयं ददिति स्वभटानां[7] सोदरैः सह जगाम स भीष्मम् ॥ ३४ ॥
भीष्ममाप रिपुरेष शरण्यं कौरवा जयरवानिति चक्रुः ।
आददौ क्षितिपतिस्तु जयश्रीलम्भकं शिरसि भीष्मपदाब्जम् ॥ ३५ ॥

---

१. 'घोरं' ख. २. 'दहतपना' ख. ३. 'तोपि रिपुषु स्फुरितेषु' ख. ४. 'मिवाश्रु' क. ५. 'नर' ग. ६. 'अर्जुनेन रणसंस्पृशि' ख. ७. 'स्म' ख.

यत्त्वया सह पितामह योत्स्ये यच्छ तन्मयि जयार्थमनुज्ञाम् ।
एवमुद्गिरति भूभुजि भीष्मः स्माह संयति यतस्व जयास्मान् ॥ ३६ ॥
नाव्रजेरिति यदि प्रधनान्तस्त्वां ततः क्षितिपमुख्य शपेयम् ।
औचितीचतुर संप्रति हृष्टः किं प्रियं तव वरं करवाणि ॥ ३७ ॥
इत्युदीरितगिरं गुरुमूचे प्राञ्जलिः कलितधीर्धरणीशः ।
प्रीतिमान्यदि ततः कथय त्वं तत्त्वतो निजवधार्थमुपायम् ॥ ३८ ॥
न म्रिये रणपरैरपि देवैराव्रजेः पुनरपीह कदाचित् ।
एवमुल्लसितवाचि स भीष्मे द्रोणमाप च ननाम च राजा ॥ ३९ ॥
भीष्मवत्कृतवचाः स च राज्ञे पृच्छते स्ववधबुद्धिमुवाच ।
हन्त हन्ति यदि कोऽपि रणे मां न्यस्तशस्त्रमिति मे मरणं स्यात्॥४०॥
अप्रियं यदि महन्महनीयात्त्वादृशादसमसत्य शृणोमि ।
तत्त्यजामि रणसीमनि शस्त्रं तद्यतस्व विजयस्व च शत्रून् ॥ ४१ ॥
इत्युपायमनपायमवाप्य द्रोणतः कृपमगाज्जगतीशः ।
तं प्रणम्य च निशम्य च तस्मादाशिषं सपदि शल्यमगच्छत् ॥ ४२ ॥
भूपतिर्जयमतिः प्रणिपातप्रीतिभाजि वरदायिनि शल्ये ।
प्राच्यमद्रढयदेव तदेवोद्योगकर्मणि वचः प्रतिपन्नम् ॥ ४३ ॥
कर्णमर्णवसुतारमणस्तु द्राग्जगाम च जगाद च हृष्टम् ।
युध्यसे न खलु जीवति भीष्मे तत्र पातिनि पुनः स्फुरितव्यम् ॥४४॥
तद्वचोमतविधायिनि राधानन्दने हरिरवाप धरापम् ।
पाण्डुसूनुरवदत्पुनरस्मान्यो वृणोत्यरिबले वृणुमस्तम् ॥ ४५ ॥
बुद्धिधाम तव भूप सुतानां दुर्धियामपरमातृकबन्धुः ।
शिश्रिये तमथ मङ्क्षु युयुत्सुस्त्यक्तबान्धवबलः स्वबलेन ॥ ४६ ॥
धीनिधे जय जयेति जगद्भिः स्तूयमानचरितोऽथ पृथाभूः ।
सैन्यमाप्य निजमादृतवर्मा युद्धकर्मणि रथी प्रवणोऽभूत् ॥ ४७ ॥
दध्मुरुद्धुररवानथ शङ्खानर्जुनप्रभृतयो रथभाजः ।
स्वैर्गुणैरपि तदा विहसद्भिर्दीर्यमाणमिव खं विरराज ॥ ४८ ॥

कोरवैरपि विपिष्टदिगन्ताश्चक्रिरे किमपि कम्बुनिनादाः ।
नूनमम्बरगुणो न रवो यैः प्रत्युत ध्वनिगुणं वियदासीत् ॥ ४९ ॥
संमदध्वनिरतीव विरोधं बन्धुतां च दधतां भुजभाजाम् ।
क्रोधतो न मदतो नु न जानेऽन्योन्यभेदमिलितैः कलितः खे ॥ ५० ॥
निश्चितागतरणोत्सवहृष्यद्भीमसेनकृतनादपयोधौ ।
व्यूहयोरुभयतः सुभटानां क्ष्वेडसिन्धुभिरमज्यत ताभिः ॥ ५१ ॥
विस्फुटीभवितुमुन्क्रमतान्तर्विक्रमेण रणविभ्रमभाजा ।
विस्फुटद्भिरिव बाहुभिरुच्चैः प्राचलन्नुभयतोऽथ भटौघाः ॥ ५२ ॥
सादिनं हयचरो रथभाजं स्यन्दनी गजगतं च निषादी ।
पत्तिमप्यथ पदातिरवाप द्वन्द्वयुद्धमिति जातममीषाम् ॥ ५३ ॥
मग्नमन्यरदि नो रदयुग्मं कोऽपि संयति गजः प्रतिमाने ।
छिन्नमूलमिषुभिर्निजभर्ता बिभ्रदाप सुरसिन्धुरशोभाम् ॥ ५४ ॥
तादृशं रणविलासमतन्वन्पर्यताडि शिरसि स्वरदेन ।
कोपिनेव परकुञ्जरहस्ताभ्युद्धृतेन युधि कश्चन हस्ती ॥ ५५ ॥
कस्यचिद्रथिवरस्य न बाणा रक्तपानसुखमापुररीणाम् ।
तत्करस्फुटितघोरधनुर्ज्याटङ्कृतिध्वनितनश्यदसूनाम् ॥ ५६ ॥
सारसारथिजुषं तरलाश्वं स्यन्दनं हतपतिं निजपक्षे ।
कोऽपि मङ्क्षु विरथो रथभर्तारुह्य संयति जघान विरुद्धम् ॥ ५७ ॥
सादिनौ सपदि कौचन युद्धेऽन्योन्यवक्रवहदाहितभल्लौ ।
निर्व्यथं पुरत एव मिलित्वा चक्रतुः परहतिं क्षुरिकाभ्याम् ॥ ५८ ॥
धावतः समितिहर्षितहेषं कश्चिदात्मतुरगस्य हृदेव ।
पातितेषु परसादिषु सद्यो न द्विपद्वधमहोत्सवमाप ॥ ५९ ॥
खण्डितैकचरणो विनिपातैः कोऽपि यान्तमहितं पदपातैः ।
धावितो युधि जघान मुहुर्भूस्थापितोद्धृतकरस्फुरकोटिः ॥ ६० ॥
अम्बरोत्पतनतः प्रपतन्तं वीरमुल्लसदसिर्युधि कंचित् ।
एकमप्युपरि वज्रशिलावन्मेनिरे भयपराः परवीराः ॥ ६१ ॥

१. 'स्वर्धर' क.

मत्तदन्तिपृतनासु पयोदश्रेणिकासु हिमकान्तिरिवैकः ।
प्राक्प्रविश्य परितः स्फुरिताङ्गः कौमुदीमिव यशांसि वितेने ॥ ६२ ॥
भूतले निरवकाशतयाश्वश्रेणिमूर्ध्वसु कृतक्रमचारः ।
उत्पतन्नरिबलेषु बलीयान्सादिनः सपदि कोऽपि जघान ॥ ६३ ॥
स्वैरमप्रहतसारथिरथ्याः क्षत्रधर्ममधुरेण परेण ।
चक्रिरे रिपुचमूषु रणप्राक्सज्जिता इव रथा रथिहीनाः ॥ ६४ ॥
धैर्यधन्यतममर्जितवत्योर्ध्यातमेकसुभटं सुरवध्वोः ।
हेलया बत बिभेद विवादं तद्वधूः शिखिपथेन गताग्रे[1] ॥ ६५ ॥
कापि चित्तदयितेऽप्युत मौलौ नृत्यति स्मृतमृतिर्मृगनेत्रा ।
तूर्ण[2]पाणिधृतकुण्डलताला तद्वरामरवधूर्विरसाभूत् ॥ ६६ ॥
कोऽपि तत्क्षणम[3]दक्षिणपक्षस्वर्गभीरुरपि वीक्ष्य निजस्त्रीम् ।
स्पर्शनव्यसनिनीं स्वकबन्धे संगमं स्पृहयति स भटात्मा ॥ ६७ ॥
एनमेनमथवा वृणवानि स्वर्वधूरिति विचारपरैका ।
वञ्चितानि जहदेव पराभिर्द्राग्वृता यदधिकाधिकवीराः ॥ ६८ ॥
भीरवोऽपि समसंगतभीरुव्रीडया व्यधुरभीरुवदेके ।
युद्धमुद्धतकृपाणनिपातक्रीडया मृदितपूर्वकलङ्काः ॥ ६९ ॥
लोहमुद्गर इवाङ्गचतुर्दिक्खड्गवेगचलनास्फुटमूर्तिः ।
कोऽपि निष्फलपरास्त्रनिपातोऽत्रासयद्रिपुकुलानि कुलीनः ॥ ७० ॥
कर्णतालयुगवीजितमूर्तिर्दानलुभ्यदलिगीतचरित्रः ।
कोऽपि भर्तुरनृणो गुरुनिद्रस्वापमाप रदिनो रदतल्पे ॥ ७१ ॥
एकतः परिकिरन्युधि बाणान्भानुमानिव करानभिमन्युः ।
निर्बिभेद परतामसमुच्चैराततान च महान्ति महांसि ॥ ७२ ॥
एष विश्वमहितां जयलक्ष्मीमुद्धरन्नहितसैन्यमदैन्यम् ।
मन्दराद्रिरिव वार्धिममन्दादम्बरं द्रुतमलोडयदेकः ॥ ७३ ॥
विस्फुरन्तमिति तं प्रतिकोपाद्राग्बृहद्बलकृपौ नृपविप्रौ ।
पेततुः कुरुचमूचपलाक्षीलोचने इव तदा रथिराजौ ॥ ७४ ॥

1. 'गदाग्रे' ख. 2. 'तूर्य' क. 3. सदक्षिण' क.

तं बृहद्बलमखण्डबलश्रीर्मन्युमानभिययावभिमन्युः।
आर्जुने रणसहायतयाथो कैकयक्षितिपतिः कृपमाप॥ ७५ ॥
दन्तिनोरिव तदा कुरुपाण्डुव्यूहयोरुभयतो रदनाभान्।
तान्प्रहारचतुरांश्चतुरोऽपि प्रैक्षत ध्वनिवनानमरौघः॥ ७६ ॥
तन्मिथो विरथिनौ सकृपाणौ मङ्क्षु कैकयनृपश्च कृपश्च।
तत्किमप्यसृजतां युधि येनालोकितौ रणमपास्य भटैस्तैः॥ ७७ ॥
दुर्मुखस्य धृतराष्ट्रसुतस्य द्राग्बृहद्बलसहायपदस्य।
सारथिं युधि शरेण सरोषो निर्जघान सहसा सहदेवः॥ ७८ ॥
आर्जुनेर्विकिरतः शरवीथीं ज्यानिनादनिपतद्रिपुपङ्क्तेः।
अच्छिनद्युधि बृहद्बलभूपो मार्गणैः सपदि सारथिकेतू॥ ७९ ॥
तत्कृतप्रतिकृतः स कृतज्ञः कोपतः किमपि युद्धमधत्त।
फाल्गुनिर्घनघनावनसान्द्रैश्छादयन्गगनवर्त्म शरौघैः॥ ८० ॥
एकमप्यतुलवीर्यमनेकं मेनिरे निजनिजाग्रविभागे।
रोदसी दशदिशोऽपि शरौघैः प्लावयन्तमिव फाल्गुनिमन्ये॥ ८१ ॥
अप्यभेद्यमुपलावलिवृष्ट्या मण्डपं दिवि विधाय स काण्डैः।
अग्निवज्जनकमातुलरीत्याचारयद्रिपुवने निजतेजः॥ ८२ ॥
भिन्नभद्रगजरौद्रसुभद्रानन्दनास्त्रगणविक्रमणेन।
इत्यभिद्रुतकुरुप्रकरेण प्रीणिते समिति पाण्डवसैन्ये॥ ८३ ॥
आपपात तटिनीतनयस्य स्यन्दनो भुवनभीषणघोषः।
चक्रयोर्गतिभिरेव मृतानां जीवतां च हृदयानि विभिन्दन्॥ ८४ ॥

(युग्मम्)

आपतत्प्रलयमारुतकल्पः सिन्धुसूनुरतुलस्तु बलान्तः।
भूभृतां सकटकानि कुलानि व्यक्तशक्तिरुदपीडयदग्रे॥ ८५ ॥
न श्रमः समजनिष्ट तटिन्या नन्दनस्य धनुषी विशिखैर्वा।
भ्रूविभङ्गचललोचनरोचिःस्रग्भिरेव विमुखेषु परेषु॥ ८६ ॥

अस्थिरा युधि युधिष्ठिरसेना भीष्मभीष्मधनुरुद्धृतबाणैः ।
त्रुट्यमानतनुरातनुते स्म व्याकुलैव सकलापि विलापम् ॥ ८७ ॥
सिन्धुजन्मनि जगत्त्रयरौद्रे मुञ्चति क्षयकरानिति बाणान् ।
आरुरोह परमं वियदर्कः कौतुकीव रणवीक्षणहेतोः ॥ ८८ ॥
आकुलान्यथ बलानि विलोक्य स्यन्दनी पितृपितामहमागात् ।
अन्यवीरसमरेण सुभद्रानन्दनः स्फुटमपूर्णविनोदः ॥ ८९ ॥
स्वप्रणप्तृरिपुणा हृदि विद्धस्तच्चमत्कृतिविकम्पितमौलिः ।
तादृशे समिति शान्तनवोऽपि व्याकुलः कुरुचमूभिरशङ्कि ॥ ९० ॥
भीष्मसीमनि कृपः कृतवर्मा ते च दुर्मुखविविंशतिशल्याः ।
फाल्गुनेर्विशिखवल्गितकेन व्याहताः कमपि कम्पमवापुः ॥ ९१ ॥
ऐन्द्रिसूनुरभितः परिभिन्नः कोपनिर्जितयुगान्तकृतान्तः ।
आच्छिदत्सपदि दुर्मुखसूतं भीष्मकेतुमिषुभिः कृतचापम् ॥ ९२ ॥
केतुपातकुपिते युधि भीष्मे कालदण्डवदुदस्यति बाणान् ।
पाण्डुसैन्यरथिनो दश दीप्ता रक्षितुं नरसुतं परिवव्रुः ॥ ९३ ॥
आपतत्पतगराडिव भीमो भीष्मबाणगणपातितकेतुः ।
तत्किमप्यकृत संगरसङ्गी येन वीररस एव स मेने ॥ ९४ ॥
आत्मयुग्यगजघातितसूतस्यन्दनाश्वनिकराय सकोपः ।
उत्तराय तु विराटसुताय स्वर्णशक्तिममुचद्युधि शल्यः ॥ ९५ ॥
पर्वतादिव गजादथ तस्मादुत्तरस्तरलया युधि शक्त्या ।
विद्युतेव कृतगाढनिपातं पातितः शिखरदेश इवोच्चैः ॥ ९६ ॥
खड्गभिन्नरिपुसिन्धुरशुण्डे तत्र राज्ञि कृतवर्मरथस्थे ।
भ्रातृमृत्युकुपितो युधि शङ्खः सिन्धुजेन रुरुधे परिधावन् ॥ ९७ ॥
शङ्खरक्षणधियाथ धुनीजं दुर्धरं लघु रुरोध किरीटी ।
तत्तयोः प्रलयविभ्रमदायी सायकै रणरसः प्रससार ॥ ९८ ॥
पादचारबलशल्यगदाग्रध्वस्तसारथिहयस्तु स शङ्खः ।
जीवितव्यमिव मङ्क्षु गृहीत्वा खड्गमर्जुनरथेऽधिरुरोह ॥ ९९ ॥

१. 'तुद्यमान' ख-ग. २. रथी. 'स्यन्दिनी' क.

सिन्धुसूनुरथ पाण्डुचमूषु त्यक्तफाल्गुनरथः प्रणनाद ।
कोपविस्तृतयमाननतुल्याकृष्टचापदशनायितबाणः ॥ १०० ॥
लोठयन्गजघटां भटचक्रं संहरन्विघटयन्रथवीथीम् ।
चूर्णयन्हयचयं युधि जातो वज्रपात इव शत्रुषु भीष्मः ॥ १०१ ॥
मार्गणेषु गगनं पिदधत्सु क्रुद्धभीष्मधनुरुल्लसितेषु ।
अस्तभूधरगुहान्तरमागात्सोऽपि भीतवदशीतमरीचिः ॥ १०२ ॥
इत्थं भीष्मेऽतिभीष्मे क्षयसमयसमुद्भूतधूमध्वजोग्र-
ज्वालाकल्लोललीढान्तरमिव तरसा कुर्वति व्योम बाणैः ।
यावद्युद्धान्निषेद्धुं किल निजकुलजानेति पूर्वाद्रिमिन्दु-
स्तावत्ते मत्तवीराः स्वयमतनिषत व्रीडयेवावहारम् ॥ १०३ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के भीष्मपर्वणि प्रथमदिनसङ्ग्रामवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

क्षीरोदच्चिरशायित्वात्पीयूषमिव संचितम् ।
स्फारयन्भारतं व्यासः श्रीकृष्णावतरः श्रिये ॥ १ ॥
स राजानमतिम्लानमथ भीष्मार्कतेजसा ।
गोभिरुल्लासयामास निशाकाले जनार्दनः ॥ २ ॥
निशान्तोद्घाटिते वीरमुक्तिद्वारे रवौ ततः ।
कौन्तेयाः कौरवाः क्रौञ्चव्यूहव्यूढास्ततोऽमिलन् ॥ ३ ॥
शिरांसि भूभुजामेवं शरपातैरपातयन् ।
फलानि नालिकेराणामिव सिन्धुसुतस्ततः ॥ ४ ॥
राज्ञां भीष्मशरोत्क्षिप्ता मूर्धानो युधि नृत्यताम् ।
वरयित्रीं सुरवधूमिव द्रष्टुमगुर्दिवम् ॥ ५ ॥
क्षिप्तानां नभसि क्ष्मापमूर्ध्नां स्वसिन्प्रपातिनीः ।
रोषारुणा दृशापश्यद्भीष्मः पुलककन्दलः ॥ ६ ॥

---

१. 'रणः' ग. २. 'राजानमह्नि म्लान' ख-ग. ३. 'निशान्ते घटिते' क. ४. 'व्यूहकौ' ख-ग. ५. 'मेवं' ख.

धुनीसुतशरोद्धूतैरास्यैराज्ञां सकुण्डलैः ।
सर्वाङ्गमफलव्द्योम सूर्येन्दुफलपादपः ॥ ७ ॥
इत्यस्य विशिखापातैर्वातैरिव विलोडिताम् ।
विलोक्य वाहिनीं क्रोधादधावद्धनुमद्ध्वजः ॥ ८ ॥
मर्मविद्भिर्द्विषां बाणैः कटाक्षैरिव सुभ्रुवः ।
पुरतस्ताड्यमानोऽपि हृष्यन्नेवापपात सः ॥ ९ ॥
स बाणविद्धसर्वाङ्गं गलद्रक्तं द्विषद्बलम् ।
मनसः कोप[1]ततस्य धारागृहमिव व्यधात् ॥ १० ॥
तमभ्यधावत्क्रुद्धोऽथ धुनीसूनुः किरञ्शरान् ।
संहर्षोत्तालपातालकुमारप्रकरोपमान् ॥ ११ ॥
पार्थस्य चापतः सिन्धोर्मर्यादात इवोर्मिभिः ।
शरैः प्रसस्रे रुन्धद्भिर्लोकान्रोद्धुम[2]पारितैः ॥ १२ ॥
विक्रमोपक्रमस्ताभ्यां तदा कोऽपि तथादधे ।
व्योमापि विशिखस्तोमै रोमाञ्चीव यथैक्षत ॥ १३ ॥
स्पर्शैकपेयं मधुरममरीकारकारणम् ।
अन्येऽप्यारेभिरे वीरा द्वन्द्वयुद्धरसायनम् ॥ १४ ॥
क्षतेभकुम्भोद्यन्मुक्ताछलोच्छलितशीकरम् ।
रेमे कलिङ्गवाहिन्यां भीमः साकं जयश्रिया ॥ १५ ॥
भीमभिन्नकरिश्रेणिरक्तवेणिषु मज्जताम् ।
तत्रासञ्जीविताणं शरणं जीवतां मृताः ॥ १६ ॥
व्योम्नि भीमक्षतोत्क्षिप्ता द्विरदा नीरदा इव ।
रक्तवर्षैः कलिङ्गेषूत्पातं कंचिदमूमुचन् ॥ १७ ॥
भीमोऽवधीच्छक्रदेवं भानुमन्तं च गोपतिम् ।
इत्युच्छ्रिते ध्वनौ सिद्धान्यधुरिन्द्रार्कयोर्दृशम् ॥ १८ ॥
ततो मूर्छत्पतद्वीरमुन्ननाद वृकोदरः ।
दिग्गजा द्यां तदैक्षन्त त्रुटद्ब्रह्माण्डशङ्कया ॥ १९ ॥

---

१. 'कोपतस्तस्य' क. २. 'मवारितैः' ग.

कुम्भीन्द्रेणेव भीमेन यमलीलावने युधि ।
ध्वस्तो वीररसस्येव प्रासादः केतुमान्नृपः ॥ २० ॥
अथ भीमास्त्रविरथस्तां चमूमत्यतापयन् ।
मारुतिर्मारुतोद्धूतजीमूत इव भानुमान् ॥ २१ ॥
सौभद्रशरवीचीभिः कुमारः कुरुभूपतेः ।
बालद्रुम इवाम्भोदधाराभिर्विधुरीकृतः ॥ २२ ॥
शराः सुयोधनादीनामितश्चेतश्च पातिनः ।
व्यजयन्संयतिश्रान्तमार्जुनिं वाजमारुतैः ॥ २३ ॥
द्रुमाणां कुसुमानीव यशांसि क्ष्माभुजां क्षिपन् ।
तत्रातित्वरया वायुरिवायात्कपिकेतनः ॥ २४ ॥
विपक्षविशिखास्तस्मिन्नकिंचित्करतां ययुः ।
नरेऽतिनीरसे नारीनिरीक्षणगुणा इव ॥ २५ ॥
कीनाशदासहस्ताग्रैरिव भल्लिनखोत्कटैः ।
असृक्कष्टं विपक्षेषु विष्वक्पेते तदाशुगैः ॥ २६ ॥
कौन्तेयकृत्तैर्वीरेन्द्रैर्विध्यमानः समन्ततः ।
उद्विग्न इव तिग्मांशुस्तदास्ताद्रिगुहां गतः ॥ २७ ॥
ततोऽवहारव्याहारभाजि भीष्मे भुजाभृतः ।
ययुर्निजनिजं धाम धामनिह्नुतवह्नयः ॥ २८ ॥ (द्वितीयमहः)[1]
अथोल्बणरणश्रद्धाः संनद्धा दोर्भृतोऽभितः ।
रत्नकङ्कटकान्त्योच्चैः क्षपाशेषे तमोऽक्षिपन् ॥ २९ ॥
भीष्मो व्यूहं व्यधाद्वैरिदर्पसर्पाय[2] गारुडम् ।
तद्व्यूहगलहस्तार्थमर्धचन्द्रमथेन्द्रभूः[3] ॥ ३० ॥
अभीष्टोद्दामसङ्ग्राममिथोदानसुहृत्तमाः ।
परस्परं प्रशंसन्तः प्रीता भुजभृतोऽमिलन् ॥ ३१ ॥
तदापलिप्तकीलाला बालार्कद्युतिमालया ।
न प्रत्यङ्गं लगन्तोऽपि प्रहारा जज्ञिरे भटैः ॥ ३२ ॥

---

१. 'इति द्वितीयमहः' ख. २. 'द्विपद्दर्पसर्पत्रासाय' ख. ३. 'चन्द्रं नरो व्यधात्' ख.

प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुतं भीमघटोत्कचौ।
भक्षेपु सममेव द्वौ बालकस्य कराविव ॥ ३३ ॥
तच्चापयोः शरासारैर्नौ मुहुर्मुमुहुर्भटाः।
कटाक्षैर्लक्षितास्तीक्ष्णैः कालरात्रिदृशोरिव ॥ ३४ ॥
रिपुराजशरश्रेणिस्तयोरुपरि निष्फला।
पपात जलभृद्वृष्टिरूषरार्णवयोरिव ॥ ३५ ॥
भीमसेनपृषत्केन हृदयान्तःप्रवेशिना।
मूर्छा कौरवभूभर्तुर्मृतिदूतीव योजिता ॥ ३६ ॥
तस्मिन्मूर्छाभृति हृते सूतेन रथशायिनि।
कृष्णाद्यैस्तद्बलं चक्रे विवेशं विशरारुभिः ॥ ३७ ॥
द्रुतमाहितमोहेन नृपेणोत्साहितस्ततः।
पालिं वीररसस्येव भीष्मः कृष्टं धनुर्दधौ ॥ ३८ ॥
मुहुर्धन्व धुनीसूनोः शरापातैर्नतोन्नतम्।
भटालिचर्वणव्यग्रयमचक्राममैक्ष्यत् ॥ ३९ ॥
एकैककङ्कपत्रास्तस्त्रत्रीभरुधिरार्णवे।
सपार्थरथपत्त्यश्वं निमज्जयितुमुद्यतः ॥ ४० ॥
विश्वेषामीश भीष्मस्य विशिखोर्मिषु मज्जताम्।
न किं भवार्णवोत्तारपोत पोतत्वमेषि नः ॥ ४१ ॥
इत्युपालभ्यमानोऽन्तरनन्यगतिकैर्नृपैः।
विभुर्भीष्मरथस्याग्रे निनाय रथमार्जुनम् ॥ ४२ ॥ (युग्मम्)
प्रसरन्भीष्मदावाग्निर्बाणकीलाचयोऽग्रतः।
चण्डैः पाण्डवकाण्डानां वातैरिव निवर्तितः ॥ ४३ ॥
रिपुच्छेदोच्छलद्बाणचापचक्रे किरीटिनः।
प्राकार इव संलीनं पाण्डुसैनिकजीवितैः ॥ ४४ ॥

---

१. 'समये बद्धौ' ख. 'सममाबद्धौ' ग. २. 'हते' ख. ३. 'शासती' क. ४. 'विशरारुशरारुभिः' क-ख. ५. 'द्रुतमो' क; 'हतमो' ख. ६. 'एकैकं कङ्कपत्रैस्तैस्त्रिभी रुधि' क.

भीष्मस्य विशिखानेव छिन्दन्भिन्दन्पराञ्शरैः ।
गुरोर्भक्तिं च शक्तिं च दर्शयामास वासविः ॥ ४५ ॥
ततस्त्रसद्भयो भीष्मः कृष्णौ नाराचपञ्जरे ।
निनाय निजशौर्यश्रीजयश्रीकेलि कीरताम् ॥ ४६ ॥
कृष्णौ विबभतुर्भीष्मप्रहारक्षतजोक्षितौ ।
कालीकटाक्षकपिशप्रभौ कालभुजाविव ॥ ४७ ॥
गाङ्गेयवसुमुक्तानां सायकानां समागमे ।
तदासीत्पाण्डवी सेना गणिकेव पराङ्मुखी ॥ ४८ ॥
शिथिलं युध्यमानेऽथ फाल्गुने गुरुगौरवात् ।
युवोर्भीष्मनिर्घातैः साक्रन्दे चाखिले बले ॥ ४९ ॥
स्वार्थसार्थच्छिदे पार्थपद्बन्धमथो युधि ।
यदेवं दीप्तमुद्भ्रान्तं न वृद्धं विनिषेधसि ॥ ५० ॥
अद्य हन्म्यहमेवामुं किं त्वयेत्युद्गमद्वचाः ।
चण्डांशुचक्रचण्डांशुचक्रज्वालाज्वलन्नभाः ॥ ५१ ॥
दृष्टः कष्टं वलद्ग्रीवैस्त्रसद्भिस्त्रिदशैरपि ।
रथाग्रादुग्रवेगश्रीरुत्ततार क्रुधा हरिः ॥ ५२ ॥
(चतुर्भिः कालापकम्)

तं प्रेक्ष्यायान्तमभ्रान्तः स्मेरो हृष्यन्प्रसन्नदृक् ।
रोमाञ्ची चञ्चयंश्चापमाचष्ट वसुरष्टमः ॥ ५३ ॥
एह्येहि नाथ मुक्तिं मे द्राग्दत्तां त्वत्सुदर्शनम् ।
मूढाश्चिरं तपःकष्टं सेवन्ते दर्शनान्तरम् ॥ ५४ ॥
द्रुतमुक्तिकृते कैश्चिन्नाथ पूज्योऽपि कोप्यसे ।
धन्योऽहमपकर्तास्मिन्किंचित्प्रकुपितोऽसि च ॥ ५५ ॥

---

१. गङ्गासूनुवस्त्ववतारभीष्मप्रक्षिप्तानां बाणानां, सुवर्णद्रव्यरहितानां श्लेषे शसयोरभेदात्सायकानां विटानाम् इत्यर्थः. २. 'पदबन्ध' ग. ३. 'खण्डांशु' क. ४. 'कथं' ग. ५. 'स्मि किंचिच्च कुपितो' ग.

इत्युक्तिपारे भक्त्या च चक्रातिस्पृहयापि च ।
नमन्मूर्धनि गाङ्गेये मुक्तिलक्ष्मीकटाक्षिते ॥ ९६ ॥
अनूत्पत्य समुत्थाप्योत्प्लुत्यारोप्य रथे हरिम् ।
जज्ञेऽर्जुनस्त्रिजगतीप्रेक्षणीयवपुः क्षणम् ॥ ९७ ॥ (युग्मम्)
विश्वेश कोऽयमारम्भः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ।
प्रभावः प्रेक्ष्यतां प्रेङ्खंस्त्व एव मयि बिम्बितः ॥ ९८ ॥
इत्युक्त्वा हृष्टवैकुण्ठकम्बुनादैः कृतोद्यमाः ।
ज्यानादैराह्वयत्पार्थः सुरीर्वरवरोत्सुकाः ॥ ९९ ॥
भुजगीव भुजा तस्य कृष्टचापबिलाग्रगा ।
असूतेवाशुगान्सर्पान्नरेन्द्रैरपि दुर्धरान् ॥ ६० ॥
तुल्यकालोच्छलच्छस्त्रैररोधि क्रोधनैरयम् ।
संभूय भूभुजां भारैर्जम्भारिरसुरैरिव ॥ ६१ ॥
अथोत्कृत्तद्विषद्देहवाहनायुधकेतनम् ।
माहेन्द्रमस्त्रं माहेन्द्रिर्व्यधाद्विश्वक्षयक्षमम् ॥ ६२ ॥
कोऽप्यासीत्खण्ड्यमानानां पाण्डवास्त्रैर्विरोधिनाम् ।
धीवरैर्धूयमानानां शङ्खानामिव निःस्वनः ॥ ६३ ॥
पतन्त्येव बलाङ्गानि विखण्ड्याहर्तुमुत्सुकाः ।
विलसन्रक्तकुल्यासु पिशाचास्तिमिरूपिणः ॥ ६४ ॥
धनंजयजये वीरा बह्वभ्यासभुजामदम् ।
तदोच्चैरमुचन्नब्धितरणे तारका इव ॥ ६५ ॥
पार्थास्त्रक्षुण्णसैन्योत्थैरक्तसिक्त इवारुणः ।
दिनेशः प्रविवेशाब्धौ तदा स्नानमनोरथः ॥ ६६ ॥
आप्रभाते रणाम्भोधौ संपृक्ते दिवसात्यये ।
तदिति व्यथितं चक्रद्वयं विघटितं तदा ॥ ६७ ॥ (तृतीयमहः)

---

१. 'प्रेक्षणीय इव' ग. २. 'वैकुण्ठ' क. ३. 'द्यमान्' क. ४. 'त्सुकान्' क. ५. 'यद्रक्त' ख-ग.

अथावासेषु निर्गम्य शर्वरीं स्वप्नसंगरैः ।
व्यूहेन्द्रं कौरवाश्चक्रुरर्धचन्द्रं च पाण्डवाः ॥ ६८ ॥
अथ रक्तौघसंवृत्तप्रातःकृत्यपिशाचकम् ।
भीष्माभिमन्युप्रमुखा विदधुर्युद्धमुद्धतम् ॥ ६९ ॥
भूपालैः कालबालस्य प्रातराशं प्रकल्पयन् ।
कर्मव्यूह इवात्मानं भीष्मोऽर्जुनमयोधयत् ॥ ७० ॥
कृताधिकप्रतिकृतैस्तौ हृष्यन्तौ मुहुर्मिथः ।
चिरं चिक्रीडतुश्चारुसौहार्दौ सुहृदाविव ॥ ७१ ॥
अभिमन्युः शरासारैरेकः शत्रूननेकशः ।
आच्छादयदुडुस्तोमान्करैरिव दिवाकरः ॥ ७२ ॥
पौरव्यपुत्रं दमनं नृपं सांयमनिं पुनः ।
कर्मकालाविव ज्ञानी धृष्टद्युम्नस्तदावधीत् ॥ ७३ ॥
भीमो भेजे द्रुतं प्रीतिभावं धावत्सु संमुखम् ।
मगधेन्द्रगजेन्द्रेषु भेकेष्विव भुजंगमः ॥ ७४ ॥
गदापाणेस्तदा तस्य पादातस्य प्रसर्पतः ।
पदोत्पातेन नागेन्द्रा द्वयेऽपि विचकम्पिरे ॥ ७५ ॥
खण्डितं तद्गदापातैरुच्छलन्मौक्तिकच्छलात् ।
तदोत्पपात कुम्भिभ्यो दिक्कुम्भिजयजं यशः ॥ ७६ ॥
भीमस्य पादपातैर्या पीडा भोगिविभोरभूत् ।
नैव सा तद्गदोत्क्षिप्तगजेन्द्रगिरिपाततः ॥ ७७ ॥
घ्नन्ति तस्मिन्रथोत्पातापातरक्ताब्धिमज्जनैः ।
गजान्वीक्ष्याकुलान्देवाः क्षिप्ताद्रेरस्मरन्हरेः ॥ ७८ ।
इति क्षतसमस्तेभवल्गनं फाल्गुनाग्रजम् ।
कृतान्तमिव संभ्रान्तमीयुर्दुर्योधनादयः ॥ ७९ ॥
काण्डेन कुरुराजेन ताडितः पीडितः क्षणम् ।
स्तब्धोऽभूत्तद्वधोपायं ध्यायन्निव वृकोदरः ॥ ८० ॥

---

१. 'निर्वर्त्य' ग. २. 'पदो' ग; 'पादो' ख.

पार्थेनाथ रथस्थेन पृषत्केन हृदि क्षतः ।
वर्णिकां मरणस्येव मूर्छामाप सुयोधनः ॥ ८१ ॥
सेनापतिसुषेणाख्यौ जलसंधसुलोचनौ ।
भीममुग्रं भीमरथं भीमबाहुमलोलुपम् ॥ ८२ ॥
समं विवित्सुविकटौ दुर्मुखं दुष्प्रधर्षणम् ।
इमान्यमातिथीकृत्य तत्सुतांश्च चतुर्दश ॥ ८३ ॥
चतुर्दशसु विश्वेषु व्रजतां यशसामसौ ।
उच्चैः सहचरीचक्रे सिंहनादान्वृकोदरः ॥ ८४ ॥ (विशेषकम्)
विषमास्त्रप्रगल्भेऽथ भगदत्ते समेयुषि ।
संचुकोच नवीनेव रामा[1] भीमपताकिनी ॥ ८५ ॥
भीमोऽमूर्छन्ध्वजालम्बी विद्धस्तदिषुणा हृदि ।
घूर्णन्बभौ स्तम्भबद्धो मदान्ध इव सिन्धुरः ॥ ८६ ॥
स्वभटारूढदिग्दन्तिघटो मायी घटोत्कचः ।
तमिभस्थं सुरेभस्थस्ततस्तातक्रुधारुधत् ॥ ८७ ॥
तदस्त्रवृष्टिभिः शौर्यलताकन्दौ तदापतुः ।
उत्कर्षं भगदत्तश्च सुप्रतीकश्च तद्गजः ॥ ८८ ॥
प्रणादैर्भगदत्तस्य सुप्रतीकस्य चाद्भुतैः ।
द्राग्नरेन्द्रा गजेन्द्राश्च बभूवुर्विमदास्तदा ॥ ८९ ॥
समुज्झितेव दिग्नागैर्घटोत्कचहृतैरिव ।
तदा तैमीतमःक्रान्ता[2] सिन्धुमग्नेव भूर्बभौ ॥ ९० ॥
मायिनां रणराज्याय रक्षसां दिवसो निशा ।
इति भैमिभिया भीष्मोऽवहारं व्याहरज्जवात् ॥ ९१ ॥
न मृतास्तावदद्येति ध्यायन्तः कौरवा ययुः ।
श्वोऽप्यमून्हन्म एवेति स्मरन्तः पाण्डवाः पुनः ॥ ९२ ॥ (चतुर्थमहः)

---

१. रामापक्षेऽप्यर्थः स्फुट एव. २. 'नैशतमःक्रान्ता' ख.

किं त एव जयन्तीति निशि पृष्टः सुतेन ते ।
भीष्मो जगाद गां विष्णुमना विष्णुपदीनिभाम् ॥ ९३ ॥
स्वयंभुवा भुवो भारं निराकर्तुं स्मृतः पुरा ।
गतः प्रत्यक्षतां तेन स्तुतो नारायणः प्रभुः ॥ ९४ ॥
विश्व विश्वेश विश्वात्मन्विश्वकार्यौघ विश्वधीः ।
जय विश्वस्थिते विश्वक्षय विश्वोदय प्रभो ॥ ९५ ॥
ज्ञातृज्ञेयप्रभो ज्ञानज्ञप्त्रे तुभ्यं नमो नमः ।
भोक्तृभोग्यप्रभो भोगभोक्त्रे तुभ्यं नमो नमः ॥ ९६ ॥
ये जघ्निरे त्वया नाथ दिवस्तोपाय दानवाः ।
भारयन्ति भुवं देवीं मानवीभूय तेऽधुना ॥ ९७ ॥
पदं सुमेरुमौलिर्व्योः पातालं पत्तलं पुनः ।
हर्तुं तस्या भुवो भारं भगवन्भव मानवः ॥ ९८ ॥
स्वयं स्वयंभुवेत्युक्ते स श्रीनारायणः प्रभुः ।
नरेण सुहृदा सार्धं भेजे भूपणतां भुवः ॥ ९९ ॥
वासुदेवार्जुनीभूय ताभ्यां गुप्तो युधिष्ठिरः ।
जयत्येव स धर्मात्मा युक्तस्तेन समं शमः ॥ १०० ॥
इति भीष्मगिरा भूपः प्रभावं भावयन्हरेः ।
आसाद्य सदनं वीरविनयैरनयन्निशाम् ॥ १०१ ॥
आपपात ततः प्रातर्भीमभीष्ममुखो मृधे ।
प्रवीरप्रकरः श्येनमकरव्यूहसंहतः ॥ १०२ ॥
कालक्रीडावने युद्धे व्यत्ययाद्वीरशाखिषु ।
यशःकुसुमशुभ्रेषु तदा पेतुः शिलीमुखाः ॥ १०३ ॥
बाणभिन्नेभकुम्भासृग्धाराभारैर्बभूव भूः ।
प्रेतप्रीतिकरी प्रेतपतिपुण्यप्रपेव सा ॥ १०४ ॥
न दन्तिघातजं रक्तं रुग्रक्तेयं रवेरिति ।
भ्रातरः कातरा धीरैर्वारयांचक्रिरे क्षताः ॥ १०५ ॥

---

१. 'ज्ञाताज्ञातप्रभो' ग. २. भ्रमरा; बाणाश्च.

भिन्नभूपमुखाम्भोजैः कर्णान्तोत्थशिलीमुखैः ।
इभवद्भीमभीष्माद्यैर्जगाहे वाहिनीद्वयम् ॥ १०६ ॥
ध्वनद्धन्वनदद्बाणं सत्त्वालंकारभासुरम् ।
सात्यकिः सुरनारीभ्यो रथिनामयुतं ददौ ॥ १०७ ॥
नीरन्ध्रयन्शरैः शत्रून्पलायनपरान्दिशः ।
तमरुद्ध ततो युद्धसूरिर्भूरिश्रवा नृपः ॥ १०८ ॥
युद्धाय धावतस्तत्र दश सात्यकिनन्दनान् ।
भूरिश्रवाः शरैश्चक्रे दिक्पालेभ्यो बलीनिव ॥ १०९ ॥
ततः प्रवृद्धवेगौ[2] तौ वीरौ तरलितक्रुधौ ।
मिथः क्रियाभिर्विरथौ धुतासी समधावताम् ॥ ११० ॥
भुग्नाशा करिकूर्माहिवराहगिरितद्भरात् ।
तत्सत्यसत्त्वावष्टब्धं नामज्जद्भूतलं यदि ॥ १११ ॥
भीमदुर्योधनाभ्यां तौ स्वरथाभ्यामथान्यतः ।
द्राग्नीतौ तत्तु मेनाते जीवनं निधनाधिकम् ॥ ११२ ॥
तदा तु सात्यकिसुतध्वंसक्रोधाद्धनंजयः[3] ।
धनंजयो[4]ऽभवद्धाम्ना क्रूरः कौरवकानने ॥ ११३ ॥
अब्दादिव महाशब्दाच्चण्डकोदण्डतोऽर्जुनात् ।
भूभृन्मौलिषु संतापं व्यधुः शम्पा इवेषवः ॥ ११४ ॥
तद्बाणपातव्यथिता पिण्डीभूय[5] भवच्चमूः ।
इतश्चेतश्च लुलितैर्मृत्योः कवलतां ययौ ॥ ११५ ॥
इति निर्दम्भसंरम्भात्तदा जम्भारिजन्मना ।
अहन्यन्त सहस्राणि नृपाणां पञ्चविंशतिः ॥ ११६ ॥
ध्वजैः[6] पल्लवितं रक्तैः पुष्पितं हारमौक्तिकैः ।
मौलिभिः फलितं राज्ञां तदा दुर्मन्त्रितं तव ॥ ११७ ॥

---

१. 'जवात्' ख-ग. २. 'वैरौ' ख. ३. अर्जुनः. ४. वह्निः. ५. 'भूता' ख. ६. 'धूतैः' ख-ग.

एवमार्त्तण्डलो चण्डशूरमण्डलखण्डिनि ।
दुर्गमं दुर्गमम्भोधिं बिम्बोऽम्बरमणेरगात् ॥ ११८ ॥
युद्धादप्यधिकं कष्टं कलयन्रक्तकर्दमे ।
उत्सुकोऽप्यगमद्धाम वीरवारः शनैः शनैः ॥ ११९ ॥ (पञ्चममहः)
पुनः प्रभाते संनद्धाः क्रुद्धाः कौरवपाण्डवाः ।
ते क्रौञ्चमकरव्यूहभाजो युयुधिरेऽधिकम् ॥ १२० ॥
विपक्षादागतेभ्योऽपि तीक्ष्णेभ्योऽपि भृशं मुखम् ।
ते मार्गणेभ्यस्तृणवद्दातारो वपुरप्यदुः ॥ १२१ ॥
समरेऽस्मिन्यमक्रीडातडाग इव खेलताम् ।
नाकर्षन्क्षतजं केषां जलौकस इवेषवः ॥ १२२ ॥
कोपाटोपारुणरुची पेततुर्भीमपार्षतौ ।
कुरुषु स्फुरदिप्वासभ्रुवौ यमदृशाविव ॥ १२३ ॥
पीड्यमाना दृढं ताभ्यां प्रियदोर्भ्यामिव प्रिया ।
सिस्वेद च चकम्पे च संमुमोह च सा चमूः ॥ १२४ ॥
वाहिनीशोषणोदग्रं गजानीकैः सुयोधनः ।
भीममाच्छादयद्भानुं प्रावृट्काल इवाम्बुदैः ॥ १२५ ॥
नागैः सङ्गोऽस्तु नागानामितीव गदया गजान् ।
दृढमाहत्य कुम्भेषु भीमः क्ष्मायाममज्जयत् ॥ १२६ ॥
तेनोत्क्षिप्तेषु नागेषु त्रस्तमस्तकुतूहलैः ।
विमानभङ्गभीत्या तु दिवि देवैरितस्ततः ॥ १२७ ॥
दातुं दिग्दन्तिविश्रान्त्यै दिक्पालेभ्य इवामुना ।
धृत्वा करेण जीवन्तो दिक्षु चिक्षिपिरे द्विपाः ॥ १२८ ॥
इत्युद्दलद्विपस्तोमं नृपस्तोमरवृष्टिभिः ।
भीममभ्यकिरत्कोपक्रशानुः सानुजानुगः ॥ १२९ ॥

---

१. 'दिशां' ख.

भीमस्तद्बाणसंजातसर्वाङ्गीणव्रणो रणे ।
गोपतिं[1] कोपसंरक्तदन्तसहस्र[2] इवैक्षत[3] ॥ १३० ॥
ततोऽशुप्रकरेणार्कः कौरवप्रकरानिव[4] ।
कौरवान्मोहयामास मोहनास्त्रेण पार्षतः ॥ १३१ ॥
मिथः पेषकपेष्यत्वं भेजिरे कौरवास्ततः ।
तीव्रात्मानः प्ररोहन्तो डिम्भस्य दशना इव ॥ १३२ ॥
प्रौढप्रज्ञास्त्रपातेन कौरवप्रकरं गुरुः ।
तदाशु बोधयामास मोहविद्रोहकारकः ॥ १३३ ॥
ततो मुञ्चे[5] न जीवन्तमेनमद्येति मारुतिः ।
विरथ्य कुरुपृथ्वीशं मूर्छयामास मार्गणैः ॥ १३४ ॥
नृपे कृपेण रथिना कृष्टे हृष्टेऽथ पाण्डवे ।
क्ष्वेडाभिः खण्डयत्यद्रींश्चकम्पे चकितेव भूः ॥ १३५ ॥
उद्यते कुरुवृद्धेऽथ पाण्डवप्रेयसी चमूः ।
शिरोनिखातैर्विशिखैः कुरङ्गीमिव निर्ममे ॥ १३६ ॥
भीष्मो भुवनसंक्षोभी [6]भीरूणामथ भूभुजाम् ।
संकीर्णीकृतकीनाशसदनं कदनं व्यधात् ॥ १३७ ॥
स कोऽपि द्रौपदेयानां कौरवैरभवद्रणः ।
येनाशु जगृहे चक्षुर्भीष्मादिभ्योऽपि नाकिनाम् ॥ १३८ ॥
तदा तत्कदनाधिक्यमशक्त इव वीक्षितुम् ।
गिरिगुप्ते रवौ चक्रुरवहारं महारथाः ॥ १३९ ॥ (षष्ठमहः)
भीमाभिभूतमाश्वास्य निशान्ते शान्तनिर्नृपम् ।
उवाह मण्डलव्यूहं वज्रव्यूहं च धर्मजः ॥ १४० ॥
ततश्छिन्नेव भानोर्भा वीरक्षिप्तैर्महेषुभिः ।
क्ष्मायामितस्ततोऽभ्राम्यद्विधुरा रुधिरच्छलात् ॥ १४१ ॥

---

१. 'गोपतिः' ख-ग. २. 'दन्तहस्त' क. ३. 'इवैक्ष्यत' ख-ग. ४. 'कैरव' इति भवेत्. ५. 'ऽमुञ्चत' ख-ग. ६. 'भूरीणा' ख-ग.

गाङ्गेयकृष्णमहसोर्महान्गाङ्गेयकृष्णयोः ।
संहर्षोऽभूत्सहस्रांशुसिंहिकासुतयोरिव ॥ १४२ ॥
[1]बभुस्तद्विशिखा हैमाः खात्पतन्तः क्षमातले ।
तत्प्रतापौघमूर्छालाः करमाला रवेरिव ॥ १४३ ॥
निर्मग्नवाहनो द्रोणबाणश्रेणीरणार्णवे ।
विराटः शिश्रिये शङ्खं जीवनाशाविमूढधीः ॥ १४४ ॥
विराटशङ्खौ तावेकरथस्थौ पितृनन्दनौ ।
अयोधयद्गुरुर्मोहकर्मौघाविव शिष्यगौ ॥ १४५ ॥
घनसारोज्ज्वलेनाथ यशसा च शरेण च ।
द्रोणः शङ्खमसत्तायां मज्जयामास हेलया ॥ १४६ ॥
द्रौणिखण्डितप[2]त्रेण यद्वत्त्वेव शिखण्डिना ।
अस्त्रविद्यालतागुल्मविटपी सात्यकिः श्रितः ॥ १४७ ॥
सात्यकिः क्रुद्धमायान्तं मायाताण्डविताचलम् ।
ऐन्द्रेणास्त्रेण जितवानलम्बुषनिशाचरम् ॥ १४८ ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पन्नगीसूनुरार्जुनिः ।
इरावानजयत्पुण्यः पापौघाविव योगयुग् ॥ १४९ ॥
भयौघत्रस्तमरणं रणं कृत्वा क्षणं महत् ।
द्विड्वाहिनीमगाहेतां भगदत्तघटोत्कचौ ॥ १५० ॥
नकुलं विरथीकृत्य व्यद्रवन्मद्रपोऽभितः ।
विरथ्य सहदेवेन मातुर्भ्रातेति नो हतः ॥ १५१ ॥
क्रुद्धः शतायुषं भूपं जित्वा धार्मिः स्वयं क्रुधम् ।
संजहार जगद्भीतिहेलां वेलामिवार्णवः ॥ १५२ ॥
कृत्तैर्भीष्मास्त्रपातेन भुजैर्गह्वै[3]श्च भूभुजाम् ।
यमभोजनशालायां दर्वीभाण्डायितं युधि ॥ १५३ ॥

1. 'तद्विशिखाश्च हेमाभा' क. २. पत्रं वाहनम्. ३. 'गोत्रै' ग; 'गर्भै' ख.

आकृष्टं लोहघातेन पक्षवातेन वीजितम् ।
यमस्य पेयतां निन्ये राज्ञां रक्तं नरेषुभिः ॥ १५४ ॥
तदा तयोरुदञ्चद्भिस्तेजोभिरिव तापिते ।
गतेऽर्णवं रवौ चक्रुरवहारं महीभुजः ॥ १५५ ॥ (सप्तममहः)
सुते सागरगामिन्याः सागरव्यूहकारिणि ।
प्रगे शृङ्गाटकव्यूहं तेने द्रुपदनन्दनः ॥ १५६ ॥
अङ्गत्विट्पूर्णमध्यानि चापचक्राणि दोष्मताम् ।
भोजनाहूतकीनाशसैन्यभाजनतां ययुः ॥ १५७ ॥
रिपुत्राणोच्छलद्रक्तधारासिक्तपुरोभुवः ।
अनुत्थितरजःपूराः सुखं शूराः प्रतस्थिरे ॥ १५८ ॥
क्षिपद्भिः क्ष्माभृतां मौलीन्नालिकेरीफलोपमान् ।
परालङ्घितुमारेभे वाहिनी भीष्मसायकैः ॥ १५९ ॥
तेन दीर्णोदरैश्छिन्नै रुण्डैर्मुण्डैश्च भूभुजाम् ।
कपर्दकन्दुकाकारै रेमिरे यमकिंकराः ॥ १६० ॥
दधतः प्रधनाधिक्यं कुण्डलीकृतधन्वनः ।
अहो वृद्धस्य तस्याभूत्पार्थसेना पराङ्मुखी ॥ १६१ ॥
त्रस्तासु तासु सेनासु भीष्मः खेलन्यशोर्णवे ।
भीममेकं पुरोऽपश्यत्प्रतिबिम्बमिवात्मनः ॥ १६२ ॥
असृग्धारा बभुर्भीमहृदि भीष्मशराहते ।
रिपुदाहक्रियानिर्यत्प्रकोपाग्निशिखा इव ॥ १६३ ॥
अथ भीम[1]शरग्रस्तसारथिः शान्तनो रथः ।
वाहैराहवतोऽकर्षि ददद्भिर्द्विषतां यशः ॥ १६४ ॥
बह्वाशिनं कुण्डधारं विशालाक्षापराजितौ ।
महोदरं पण्डितकं सुनाभं चेति ते सुतान् ॥ १६५ ॥
निघ्नतः सप्त भीमस्य प्रतापदहनस्तदा ।
समुच्छलद्भिः कीलालैः सप्तकील इवाज्वलत् ॥ १६६ ॥ (युग्मम्)

---

१. 'शरायस्त' ग.

अथ बन्धुवधक्रुद्धो युद्धोग्रस्तनयस्तव ।
आदित्यकेतुरादित्यवर्त्यकारि वकारिणा ॥ १६७ ॥
वित्रास्य द्विट्चमूर्भीमो भीमोऽथ क्षेपभीमवत् ।
उन्ननादोच्चकैर्भालप्रारूढज्वलदीक्षणः ॥ १६८ ॥
उलूपीपन्नगीसूनुर्दिवि पित्रार्जुनेन यः ।
प्रार्थितो युद्धसाहाय्यं स इरावानथोत्थितः ॥ १६९ ॥
चूडामणिप्रभापिङ्गैः स पातालतुरङ्गिभिः ।
आवृत्तः प्राविशद्वैरिसेनां दावो वनीमिव ॥ १७० ॥
स गान्धारबलाम्भोधिं तरङ्गाभतुरङ्गमम् ।
कालानल इवादीप्तो हेतिपातैरशोषयत् ॥ १७१ ॥
स हत्वा शकुनेः पुत्रान्सप्त दृष्टो न कैर्नदन् ।
अष्टमूर्तिरिवोच्चैस्तद्रक्तनिर्झरबिम्बितः ॥ १७२ ॥
दुर्योधनप्रणुन्नोऽथ तमभ्यायादलम्बुषः ।
मायामयहयारूढरक्षोभटघटावृतः ॥ १७३ ॥
मुखोच्छलच्छिखिज्वालाविषोल्काविषमायुधैः ।
रक्षःफणिभटैर्जग्मे युध्यमानैः क्षयो मिथः ॥ १७४ ॥
मण्डलाग्रेण कोदण्डं खण्डयित्वाधिरक्षसः ।
चक्रे विरावान्दीप्तोऽसाविरावान्भीतिदस्तदा ॥ १७५ ॥
उत्पत्यालम्बुषस्त्रासात्खं गतः खगवत्ततः ।
अनूत्पपात तं चासिचञ्चुः श्येन इवार्जुनिः ॥ १७६ ॥
इरावत्खड्गवल्ल्या खे सवितेवाब्दलेखया ।
द्विधा कृतोऽप्ययं क्रव्यात्पूर्णाङ्गो मुहुरैक्ष्यत ॥ १७७ ॥
अथ मायिन्यजेयेऽस्मिन्युद्धवल्गिनि फाल्गुनिः ।
कीनाशदासदोर्दण्डचण्डान्फणभृतो दिशत् ॥ १७८ ॥
चूडामणितडित्ताराः क्षयधाराधरा इव ।
तं तस्मिन्भस्मनि कृते ववृषुर्विषमं विषम् ॥ १७९ ॥

---

१. कल्पान्तरुद्रवत्.

ताक्ष्यींभूयामुना भुज्यमानानां फणिनां मणीन् ।
पततः कार्ष्णिरैक्षिष्ट दिवा नक्षत्रवृष्टिवत् ॥ १८० ॥
भुक्त्वाथ भोगिनो भूरीन्कृतभीमनिजाकृतिः ।
पलादः प्रोन्ननाद द्राग्लोकत्रयभयंकरः ॥ १८१ ॥
पुरो मायामयीं मूर्तिं कृत्वा योद्धुं निशाचरः ।
खड्गेनापातयत्पश्चात्कार्ष्णेरुत्कुण्डलं शिरः ॥ १८२ ॥
दृष्ट्वा हतमिरावन्तं तं[2] तुदन्तं द्विषच्चमूः ।
क्रुद्धोऽस्त[3]दिक्करिक्रीडां क्ष्वेडां चक्रे घटोत्कचः ॥ १८३ ॥
स राज्ञा पड्रसास्वादसंभूतरससंकरैः ।
स्वभटान्प्रीणयन्मांसैर्ममन्थारिवरूथिनीम् ॥ १८४ ॥
गर्जद्गुरुगजानीको मानी कोपारुणेक्षणः ।
तमभ्यधावद्धात्रीशो मृत्युं यम इवोद्धतः ॥ १८५ ॥
घटोत्कचस्य चतुरश्चकर्त सुभटानयम् ।
शौर्यश्रीमन्दिरस्तम्भानिव जम्भारिविक्रमः ॥ १८६ ॥
शक्तिर्घटोत्कचेनाथ क्षिप्ता क्ष्मापतये रयात् ।
नागं वङ्गाधिपेनान्तर्नीतं विघ्नरुषापिबत् ॥ १८७ ॥
रङ्गद्भुजतुरङ्गेऽथ घटोत्कचबलेऽचले ।
उद्वेलार्णवतुल्येऽभूद्वाहिनीयं पराङ्मुखी ॥ १८८ ॥
नमद्भूमि भ्रमद्वार्धि त्रुटदद्रि त्रसज्जगत् ।
तदाभूत्कोऽपि संमर्दः पलादभगदत्तयोः ॥ १८९ ॥
श्रुत्वा सुतवधं जिष्णुर्निमन्त्रितयमक्रुधा ।
चक्रे महीं महीन्द्राणां शीर्षैर्मोदकशा[4]लिनीम् ॥ १९० ॥
अनावृष्टिं कुण्डलिनं व्यूढोरोदीर्घलोचनौ ।
कुण्डभेदं दीर्घबाहुं सुबाहुं कनकध्वजम् ॥ १९१ ॥

१. 'देवानिव त्रिविष्टपात्' ख. २. 'नेतुमन्तं' ख-ग. ३. 'दस्तकरि' क. ४. 'शैलिनीम्' ख.

वीरजं चेति राजेन्द्र हत्वा नव सुतांस्तव ।
भ्रातृपुत्रवधक्रोधी भीमोऽमृद्नाद्भवच्चमूः[1] ॥ १९२ ॥ (युग्मम्)
पाण्डवैः खण्ड्यमानानामिति भूप भवद्भुवाम् ।
कृपयेव पयोराशिं गतेऽर्केऽवहृतं नृपैः ॥ १९३ ॥ (अष्टममहः)
आनाय्य कर्णो राज्ञाथ पृष्टः पार्थपराभवम् ।
ऊचेऽहं संहराम्येकः शत्रुं भीष्मोऽस्त्रमुज्झतु ॥ १९४ ॥
सारालंकारभाग्दीपैर्महीपैरिव भासुरः ।
गतोऽथ पार्श्वं भीष्मस्य तेन राजेति[2] पूजितः ॥ १९५ ॥
भीष्मं भूपो व्यधात्तात भग्नस्त्वद्बाहुनामुना ।
क्षत्रान्तकारी कृष्णस्यावतारो भृगुनन्दनः ॥ १९६ ॥
इति शक्तोऽपि यद्येतान्क्षत्रियान्कृष्णरक्षितान् ।
न हंसि कृपया भीतान्हन्तु कर्णस्तदाज्ञया ॥ १९७ ॥
इत्युक्ते भूभुजा भीष्मः कोपाद्भूतिं जयज्जगौ ।
केन जेयोऽर्जुनः किंतु द्रश्या मन्मार्गणाः प्रगे ॥ १९८ ॥
इति प्रीते गते राज्ञि प्रातः शान्तनवो व्यधात् ।
प्राग्व्यूहं[3] सर्वतोभद्रं प्रतिव्यूहं च सौकृतिः ॥ १९९ ॥
सेनासंपातखाताया रणोत्थरुधिरच्छलात् ।
रेजिरे रत्नगर्भाया गर्भरत्नद्युतिस्तदा ॥ २०० ॥
सौभद्राम्बुदनाराचधाराचक्रप्रपञ्चतः ।
ययौ दिशि दिशि त्रस्तं धार्तराष्ट्रबलं ततः ॥ २०१ ॥
तमभ्यधावत्क्रोधेन धुर्यो दुर्योधनेरितः ।
क्ष्वेडयैव क्षिपन्प्राणान्भूपालानामलम्बुपः ॥ २०२ ॥
द्रौपदेयैर्मदाटोपज्वलितैः स्खलितः क्षणम् ।
सोऽभिमन्युरथं निन्ये शल्यैः शल्लकतुल्यताम् ॥ २०३ ॥
प्ररूढशरशैलाग्रशृङ्गतां कार्ष्णिमार्गणैः ।
नीयमानो भयात्तेने सोऽथ मायां तमोमयीम् ॥ २०४ ॥

---

१. 'चमून्' ग. २. 'राजाति' ख. ३. 'द्राग्व्यूहं' ख-ग.

कवलीकृतमार्तण्डं तदोच्चैः प्रसृतं तमः ।
रक्षोमुखाग्निकीलाभिः स्फारोद्धारमिवाबभौ ॥ २०५ ॥
तमोवलज्ज्वलन्नेत्ररक्षोभिः क्षोभिते बले ।
आर्जुनिर्व्यर्थतनोदस्त्रं तापनं स्वप्रतापवत् ॥ २०६ ॥
क्व यास्यतीदमित्यर्कैः सर्वतोऽभ्युदितैस्तदा ।
क्ष्मायाश्छायामयमपि ध्वान्तमग्रासि हासिभिः[1] ॥ २०७ ॥
तमसि ग्रस्यमानेऽर्कैस्तमःश्यामं निजं वपुः ।
निभाल्येव भयार्तेन पलादेन पलायितम् ॥ २०८ ॥
प्रहारचण्डैर्नाचालि वाचालैर्घटितोऽप्यथ ।
भीष्मादिभिः परिणतैः सौभद्रोऽद्रिरिव द्विपैः ॥ २०९ ॥
अथैन्द्रिः[2] सुतसंघट्टकुपितः कपिकेतनः ।
अस्त्रं ससर्ज वायव्यं कायव्ययकृते द्विषाम् ॥ २१० ॥
लोठितानां भटेन्द्राणां यशांसीव समीरणाः ।
स्थलान्युत्क्षिप्य मलिनीचक्रिरे धूतधूलयः ॥ २११ ॥
क्षिप्ताः शैलास्त्रतः शैला द्रोणेन स्खलितानिलाः ।
अधावन्नधरीकर्तुमिन्द्रवैरादिवेन्द्रजम् ॥ २१२ ॥
अथ पार्थेन नाराचसार्थेन कुलिशत्विषा ।
विकीर्य जालं शैलानामालभ्यत बलं द्विषाम् ॥ २१३ ॥
वातपुत्रगदाघातक्षतमातङ्गजातजाः ।
तत्रासृक्सरितः सस्रुः प्रेतहासोच्चफेनिलाः ॥ २१४ ॥
शिरःकलिङ्गकै रुण्डकूष्माण्डैर्भुजचिर्भिटैः ।
क्षिप्तै राज्ञां व्यधाद्भीष्मः कालशाकवनं मृधम् ॥ २१५ ॥
भीष्मबाणच्युतै राज्ञां छत्रैश्चामरसंयुतैः ।
कीर्णा तद्यशसां शीर्षैर्मुक्तकेशैरिवावनिः ॥ २१६ ॥
भीष्मो भालाग्रविश्रान्तभ्रमत्[3]कुड्मलपाणिभिः ।
वृद्धवेतालनारीभिर्दत्ताशीः प्राहरच्चमूः ॥ २१७ ॥

---

१. 'मग्रासिहासिभिः' ख-ग. २. 'अथेद्दक्सुत' ख-ग. ३. 'त्कुण्डल' ग.

इत्यस्य निष्ठापयतो भटान्भीष्मस्य सत्वरः ।
प्रतिज्ञां स्मारयन्विष्णुर्जिष्णुमभ्यानयत्पुनः ॥ २१८ ॥
गाङ्गेयमार्गणगणैः सर्वाङ्गप्रचरिष्णुभिः ।
सर्पिसर्पस्य बीभत्सुश्चन्दनस्य निभो बभौ ॥ २१९ ॥
अथातिशिथिले पार्थे संरब्धे सिन्धुजे भृशम् ।
प्रतोदपाणिरुन्मुक्तरथोऽधावत माधवः ॥ २२० ॥
प्रभुं वधाय धावन्तं क्रुधावन्तं विलोक्य तम् ।
वपुः सपुलकं बिभ्रद्भीष्मो धुन्वन्धनुर्जगौ ॥ २२१ ॥
एह्येहि नाथ गोविन्द मां प्रतोदेन ताडय ।
उक्षाणमिव संसारारण्योल्लङ्घनमन्थरम् ॥ २२२ ॥
इत्युक्तिभाजि भीष्मे द्रागनूत्पत्य धनंजयः ।
मुकुन्दं स्यन्दनं निन्ये नत्वा युद्धप्रतिज्ञया ॥ २२३ ॥
अथार्जुनशरोत्क्षिप्तराजराजिमुखच्छलात् ।
प्रनृत्यत्सु कबन्धेषु पद्मवृष्टिरिवाभवत् ॥ २२४ ॥
प्रेक्ष्य भीष्मक्षुरप्राग्रोत्क्षिप्तान्क्ष्मापशिरोभरान् ।
राहुव्यूहभियेवाब्धिं गतेऽर्केऽवाहरन्नृपाः ॥ २२५ ॥ (नवममहः)
अथ ध्यायन्वरूथिन्या मथनं पार्थपार्थिवः ।
निशायामवदद्दीनमना दानवसूदनम् ॥ २२६ ॥
यदि त्रिजगतीसत्त्वमेकीभूयापि युध्यते ।
तथापि नापगेयस्य कामं रोमापि कम्पते ॥ २२७ ॥
गाङ्गेयजेयताबुद्धिस्तन्मूढमनसामियम् ।
अन्तायैव पतङ्गानां दीपे रन्तस्पृहेव नः ॥ २२८ ॥
अथाचष्ट हरिः कष्टमिदं भजसि भूप किम् ।
आपगेयं प्रगे हन्मि को भेदः कृष्णकृष्णयोः ॥ २२९ ॥
अथ स्माह नृपो नाहमसत्यत्वं तनोमि ते ।
अनपायं जयोपायं प्रष्टव्यस्तु पितामहः ॥ २३० ॥

इति निश्चित्य कृष्णेन सोदरैश्च समं नृपः ।
गुप्तो गत्वा जयोपायं भीष्मं पप्रच्छ भक्तितः[1] ॥ २३१ ॥
गाङ्गेयोऽथ जगौ युद्धाटोपे कोऽपि न मां जयेत् ।
तज्जेयोऽहमवध्येन स्त्रीपिण्डेन शिखण्डिना ॥ २३२ ॥
श्रुत्वेति [2]भीतो राजानं नत्वा स्वशिविरं ययौ ।
प्रातर्जातमहाव्यूहैर्वीरव्यूहैरथोत्थितम् ॥ २३३ ॥
प्रवीरमुक्तैः शस्त्रौघैर्दिवि संघट्टिभिर्मिथः ।
चूर्णिता इव चण्डांशुकरा वह्निकणा बभुः ॥ २३४ ॥
वीरेषुपूरा वीरेषु ययुर्व्योम्ना भुवा पुनः ।
तच्छायच्छद्मना कालकिंकराणां कराः समम् ॥ २३५ ॥
ततश्चलच्चमूत्खातक्षितिस्पृष्टाः फणीशितुः ।
रत्नभास इवैक्ष्यन्त युद्धोत्थाः क्षतजोर्मयः ॥ २३६ ॥
आसन्नवीरलग्नेऽपि द्विड्वाणे स्त्रीगवञ्चिनी ।
[3]रक्तं बालातपं प्रेक्ष्यामाद्यन्वीरा क्षतभ्रमात् ॥ २३७ ॥
वीरैः शिखण्डिगाण्डीविप्रमुखैर्विमुखीकृतम् ।
गौरयन्कौरवं चक्रं विचक्राम पितामहः ॥ २३८ ॥
ममज्जुर्वीरगात्रेषु तन्मुक्ता बाणपङ्क्तयः ।
यथा मरुस्थलोर्वीषु धारा धाराधरोज्झिताः ॥ २३९ ॥
भीष्मः शिरोभिर्भूपानां क्षुरप्रोत्क्षेपपातितैः ।
ममर्द द्विट्चमूं यन्त्रोपलगोलकुलैरिव ॥ २४० ॥
गोचक्रतप्तवित्रस्तविश्वस्य ज्वलतोऽजनि ।
कृकलास इवार्कस्य शिखण्डी तस्य संमुखः ॥ २४१ ॥
अथाभ्यधत्त तं भीष्मः कामं प्रहर हन्त माम् ।
कृतिनोऽर्था इवापात्रे नायान्ति त्वयि मे शराः ॥ २४२ ॥

---

१. 'ततः पप्रच्छ भक्तितः' क; 'ततः पप्रच्छ भीष्मतः' ग. २. 'हीनतो राजा' ख-ग.
३. 'रक्तबालातपप्रेक्षामासन्' ग.

भीष्म प्रहर मा जीवञ्जीवन्यास्यसि नाद्य मत्।
इत्युक्त्वा पार्षतः काण्डैस्तं बिभेदार्जुनेरितः॥ २४३॥
रोमाग्रखण्डितोद्दण्डशिखण्डिविशिखेऽस्तु सः।
रोपैस्सपूरयन्भीष्मो संजहार महारथान्॥ २४४॥
नमत्कूर्मस्फुटनोद्भ्रान्तस्वभ्रध्वान्तभरैरिव।
रजोभिर्व्याप्तदिग्गजे संमर्दो विद्विषां मिथः॥ २४५॥
उत्पातजातसंभ्रान्तद्रोणाज्ञात्वरितास्ततः।
कुरुवीरा धुमीसूनोः प्राकाराकारतां ययुः॥ २४६॥
भीष्मस्याक्लैर्मणीभूपा बभुः कूटीकृता नृपाः।
मेरुणेव तमाहातुं प्रहिताः शिखरश्रियः॥ २४७॥
दूरादेत्याथ घृणया भीष्मोऽभाषत धर्मजम्।
खिन्नोऽसि कदनादस्मात्पुत्र पातय मामिति॥ २४८॥
इत्युक्त्वा शिथिलास्त्रोऽपि स बहूनां क्षयोऽभवत्।
क्रीडन्नपि करी मूलोन्मूलनं हि महीरुहाम्॥ २४९॥
रक्ताब्धिमज्जदद्रीन्द्रतुङ्गमातङ्गपुंगवः।
भीमो बभूव बीभत्सोः शरव्यतिकरः परः॥ २५०॥
भीष्मो दीव्यास्त्रवान्धावन्मध्यमेत्य शिखण्डिना।
निवारितोऽर्जुनध्वंसे सीधुनेवामृताहुतौ॥ २५१॥
तं क्षणेऽस्मिन्रणे स्मेरमभ्येत्य वसवोऽभ्यधुः।
कालोऽयं धन्य संन्यासहेतुस्तेऽस्माकमीहितः॥ २५२॥
अथ भीष्मः श्लथारम्भः शिखण्डिविशिखव्रजैः।
वातोत्थकुसुमस्तोमैराराामिक इवार्चितः॥ २५३॥
पतच्छीर्षोच्छलद्रक्तच्छलनृत्यत्पराक्रमः।
चक्रेऽरिचक्रं साक्रन्दं साक्रन्दनिरिपुव्रजैः॥ २५४॥
भीष्मेणास्त्रं वृतं यद्यत्तत्तदिन्द्रिस्तदाच्छिनत्।
स्वीकृतं वादिना पक्षवितानमिव सन्मतिः॥ २५५॥

१. 'विशिखेषु सः' ख-ग. २. 'कृष्णो' ख; 'कृष्णौ' ग. ३. 'क्षितः' ख.

छिन्दन्तो भीष्मशस्त्राणि भिन्दन्तो वैरिभूपतीन् ।
निन्दन्तोऽथ पविं देवैरस्तूयन्त नरेषवः ॥ २५६ ॥
भीष्मे शिखण्डिकाण्डौघगुप्ताः पार्थेषवोऽपतन् ।
वियोगिनि विधूद्द्योतलीनाः स्मरशरा इव ॥ २५७ ॥ (युग्मम्)
द्रोणादीन्निघ्नतो गुप्ताः पेतुर्भीष्मेऽस्य सायकाः ।
पश्यन्त्याः पतिमेणाक्ष्याः कटाक्षा इव वल्लभे ॥ २५८ ॥
वज्राङ्कुरैरिव गिरिर्भिद्यमानोऽथ तच्छरैः ।
दुःशासनं संनिधिस्थं भीष्मः सस्मितमभ्यधात् ॥ २५९ ॥
भुजङ्गमा बिलानीव जालानीव रवेः कराः ।
न[1] मर्माणि विशन्त्येते विशिखौघाः[2] शिखण्डिनः ॥ २६० ॥
पुत्रप्रेम्णा सुरेन्द्रेण वज्रधारा इवार्पिताः ।
पार्थस्यामी पृषत्कास्ते किरातरणसाक्षिणः ॥ २६१ ॥
अथो[3] कथं ते शिथिलः काण्डपात इति क्रुधा ।
शिक्षार्थमिव पौत्राय गाङ्गेयः शक्तिमक्षिपत् ॥ २६२ ॥
तां छित्त्वाथ त्रिधा भीष्मं रोम्णि रोम्णि व्यपूरयत् ।
मुहुर्मुहुर्मुकुन्देन तर्ज्यमानोऽर्जुनः शरैः ॥ २६३ ॥
यमाविष्टेष्विव स्वाङ्गमजानत्सु क्षताकुलम् ।
मिथस्तदा मदान्धेषु युद्धोद्गर्जिषु राजसु ॥ २६४ ॥
रणोद्रेकमृतानेकवीरद्वारमिवात्मनि ।
देवे दर्शयति छिद्रमपराह्णे[4] विकर्तने ॥ २६५ ॥
छिन्नः पार्थशरैर्भिन्नतनुः श्रीशान्तनोः सुतः ।
क्षितौ पपात घस्रान्ते लम्बांशुरिव घर्मरुक् ॥ २६६ ॥ (विशेषकम्)
पृष्ठनिःसृतकाण्डौघसुखपर्यङ्कशायिनि ।
वीरेऽस्मिन्वीरहृत्कर्ता हाहाकारो जगत्स्वभूत् ॥ २६७ ॥

---

१. 'मन्ममर्माणि' ख-ग. २. 'विशिखा न' ख-ग. ३. 'अहो' ख-ग. ४. 'मपराह्न-विकर्तने' ख-ग.

दुःखशोकभयार्तेषु गलदश्रूदगम्बुषु ।
महामोहप्रविष्टेषु कम्पमानेषु राजसु ॥ २६८ ॥

अनुस्नातमनि गाङ्गेये दीप्यमाने द्युवागभूत् ।
उत्तरायणकालाय प्राणान्योगीन्द्र धारय ॥ २६९ ॥ (युग्मम्)

नियुक्तैर्गङ्गया हंसरूपैर्मुनिवरैरपि ।
इत्येवं कथिते योगी स्थितोऽसीति जगाद सः ॥ २७० ॥

शान्तनिः सान्त्वयित्वाथ चकितान्कुरुपाण्डवान् ।
शिरो मे लम्बते कष्टं धार्यतामित्यभाषत ॥ २७१ ॥

उपधानाय धावत्सु धात्रीशेषु धनंजयः ।
शरैस्त्रिभिरभिज्ञो द्राक्तन्मूर्धानमधारयत् ॥ २७२

स्तुवंस्तमथ गान्धारिमभ्यधत्त धुनीसुतः ।
भदन्तमस्तु वो वैरं पत्यन्ते योषितामिव ॥ २७३ ॥

निशि याचञ्जलं हेमकुम्भहस्तेषु राजसु ।
दिव्यैर्जलैर्जलास्त्रेण तर्पितः स किरीटिना ॥ २७४ ॥

तेनाथ पूजिते पार्थे पार्थिवेषु गतेषु च ।
एत्य प्रसादयामास कर्णस्तु प्रसृताञ्जलिः ॥ २७५ ॥

पातङ्गिमूचे गाङ्गेयः पृथायाः सूनुषु त्वया ।
सहोदरेषु संरब्धो मुच्यतां वत्स मत्सरः ॥ २७६ ॥

कर्णोऽभ्यधात्प्रभो वैरं न मे बन्धुषु किंतु माम् ।
अनुजानीहि मित्रैकसौहार्दं वशगं युधि ॥ २७७ ॥

गङ्गासुतेनानुमतः पतङ्गतनयस्ततः ।
ययौ मन्दितवातेन स्यन्दनेन वरूथिनीम् ॥ २७८ ॥

तदनु दिनपतिश्रीभाजि भीष्मेऽस्तभासि
प्रतिनृपतिमहास्त्रध्वान्तभीकम्पितानाम् ।

---

१. 'गां याचनभ्य' ख-ग.

कुरुपतिपृतनानां कर्णवीरेन्दुतेजः-
प्रसरसरभसत्वव्याकुलं चित्तमासीत् ॥ २७९ ॥
भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरर्हन्मतार्हस्थितेः
पादाब्जभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
षष्ठं पर्व गतं सुपर्वतटिनीसूनोरिदं तन्मति-
व्यक्तादर्शनवालभारतमहाकाव्ये रसस्रोतसि ॥ २८० ॥
सर्गाभ्यामभवद्वाभ्याममुष्मिन्भीष्मपर्वणि ।
अनुष्टुभां चतुःशती षड्विंशतिसमन्विता ॥ २८१ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीवालभारतनाम्नि महाकाव्ये भीष्मपर्वणि दशमदिवससंग्रामवर्णनादनु भीष्मवधो नाम द्वितीयः सर्गः ।

भीष्मपर्व समाप्तम् ।

द्रोणपर्व।

प्रथमः सर्गः।

क्षमां दधानः स गिरिप्रधानः सिद्ध्यै सतां व्यासमुनिर्महोच्चैः।
यः पुण्यकृत्पर्वशतावनद्धभास्वन्महाभारतवंशहेतुः॥ १॥
इत्थं पितुः पातकथां निशम्य मूर्छां गतं धीनयनं प्रबोध्य।
गत्वा पुनर्दृष्टरणोऽभ्युपेत्य गावल्गनिस्तं क्षितिपं जगाद॥ २॥
राजन्सुतास्ते पतितेऽथ भीष्मभानौ महामोहतमःसु मग्नाः।
प्रीताः पुनः प्रेक्षति कर्णदीपे व्यधुर्विधेयेषु पुनः प्रयत्नम्॥ ३॥
कर्णानुमत्या पृतनाधिपत्ये द्रोणः प्रसन्नो विधिनाभिषिक्तः।
वरप्रदः प्रार्थि सुयोधनेन धृत्वा श्वसन्तं नृपमर्पयेति॥ ४॥
नरो न रक्षां सविधे विधाता यदा तदा धर्मसुतं ग्रहीष्ये।
इत्युल्लसद्वाचि गुरौ कुरूणां बले बभूव प्रमदप्रणादः॥ ५॥
इत्थं विदित्वार्जुनरक्षितात्मा क्रौञ्चाह्वयं व्यूहमधत्त धार्मिः।
बभूव सज्जः शकटाभिधेन व्यूहेन युद्धाय सुयोधनोऽपि॥ ६॥
द्रोणस्ततः शोणहयो हिरण्यकमण्डलुस्थण्डिलचापकेतुः।
आकर्णभास्वत्पलितोऽमितश्रीः सुवर्णसंनाहरथः पुरोऽभूत्॥ ७॥
उरःप्रविष्टस्य महाभटानां दृग्वर्त्मनेव त्वरितं निरीय।
कोपानलस्य ज्वलतो महोल्का इव प्रपेतुर्द्विपतः पृषत्काः॥ ८॥
कदम्बजालं परवाहिनीषु विस्तीर्णमल्पान्तरगुम्फसान्द्रम्।
द्रोणप्रमुक्तं परितोऽभिपत्य प्रभूतजीवक्षयहेतु जज्ञे॥ ९॥
प्रतापमित्रस्य रवेस्तनूजं कालं करस्थं करवालमूर्त्या।
अप्रीणयत्पौरवभूमिपालकपालरक्तासवतोऽभिमन्युः॥ १०॥
तस्याथ मद्रेशजयद्रथाश्वसूतच्छिदास्वच्छुरितासिलेखा।
तेजोऽग्निकीलेव रराज राजवंशप्रतापोच्छलितस्फुलिङ्गा॥ ११॥

---

१. 'प्रसृतः' ख; 'प्रयत्नम्' ग. २. 'इदं' ख. ३. 'ऽसित' ख-ग. ४. 'इवाभिहेतुः' ख. ५. 'वर' क. ६. 'प्रयुक्तं' ख.

भीमौ ततो मद्रनरेन्द्रभीमौ भ्राम्यद्गदाभीतरवीन्दुतारौ ।
अधावतां भारनमद्धरित्री वित्रस्तशेषाहिवराहकूर्मौ ॥ १२ ॥
वामान्यवामान्यथ मण्डलानि प्रदर्शयन्तौ मिलितौ रसेन ।
तौ पेततुर्जातमिथः प्रहारौ वायुद्वयोत्थौ जलधेरिवोर्मी ॥ १३ ॥
रथेन कृष्टे कृतवर्मणाथ शल्ये समुत्थाय रथेन भीमः ।
जघान शत्रोर्बलमुद्यदस्रसिन्दूरसीमन्तितदिग्वधूकः ॥ १४ ॥
कर्णस्य सूनुर्वृषसेनवीरः शरप्रपातैः परिपीडितायाः ।
पञ्चेन्द्रियाणीव परध्वजिन्या द्राग्द्रौपदेयान्विधुरीचकार ॥ १५ ॥
ततः प्रतिज्ञारभसेन सिंहयुगंधरव्याघ्रमुखान्कृपीशः ।
युधिष्ठिरेप्सुर्निजघान मानलोभप्रमादानिव धर्मलिप्सुः ॥ १६ ॥
तद्बाणभिन्नेऽथ बले नृपालमौलिप्रसूनस्रगनूपवासम् ।
नालीकनालैरिव हस्तिहस्तैर्दूरं पिशाचाः पपुरस्रपूरम् ॥ १७ ॥
कृत्तानुपादाय करीन्द्रकर्णान्प्राणेश्वरीभिः परिवीज्यमानाः ।
मांसास्रतृप्ताः सुखिनः पिशाचाः किरीटिकोदण्डरवानशृण्वन् ॥ १८ ॥
सत्क्षत्रधर्मैकपराः पुरस्तान्निरूपयन्तो युधि विश्वरूपम् ।
स्वयं नरेण प्रहताः सुसत्त्वास्तत्त्वस्पृशां लोकमपि व्यतीयुः ॥ १९ ॥
इत्थं कृपीशेन किरीटिना च निहन्यमानस्य बलद्वयस्य ।
पूर्णाम्बरेण ध्वनिनैव नुन्ने गतेऽस्तमर्के रथिनोऽवजहुः ॥२०॥ (प्रथमम‍हः)
शक्यो ग्रहीतुं न महीन्दुरेन्द्रिगुप्तो गुरौ नक्तमिति ब्रुवाणे ।
तमाह्वयिष्ये जयिनं युधीति त्रिगर्तभर्ता कुरुराजमूचे ॥ २१ ॥
पृथक्प्रभातेऽथ कृतार्धचन्द्रव्यूहः सुशर्मा त्रिरथायुतीभाक् ।
सुतं हरेराह्वयताशु योद्धुं स्पर्धोद्धुरक्रूरचमूरवेण ॥ २२ ॥
ततोऽभिमन्त्र्य क्षितिपं तदग्रे वीराग्रिमं सत्यजितं नियोज्य ।
धनुर्मिषव्यात्तमुखस्त्रिगर्तबलौघकालः प्रचचाल पार्थः ॥ २३ ॥

---

१. 'रथेण' ख. २. 'शत्रै' ख. ३. 'दस्र' क-ख. ४. 'नून' क. ५. 'रिह' क. ६. 'रस्र' क-ख. ७. 'बलस्य पूर्णम्' ख. ८. 'तिरथा' क.

तेऽप्येककालं बलिनो बलौघाः प्रहस्य बाणैः परिघप्रमाणैः ।
आच्छादयन्नर्जुनमुच्छलद्भिर्भरैस्तृणानामिव दीप्तमग्निम् ॥ २४ ॥

व्यावृत्तसिन्धूर्मिभरः प्ररुद्धव्योमानिलः प्रोच्छलितोडुचक्रः ।
ततक्षितिर्निश्रुतिकत्रिलोकस्तदैन्द्रिणावाद्यत देवदत्तः ॥ २५ ॥

तच्छब्दसंरम्भसुलम्भदेहस्तम्भानुभावेषु रिपूच्चयेषु ।
समुल्लिलेखेव निजप्रतापप्रशस्तिमैन्द्रिः शरसारटङ्कैः ॥ २६ ॥

वज्राङ्कुरक्रूरमुखेन नूनमन्योन्यसंघट्टजपावकेन ।
तद्बाणपूरेण निरन्तरेण हताश्च दग्धाश्च न के विपक्षाः ॥ २७ ॥

नीरन्ध्रसंसप्तकबाणवृष्टिविखण्डितानां द्युमणिद्युतीनाम् ।
गर्भान्तमिस्रेव सदीपभुक्ता तदापतत्सान्द्रनमश्छलेन ॥ २८ ॥

अस्त्रं ततस्त्वाष्ट्रमुदस्य वल्गन्पृथक्पृथग्वीरकुलैर्व्यलोकि ।
स्वस्योपरिक्षिप्तकराग्रहेतिर्मध्याह्नमार्तण्ड इवैष चण्डः ॥ २९ ॥

रक्तौघसिक्ते रथचक्रभिन्ने क्षेत्रे सुधन्वक्षितिपालमौलिम् ।
अपातयद्भूषणभासुराभं निजप्रतापद्रुमबीजमैन्द्रिः ॥ ३० ॥

इन्द्रात्मभूचारितमारुतास्त्रनिवारितास्त्रप्रसरैस्त्रिगर्ताः ।
इतस्ततः संपतितैर्मिथोऽपि शरैर्निजानेव निजघ्नुरेते ॥ ३१ ॥

प्रहासशुभ्रैर्वदनैर्नृपाणां छत्रैः पताकावसनैश्च पेते ।
पार्थप्रयुक्तैः फलगुच्छपत्रैरिव त्रिगर्ताधिपकीर्तिवल्लेः ॥ ३२ ॥

इतश्च ते व्यूहितमण्डलार्धकाञ्चीबलैः पार्थकुरुप्रवीराः ।
चेलुर्मिथः सायकपातनिर्यद्रक्तच्छलाग्रेसरयुद्धभागाः ॥ ३३ ॥

उन्मूलयन्भूपतिभूरुहोऽथ प्रोड्डापयन्सैन्यतृणानि धावन् ।
द्रोणो महावात इवाचलेन सत्यौजसा सत्यजितानिरुद्धः ॥ ३४ ॥

पाञ्चाल्यवीरस्य सुरेन्द्रशक्तेः सहस्रशः सत्यजितः पृषत्काः ।
द्रोणेऽपतन्दुःसहपातसङ्घास्तडित्तरङ्गा इव वज्रशैले ॥ ३५ ॥

---

१. 'व्यावर्त' क. २. 'ताम्र' ख. ३. शङ्खः. ४. 'पूरेण' क. ५. 'अग्र' ख.
६. 'प्रहास' क.

दृग्वाजिभृत्कुण्डलचक्रचारुसंग्रामदीक्षातिलकोत्पताकम्।
अपातयत्सत्यजितस्तदास्यं शौर्यश्रियः पुंण्परथं कृपीशः॥ ३६॥
क्रुद्धः शतानीकनृपं विराटानुजं संसेनं दृढसेनवीरम्।
श्रीक्षैत्रदेवं प्रधनैकदेवं तेजोनिधानं वैसुधानभूपम्॥ ३७॥
पलायिते धर्मसुतेऽथ तस्य चतुर्दिगुर्वीजयकुञ्जराणाम्।
स्तम्भानिवैतांश्चतुरश्चकर्त गुरुः कुरुक्ष्मापमुंदां निदानम्॥ ३८॥

(युग्मम्)

तेनाथ निर्नाथ इवातिदीनैंश्चमूसमूहस्तरलत्वरेण।
नदीरयेणेव निरस्यमानो भीमं महाद्वीपमिवासँसाद॥ ३९॥
ततः स्वतेजोभिरिव प्रवीरैर्वृतोऽभितोऽसौ प्रसरच्छरोल्कः।
गुरोः परीवारबलानि बाढं गिरेर्वनानीव दवो ददाह॥ ४०॥
युयुत्सुरच्छिन्नरिपूद्यमस्य बाहुं सुबाहुं कृतबाहुकं च।
भीमस्तु धम्मिल्लमिवोरुरत्नं स वङ्गराजं युधि नागराजम्॥ ४१॥
ईत्युच्छलत्सप्तचमूसमुद्रो रजस्तमःकल्पितकालरात्रिः।
संहृत्य सर्वं रभसेन भीमो जगद्गुरौ ब्रह्मणि घातमैच्छत्॥ ४२॥
अथावनीभाररुषेव दष्टो नखच्छलादङ्घ्रिषु शेषपुत्रैः।
मुखेन बिभ्रत्खलु तद्रुषेव फूत्कारिणं हस्तमिषेण शेषम्॥ ४३॥
दिग्दन्तिनो निर्मदयन्मदौघगन्धैः स्फुरत्कर्णमरुत्प्रणुन्नैः।
पुच्छच्छलात्क्रौर्यजितेन कालदण्डेन नित्यानुगतेन सेव्यः॥ ४४॥
गर्भान्तरालस्थितभूतभावि कल्पद्वयी वासरदीप्तिदण्डौ।
वहन्मुखद्वारिमणिप्रणद्धदन्तच्छलेन प्रलयो नु मूर्तः॥ ४५॥
कृतान्तकान्ताकुचकर्कशत्वविरोधसक्रोधमिवातिरक्तम्।
कुम्भद्वयं द्विट्कुलजीवकृष्टिधामाभसिन्दूरभरं दधानः॥ ४६॥

---

१. 'पुण्यरथं' ग. २. 'समेतं' क. ३. 'क्षेत्र' क. ४. 'वसुधानभूतम्' क; 'वसुदानभूपम्' ग. ५. 'मुदा निनादम्' क. ६. 'तेनातिनिनार्थं' ग. ७. 'दान्त' क. ८. 'पपात' क; 'पतान्तः' ख. ९. 'इत्युचल' ख.

मृत्योः कृतान्तस्य च जीविताभ्यां कनीनिकाभ्यामतिरौद्ररूपः ।
कः संप्रहारोऽयमितीव किंचिदुन्मील्य नेत्रे किमपीक्षमाणः ॥ ४७ ॥
स्फुरत्पदाङ्गुष्ठयुगाङ्कुशाग्रहस्ताननैः संयति सुप्रतीकः ।
भीमाय भीमध्वनिना नियुक्तः प्राग्ज्योतिपक्षोणिभुजा गजेन्द्रः ॥४८॥
केपांचिदुत्कर्मकरः परेपामापत्करो दोलितविश्वविश्वः ।
चतुर्युगी चारुपदप्रचारः स्वैरी शरीरीव चचाल कालः ॥ ४९ ॥
(सप्तभिः कुलकम्)

अक्षौहिणीरेप करांह्रिदन्तैरेकोऽपि सप्तापि निहन्तुमीशः ।
इति द्विपद्भिः परिशङ्क्यमानो निघ्नन्बलान्यापदिभः स भीमम् ॥ ५० ॥
स कुञ्जरः कुण्डलितोरुशुण्डो दोर्दण्डमेवैकमुदस्य भीमः ।
अधावतामुद्धतयुद्धतप्तौ सपाशदण्डाविव लोकपालौ ॥ ५१ ॥
क्रमोच्छलद्धूलिमयेऽन्धकारे दुर्लक्ष्यविक्रान्तिकलाविशेपौ ।
मिथोऽपि गर्जारवसिंहनादानुमेययुद्धावभिजघ्नतुस्तौ ॥ ५२ ॥
युधिष्ठिराद्येपु महारथेपु क्रुधाभिधावत्सु विमुक्तभीमः ।
द्विपोऽयमुच्चैस्तनुवातघातपतत्तलारक्षबलोऽभ्यगच्छत् ॥ ५३ ॥
दासार्हभूपे भगदत्तभल्लभुजंगमग्रस्तसमस्तवायौ ।
शिनेस्तनूजेऽपि च सुप्रतीकद्विपेन्द्रकोपानललीढपत्रे ॥ ५४ ॥
भृशं पिशाचा भगदत्तभल्लविदारितानां जगतीपतीनाम् ।
रक्तं शरीरात्पतदेव सौख्यनिमीलिताक्षाः पपुरुष्णमुष्णम् ॥ ५५ ॥
(युग्मम्)

प्रदीप्तकोपाग्निकृताश्वहस्तिनृमेधमालामहनीयहस्तः ।
प्रभूतभूतप्रसवाय नासृक्पूर्तानि चक्रे कति सुप्रतीकः ॥ ५६ ॥
त्रस्ते रथाश्वैरथ सुप्रतीकसीत्कारचीत्कारभयादपि द्राक् ।
वृकोदराद्येष्वतिदूरगेपु कश्चित्तदाभूत्तुमुलो बलानाम् ॥ ५७ ॥
श्रुत्वा तदाक्रन्दमथेन्द्रजन्मा निर्जित्य वज्रास्त्रवशात्त्रिगर्तान् ।
समीरवेगी शरभो मृगेन्द्रमिव प्रमत्तो भगदत्तमागात् ॥ ५८ ॥

१. 'रुद्र' ख. २. 'प्रमदाय' ख-ग. ३. 'सरयो' क.

स आपतन्काण्डहतप्रवीरकीलालपङ्कोच्चयमुच्चकार ।
ज्याघोषमूकीकृतसुप्रतीकः खिन्नैरखिन्नैश्च नरैर्नरैक्षि ॥ ५९ ॥
प्राग्ज्योतिषेन्द्रेण तदा मदान्धं द्विपेन्द्रमद्रीन्द्रमिव प्रयुक्तम् ।
देवो[1]ऽपसव्येन रथेन विष्णुर्वृथोद्यमीकृत्य पुनः पुरोऽभूत् ॥ ६० ॥
क्षिप्त्वाथ नाराचशतानि पार्थे नारायणास्त्रं स मुमोच वीरः ।
तद्वक्षसादत्त सुपर्णकेतुः सुवर्णसूत्रायितमेव देवः[2] ॥ ६१ ॥
युद्धेऽप्ययोग्योऽसि धृतं यदस्त्रं त्वयेति खिन्नोक्तिपरेऽथ पार्थे ।
कुक्षिस्थितक्षीरसमुद्रमन्द्रसुधार्द्रमूचे वचनं मुरारिः ॥ ६२ ॥
दैत्याय दत्तं नरकाय भूमिसुताय भूप्रार्थनया मया स्वम् ।
तेनेदमस्मै स्वसुताय तच्च समित्यगृह्णां जय संप्रतीमम् ॥ ६३ ॥
इत्युक्तिमाकर्ण्य हरेर्नरेण क्षिप्तैः क्षणादूर्ध्वमुखैः पृषत्कैः ।
विद्ध्वा द्विपं तं च नृपं चरद्भिरभ्रान्तरभ्राम्यत नाकिलोकः ॥ ६४ ॥
कृत्ता शरैस्तस्य गजस्य घण्टा च्युतानि खात्तत्क्षणमस्रपङ्के ।
[3]व्यधत्त मार्कण्डपुराणविद्याबीजानि चत्वारि खगाण्डकानि ॥ ६५ ॥
तदा नदन्तौ नरबाणपातविद्धौ बलाब्धिं भगदत्तनागौ ।
विलोडयामासतुरस्रधाराछलोच्छलद्विद्रुमवल्लिजालम् ॥ ६६ ॥
ततः किरीटिप्रदरेण मौलिप्रवेशिना बुध्नविनिर्गतेन ।
विभिन्नकायः स पपात कुम्भी महाद्रिपादस्तडितेव तूर्णम् ॥ ६७ ॥
अथार्धचन्द्रेण वितन्द्रचन्द्रसहस्रसान्द्रोज्ज्वलकीर्तिजालः ।
प्राग्ज्योतिषक्षोणिपतेः स कोपवित्तानसूनाशु नरो निरास ॥ ६८ ॥
श्रीकामरूपक्षितिपे हतेऽथ पार्थेषुपङ्क्त्या परिपीड्यमाना ।
न कंचिदापारिचमूः शरण्यं मरौ पशुश्रेणिरिवाब्दवृक्षा ॥ ६९ ॥
गान्धारवीरौ वृषकाचलाख्यौ सुसंहतावुद्धतयुद्धसिद्धी ।
अपातयच्छात्रवशौर्यदन्तिदन्ताविवैकेन शरेण पार्थः ॥ ७० ॥
जिग्येऽथ मायामयदुष्टसत्त्वशस्त्रान्धकारादिविकारयुद्धः ।
गान्धारभूपोऽनुजलोपकोऽपि किरीटिना सौरमहास्त्रयोगात् ॥ ७१ ॥

१. 'देवोऽथ' क. २. 'देवदेवः' क. ३. 'व्यधत्त' ख.

द्रोणस्तु धार्मिग्रहणप्रपञ्ची पञ्चालभूपालचमूं प्रविश्य।
शिखैः सरोजैरिव वीरवक्त्रैर्दिशः स्वतेजोविधुरा व्यधत्त॥ ७२॥
नीलाम्बरस्यन्दनसूतसप्तिर्नीलस्तडित्वानिव पावकास्त्रैः।
माहिष्मतीशः शरवारिवर्षी द्राग्द्रोणसेनां विधुरीचकार॥ ७३॥
छिन्नातपत्रध्वजकार्मुकोऽथ द्रोणात्मजेनाभिपतन्धृतासिः।
नीलद्युतिर्दण्डधरो नु नीलः श्रीनीलकण्ठावतरेण जघ्ने॥ ७४॥
छिन्नेऽथ तन्मूर्धनि पाण्डुसेनामौलीन्द्रनीले कुरुपूत्नदत्सु।
पार्थः पुनर्निर्दलितत्रिगर्तस्तत्राशु निर्घात इवापपात॥ ७५॥
एकोऽपि तुल्योऽखिलदेवदैत्यैः पार्थः परं बभ्रुसखो बलाब्धिम्।
विलोडयामास तथा यथाभूद्व्योम स्फुरत्सोमभरं भटास्यैः॥ ७६॥
ततान भानोस्तनयस्तदास्त्रमाग्नेयमग्निप्रबलप्रतापः।
अतर्कि वीरैः प्रधनप्रदत्तो यद्दीपितैः स्वस्य रविप्रवेशः॥ ७७॥
हत्वा तमग्निं हरिनन्दनोऽब्दैः कर्णं शरैर्वेणुवनं विधाय।
न क्षोणिभृञ्च्यः कति रक्तसिन्धूर्युद्धाम्बुराशेर्दयितास्ततान॥ ७८॥
ततो जवानावरजं विपाटं शत्रुंजयं वीरमयं प्रवीरः।
कर्णानुजान्वैरिनरेन्द्रराज्यश्रियः पुमर्थानिव तत्र पार्थः॥ ७९॥
शौर्यातिरेकशुभयोरुभयोः कर्णार्जुनप्रबलयोर्बलयोः।
आसीत्ततोऽतिनिधनं प्रधनं हृष्यन्निशाचरपिशाचरवम्॥ ८०॥
विद्विष्टशस्त्रफणिदष्टतनोर्मूर्छाभृतो भटभरस्य तदा।
कीलालपूरपरिपूर्णनदीवाहैः प्रवाहनमभूदुचितम्॥ ८१॥
उच्छिन्दंन्सुभटभुजासरोजनालान्युद्भिन्दन्हरिलहरीः समीरसूनुः।
उद्गर्जन्गज इव विस्फुरन्मदोष्मा तां दोष्मानसहनवाहिनीं जगाहे॥ ८२॥
कोऽप्यासीन्नरशरपातताडितानामाक्रन्दः स युधि विरोधिवाहिनीनाम्।
सस्मार स्वदहनदह्यमानलङ्कालोकानां कपिरपि येन स ध्वजस्थः॥ ८३॥

---

१. 'व्यधत्त' ख-ग. २. 'बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे' इति मेदिनिः. ३. 'निघात' क. ४. 'तानि विघ्नः' क. ५. 'न्दंस्तु' क.

पार्थोपमात्रसति शत्रुवले व्याकम्पिभूमितलभूमिधरे ।
अस्ताचलादपतदुष्णरुचिर्वीराः प्रतेनुरवहारमतः ॥ ८४ ॥ (द्वितीयमहः)

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारते द्रोणपर्वणि दिनद्वय-संग्रामवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

धर्मशास्त्रकविमिष्टकवित्वाद्धत्त चित्तभुवि कृष्णमुनीन्द्रम् ।
तत्कवित्वगुणनप्रतिशब्दा येन वक्त्रकुहरे विहरन्ति ॥ १ ॥
धर्मजग्रहदृढीकृतसंधस्तैर्भटैर्युधि किरीटिनि हृत्ते ।
प्रीणयन्कुरुवरानथ चक्रव्यूहमह्नि विमले गुरुराधात् ॥ २ ॥
तत्र भूभृदयुतेन कृतारे तारनादिनि मणिध्वजतारे ।
भूपतिः परिवृतः पृतनाभिर्नाभितामधित चक्रसमाभिः ॥ ३ ॥
संहितः कुरुनरेन्द्रकनिष्ठैस्त्रिंशता त्रिदशवीरवरिष्ठैः ।
तन्मुखे गुरुरसौ बलसिन्धुः सिन्धुराजसहितो विरराज ॥ ४ ॥
दुर्भिदं भवमिवाथ पुरस्तं व्यूहमुद्भटसमूहमुदीक्ष्य ।
दम्भरेण परिरम्य सुभद्रासूनुमभ्यधित धर्मतनूजः ॥ ५ ॥
विष्णुजिष्णुमदनाश्च भवांश्च व्यूहमेतमभिभेत्तुमधीशाः ।
त्वत्पिता स्फुरति संप्रति दूरे तद्धुरं वहतु दुर्गमहःश्रीः ॥ ६ ॥
पार्थभूरथ मुदा गिरमूचे व्यूहमद्य रभसेन भिनद्मि ।
मां निरीक्षयितुमङ्गममी तु[२] स्यन्दनैर्भुजभृतोऽनुपतन्तु ॥ ७ ॥
एवमस्त्विवति तपस्तनयेऽथ व्यक्तवाचि सहसाञ्चितचापः ।
राजकानि गणयंस्तृणमक्ष्णां मङ्क्षु फाल्गुनिरनोदयताश्वान् ॥ ८ ॥
तर्कुटङ्कहृतया रविभासा निर्मितस्त्रिदशवार्द्धकिनेव ।
भासयन्दश दिशो रिपुशूरैर्दूरतोऽपि दुरवेक्षशरीरः ॥ ९ ॥
रुक्मकङ्कटरथः कपिशाश्वः स्वर्णशार्ङ्गपतगोज्ज्वलकेतुः ।
सर्वतो मुखसमुन्मिषदन्तःपौरुषोष्मशिखिशाख इवोच्चैः ॥ १० ॥

---

१. गुणाभावश्चिन्त्यः. २. 'निरीयितुमविश' क-ख.

गन्मुदादितमज्जो बलवत्तत्कोपतप्तनयनद्युतिदीप्तम्।
धारयन्धनुरपक्षपशूनां होमकुण्डमिव कुण्डलितं सः॥ ११॥
स्पर्धमानमहसं पतिमह्नामप्यहो शरभरैः पिदधानः।
शिष्यमाणशरणो रणशिष्यैस्त्रासवद्भिरखुरैश्च सुरैश्च॥ १२॥
उग्रवेगजितया खलु रेखारूपया तनुरुचाप्यनुयातः।
मृत्युराक्षसमुखानलकीलेष्वाकुलेष्वरिकुलेषु पपात॥ १३॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

उन्नदन्परिहसन्धनुरुच्चैर्ध्वानयन्प्रविकिरन्विशिखौघान्।
लोष्ठपातचलकाककुलाभं तच्चकार बलमाशु कुमारः॥ १४॥
तच्छरैर्गुरुभिराशु सुदूरादापतद्भिरपराधपरेषु।
ताडिता च सहसा विरटन्ती क्रोडिता च शिशुवद्रिपुसेना॥ १५॥
द्रोणसिन्धुनृपती पटुवद्धौ द्राक्कपाटपुटवद्विघटय्य।
नागराज इव राजकुमारस्तद्बलं नगरवद्विजगाहे॥ १६॥
पूर्वशर्ववरदुर्धरसिन्धुक्ष्मापनिर्जितधुतैः सबलौघैः।
पाण्डवैः सहचरैरहितस्य श्रीश्चुचुम्ब वदनं नरसूनोः॥ १७॥
उद्भटप्रतिभटक्षयसंधामुक्तवेणिरिव लोलपताकः।
घोरघस्मररवोऽभवदस्य व्यूहवीरभयदो रथ एव॥ १८॥
एत्यसावभिगतोऽयमदीनं हन्त हन्त्ययमनेन हता हा।
लात लात हत रे हत रेऽमुं तं प्रतीत्यजनि राजगणोक्तिः॥ १९॥
राजकस्य तदिषुक्षतधूता मौलयस्तरलकुण्डलपक्षाः।
संगरे भटभुजाभुजगाग्रे हेमपक्षिपृथुका इव पेतुः॥ २०॥
रुण्डमुण्डमयमेव धरित्रीपीठमस्त्रमयमेव विहायः।
रक्तबिन्दुमयमेव तदाशाचक्रवालमकृतैष भुजालः॥ २१॥
तस्य पत्रिषु ततेषु विभिन्नैर्व्यक्तमौक्तिकरदै रदिकुम्भैः।
स्वर्वधूकुचतटार्पितहस्तं स्वं निषादिभटवृन्दमहासि॥ २२॥

१. 'महसा' क. २. 'भुजगोऽग्रे' क.

तत्क्षुरप्रततिकृत्तनिषक्तं[1] वीररुण्डकरिमुण्डकदम्बम् ।
कुञ्जराननकुलक्षयबुद्ध्यालोकि नाकिसुभटैरपि भीतैः ॥ २३ ॥
सा स्थली तदिषुपातविकृत्तैः पूरिता भटहयाननदेहैः ।
प्रैक्षि[2] वाहतनुवाहमुखानां युद्धभूमिरिव किंपुरुषाणाम् ॥ २४ ॥
घ्नन्तमेनमभियुध्य महास्त्रैस्ते कृपीतनयकर्णकृपाद्याः ।
त्रासिनो विजितवायुजवानां वाजिनां गमनमान्द्यमनिन्दन् ॥ २५ ॥
अश्मकादिनृपवन्दमुखाब्जै रत्नभूषणविभाजललीलैः[3] ।
स व्यधत्त वियदस्त्रविधूतैः कीर्तिकेलिकमलाकरकल्पम् ॥ २६ ॥
ते पुनः कृपकृपीसुतकर्णद्रोणशल्यशलसौबलमुख्याः ।
एत्य तं कनकमार्गणचक्रैश्चक्रिरे द्विगुणदेहमयूखम् ॥ २७ ॥
ते तदस्त्रभरभिन्नशरीरास्त्रासतूर्णगतयः कुरुवीराः ।
लेभिरे न रुधिरासवलुब्धैः खेचरैरपि निशाचरडिम्भैः ॥ २८ ॥
संनिहत्य युधि मद्रमहीभृत्कर्णयोरवरजौ स वरौजाः ।
प्रेतराजपृतनासु सुभिक्षं निर्ममे कुरुचमूभिरमूभिः ॥ २९ ॥
एकमेकमपि कौरववीरान्संहतानपि पुनः पुनरेषः ।
कर्णसौबलसुयोधनमुख्यान्पत्रिमारुततृणानि चकार ॥ ३० ॥
तत्र मुञ्चति शरान्परितोऽपि च्छिद्रितप्रपतितैः करिकर्णैः ।
रक्तसिन्धुसलिलानि कपाले गालितानि न पपुः क्व[4] पिशाचाः ॥ ३१ ॥
पूरिते जगति रेणु[5]तमोभिर्निस्त्रपं त्रलति वीरसमूहे ।
वादनाय वदनेधित शङ्खं द्विट्यशःकवलपिण्डमिवैषः ॥ ३२ ॥
दारयन्निव दिशो दश कम्बुं वादयन्स पुलकं स-ददर्श ।
वक्रहुंकृतिकृतः स्फुटमभ्युत्तिष्ठतो भटकदम्बकबन्धान् ॥ ३३ ॥
कम्बुनादकुपिताः पुनरीयुस्तं प्रति प्रतिमहीपतिवीराः ।
चूडरत्नरुचिरुच्यनभोग्राः पक्षिपुंगवमिवोरगपूगाः[6] ॥ ३४ ॥

---

१. 'निषिक्तं' ग. २. 'क्षोणि' ग. ३. 'लीनैः' ख-ग. ४. 'क्वचिदाशाः' क.
५. 'शोण' क. ६. 'पूराः' ख.

रुद्रमुद्रणरणस्थितिरौद्रं नाम धाम च धनुश्च दधानः ।
उच्चकर्त स तदा कुरुलक्ष्मीकेलिखण्डभटमुण्डफलानि ॥ ३५ ॥
कर्णसूनुनृपसेनभुजाभृत्तूलपूलपवनो जवनोऽयम् ।
अक्षिपत्क्षितिधवस्य वसन्तश्रीलताविटपनो मुखपुष्पम् ॥ ३६ ॥
उच्चकर्त स च बाणचयैः सत्यश्रवोनृपजयीभुजमौलिम् ।
क्रन्दकारिमणिभूषणनादैः शल्यजस्य युधि रुक्मरथस्य ॥ ३७ ॥
शल्यसूनुसुहृदः सुहृदर्थे धावतः शतमिलापतिपुत्रान् ।
स व्यधत्त मुदितान्युधि गन्धर्वास्त्रदर्शितसुहृत्पथभाजः ॥ ३८ ॥
भिद्यमानहृदयानि तदानीं तस्य विक्रमगुणैश्च शरैश्च ।
दैवतानि च कुलानि च राज्ञां मूर्द्धकम्पविवशानि बभूवुः ॥ ३९ ॥
शौर्यदन्तिदशनायितबाहुं लक्ष्मणः कुरुनरेश्वरसूनुः ।
श्रीलताकिशलयः सरशोभापल्लवैककमलस्तमियाय ॥ ४० ॥
कार्ष्णिमार्गणगणैः पिहितेऽर्के लक्ष्मणः शठ इवाशु भुजंगः ।
आलिलिङ्ग वसुधां वपुषा च द्यां मुखेन च धुतेन चुचुम्ब ॥ ४१ ॥
अङ्गजव्ययजकोपकृशानुज्वालजालनिभलोचनरोचिः ।
संहतैः सह महारथचक्रैराद्रवत्तमथ कौरवनाथः ॥ ४२ ॥
रोमरोमपतितैः प्रतिवीरस्तोमहेमविशिखैर्विरराज ।
अन्तरुद्धुपितधैर्यमयास्त्रप्रस्फुटत्पुलकदण्ड इवासौ ॥ ४३ ॥
दृग्विषो नु भुजगो भुजदण्डस्तस्य चण्डचरितस्य तदानीम् ।
चापदत्तप्रसभरेण ददाह द्विट्गणानिपुविषज्वलनेन ॥ ४४ ॥
लक्ष्मणाय जलमेप ददौ तद्वारकक्षितिपतिक्षतजेन ।
कोशलेश्वरबृहद्बलमूर्ध्ना पिण्डमप्यथ पितृव्यसुताय ॥ ४५ ॥
तत्कराम्बुजशिलीमुखदंशव्याकुले क्षुभितवत्यथ कर्णे ।
कौरवावनिधवध्वजिनी सा संभ्रमेण सकलापि चकम्पे ॥ ४६ ॥

---

१. 'द्वा' क. २. 'वसन्ते' ग. ३. 'कमलं तमि' ख-ग.

अङ्गराजपृतना नृपतीनां रक्तकुङ्कुमरसैः स्नपिता च ।
पूजिता च मुखपद्मकदम्बैर्[1]त्र्यम्बकाङ्गमिति तेन तदा[2] भूः ॥ ४७ ॥
क्षुण्णभोजनृपकुंजरकेतुः क्ष्मापनिर्जितसुशासनसूनुः ।
भग्नमद्रपरथो भृशमस्मादेप खिन्न इव कीर्तिपयोधौ ॥ ४८ ॥
मेघवेगविधुकेतुसुवर्चः शौर्यशत्रुजयभूपतिहन्त्रा ।
तेन सौबलबलक्षयकर्त्रा[3] त्रासितः शकुनिर्[4]रत्नधुताङ्गः ॥ ४९ ॥
इत्यमुत्र शरसंहतिपातैः संहरत्यहह मुक्तकचानाम् ।
हीति हेति हहहेति च शब्दांस्त्रस्यतामुदभवन्सुभटानाम् ॥ ५० ॥
इत्यवेक्ष्य जगत्त्रयशूरः सूरसूनुरपि दूरितयुद्धः ।
द्रोणमेत्य स विदधौ गिरमुग्रश्वासखण्डितपदौघविवेकैम्[5] ॥ ५१ ॥
विक्रमव्यतिकरैः शतमन्युस्फारमन्युरभिमन्युभटेन्द्रः ।
तात कातरयति प्रधनाग्रे योद्धुमीयुषि यमेऽपि यमोऽस्मान् ॥ ५२ ॥
नेह कुण्डलितधन्वनि बाणाः कृष्टिसंधितविमुक्तिषु दृष्टाः ।
वैरिरक्तरसनव्यसनेन प्रोत्थिताः स्वयमिवाशु निषङ्गात् ॥ ५३ ॥
संगरे स यमदेवनिकेतं कर्तुमारभत किं विदधे यत् ।
अश्वपीठगजपीठनृ[6]पीठश्रीकृतेऽश्वगजनृव्रजपातम् ॥ ५४ ॥
मृत्युरेष यम एष युगान्तारम्भ एष इति दूरगतानाम् ।
संप्रति क्षितिभुजां युधि धावद्बन्धुपालनकृतां तुमुलोऽभूत् ॥ ५५ ॥
पूरितं खलु दृढप्रहतीनां कौतुकं न करिवीरकुलैस्तैः ।
तज्जवेन ययुरस्य दिगन्तान्पत्त्रिणो दिगिभदिक्पतिलोलाः[7] ॥ ५६ ॥
त्[8]वद्बले समुदितः क्षयरोगो युज्यते न तदुपेक्षितुमेषः ।
स्वैरमेतदुपशान्तिभराय सृ[9]ज्यतां सपदि कश्चिदुपायः ॥ ५७ ॥
इत्युदीतगिरि तत्र गुरुर्गामुज्जगार ननु सैष कुमारः ।
तातमातुलसमः समरान्तस्तक्षति क्षणलवेन [10]बलं नः ॥ ५८ ॥

---

१. क्षितेरष्टमूर्तिमूर्त्यन्तर्गतत्वात्. २. 'तदाभूत्' ग. ३. 'कर्त्ता' क. ४. 'रत्नधुराङ्गः' क; 'रत्निधुताङ्गः' ख. ५. 'विवेकाम्' ख-ग. ६. 'रथाङ्ग' ग. ७. 'लोभाः' क. ८. 'त्वद्बले' ख. ९. 'प्रार्थ्यतां' ख; 'प्रथ्यतां' ग. १०. 'बलेन' ख-ग.

स्वकङ्कटैरायुधकैर्नुर्मृत्युहेतुरिह जेतुमशक्यः ।
सासुरैरपि सुरैः सुरभर्तुः पौत्र एष कृतयुद्धविशेषः ॥ ५९ ॥
तद्गात्रकवचप्रचयोऽस्य छिद्यते यदि कथं च न शक्यम् ।
इत्युदीर्य गुरुरुद्गुणचापः कार्ष्णिमभ्यचलदर्कसुतेन ॥ ६० ॥
उन्महाः सह महारथसार्थैराद्रवन्तममुमैन्द्रितनूजः ।
कोपपातितकृतान्तकदंष्ट्रानिष्ठुरैर्व्यमुखयद्विशिखौघैः ॥ ६१ ॥
कोपिनः फणिशिशोरिव तस्योन्मुच्य नेत्रपथमेत्य च पार्श्वम् ।
स्यन्दनं हृदि कभूः कृपवीरः सारथिं धनुरथाकिरदन्ततः ॥ ६२ ॥
हेमचर्मकरवालकरोऽयं चूर्णयन्परबलान्यथ कार्ष्णिः ।
तिग्मदीधितितमिस्रविराजत्पक्षयुग्म इव मेरुरचालीत् ॥ ६३ ॥
भञ्जयन्भटमहीरुहचक्रं चूर्णयन्करिगिरिप्रकरं च ।
उत्पपात च पपात च विद्युद्दण्डचण्डचरितः परितोऽसौ ॥ ६४ ॥
उत्पतन्नुपरि नाकिकुलानां न्यक्पतन्नवनिपालकुलानाम् ।
नामयन्नवनिमंह्रिनिपातैर्भोगिनामपि स भीतिकरोऽभूत् ॥ ६५ ॥
साहसेषु यदहासि महासिच्छेदनेऽप्युदितमौक्तिकदन्तैः ।
तद्व्यलासि हृदि दिव्यवधूनां धूतकालिमभरैरिव कुम्भैः ॥ ६६ ॥
द्रोणबाणपरिखण्डितखड्गश्चक्रपाणिरिव चक्रमुदस्य ।
द्विट्कुलं दनुभुवामवतारं दारयन्नयमनूयत देवैः ॥ ६७ ॥
आकुलैर्नृपकुलैरिह चक्रे खण्डितेऽपि तिलशः किल शस्त्रैः ।
तैर्गदाधर इवात्तगदोऽयं भीप्रणश्यदसुभिर्भृशमैक्षि ॥ ६८ ॥
स कालसेनं शकुनेः कनिष्ठं तदङ्गजान्सप्त च सप्ततिं च ।
नृपान्दश वह्लवशातिजातीञ्जवान कैकेयरथप्रमाथी ॥ ६९ ॥
गदाविभिन्नद्विपचक्रवालकीलालकीलास्तरिपुप्रतापम् ।
तमभ्यधावद्रथभङ्गकोपाद्दौःशासनिर्मङ्क्षु गदाग्रहस्तः ॥ ७० ॥

---

१. 'आसुरै' क. २. 'तेऽत्र' ग. ३. 'पक्ष्म' ख-ग. ४. 'भिजाती' ख. ५. 'तदा नाशः' ख-ग.

पदोत्थधूलीतिमिराग्निकीटैः परिज्वलच्छौर्यशिखिस्फुलिङ्गैः ।
मिथोगदापातलसत्कृशानुकणैर्नभोवर्त्म विभूषयन्तौ ॥ ७१ ॥
चिरं चरन्तौ समराब्धिमध्यावर्तप्रसक्ताविव मण्डलानि ।
मिथोभिघातादभिपेततुस्तौ नवोढयोर्दृक्प्रसराविवोर्व्याम् ॥७२॥(युग्मम्)
अथाभिमन्युं पतितं जघान क्रूराशया कौरवराजसेना ।
तीव्रास्त्रपातेन सुखप्रसुप्तं पतिं कुरक्तेव विलोलनेत्रा ॥ ७३ ॥
उत्थाय दौःशासनिना च तस्य धिग्धिक्कृतो मूर्ध्नि गदाभिघातः ।
तेने तदङ्गेन तदास्रवृष्टिः साकं सुरस्त्रीजललोचनेन ॥ ७४ ॥

विरथो रथिभिः क्षत्रयोधी कुक्षत्रयोधिभिः ।
एकोऽनेकैः शिशुः प्रौढैर्जघ्नेऽभूदिति खे ध्वनिः ॥ ७५ ॥
पुनरुत्थितिभीत्यैनं शङ्कमानैः क्रमात्पृथुः ।
अतन्यत तदा सिंहनादः कुरुमहारथैः ॥ ७६ ॥

ततो व्रजद्भिः कुरुवीरवृन्दैर्विद्राव्यमाणेषु पृथासुतेषु ।
प्रतापमित्रे पतितेऽभिमन्यौ ययौ जलायेव पयोधिमर्कः ॥ ७७ ॥

जातेऽवहारे चलितः कलितारिक्षयोऽर्जुनः ।
इष्टनाशं वैमनस्याच्छङ्कमानोऽविशच्चमूम् ॥ ७८ ॥
शोकातुरान्स चतुरोऽपि निरूप्य बन्धू-
नूचेऽधुनापि न सुतः स्पृशति क्रमौ मे ।
तत्किं छलेन रिपुभिः स हतोऽद्य चक्र-
व्यूहं विशन्नकुशलः खलु निर्गमेऽस्य ॥ ७९ ॥
श्रुतेऽथ सुतवृत्तान्ते मूर्छितं तं जगौ हरिः ।
मा वीरं शोच रोचिष्णुचरितं दिव्यतां गतम् ॥ ८० ॥
उत्थाय लब्धसंज्ञोऽथ पार्थः प्राह क पुत्रकः ।
स्वप्नचिन्तामणिमिव द्रक्ष्यामि त्वन्मुखं पुनः ॥ ८१ ॥
भीमाद्यैरेभिरुग्रास्त्रैरपि त्रातोऽसि नो तदा ।
क वा दन्तिभिरुद्दन्तैर्ध्रियेताद्रिशिरः पतत् ॥ ८२ ॥

---

१. 'वित' ग. २. 'पदा' क. ३. 'रुत्तिष्ठतीत्येनं' क. ४. 'उल्लालयन्विसंज्ञो' ख.

मातुलोऽपि तदा वीर त्वया धीरेण न स्मृतः ।
ईशान सर्वगेनापि न त्रातोऽस्यमुनापि यत् ॥ ८३ ॥
हा पुत्र क गतोऽस्येहि दृढं परिरभस्व माम् ।
इत्युक्त्वा पतितः क्ष्मायां संज्ञामाप्योत्थितः पुनः ॥ ८४ ॥
[शैनेयप्रमुखैर्वीरैर्बोध्यमानोऽपि वासविः ।
नामुञ्चत्सुतजं शोकं तद्गुणाकृष्टमानसः ॥ ८५ ॥

पुत्रावसानोद्भवशोकमग्नो जनार्दनेनाभिदधे पृथाभूः ।
आखण्डलप्रार्थनया हतं मे पुरासुरव्र(वृ?)न्दमधर्मधर्मम् ॥ ८६ ॥
अभूत्तदा यो जनितोदरस्थो वल्कनामा शलभस्य पुत्रः ।
नाशं पितुर्माधवतो निशम्य स मद्वधार्थं तपसे जगाम ॥ ८७ ॥
अधित्यकायां दधतं हिमाद्रेस्तपः सुतीव्रं सुरशिल्पितुष्ट्यै ।
तद्भक्तियोगात्सुरसद्मकर्ता वरं वृणीष्वेति तमाह तुष्टः ॥ ८८ ॥
स रत्नपेटीमसुना विधाय यस्यां प्रविष्टस्य रिपोरभेद्याम् ।
निरस्तदेहेन निमेषतोऽस्मै त्वष्टार्पयामास तदर्थिने ताम् ॥ ८९ ॥
यावत्समागच्छति मां स तस्यां कुशस्थलीस्थं बलतो निधातुम् ।
वर्षिष्ठभूदेवसुवेषभाजा भूत्वा पुरस्तावदयं मयोक्तः ॥ ९० ॥
विश्राम्यतां वत्स निवेदयाशु मञ्जूषया धावसि कुत्र कोपात् ।
प्रोक्तो मयेत्थं निजगाद सोऽपि हरिं स्वशत्रुं ह्यनया ग्रहीष्ये ॥ ९१ ॥
एवं यदि स्यादहमद्य वच्मि विपक्षपक्षग्रहणेऽर्थसिद्धिम् ।
अवेहि मां मन्त्रगुरुं कुलस्य तवारिनाशे च विनष्टनिद्रम् ॥ ९२ ॥
आश्वास्यसि त्वं कथमेवमस्यां जनार्दनं त्वत्तनुवत्स्थविष्ठम् ।
आदौ त्वमेवाविश येन भूयाद्दैत्येन्द्र विश्रम्भ इवावयोर्यत् ॥ ९३ ॥
मद्वाक्यविश्रम्भपरे सुरारौ तदा प्रविष्टे पिहिता मया सा ।
न्यस्ता च पेटी भुवने तदेति नोद्घाटनीयाभिहितः स्ववर्गः ॥ ९४ ॥
इतिवाचि गतेऽन्यत्र मयि पेटी सुभद्रया ।
उद्घाट्यालोकि दैत्यासुस्तदास्या जठरे विशत् ॥ ९५ ॥

---

१. कोष्ठकान्तर्गताः श्लोकाः ख-ग-पुस्तकयोस्त्रुटिताः.

सायुधानि समादाय योद्धुं मां समुपाद्रवत् ।
अब्रवं ज्ञातवृत्तस्तं व्यूहभेदं निबोध मे ॥ ९६ ॥
चक्रव्यूहभिदे दत्ता मतिर्नो निर्गमे मया ।
अथास्मै दितिवंश्याय गुरुं ज्ञात्वा शशाम सः ॥ ९७ ॥
जानीहि पार्थ दैत्यासुं सौभद्रं सुतमाशु च ।
इत्युक्तोऽपि शुचाचष्ट त्रातो नो किमु मामकैः ॥ ९८ ॥]
रणैकरौद्रं सौभद्रमनुयान्तो महारथाः ।
रुद्धा जयद्रथेनेति श्रुत्वा शाक्रिः क्रुधाभ्यधात् ॥ ९९ ॥
भास्वत्यनस्ते यदि सिन्धुराजं गुप्तं हरेणापि न संहरेयम् ।
लिप्ये महापातकिनां च पापैस्ततः कृशानुं च विशामि दीप्तम्॥१००॥
इति प्रतिज्ञाय ततान वीरः कम्बुध्वनिं कम्बुधरेण साकम् ।
युगान्तहेतोः परिपीय कर्णैः संचीयमानं हृदि शूलिनापि ॥ १०१ ॥
इति प्रतिज्ञया तस्य हिमान्येव जयद्रथः ।
कम्पी दुर्योधनेनापि त्रातुं तेजोनिधे[1] गुरोः ॥ १०२ ॥
ततस्तदा तादृशपुत्रशोकतारप्रलापं रुदती सुभद्रा ।
रणव्यसूनादिशता प्रभुत्वं प्रबोध्यमाना हरिणा जगाद ॥ १०३ ॥
दयाशया ब्रह्मविदो वदान्याः सत्योक्तयः शीलमया नयाढ्याः ।
अन्येऽपि ये केचन पुण्यभाजस्तेषां गतिं प्राप्नुहि पुत्रकेति ॥ १०४ ॥
कृष्णाज्ञया जयपरः परमस्रयोऽथ
तल्पे शुचौ सुचरितः स[2] चिरात्प्रसुप्तः ।
ऐन्द्रिः सहैव हरिणा हरशैलमौलिं
स्वप्ने जगाम च ननाम च चन्द्रमौलिम् ॥ १०५ ॥
तं च तुष्टाव तुष्टात्मा वरदं विहिताञ्जलिः ।
देवं विश्वत्रयीहारं हरं हरिसखोऽर्जुनः ॥ १०६ ॥

---

१. 'तेजोनिधेर्गुरोः' ख; 'तेजोनिधिर्गुरुः' ग. २. 'सुचिरा' ख-ग.

नमः शिवाय रुद्राय महेशाय कपालिने।
ज्ञानिने पशुनाथाय भवाय भवमाथिने॥ १०७॥
कामदायास्तकामाय धर्मदाय मखच्छिदे।
सुधाकरकिरीटाय विषग्रीवाय ते नमः॥ १०८॥
एवं देवः स्तुतस्तस्मै महाहिमयविग्रहम्।
जयिने धनुरस्त्रं च सस्थानकमदीदृशत्॥ १०९॥

आशु पाशुपतमद्भुतमस्त्रं पूर्वलब्धमधिगम्य महेशात्।
मन्त्रमाप्य च जयी जयबन्धुं स व्यबुध्यत कृती कृतकृत्यः॥ ११०॥

ततः प्रातः प्रीतो रिपुनृपतिवीरव्ययमय-
प्रतिज्ञापाथोधिं किमपि कलयन्गोष्पदतया।
प्रमोदप्रागल्भीभरपरवशं वासवसुतः
प्रतेने पृथ्वीशं सुररिपुमपि स्वप्नकथनात्॥ १११॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारते महाकाव्ये वीराङ्के द्रोणपर्वणि तृतीयदिवसे अभिमन्युवधो नाम द्वितीयः सर्गः।

तृतीयः सर्गः।

छन्दनिर्दलितारातिकलङ्कच्छेदधीरिव।
पाराशर्यशरीरेण तपस्यन्पातु वो हरिः॥ १॥
ततः कृतदिनारम्भकृत्या जम्भारितेजसः।
युद्धश्रद्धोल्लसत्काया निरीयुर्दोर्भृतोऽभितः॥ २॥
नक्तमप्यर्जुनभयादसुप्तैरथ मन्थरैः।
सुभटैः शकटव्यूहं विकटं विदधद्गुरुः॥ ३॥
दलालिशालितन्मध्ये नरेशकुलकेसरम्।
चक्रे पद्मं रथाश्वेभकोटिकल्पितकर्णिकम्॥ ४॥

---

१. 'माथिने' ग. २. 'छल' ख-ग. ३. 'द्रस' ख-ग. ४. 'विदधे' ख-ग.

कृतवर्मादिभिः सूचिव्यूहं व्यूह्य तदन्तरे ।
न्यवेशयद्वृतं वीरैः सूचिपाशे जयद्रथम् ॥ ५ ॥ (कुलकम्)
विपक्षपक्षमुत्क्षेप्तुं युधि गोप्तुं जयद्रथम् ।
स्वयं द्रोणोऽद्भुताङ्गस्य शताङ्गस्य धुरि स्थितः ॥ ६ ॥
माणिक्यप्रथितरथान्तरप्रतिष्ठस्तत्कालं भयदवपुः कपीन्द्रकेतुः ।
सैन्याग्रे जलदरुचिर्दिनाधिनाथक्रोडस्थः शमन इव व्यलोकि वैध्यैः[2]॥७॥
कल्पान्तप्रकुपितकालकण्ठकण्ठप्रस्पर्धामिव दधतौ सुघोरघोषौ ।
कृष्णाभ्यां तनुरुचिमेचकौ तदानीं दध्माते प्रलयकरौ परेषु शङ्खौ ॥ ८॥
अन्योन्यं द्रुतमथ साहसप्रसक्ता[3] दोष्मन्तः प्रधनभृतोऽभितोऽभिचेलुः ।
आक्रन्दो गुणरवकैतवेन तेने तन्मुष्टिग्रहमसहिष्णुभिर्धनुर्भिः ॥ ९ ॥
आकृष्टैरथ हृषतो[4] हयत्वराया मानेन स्फुरितुमनीश्वरैर्लुठद्भिः ।
चीत्कारं रथचरणैः क्षणं सृजद्भिर्द्राग्वेगादतिरथिनोऽमिलन्मदान्धाः॥१०
संरम्भादुचितकृतप्रतिक्रियाणां वीराणामजनि तदा स शस्त्रपातः ।
प्रक्षुब्धे जगति यथा करं न तेषु प्रक्षेप्तुं क्षणमशकत्तमां यमोऽपि॥११॥
संग्रामव्यतिकरजातखेदसादिस्वेदाम्भःप्रतिहतवर्णके तदानीम् ।
आरूढं रुधिरधुनीमहोर्मिवृन्दैः सिन्दूरीभवितुमिवेभकुम्भदेशे ॥ १२ ॥
अथ ज्यामारुतोड्डीनी[6] निःसत्त्वतुषतन्दुलैः ।
कृतान्तं भोजयन्भूपैर्हेतिसिद्धैर्महोष्मभिः ॥ १३ ॥
पुरःपातिनि मातङ्गस्थलस्थपुटितामपि ।
रसामुल्लङ्घ्य तरसा द्रोणमाद्रवदिन्द्रभूः ॥ १४ ॥ (युग्मम्)
नत्वानुमान्य प्राङ्मुक्ताशुगमाच्छाद्य चाशुगैः ।
दक्षिणीकृत्य च द्रोणं स व्यूहं रंहसाविशत् ॥ १५ ॥
चक्ररक्षौ विविशतुर्युधामन्यूत्तमोजसौ ।
सहैव तेन वीरश्रीदृक्कान्तिस्तबकाविव ॥ १६ ॥

---

१. 'विदधत्' इति पाठदर्शनात् 'चक्रे' 'न्यवेशयत्' इत्येतत्क्रियाकर्तुः पूर्वश्लोक एवोक्तत्वादिदमादर्शपुस्तकेष्वदृष्टमपि वर्धितम्. २. 'लोकैः' ख-ग. ३ 'प्रसक्त्या' ख-ग. ४. 'हन्ततो' क. ५. 'दृक्' क. ६. 'मरुदुड्डीन' ख-ग.

तोलध्वजान्गजानद्रितनुजानिव सद्रुमान् ।
वज्रात्मजैरिव तदा शरैरैन्द्रिरपातयत् ॥ १७ ॥
गृह्यतां हन्यतां वैपे को नु गृह्णाति हन्ति कः ।
हा हता वयमेवेति शब्दोऽभूत्तत्र भूभुजाम् ॥ १८ ॥
चक्रदारितभूजन्मा तदीयस्यन्दनस्वनः ।
व्यदारयत्तदा सिन्धुराजस्य हृदयावनिम् ॥ १९ ॥
निर्माय कृतवर्मादीन्धावतो धूमलानुमान् ।
चक्रे जवनकाम्बोजवनदाहं धनंजयः ॥ २० ॥
अन्वेत्य गुरुणा मुक्तं त्वाप्तं त्वाप्तेण फाल्गुनः ।
अस्त्रमस्त्रेण जित्वाभूद्भोजभूपचमूयमः ॥ २१ ॥
जलेशसूनुर्वर्णाशासिन्धुजन्मा श्रुतायुधः ।
कृष्णौ चक्रे शरैरर्ककरविद्धाम्बुदोपमौ ॥ २२ ॥
स किरीटिशरोत्कृत्तसर्वास्त्रस्यन्दनो बभौ ।
क्षपाकर इवोष्णांशुकरक्षतकरक्षपः ॥ २३ ॥
अयुध्यमाने या मुक्ता मोक्तारं हन्ति सा गदा ।
वरुणेन पुरा पित्रा दत्ता तेनाददे तदा ॥ २४ ॥
रे रे कातर रे मूढ मुञ्चाध्वानं त्वमत्र किम् ।
इत्यादिवादिनि हरौ स क्षमापस्तां रुषाक्षिपत् ॥ २५ ॥
गदा गोविन्दमालिङ्ग्य व्यावृत्त्याशु श्रुतायुधम् ।
जघान स्वं पतिं स्त्रीव पराश्लेषोल्लसद्रसा ॥ २६ ॥
वातेऽनुवात्यपि ततः पश्चाद्विसृतकेतुना ।
हयानां रंहसाचालीज्जयद्रथरुषा जयः ॥ २७ ॥
दीप्तं सुदक्षिणं क्षोणिकान्तं कम्बोजमोजसा ।
कृताद्भुतरणं कालशरणं प्राहिणोन्नरः ॥ २८ ॥

---

१. 'चर' क-ग. २. 'स्यान्दन' ख. ३. 'धूमकेतुमान्' क. ४. 'यवन' ख. ५. 'किरीटी' क. ६. 'तदा' ख. ७. 'गदा' ख. ८. 'प्रवाते वात्यपि' ख. ९. 'द्वर्तित' ख; 'द्विस्तृत' ग. १०. 'काम्बोज' ख-ग. ११. 'रलंकार' क.

अथैत्य पार्थं पृथ्वीशावच्युतायुःश्रुतायुषौ ।
शूलतोमरनाराचैर्मोहयामासतुर्द्रुतम् ॥ २९ ॥
द्रुतमूर्छितमूर्छेन ततः शक्रास्त्रमोचिना ।
तावर्जुनेन गर्जन्तौ जघ्नाते सानुजानुगौ ॥ ३० ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गादिध्वजिनीरुधिरैर्व्यधात् ।
वीरालंकाररत्नाढ्यैः[1] स रत्नाकरमष्टमम् ॥ ३१ ॥
तद्भल्लभिन्नकुम्भीन्द्रघटाकुम्भसमुद्भवैः ।
ताम्रपर्णीशतान्यासन्रक्तैर्मुक्तालिमालिभिः ॥ ३२ ॥
प्रीतैः [2]पीतेव रक्षोभिर्विलक्षब्रह्मराक्षसैः ।
तेने तेनेषुभिर्म्लेच्छवाहिनीरक्तवाहिनी ॥ ३३ ॥
[3]अम्बष्ठाधिपतेर्मौलिं युद्धद्रुमफलं जयी ।
जयश्रिये प्रियायै स हृत्वा कृत्याय तत्वरे ॥ ३४ ॥
इतश्च त्वरया गत्वा गुरुं कुलपतिर्जगौ ।
त्वां विलङ्घ्याविशत्पार्थः प्रियशिष्यतया तव ॥ ३५ ॥
दत्ता भयेन निश्येव [4]त्रस्यन्नस्थायि सिन्धुपः ।
विशन्नुपेक्षितश्चैन्द्रिर्विरुद्धं चरितं तव ॥ ३६ ॥
अथाचष्ट गुरुर्व्यूहमविशद्वासवात्मजः ।
हरिस्त्वरितवाहेन लङ्घयित्वा रथेन माम् ॥ ३७ ॥
यद्येनमनुगच्छामि तद्भीमाद्या विशन्त्यमी ।
त्वं तु युध्यस्व मन्मन्त्रवज्रवर्मवशेन तम् ॥ ३८ ॥
इत्युक्त्वा वज्रमन्त्रेण वर्मितो गुरुणा नृपः ।
[5]स्वमागतेन रुद्रेन्द्र पर्शुरामगुरुक्रमात् ॥ ३९ ॥
अधरोल्लङ्घनानीशमुखश्वासेन रंहसा ।
पार्थम[6]न्वचलद्धन्वचलनोग्रैः समं बलैः ॥ ४० ॥ (युग्मम्

१. 'रत्नाद्यैः' क-ग. २. 'प्रीतेव' ख. ३. 'अवन्त्य' ख. ४. 'नस्यन' क. ५. 'क्रमा' ग. ६. 'मभ्यचल' ख.

प्रीयमाणोऽस्त्रटङ्कारलहरीतारगीतिभिः ।
वीज्यमानो विलोलासिमायूरव्यजनव्रजैः ॥ ४१ ॥
तदा व्यूहमुखे युद्धोत्सवे कौरवपाण्डवैः ।
यथेष्टं भोजयामासे नैष्ठुर्यस्वजनो यमः ॥ ४२ ॥ (युग्मम्)

विशिखैर्वरयोधचक्रवालं दशनैरुग्रतरं करीन्द्रवृन्दम् ।
इतरेतरमङ्कुशप्रहारैर्मृधमाधोरणघोरणिश्चकार ॥ ४३ ॥
मुखमण्डलमम्बरे भटानां विवृतं मारय मारयेति शब्दैः ।
रिपुखड्गहतं पतन्विनाशैरवलोकागतदेवतुष्टयेऽभूत् ॥ ४४ ॥
अहितासिभिदोत्थितं दधानो गलरन्ध्रस्थितमैभमास्यमुच्चैः ।
युधि नृत्यपरः परश्चकाशे हरनाट्ये गुहबन्धुवत्कबन्धः ॥ ४५ ॥
रिपुमौलिरसिप्रहारनुन्नो दिवि ताडङ्कयुतोऽभवद्भटेन ।
सुरभीतिकृदेककाललब्धद्युमणिश्वेतकरोग्रराहुरौद्रः ॥ ४६ ॥
रणसीमनि वाञ्छितस्य पत्युः प्रथमप्राप्तमरातिखड्गघातात् ।
सुगतं वदनं सहासहृद्यं द्युवधूं चुम्बितुमुच्चकैरियेष ॥ ४७ ॥
रिपुमेकमहो जघान कश्चित्प्रथमं जाङ्घिकपुङ्गवः कृपाण्या ।
सममुच्चलितं जवेन जित्वा शरमुच्चैर्निजपक्षवीरमुक्तम् ॥ ४८ ॥
मणिमौलिजटाग्रकान्तिसिन्धुः प्रधनाम्भोधिभवार्धचन्द्रभालः ।
असिदण्डशिखोद्धृतारिशीर्षः किल खट्वाङ्गकरः परश्चकाशे ॥ ४९ ॥
परकृत्तनिरन्तरान्तरालं स्फरकः काञ्चननिर्मितः परस्य ।
पतितो मृतवीरभेदपीडा विधुरो भूमितले किलार्कबिम्बः ॥ ५० ॥
अवलोक्य पुरस्त्रसन्तमन्तः कुपितः कोऽपि कुले कलङ्कभीरुः ।
असिना प्रथमं जघान बन्धुं रिपुमन्वेषिणमेव तस्य पश्चात् ॥ ५१ ॥
सुहृदा धृतमञ्चले विकर्षन्वपुषि प्रत्तपदो मृतस्य बन्धोः ।
दयिता रटितान्यमन्यमानः परचक्रेषु पपात कश्चिदेकः ॥ ५२ ॥

---

१. '–यैः खर' ग. २. 'मण्डप' क. ३. 'नृत्त' ग. ४. 'हर्षं' क; 'हृद्यं' ग. ५. 'तादि' क. ६. 'शर' ख-ग. ७. 'फलकं, निर्मितं, पतितं, विधुरं, बिम्बम्' ख-ग. ८. 'पुरः श्वसन्त' क-ग. ९. 'त्रिशरसि' ख. १०. 'दत्त' क.

व्ययिताखभरः परः समीके द्रुतमुन्मूल्य रदं रिपुद्विपस्य ।
प्रसरन्प्रसभं बलेन दृष्टो मुशलीवाद्भुतभीतिभङ्गुरेण ॥ ९३ ॥
खरशक्तिरपूर्णमण्डलोऽपि प्रसभं पूर्णतरेऽपि नाशहेतुः ।
सकलेन्दुसमाभटास्यकूटा द्विपतां विक्षिपिरेऽम्बरेऽर्धचन्द्रैः ॥ ९४ ॥
युधि युद्धविधिं व्यधुर्गताखाः पतितोत्पाटितमुक्तमौलिगोलैः ।
दृढमुष्टिहतै रदैर्नखैश्च स्फुटरामायणवीरवद्भटेन्द्राः ॥ ९५ ॥

इतश्च प्रचलन्पार्थरथो रुद्धपुरःपथः ।
न तथास्खलि खेलद्भिः परैः परिहतैर्यथा ॥ ९६ ॥
पत्रिणां पार्थमुक्तानां गव्यूत्या पुरतः पतन् ।
स रथस्त्वरयाश्चर्यं चक्रे केतुकपेरपि ॥ ९७ ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ व्यथयन्तौ शिलीमुखैः ।
रथादपातयत्पार्थस्तौ मधुच्छत्रलीलया ॥ ९८ ॥
पाययाम्बु हयान्खिन्नान्विशल्पीकुरु शल्पितान् ।
इत्युक्त्वाथ हरिं जिष्णुरुत्ततार द्रुतं रथात् ॥ ९९ ॥
क्षणेऽस्मिन्नेष धावन्तीरुत्तालाः शरमालया ।
रुरोध योधपटलीर्वेलयाब्धिरिवापगाः ॥ ६० ॥
निःशङ्ककङ्कपत्रालिमयं मन्त्रालयं व्यधात् ।
तदन्तरप्यसौ वारि शरदारितभूमिजम् ॥ ६१ ॥
तत्राथ पाययित्वा च तारयित्वा च वाजिनः ।
स्पर्शेन निर्व्रणीकृत्य कृष्णः पुनरयोजयत् ॥ ६२ ॥
अथाधिरोहिणौ कृष्णौ द्विगुणोग्ररया हयाः ।
ऊहुः कम्बूर्ध्वशिरसौ प्रागुत्थानेऽप्यकम्पिनौ ॥ ६३ ॥
शिल्पमल्पावशेषेऽह्नि पार्थः प्रगटयत्परम् ।
कल्पान्तवात इव कान्भूभृतो न व्यकम्पयत् ॥ ६४ ॥

---

१. 'प्रसभं प्रसरन्' ख. २. 'पर' ख. ३. 'सारयित्वा' ख-ग. ४. 'कन्द्रेन्द्र' क. ५. 'कल्पान्ते' ख.

अभेत्य गुरुणा बद्धकवचः कौरवेश्वरः ।
रुरोध क्रोधनो युद्धकिरीटाभं किरीटिनम् ॥ ६५ ॥
छिन्धि मूलमनर्थानामित्युक्ते हरिणा नरः ।
क्षणं तेन रणं चक्रे चमत्कृतसुरासुरम् ॥ ६६ ॥
अमज्जन्नर्जुने बाणाः सद्यो नद्यो यथाम्बुधौ ।
नृपे तु पेतुरकृतार्था यथा कृपणेऽर्थिनः ॥ ६७ ॥
किमेतदिति गोविन्दे वदत्यूचे धनंजयः ।
ज्ञातं मयास्मिन्गुरुणा वज्रं वर्मणि मन्त्रितम् ॥ ६८ ॥
वेदयस्व छेदमित्युक्त्वा यदस्त्रं फाल्गुनोऽमुचत् ।
लोभेनेव महत्त्वं तद्द्रौणिनास्त्रेण वारितम् ॥ ६९ ॥

द्विःक्षेप्यं न खलु रणेषु दिव्यमस्त्रं ध्यात्वेति क्षितिभुजि विक्षिपन्पृपत्कान् ।
छित्त्वान्तः प्रगुणगुणं धनुस्तदोजःश्रीकर्णद्वयवदपातयत्किरीटी ॥ ७० ॥
स च्छिन्ते मणिमिव तज्जयाभिकाङ्क्षी वामाक्षीमुकुटरुचे रथस्य सूतम् ।
तच्चेतः कलितचतुर्दिगन्तराज्यश्रीदूतानिव चतुरोऽभिदत्तुरङ्गान् ॥ ७१ ॥
चिच्छेद द्विरदरदप्रभानिभं च छत्रं प्रान्तिशर इव तद्यशोऽङ्कजस्य ।
तत्तेजस्तरुकरहाटवज्ज्वलन्तं सौवर्णं कलशमपि ध्वजाच्चकर्त ॥ ७२ ॥

(विशेषकम्)

नाराचानकवचितेषु वज्रमन्त्रैस्तस्यैन्द्रिः कररुहसंधिषु न्यधाच्च ।
तद्यस्तः स नरपतिस्तनूजुषां दिक्पालानामपि विकिरन्महांसि रक्तैः ॥७३॥

हैमवर्माश्चियान्द्रौणिप्रभृतीनामपातयत् ।
तदा तेजोमयानीव शरीराणि शरैर्नरः ॥ ७४ ॥
ते बाणै रक्तसिक्ताङ्गाश्चक्रिरे शक्रसूनुना ।
स्वजयश्रीगृहस्तम्भा इव सिन्दूरचित्रिताः ॥ ७५ ॥
ततश्च पातुमारेभे बलाम्भोधिं विरोधिनाम् ।
बाणाङ्कुलिजुषा चापप्रसृत्या कलशोद्भवः ॥ ७६ ॥

---

१. 'नाराचान्स कवचितेषु' ग.

हत्वा बलावलीस्तेन पार्थेशे विरथीकृते।
हतो हतोऽद्य राजेति लोकाः शोकात्प्रचुक्रुशुः ॥ ७७ ॥
क्षिप्तां शक्तिं नृपेणाथ कटुकाणां सघण्टिकाम्।
ब्रह्मास्त्रेणाच्छिदद्द्रोणस्तच्छौर्यरसनामिव ॥ ७८ ॥
सहदेवरथेनाथ पलाय्य प्रययौ नृपः।
दर्शितस्वामिभक्त्येव सेनयाप्यन्वगामि सः ॥ ७९ ॥
अथ पार्थचमूवीरैः समीरैः क्षयजैरिव।
शोपिताः परवाहिन्यो रङ्गितासितरङ्गिताः ॥ ८० ॥
करटीव बृहत्क्षत्रः कैकयानीकनायकः।
द्रोणानुगं क्षेमधूर्तिं स्तम्भपातमपातयत् ॥ ८१ ॥
जघानाथ त्रिगर्तं स धृष्टकेतुर्महारथम्।
सहदेवोऽरिमित्रं च व्याघ्रदत्तं च सात्यकिः ॥ ८२ ॥
त्वाष्ट्रास्त्रहतमायास्त्रं भीमं भीमवधोद्यतम्।
अलम्बुषं रथात्कृष्ट्वा निष्पिपेष घटोत्कचः ॥ ८३ ॥
तदाभूद्द्रौणिभैमिभ्यां भज्यमानबलद्वये।
क्षोणिभृत्क्षुभिताम्भोधिक्रोधी कलकलः कलः ॥ ८४ ॥

(अर्जुनप्रवेशः)

दवीयसस्तदा जिष्णोरशृण्वञ्शङ्खनिःस्वनम्।
सात्यकिं कौर्णिचरितपरितप्तोऽभ्यधान्नृपः ॥ ८५ ॥
शूर क्रूरचरित्रेषु प्रविष्टस्ते गुरुः सुहृत्।
धर्मज्ञ तव कालोऽयमालोकय शरण्यताम् ॥ ८६ ॥
प्रयातेऽपि त्वयि प्राणसद्दक्षस्य दिदृक्षया।
द्रोणाद्द्रौपदिभीमाभ्यां समेतस्य न मे भयम् ॥ ८७ ॥
इति श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा दत्त्वा हुत्वा च सात्यकिः।
स्रग्वी धात्रीशमामन्त्र्य मङ्गलालंकृतः कृती ॥ ८८ ॥

---

१. 'पार्थेन' ख. २. 'धृष्टकेतुं म' ख-ग. ३. 'द्रौणि' क-ख. ४. 'किल' ग. ५. 'द्रौणि' ख. ६. 'चरितं' ग. ७. 'सकृत्' ख.

काण्डखण्डितविद्वेषिरक्तसिक्तेन वर्त्मना ।
रथेन रंहसाचालीदुद्धूतरजसा मुखम् ॥ ८९ ॥ (युग्मम्)
द्रोणसात्यकयोः काण्डमण्डपच्छिन्नचण्डरुक् ।
रणोऽभूदस्त्रसंघट्टस्फुलिङ्गास्ततमास्ततः ॥ ९० ॥
गुरो त्वच्छिष्यमत्वेष्टुर्न मे(?) संरोद्धुमर्हसि ।
इत्युक्तिभाजि शैनेये गुरुरूचे न मुच्यसे ॥ ९१ ॥
इत्युक्तवन्तमुत्काण्डकोदण्डं दुर्जयं गुरुम् ।
वञ्चयन्रथवेगेन सात्यकिर्व्यूहमाविशत् ॥ ९२ ॥
निकृत्य कृतवर्मादीनप्रमादी विशन्नसौ ।
चक्रे क्षितिभुजङ्गानां क्षयं तार्क्ष्यैरिवाशुगैः ॥ ९३ ॥
पाण्डवाश्चण्डकोदण्डा व्यूहभेदोद्यतास्तदा ।
गुणा इव प्रमादेन वारिताः कृतवर्मणा ॥ ९४ ॥
रणत्पत्रिभृतव्योमा संरम्भात्ताम्रदीधितिः ।
शिनेः सूनुस्तदा वीरनेत्राम्भोजनिमीलनः ॥ ९५ ॥
सिन्धुराज्जलसंधाख्यं मगधेन्द्रमपातयत् ।
संध्याकाल इव क्षिप्रं चण्डांशुं चरमाचलात् ॥ ९६ ॥ (युग्मम्)
मार्गणार्लक्षदानेन प्रीणयन्स पदे पदे ।
नरनारायणौ द्रष्टुं शैनेयोऽचलदुत्सुकः ॥ ९७ ॥
गन्धसिन्धुरगन्धर्ववीरेन्द्रध्वजिनीव्रजान् ।
यमोऽङ्गुलीभिस्तद्बाणैर्लोलं लोलं मुदागिलत् ॥ ९८ ॥
सुदर्शनादिभूपालमौलीन्पत्रिभिरुत्क्षिपत् ।
व्योम्नः स चक्रे चण्डीशमूर्तेर्मुण्डालिमण्डनम् ॥ ९९ ॥
शैनेयसायकैर्लूनो दूनो दुःशासनस्तदा ।
द्रोणं प्राप मनस्तापप्रम्लानाधरपल्लवः ॥ १०० ॥

---

१. वर्मणा' क. २. 'दधूत' क-ख. ३. 'च्छिन्न' क. ४. 'माम्' इत्युचितम्. ५. 'विकृन्त' ख. ६. 'वर्मादीन्प्रमादीव' ख-ग. ७. बाणान्, याचकांश्च. ८. लक्षसं-[illegible]दानेन, लक्ष्यदानेन च. 'लक्ष्य' ग.

तं जगाद गुरुर्मूढ किमु त्रस्तोऽसि सात्यके[1] ।
पाञ्चालीचिकुराकृष्टौ स्रष्टो[2] यः क्व स ते मदः ॥ १०१ ॥
यो हासः पाशपातेषु सारिद्यूतेऽभवत्तव ।
पतत्सु यमपाशेषु प्राणिद्यूते क्व तेऽद्य सः ॥ १०२ ॥
अधुनापि कुरुध्वं वा संधिं युधि भयं यदि ।
न[3] तच्चेत्परलोकाय युध्यत्वं तदशङ्किताः ॥ १०३ ॥
इत्युक्ते न्यग्मुखस्त्राणाभिलाषी सैष दीनदृक् ।
दैत्यावतारः पातालदैत्यान्गन्तुमिवैहत ॥ १०४ ॥
कृतान्तकिंकरस्वेच्छैर्म्लेच्छैर्व्यूढैः समन्ततः ।
स सात्यकिमगान्मङ्क्षु चक्षुर्वेगवरत्वरः ॥ १०५ ॥
मुहूर्तेऽस्मिन्गुरुर्विप्रः प्रज्वलत्कोपपावकः ।
चित्रं नृणां सुरस्त्रीणां व्यधात्पाणिग्रहान्बहून् ॥ १०६ ॥
धीरकेतुचित्ररथचित्रकेतुसुधन्वनः ।
पाञ्चालदिग्जयस्तम्भाञ्जङ्गमान्सोऽभ्यपातयत् ॥ १०७ ॥
यैज्ञयोनिस्तदा[4] वीरो मूर्छयित्वा शरैर्गुरुम् ।
कृपाणपाणिस्तं हन्तुं दण्डपाणिरिवाद्रवत् ॥ १०८ ॥
गुरुस्तं लब्धसंज्ञोऽथ शरैरासन्नपातिभिः ।
किष्कुप्रमाणैर्वैतस्तैर्वंशा[5]रूढमपूरयत् ॥ १०९ ॥
त्रस्तेऽस्मिन्वाडवः सैष दीप्तहेतिरशोषयत् ।
अन्तर्धार्मिबलाम्भोधिं भुवनप्लवनर्क्षमम्[6] ॥ ११० ॥
छिन्ने म्लेच्छबले बाणैः क्षीणवर्मायुधं युधि ।
दुःशासनं न शैनेयोऽवैधी[7]द्भीमभिया तदा ॥ १११ ॥
प्रविश्य पाण्डुवाहिन्यां नृपवक्त्राणि पद्मवत् ।
तदा लुलाव वीरश्रीपूजार्थीव द्विजो गुरुः ॥ ११२ ॥

१. 'सात्वतात्' ख-ग. २ 'दृष्टो' ख. ३. 'न तु चे' क. ४. धृष्टद्युम्नः. ५. 'वंशारूढमयूरवत्' क. ६. 'क्षमः' क. ७. 'ययौ' क.

कैकेयाधिपतिज्येष्ठबृहत्क्षत्रद्रुमानलः ।
शिशुपालात्मभूधृष्टकेतुदावानलाम्बुदः ॥ ११३ ॥
जरासंधतनूजन्मसहदेवाम्बुदानिलः ।
धृष्टद्युम्नसुतक्षत्रधर्मश्वासानिलोऽरगः ॥ ११४ ॥
तेजसा प्रज्वलन्बाणैर्वर्षन्सर्पन्नुरुत्वरः ।
कोपेन निश्वसन्द्रोणः पार्थं व्याकुलयद्बलम् ॥ ११५ ॥
(त्रिभिर्विशेषकम्) (सात्यकिप्रवेशः)

क्षणेऽस्मिन्नन्तरिक्षान्तर्भाजि भास्वति भूपतिः ।
अभ्यधत्त समभ्येत्य भीमं भीमन्नमानसः ॥ ११६ ॥
वत्स त्वत्सत्त्वकालोऽयं द्विट्प्रविष्टं व्रजानुजम् ।
कर्ण्यते केशवः कम्बुः कोशन्न पुनरार्जुनः ॥ ११७ ॥
द्विपद्विपमतामग्नं तात यातेऽर्जुनं त्वयि ।
द्रोणजां द्रौपदिर्भीतिं हन्ता हन्तायमेव मे ॥ ११८ ॥
इति श्रुत्वाभ्यधाद्भीमः प्रभो तेभ्योऽर्जुने क्व भीः ।
दधे मूर्ध्नि तथाप्येष शेषावत्तव शासनम् ॥ ११९ ॥
इत्युदीर्य महावीर्यः स्यन्दनस्वनगर्जनः ।
मदौघशाली कर्णान्तोड्डीनोड्डीनशिलीमुखः ॥ १२० ॥
पुरोलोकैर्दत्तमार्गः प्रपतद्भिरितस्ततः ।
भीमः शकटभेदाय दन्ती मत्त इवाद्रवत् ॥ १२१ ॥ (युग्मम्)
कौन्तेय केयमिच्छा ते व्यूहं भेत्तुं मयि स्थिते ।
इत्युक्त्वामुं गुरुः क्रूरैर्बाणपूरैरपूरयत् ॥ १२२ ॥
तत्काण्डपतनव्यक्तसान्द्ररक्तो वृकोदरः ।
कालीकुचाग्रकाश्मीरक्लिन्नकाल इवाबभौ ॥ १२३ ॥
न शिष्योऽहं गुरुर्न त्वं नार्चामि त्वां यथार्जुनः ।
त्वां विजित्य विशन्तं मां पश्येत्युक्त्वानिलिर्गुरुम् ॥ १२४ ॥

---

१. 'द्रोणं द्रौपदिजभीतिं' क. २. 'त भो' क. ३. 'शिष्य' ग. ४. 'कर्णान्तलीनो' ख-ग. ५. 'न' क. ६. 'पूजयन्' क. ७. 'कुचान्त' क. ८. 'क्रान्तः' क.

यामभुञ्चद्गजबलां घण्टालंकारिणीं गदाम् ।
द्रुतं द्रुम इवाभञ्जि त्रस्तद्रोणस्तया रथः ॥ १२५ ॥ (युग्मम्)
तदा त्वदात्मजो राजन्सानुजो मनुजेश्वरः ।
स व्यालचन्दनवनौपम्यं भीमाशुगैरगात् ॥ १२६ ॥
वृन्दारकं दीर्घनेत्रं सुषेणं दुर्विमोचनम् ।
द्रौणकर्माणमभयं चित्रकान्ति सुदर्शनम् ॥ १२७ ॥
इत्यष्टौ त्वत्सुतान्राजन्नाजघान वृकोदरः ।
तच्छिरोभिः शरोत्क्षिप्तैः कन्दुकैः क्रीडयन्दिशः ॥ १२८ ॥
(युग्मम्)
वर्षन्कीनाशदासेभ्यो हतैर्दण्डैरिवाशुगैः ।
स्यन्दनेनाष्टनादेन तदा द्रोणस्तमाद्रवत् ॥ १२९ ॥
रामरावणसंग्रामगुणग्राममलिम्लुचः ।
तदोच्छ्वसदवष्टम्भः संरम्भः कोऽप्यभूत्तयोः ॥ १३० ॥
रथादथावरुह्याशु भीमो हस्ताग्रहेलया ।
हस्तीवोत्पाद्य चिक्षेप दूरे दूरे रथं गुरोः ॥ १३१ ॥
पृथक्कृताङ्ग [2]शततः शताङ्गाद्विद्रुते गुरौ ।
रथी वरूथिनीं भीमो विशद्विदशविक्रमः ॥ १३२ ॥
अपूर्णचर्वणश्रद्धान्दूरदेशान्तरागतान् ।
यमदन्तानिव शरान्प्रीणयन्प्राणिकोटिभिः ॥ १३३ ॥
कर्णानीकं समीकार्थी घनाकुलमनाकुलः ।
भीमोऽभजद्गजक्रीडाकान्तारमिव केसरी ॥ १३४ ॥
संरब्धशैनेयधनुर्निनादानादाय भीमोऽद्भुतमुन्ननाद ।
तक्ष्वेडया दध्मतुराशु कृष्णौ कम्बू तदा धार्मिमनोविनोदौ ॥ १३५ ॥
पराङ्मुखोद्वर्तितवार्धिविभ्यद्द्वीपान्तरः कोऽपि स शब्दपूरः ।
श्लथार्धनारीश्वरसंधिबन्धः समीरणस्कन्धसमीरयोऽभूत् ॥ १३६ ॥

---

१. 'चन्दनौपम्यं भीमं' ख-ग. २. 'शतकात्' क.

सागरिणा संयति भज्यमानं विभज्यमानं यमदासवृन्दैः ।
नरं तदालोक्य नृलोकमस्त्रमयं वितन्वन्प्रचचार कर्णः ॥ १३७ ॥
मिथः प्रमाथाकुलयोस्तदाभूत्कौन्तेययोः कश्चन काण्डपातः ।
यज्जातजातप्रसरैरिवासीत्सुरासुराणामपि मौलिकम्पः ॥ १३८ ॥
भीमेन भग्नप्रसरः शरौघैः कर्णस्तदा दीर्णरथायुधौघः ।
त्रस्तोऽपि वैरादिव रंहसैव तदीयतातं जयति स्म वातम् ॥ १३९ ॥

म्लानाननः कृपीकान्तं तदागत्य नृपोऽभ्यधात् ।
प्रियोऽर्जुनस्ते यन्मुक्तौ तस्मै सात्यकिमारुती ॥ १४० ॥
अहो नु मन्दभाग्यानां सामर्थ्यं किंचिदद्भुतम् ।
येनापि वज्रदुर्भेदा त्वत्प्रतिज्ञा श्लथीकृता ॥ १४१ ॥
ऊचे गुरुर्गुरुतरां किं युध्येयं चमूमिमाम् ।
किंवा तौ बाणपातौघचलाचलकुलाचलौ ॥ १४२ ॥
एकोऽपि वीर याम्येप सम्प्राप्यद्य चमूरमूः ।
एकादशचमूवीरैस्त्वं निवारय तत्रयम् ॥ १४३ ॥
इत्युक्त्वा गुरुणा गत्वा द्रुपदोर्वीशनन्दनौ ।
पार्थिवौ विरथी चक्रे शक्रभूचक्ररक्षकौ ॥ १४४ ॥
इहान्तरे महाशौर्यः सूर्यसूनुरतापयत् ।
भीमं हैमैः शरव्रातैः पितुरात्तैः करैरिव ॥ १४५ ॥
भीमास्त्रैः कर्कशैरर्कसूनुर्लूनरथायुधः ।
नश्यन्नंह्रिरजोव्याजात्तेनेऽभ्रव्यापि दुर्यशः ॥ १४६ ॥
भीमे भूपालमालाया मौलिजालानि कृन्तति ।
सुराणामप्यहो शीर्षैः कम्पितं चकितैरिव ॥ १४७ ॥
पुनरप्यापयौ सज्जस्यन्दनः सूर्यनन्दनः ।
भीमं हेमशरैः कुर्वन्हेमवल्लीवनोपमम् ॥ १४८ ॥

---

१. 'प्रचचाल' ग. २. 'मानम्लानः' क; 'म्लानमानः' ख. ३. अनुदात्तेत्त्वलक्षणा-त्मनेपदस्यानित्यत्वात्कयनन्तत्वाद्वा परस्मैपदम्. ४. 'किं च नौ बाणव्रातौघ' क. ५. 'सत्त्वौ' ग. ६. 'पातयन्' क. ७. 'दुर्दशः' क. ८. 'मालानां' ख.

छन्ने[1] बाणगणैर्व्योम्नि द्रष्टुं तत्र रणं तयोः।
देवा इवाययुः पश्यदनिमेषभटच्छलात् ॥ १४९ ॥
कौन्तेये[2] कर्णकोदण्डरथक्षेपानले[3] तदा।
दुर्जयाख्यस्तव सुतो राजन्भेजे पतङ्गताम् ॥ १५० ॥
भीमेन भुवनक्षोभशोभमानशरोत्करः।
गदया विरथीचक्रे पुनराधि रथी रथी ॥ १५१ ॥
तदा त्वदङ्गजो राजन्धावन्भीमेन निर्ममे।
प्रमथः[4] स्वर्गसुमुखीमुखपद्मशिलीमुखः ॥ १५२ ॥
आरुह्य प्रमथरथं[5] ततोऽधिरथभूः शरान्।
यान्भीमस्य हृदि न्यास तैस्तत्कोपानलोऽज्वलत् ॥ १५३ ॥
ततो दृष्ट्वा प्रविष्टेषु श्वभ्रं भीमेषु भोगिषु।
कर्णो गुल्मं[6] नरेन्द्राणां रथेन जविनाविशत्[7] ॥ १५४ ॥
तान्दुर्मर्षणदुर्ग्राहजयद्दुःशलदुःसहान्[8]।
जघान त्वत्सुतान्पञ्च भीमः सत्याभिधस्तदा ॥ १५५ ॥
रङ्गन्तं पुनरङ्गेशं कृत्वा कृत्तरथायुधम्।
भीमे नदति भक्त्येव भियालोटि भटैर्भुवि ॥ १५६ ॥
सप्ताथ त्वत्सुताश्चित्रश्चित्रबाणः[9] शरासनः।
चारुचित्रकचित्राक्षौ चित्रवर्मोपचित्रकौ ॥ १५७ ॥
कर्णत्राणधियो भीमबाणपातनिपातिताः।
युधि स्वपुत्रं पाहीति वक्तुं शक्रेऽर्कमव्रजन् ॥ १५८ ॥ (युग्मम्)
मुहुर्जितोऽपि राधेयस्तांन्मृतान्वीक्ष्य[10] बाष्पदृक्।
अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्येनं पुनरापतत् ॥ १५९ ॥
भीमः क्षरदसृग्धारो राधेयविशिखैर्बभौ।
वीरश्रीस्नानकाश्मीरारुणनिर्झरशैलवत् ॥ १६० ॥

१. 'छन्नो' ख. २. 'कौन्तेयक' ख. ३. 'क्षेपानले' क. ४-५. 'प्रथमः' क-ख. ६. 'गुल्यै' ख-ग. ७. 'रथिना' क. ८. 'दुर्धर' ख-ग. ९. 'तामूप चित्रबाणशरासनौ' ख-ग. १०. 'तान्जिता' क; 'तान्हता' ख.

विमुक्तभीमकरया वामत्वाशरमालया।
आलिङ्ग्यमानसर्वाङ्गो मुमोहाङ्गपतिस्ततः॥ १६१॥

ते चित्रायुधचित्राश्वचित्रसेनविकर्णकाः।
शत्रुः शत्रुंजयः शत्रुं सहश्चेति सुतास्तव॥ १६२॥

आर्कित्राणाय धावन्तो हता भीमेन तद्भुवौ।
सप्तगोदावर इव श्रीभीमस्तदसृग्रयैः॥ १६३॥ (युग्मम्)

ततो मूर्च्छान्तविक्रान्तः कर्णः स्वर्णमयैः शरैः।
भीमं चक्रे दवार्चिष्मत्कीलालीढद्रुमोपमम्॥ १६४॥

[पार्थस्य विरथस्यास्य सर्वाण्यस्त्राणि धावतः।
कर्णश्चिच्छेद पत्राणि तपस्य इव शाखिनः॥ १६५॥]

क्षीणायुधो हरिकरिव्रातान्वातात्मजोऽक्षिपत्।
वैकर्तनश्चकर्तेपुसंतानैर्मङ्क्षु तानपि॥ १६६॥

[स्मरन्कुन्तीगिरां भीममनिघ्नन्भानुभूस्तदा।
लीनं मृतेभकूटेपु धनुष्कोट्या स्पृशन्नगौ॥ १६७॥]

महद्भिर्न रणं कार्यमकृतास्त्र पुनस्त्वया।
स्थूलमूर्तेर्बहुभुजः सूदतैव तवोचिता॥ १६८॥

इत्युक्त्या शल्ययन्भीमं दर्शितो दनुजद्विषा।
अत्रासि दूरादुद्दण्डैः काण्डैः कर्णः किरीटिना॥ १६९॥

आरूढोऽथ विपत्त्यक्तः सुतप्तः सात्यके रथम्।
भीमः प्रावृड्विमुक्तोऽर्क इव पूर्वगिरेः शिरः॥ १७०॥

भीमसेनप्रवेशः

नरेण नाराचमुदञ्चितं तदा पतङ्गभूसंमुखमद्भुतप्रभम्।
अखण्डयन्द्रौणिपतत्रिपङ्क्तयस्तदुन्मुखं दावमिवाब्दवृष्टयः॥ १७१॥

---

१. 'वामत्वाशममाल्या' क. २. 'आलिङ्गयमानः सर्वाङ्गः' ख; 'सर्वाङ्गं' ग. ३. 'युधि चित्राश्वचित्रसेनककर्णकाः' ख. ४. 'दृढः' ग. ५. 'कर्ण' ख-ग. ६-७. क-पुस्तके त्रुटितः. ८. 'स्तव' ग. ९. 'सूदनैव ततोचिता' क. १०. 'इत्युक्त्वा' क-ग.

ततः पतत्रिप्रकरैः पराङ्मुखं विरच्य नाराचरुचा[1] गुरोः सुतम् ।
असृक्प्रभायन्त्रितसांध्यविभ्रमाञ्जघान संधानवनीभृतां नरः ॥ १७२ ॥

हयांह्रिधूतानपि रक्तवाहिनीप्रभावबिन्दूनुदितान्पदे पदे ।
त्वरातिरेकादभिवञ्चयन्ययौ जयद्रथेच्छोर्जयिनस्तदा[2] रथः ॥ १७३ ॥

तदा हरीणामपि कृष्णयोरपि द्युतिस्त्वरादीर्घतरैव[3] मिश्रिता ।
मुदा भटैः संयति जह्नुनन्दिनीकलिन्दजासङ्गनिभा व्यभात्यत[4] ॥ १७४ ॥

सव्यसाची रविरिव प्रत्यङ्गात्तशिलीमुखम् ।
इतस्ततः कीर्णदलं पद्मव्यूहमथ व्यधात् ॥ १७५ ॥

विगाह्य वाहिनीं पद्मव्यूहोद्दलनलालसे[5] ।
नरे नाग इवोद्भ्रान्ते राजहंसैः पलायितम् ॥ १७६ ॥

महारथघटागुप्तपाशस्थितजयद्रथम् ।
सव्यसाची ततः सूचीव्यूहं निचितमाविशत् ॥ १७७ ॥

उद्यत्कीलालकीलालिमालिनं मारुतिस्तदा ।
अभ्युज्वलगदाहस्तो ददाह स्तोममश्विणाम् ॥ १७८ ॥

सात्यकेर्निघ्नतः शत्रून्मुहुर्धन्व नतोन्नतम् ।
निमेषोन्मेषभृन्मृत्योर्विलोचनमिवाबभौ ॥ १७९ ॥

धन्विना युयुधानेन युधानेन क्रुधार्दितम् ।
कौरवेन्द्रमहाचक्रं ह हा चक्रन्द तत्तदा ॥ १८० ॥

अलं वृषनृपस्यैष खे चिक्षेप शरैः शिरः ।
यद्विधुंतुदवद्वीक्ष्य वित्रस्तं राजमण्डलम् ॥ १८१ ॥

अपात्यन्त शरैस्तेन वीरा पञ्चशतीमिताः ।
क्ष्मासंमुखाः पतङ्गस्य करा इव दिवस्तदा ॥ १८२ ॥

नृपाङ्घ्रिपान्विमृद्नन्तं[6] यूथेशमिव केसरी ।
भूरिश्रवाः समभ्यायाद्भूपस्तं[7] यूपकेतनः ॥ १८३ ॥

---

१. 'रुषा' ख. २. 'हता' ख. ३. 'तरैर्विमि' क. ४. 'व्यभाव्यत' ग. ५. 'लालसैः' ख. ६. 'विनिघ्नन्तं' ख. ७. 'भ्यागात्' ख.

उद्गर्जितौ विविधरत्नविचित्रचापौ
चञ्चत्तडित्तरलकाञ्चनकाण्डपातौ ।
एकाब्धिनीररसनप्रसरद्विरोधौ
धाराधराविव जवादभिजग्मतुस्तौ ॥ १८४ ॥

दोःशालिनां मृधमिथः शिथिलादराणां
तेजोमयान्यरुणितानि मनांसि नूनम् ।
अस्त्रौघघट्टजघनाग्निकणच्छलेन
पेतुस्तयोरुपरि कौतुकतश्चलानि ॥ १८५ ॥

धिग्मां विभग्नविभुवाञ्छितमद्य धिग्धि-
ग्दिक्चक्रवालविदितं मम शायकत्वम् ।
यच्छायितो न रिपुरित्यविशङ्कयेव
भूमिं शरव्यसफलोऽपि तयोः शरौघः ॥ १८६ ॥

अन्योन्यबाणततिपातितसूतसप्ति-
धन्वध्वजौ कलितकाञ्चनवर्मखड्गौ ।
क्षेत्रे प्रचेलतुरथोग्रनिजप्रताप-
द्विड्दुर्यशोविटपिबीजकराविवैतौ ॥ १८७ ॥

क्ष्वेडाभिः खड्गखाट्का(टूका)रैः स्फुलिङ्गैर्गतिभङ्गिभिः ।
स्फुरद्भूर्वरवोपैश्च तौ जातौ प्रेक्षणक्षणौ ॥ १८८ ॥

अथाकृष्य कचैर्हत्वा हृदि पातेन सात्यकिम् ।
सौमदत्तिः प्रपात्यैच्छच्छिरश्छेत्तुं महासिना ॥ १८९ ॥

तदाचष्ट हरिः पार्थं शिष्यस्ते पश्य सात्यकिः ।
जगज्जेतापि धिग्दैवात्सौमदत्तिवशं गतः ॥ १९० ॥

श्रुत्वेति पत्रिणा पार्थः सासिं भूरिश्रवो भुजम् ।
चिच्छेद वाताभिमुखं तार्क्ष्येणेवाहिमुत्फणम् ॥ १९१ ॥

---

१. 'चक्राब्धि' ग. २. 'चर्म' ख-ग. ३. 'खङ्गारैः' क-ग. ४. 'प्रेक्षणं क्षणम्' क-ख. ५. 'दक्षणौ' ग. अस्मिन्पाठे व्यत्यासेन क्रियान्वयः. क-ख-पुस्तकपाठे 'तार्क्ष्येण' इति वर्णाधिक्यं कर्णे निर्वाह्यम्.

स क्वणत्कङ्कणो मुक्त्वा मुद्रिकादन्ति दीप्तिभिः ।
हसन्विवेकं पार्थस्य पपात भुवि तद्भुजः ॥ १९२ ॥
च्युतेऽथ बाहौ सत्कर्मः सहाये सोमदत्तजः ।
पार्थं प्रोवाच भग्नेच्छो मुक्तसात्यकिमूर्धजः ॥ १९३ ॥
दर्शितं कूटयुद्धादि पुंसो मैत्र्यफलं हरेः ।
त्वयाद्य छिन्दतैवान्यरणसक्तस्य मे भुजः ॥ १९४ ॥
इत्युक्त्वा विरचय्येषु शय्यां वामकरेण सः ।
प्रायोपविष्टोऽविष्टोऽन्तः समं स्पर्शादि वृत्तिभिः ॥ १९५ ॥
प्राणान्प्राणानले तस्य जुह्वतो मूर्ध्नि निर्ययौ ।
किंचित्कान्तिः शिखा धूमस्तोमयन्ती नभस्तलम् ॥ १९६ ॥
अथोचे निन्दतः क्ष्मापान्पार्थः किं कृत्यमस्त्रिणाम् ।
रक्षन्ति वैरिवैषम्ये[1] मज्जन्तं स्वजनं न चेत् ॥ १९७ ॥
प्राणतुल्यसुहृद्रक्षाकारिणं किमु निन्दथः ।
सन्तो मूर्छितसौभद्रमृत्यूद्यतपत्रिणोऽपि माम् ॥ १९८ ॥
इदं वदति कौन्तेये लब्धसंज्ञः शिनेः सुतः ।
अपरिज्ञातवृत्तान्तः[3] कोपोद्भ्रान्तस्त्वरोत्थितः ॥ १९९ ॥
कृष्णाभ्यां वार्यमाणोऽपि द्युता हसदिवाभितः ।
अच्छिनद्भूरिदत्तस्य प्रागुत्क्रान्तात्मनो मुखम् ॥ २०० ॥ (युग्मम्)

आनिशागममथो जयद्रथं रक्षितुं क्षितिभृतः कृतोद्यमाः ।
अर्जुनेन निहताः पतिं द्युतां तूर्णमस्तनयनाय विव्यधुः ॥ २०१ ॥
अम्बरे किमु विलम्बते न किं तूर्णमस्तमभियात्यसाविति ।
रोषरक्तनयनैरिवेक्षितः कौरवै रविरभूत्तदारुणः ॥ २०२ ॥
आदिगन्तपरिपातिभिस्तदा रुद्धमार्गमिव फाल्गुनेषुभिः ।
अम्बरान्तगतमप्यहो क्षणं बिम्बमम्बरमणेर्व्यलम्बत ॥ २०३ ॥
भाति सर्वजगतामपीक्षणं भूषणं च सुकृतक्षणस्य[4] यः ।
अस्तमद्भुतरुचोऽपि तस्य हा स्वार्थकाङ्क्षिभिरकाङ्क्षि कौरवैः ॥ २०४ ॥

---

१. 'वैरवैषम्ये' ख; 'वैरे वैषम्ये' ग. २.'द्य' ख. ३. 'वृत्तान्तं' ख. ४. 'क्षणश्च' क-ग.

सिन्धुभर्तरि रवौ च भूभुजां मण्डले च मुहुरुत्सुकं पतत् ।
जिष्णुनेत्रनलिनं तदा श्रियावस्तुमैहि वलयातिचञ्चलम् ॥ २०५ ॥

विष्णुस्तदा द्युपतिसूनुमुवाच वृद्ध-
क्षत्रो मुनिर्ननु पितास्ति जयद्रथस्य ।
प्रीतः स पुत्रममुमाह शिरः क्षितौ ते
यः पातयिष्यति पतिष्यति तस्य तुल्यम् ॥ २०६ ॥
ध्यात्वेति पातय शिरोऽस्य जयद्रथस्य
क्रोडे पितुः सुतपसः कुरुवर्षसीम्नि ।
तस्मादिदं क्षितिमुपैतु यथा सवृद्ध-
क्षत्रो न शापमपि यच्छति ते विमौलिः ॥ २०७ ॥

इति ध्यायन्क्रोधानलबहुलकीलासिसदृशा-
दृशा पश्यन्लुप्यन्निव दिवसमङ्के रिपुवपुः ।
नरो धावन्धन्वी नृप कृपकृपीभूवृपमुखै-
र्द्विपद्भिः प्रेक्षद्भिः क्षणमविकलैरस्खलि वली ॥ २०८ ॥

क्षिप्रं क्षुरप्रप्रकरेण कृत्वा तान्सन्नसंनाहमहास्त्रवाहान् ।
क्षिपन्मुखानि क्षितिपत्रजानां धनंजयः सैन्धवमभ्यधावत् ॥ २०९ ॥
ध्यात्वाथ वीरो निधनं मृधेन क्रुद्धोद्धुरः सिन्धुधराधिराजः ।
पौरंदरिं रोपपरम्पराभिरपूरयन्मुक्तिपुरीपरीप्सुः ॥ २१० ॥

अथो पृथासुतस्तस्य शिरो दिव्यशरोद्धृतम् ।
संध्यां ध्यातुरविज्ञातमङ्के पितुरपातयत् ॥ २११ ॥
किमेतदिति तन्मङ्क्षु क्षितौ सुतशिरः क्षिपन् ।
वृद्धक्षत्रोऽप्यमूर्धाभूत्स्ववरेणैव दैवतः ॥ २१२ ॥

इति समिति निहत्याक्षौहिणीः सप्त सिन्धु-
क्षितिभृति निहतेऽसिन्वलिगना फाल्गुनेन ।
मदपरिमलचारुर्मारुतिर्याल्लिनादा-
नकृत मुकृतजस्तानग्रहीद्वाद्यवृन्दैः ॥ २१३ ॥

---

१. 'प्रजानां' क.

ततो विघटितव्यूहा बभ्राम कुरुवाहिनी ।
सर्वदिग्दीप्तदावाग्निवनद्विपघटेव सा ॥ २१४ ॥

ततः किरीटी विकृपः कृपं च कृपीसुतं च त्वरया निरस्य ।
मुखैर्महाभल्लधुतैर्नृपाणामानर्च संध्यामिव पङ्कजौघैः ॥ २१५ ॥

दारुक प्रगुणितं रथं हरेः सात्यकिः समधिरुह्य कर्णजित् ।
काण्डखण्डितनृपत्रजोत्थितैः सांध्यधाम रुधिरैरवर्धयत् ॥ २१६ ॥

भीमापमानकुपितः पुरतोऽङ्गभर्तुः
संधां विधाय वृषसेनवधाय पार्थः ।
सर्वैः समं समरनित्यजयी जगाम
प्रीतिप्रणामकृतये सुकृतात्मजस्य ॥ २१७ ॥

अग्रेनृपं[1] पुलकिनोऽथ रणप्रशंसां
चक्रुर्मिथः पवनसत्यकशक्रपुत्राः ।
कृष्णौ तु संमदपरः परिरभ्य वीरौ
भूपो नुनाव हरिमेव जयस्य हेतुम् ॥ २१८ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बालभारते नाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के द्रोणपर्वणि चतुर्थदिने जयद्रथवधो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

केशान्तर्भूतजीमूतविद्युद्दीप्त्यैव पिञ्जरम् ।
जटाजूटं वहन्व्यासः पायादवतरो हरेः ॥ १ ॥

अथो जयद्रथो भेजे भवदत्ताभयः क्षयम् ।
इत्यूचे कौरवस्तूर्णमर्णः पूर्णेक्षणो गुरुम् ॥ २ ॥

अथ रुक्मरथः स्माह संनाहंनाहमाहवे ।
अद्य त्यजामि यामिन्यामप्यहत्वा तवाहितान् ॥ ३ ॥

एवमुक्तवति द्रोणे रोषशोणेक्षणाः क्षणात् ।
अस्तेऽपि सूरे शूरेन्द्रा युद्धायैव दधाविरे ॥ ४ ॥

---

१. 'नृपस्य पुलकेन' गः क-ख-पुस्तकयोस्तु 'अग्रे' इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययत्वमङ्गीकृत्याव्ययीभावः कृत इति प्रतिभाति.

निशाचराणां तमसां भियेव दिवसस्तदा ।
रक्षोविपक्षं शिश्राय कपिकान्त्या जयिध्वजम् ॥ ५ ॥
हृता द्रोणद्रुणानादैः पलादाः प्रधनोत्सवे ।
किरीटिकेतनकपेर्बूत्कारैर्दूरमत्रसन् ॥ ६ ॥
हनुमत्तारबूत्कारप्रतिशब्द इवोद्धतः ।
भीमास्यकन्दरान्नादस्तदाभूदरिकम्पनः ॥ ७ ॥
ततो युयुधिरे वीरा रुधिरेण परिप्लुताः ।
निर्नीथे रुचिनाथस्य रुचिपूरैरिवाश्रिताः ॥ ८ ॥
तदोच्छलद्भिर्वीराणां बाणैर्विद्धमिवाम्बरम् ।
तारकच्छद्मना छिद्रपूरितं परितोऽप्यभूत् ॥ ९ ॥
तदाच्छादितभूचक्रतमः समुदयच्छलात् ।
क्रुध्यद्धटेन्द्रक्ष्वेडाभिस्त्रुटित्वेवापतन्नभः ॥ १० ॥
अथ द्रोणशरोत्क्षिप्तैः शिबिमुख्यनृपाननैः ।
क्व गतोऽर्क इति ज्ञातुमब्जैरिव गतं दिवि ॥ ११ ॥
सार्मारिमुष्टि पिष्टाङ्गकलिङ्गक्ष्माभृदङ्गजात् ।
शुभ्राण्यस्थीनि भोक्तव्यपुण्यानीवाभितोऽपतत् ॥ १२ ॥
कालवैतालिककृते व्यञ्जनानीव कुर्वता ।
चक्रे विराटसूदेन कलिङ्गकुलकर्तनम् ॥ १३ ॥
जयरातध्रुवौ वीरौ तेजस्तारौ व्यपातयत् ।
भीमः कुहूनिशारम्भ इवार्करजनीकरौ ॥ १४ ॥
निरन्तरालं पिहिते कर्णे सार्मारिसायकैः ।
अन्तः कौरववाहिन्याः कोऽप्यभूदद्भुतः स्वनः ॥ १५ ॥
हसन्वलिद्विपं भीमस्तदा दुःकर्णदुर्मदौ ।
त्वत्सुतौ सरथौ राजन्पदा हत्वाक्षिपत्क्षितौ ॥ १६ ॥

---

१. 'कम्पि' क; 'काय' ग. २. 'ध्वजा' ख. ३. 'द्रुणं चापकृपाणयोः' इति हैमः. ४. 'बूत्कारैः' ख. ५. 'पिष्टाङ्गान्' ख.

[सोमदत्तसुतं[1] भूरिश्रवसः सोदरं शलम्।
उपाचकार शैनेयः समरक्रतुदीक्षितः॥ १७॥]
परिपेतुः सपत्नेषु रत्नबद्धाः सहस्रशः।
द्रौणिबाणास्तमस्विन्यां धृतदीपा इवाभितः॥ १८॥
वक्रज्वालातडित्क्रूरो घोरघोषघटोत्कचः।
जगद्द्रोहाम्बुद इव द्रौणिं रुद्रमिवाद्रवत्॥ १९॥
व्योम्नोग्रमापतद्भैमेः[2] स्थित्वैकं चक्रमाशुगैः।
द्रौणिस्तच्छौर्यसूर्यस्य बभञ्जोज्जागरां गतिम्॥ २०॥
[राक्षसाक्षौहिणीं[3] भीमां भैमेर्मायाविमोहिनीम्।
द्रौणिरद्रावयद्भानुस्तमोरौद्रां तमीमिव॥ २१॥]
पीतानि वीरतेजांसि[4] मुखज्वालमिषाद्वमन्।
नदन्नञ्जनपर्वाख्यो द्रौणिना तत्सुतो हतः॥ २२॥
द्रौणिर्द्रुपदजानष्टौ कुन्तिभोजसुतान्दश।
निहत्याष्टादशद्वीपदीप्तकीर्तिभरोऽभवत्॥ २३॥
रत्नांशुधौतास्तद्भल्लधूता वीरालिमौलयः।
तेनस्तमस्यवस्कन्दं भानुभृत्या इवाम्बरे॥ २४॥
गदानिष्पिष्टवाह्लीकक्षोणिभृन्मस्तकोच्छ्रितैः[5]।
रत्नैरभाजि भीमस्य प्रतापाग्नौ स्फुलिङ्गताम्॥ २५॥
प्रमाथी विरजो नागदत्तो दृढरथाह्वयः।
वीरबाहुरयोबाहुः सुहस्तसुदृढावपि॥ २६॥
ऊर्णनाभः कुण्डशायी दशैते तव सूनवः।
भीमेन चक्रिरे क्षिप्रं क्षुरप्रैः क्षिप्तमौलयः॥ २७॥ (युग्मम्)
तदा तेषां क्षणं राजन्युगपद्गमनोद्धतैः।
शिरोभिः स्मरयांचक्रे सुराणां रामविक्रमः॥ २८॥

---

१. क-पुस्तके त्रुटितः. २. 'व्योमाग्र' ग. ३. ख-पुस्तके त्रुटितः. ४. 'वैरि' ख. ५. 'स्थितैः' ख-ग.

क्षिप्ताः खे सप्त भीमेन दीप्ताः सौवलमौलयः ।
तत्क्ष्वेडाभ्रष्टसप्तर्षिपकमण्डलुनिभा बभुः ॥ २९ ॥
दिव्यास्त्रदीप्तिचित्रस्ततमा समरडम्बरः ।
द्रोणधर्मजयोर्वीरैर्दृष्टः स्पृष्टः कुतूहलात् ॥ ३० ॥
अथ पाण्डुभुवां काण्डैराकुले सकले बले ।
दीनवाचि नृपेऽवोचन्मुञ्चन्नुच्चैरिषून्वृषा ॥ ३१ ॥
मा भैषीरिप विद्वेषिपेपे भारोऽस्ति भूप मे ।
अद्य ते रोचये राज्यं मोचये नरतां नरात् ॥ ३२ ॥
इदं कर्णे वदत्यूचे कृपः किं गोग्रहादिषु ।
न सूतसुत दृष्टोऽसि शक्त्या युध्यस्व गर्ज मा ॥
अथ क्रुद्धोऽभ्यधात्कर्णः कृपाचार्यं कृपाणवान् ।
वदस्यदो यदि पुनस्तच्छेत्स्या रसनामुना ॥ ३४ ॥
ततः स्फीतोऽग्रहग्द्रौणिर्मातुलाक्षेपकोपितः ।
रे रे किं वदसीत्युक्त्वा कीर्णासिः कर्णमाद्रवत् ॥ ३५ ॥
कर्णोऽप्यभ्युद्ययौ सासी दासीकृतयमाविमौ ।
मध्यमेत्य कृपाचार्यनृपाभ्यां शमितौ द्रुतम् ॥ ३६ ॥
कालैरिवाथ निघ्नद्भिः कर्णद्रौणिसुयोधनैः ।
आसन्परेषु मर्तव्यम्रियमाणमृतोक्तयः ॥ ३७ ॥
मौर्वी चार्जुनचापस्य सेना च कुरुभूपतेः ।
प्रवद्धमुष्टिर्वेगेन कर्णमूलमुपाविशत् ॥ ३८ ॥
रथे मनोरथे वाथ भग्ने फाल्गुनमार्गणैः ।
गन्ता तपस्वितां कर्णः कृपाचार्यमुपाश्रयत् ॥ ३९ ॥
द्रौणिध्वस्तद्रुपदजव्रजासृङ्भिर्निरोद्गमैः ।
तमःक्रव्यात्कुलं दूरकृष्टजिह्वमिवैक्ष्यत ॥ ४० ॥

---

१. 'मित्रा' ख. २. 'वृषा कर्णे महेन्द्रे ना' इति नान्ते मेदिनिः. 'वृषः' क-ख-ग. ३. 'वदस्येवं' क. ४. 'च्छिन्द्यां रसनामिमाम्' ख. ५. 'पुनः' ग. ६. 'कोपनः' ख-ग. ७. 'भाषदर्शी' क.

धर्मिस्तु भीमबीभत्सुपारिपार्श्वद्वयान्वितः।
कौरवेन्द्रबलत्रासनाटकैकनटोऽभवत् ॥ ४१ ॥
मदावलिप्तमालानस्तम्भं संरम्भकुम्भिनः।
सात्यकिर्मत्तदन्तीव सोमदत्तमपातयत् ॥ ४२ ॥
संहरन्ती प्रजाः पार्थद्रोणदिव्यास्त्रदीपिताः।
सा रात्रिः क्षुद्ररुद्राग्निः कालरात्रिरिवोदभूत् ॥ ४३ ॥
पक्षद्वयाशुगरदैः पत्रपूगकचूर्णिनि[1]।
यमस्यास्ये रणे रक्तं ताम्बूलाम्बुवदाबभौ[2] ॥ ४४ ॥
घोरे तमसि वीरेन्द्रा बभुर्दीपैः समीपगैः।
कर्णोत्थैरन्तराध्मात्तक्रोधवह्नयङ्कुरैरिव ॥ ४५ ॥
तमोऽपि विद्धं शूराणां बाणैः शोणितनिर्झराः।
दधौ क्षतततीरुद्यद्दीप्तिदीपावलिच्छलात्[3] ॥ ४६ ॥
रणातिरेके वीराणां श्यामाभिर्भल्लिभिस्ततः।
क्षणात्तमश्चपेटाभिरिवापात्यन्त दीपकाः ॥ ४७ ॥
दैत्यात्मानं कुरुपतिं देवात्मा धर्मजः स्वयम्।
निशावलिष्ठमपि यज्जिगायाभूत्तदद्भुतम् ॥ ४८ ॥
प्रजाः कवलयन्कर्णो ग्रासस्थं नकुलानुजम्।
कृती मातृवचः स्मृत्वा विप्रं[4] तार्क्ष्य इवामुचत् ॥ ४९ ॥
रथी तटस्थशौर्यश्रीस्पर्शेच्छुः क्रतुजोऽङ्कृत[5]।
द्रुमत्सेनादिभूपालकपालैः स्थपुटां भुवम् ॥ ५० ॥
आच्छादि द्रोणकर्णाभ्यां क्षितिः क्षितिभुजां मुखैः।
लोकान्तरं व्रजद्भिस्तैर्वियुक्ता वारिजैरिव ॥ ५१ ॥
धृष्टद्युम्नादिवीरेन्द्रविद्रावणभवं यशः।
कर्णे चन्द्रयति म्लानमाननाब्जैर्विरोधिनाम्[6] ॥ ५२ ॥

---

१. 'पूगैक' ग. २. 'तत्ताम्बूलवदा' ख; 'ताम्बूलाम्बु तदा' क-ग. ३. 'च्छलात्' क-ग. ४. 'चित्रं' ख. ५. 'जोषकृत' क. ६. 'म्लानमानाब्जैश्च' क.

भ्रातृस्नेहात्कृतान्तस्य दंष्ट्राग्विव शितीकृतैः।
शरैः सेनां जयाशां च पार्थानां चिच्छिदेऽर्कजः॥ ९३॥
रत्नचित्रमहाचापः सेन्द्रचाप इवाचलः।
कृष्णेरितो महाकायस्ततस्तं भैमिराद्रवत्॥ ९४॥
ज्वालाभिर्जाठरोदग्रसप्तार्चिर्जातजन्मभिः।
दृङ्नासाकर्णवक्रेभ्यो निर्यन्तीभिर्भयंकरः॥ ९५॥
स्फारस्फुलिङ्गभृत्पिङ्गश्मश्रुभ्रूमूर्धजोच्चयः।
दावानलप्रदीप्ताग्रशृङ्गशैल इवोच्चकैः॥ ९६॥
मूर्त्यैव संहरन्भीरूञ्शूरान्दृष्ट्यैव पातयन्।
क्ष्वेडयैव क्षिपन्वीरान्स कर्णं सायकैः प्यधात्॥ ९७॥

(त्रिभिर्विशेषकम्)

ततः प्रतोलितुल्यास्यस्तुङ्गदीर्घो निशाचरः।
कर्णमन्तरयामास प्राकारवद्दलम्बुपः॥ ९८॥
ततो घटोत्कचः प्रेक्ष्य जटासुरसुतं पुरः।
चतुर्हस्तशतीमात्ररथस्थस्तमयोधयत्॥ ९९॥
स्फूर्जद्भुजौ महाकायौ द्रावग्रावद्रुवृष्टिभिः।
मायिनौ तावयुध्येतां प्रेङ्खत्यक्षौ नगाविव॥ ६०॥
रथाद्रथमथाप्लुत्य भैमिर्दृढमपीडयत्।
भुजौ रसारसादीदृग्युद्धबन्धुर्मलम्बुपम्॥ ६१॥
पीडितायास्तदङ्गोर्व्याः श्रोत्रेभ्यो मारुतैः सह।
तेजोम्बुखगुणैः कीलारक्तशब्दैर्विनिर्गतम्॥ ६२॥
भैमिस्तन्मौलिमुन्मूल्य गत्वा दुर्योधनं जगौ।
इत्थं कर्णशिरोऽप्याशु दर्शयाम्येष दृश्यताम्॥ ६३॥
इत्युक्त्वा कर्णमेत्यातित्वरा स्फूत्कारभीषणः।
अपूरयच्छरस्तम्भैः स्तम्भैरिव महारवः॥ ६४॥

१. 'दलंबलः' ख-ग. २. 'द्रावुग्रमिषुवृष्टिभिः' ग. ३. 'मलंबपम्' ख; 'मलं बलम्' ग. ४. 'महारथः' क-ग.

निष्कम्पः कम्पयन्नोष्ठं निश्चलश्चालयन्भुजम् ।
निर्व्यथो व्यथयन्मौर्वीं काण्डैः कर्णोऽपि तं[1] व्यधात् ॥ ६५ ॥
भैमेश्चक्रं सहस्रारं सहस्रांशूपहासकृत् ।
ज्वलद्व्योम्नि शरैः साधुसहस्रांशुसुतोऽच्छिनत् ॥ ६६ ॥
अथ द्युपथमाविश्य सरथः सैष पार्थभूः ।
हिंस्रः प्राणिसहस्राणि भूत्वा भूत्वापिपद्विपः ॥ ६७ ॥
जज्वालोर्वी शिखिज्वालैर्द्यौश्चकर्ष शिलोच्चयैः ।
दिशो मुञ्चन्राक्षसौघाद्विट्सैन्ये भैमिमायया ॥ ६८ ॥
दिव्यास्त्रेणाथ तां मायां हत्वार्किः कर्कशैः शरैः ।
क्षिपन्राक्षसलक्षाणि दिद्युते रामविक्रमः ॥ ६९ ॥
या रुद्रेण स्वयं चक्रे सा चक्रैरष्टभिर्वृता ।
भैमिक्षिप्ताशनिः शीर्णरथमाधिरथिं व्यधात् ॥ ७० ॥
ततः कर्णशरक्षुण्णस्यन्दनः पिशिताशनः ।
खमुत्पपात तरसा पक्षीव क्षीणपञ्जरः ॥ ७१ ॥
मायाविनममायेन भूमिस्थेन नभःस्थितम् ।
प्रयुध्यमानं भीमेन पलादेन्द्रमलायुधम् ॥ ७२ ॥
बकस्य रक्षसो मित्रममित्रघ्नो घटोत्कचः ।
तदा प्रदारिताशाभिः क्ष्वेडाभिः संमुखं व्यधात् ॥ ७३ ॥
(युग्मम्)

तादृक्प्रतिभटालाभचण्डकण्डूविखण्डिनोः ।
तयोर्महाप्रहारोऽभूत्कृतान्तभुजयोरिव ॥ ७४ ॥
विशीर्णानि मिथोघातध्वानैर्व्योमस्थयोस्तयोः ।
गिरिशृङ्गाण्यपि तदा भीतानीव भुवं ययुः ॥ ७५ ॥
भैमिकृत्तमथ द्वेषिमुण्डमुज्ज्वलकुण्डलम् ।
दिवः पविज्वलत्पक्षद्वयो गिरिरिवापतत् ॥ ७६ ॥

---

१ 'व्यधात्' क-ख-ग.

एत्य पार्थवरूथिन्यां मृद्नन्तमथ पार्थिवान् ।
पुर्नावरथ्याधिरथिं हैडम्बोऽविशदम्बरम् ॥ ७७ ॥
स दशापि दिशो ह्रादैर्ह्रादैवोक्तिमयीः सृजन् ।
ववर्ष राक्षसो वृक्षविषभृद्ग्रावपावकैः ॥ ७८ ॥
ततो पदे पदे शुष्यद्दिक्षु सर्वासु तद्बलम् ।
भिन्नपालिस्थलशिरःसरोजलमिवाद्रवत् ॥ ७९ ॥
शिश्रियुर्द्विट्चमूमेव केचित्केचिदहो पुनः ।
प्राविशंश्चाशु हस्त्यश्वशवशैलमहागुहाम्[1] ॥ ८० ॥
विपरीताम्बुवृष्ट्याभैस्ततः शरभरैर्नरः ।
सूरजः पूरयामास रुद्धद्विट्शस्त्रवर्त्मभिः ॥ ८१ ॥
आर्कैः शरा द्रुमा भैमैर्मिथः संघट्टजानलाः ।
ज्वलन्तः प्रपतन्तोऽथ प्रकृष्टायै भियेऽभवन् ॥ ८२ ॥
पलाशनबलाधीशः संरब्धोऽथ ववर्ष सः ।
कपाटसंधिघण्टाभिः सर्वाभिः शस्त्रजातिभिः ॥ ८३ ॥
प्रच्छिन्नभिन्नदीर्णाङ्गक्रियासमभिहारतः ।
हाहेत्येव ध्वनिमयस्तदाजनि चमूचयः ॥ ८४ ॥
मुहुः किलकिलारावं चक्रे दिवि सुदारुणम् ।
मुहुर्ननर्त काष्ठासु ज्वलद्रोमावलीमुखः ॥ ८५ ॥
ससादि[2] सालंकरणं हस्त्यश्वमगिलन्मुहुः ।
पपौ तडागतुल्याभ्यां प्रसृतिभ्यामसृङ्मुहुः ॥ ८६ ॥
इति नक्तंचरो नक्तं चरन्समहरच्चमूः ।
दर्शनेनैव रौद्रेण मुधा पेतेऽस्त्रजातिभिः ॥ ८७ ॥
स्वस्तीत्युक्त्वाथ यातेषु दिवः सिद्धसुरर्षिषु ।
क्षीयमाणासु सेनासु व्याकुलेषु जगत्स्वपि ॥ ८८ ॥

---

१. 'गुहाः' ग. २. 'सादी तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' इति मेदिनी.

अहो गजेषु वाहानां वाहेषु भुजवाहिनाम्।
भुजवाहिषु चाद्रीणां तलमिच्छत्सु संश्रयम्॥ ८९॥
कौरवाः करिघण्टाभिरुत्तमाङ्गैकरक्षिणः।
एत्य युद्धरसाधीनं दीनास्याः कर्णमूचिरे॥ ९०॥
(त्रिभिर्विशेषकम्)
अधुनाप्यमुनास्मासु हतासुषु वृषंस्त्वया।
शक्त्या निघात्यः कस्यार्थे पार्थो वासवदत्तया॥ ९१॥
इत्याकर्ण्यामुचत्कर्णस्तदस्त्रं वासवं ज्वलत्।
सुसंकटाय कस्मैचिन्निधानमिव रक्षितम्॥ ९२॥
मायास्त्रस्य पलादस्य मायास्थानं विदार्यहृत्।
घ्नती तमोऽपि तन्मित्रं सा शक्तिस्त्रिदिवं ययौ॥ ९३॥
विपन्नोऽपि हितं स्वेषां परेषामहितं सृजन्।
संजहार महारक्षो विभुरक्षौहिणीं पतन्॥ ९४॥
पतिते तत्र वीरेन्द्रे कौरवा ननृतुर्मुदा।
कृष्णोऽपि जगदात्मत्वं ज्ञापयन्निव नृत्तवान्॥ ९५॥
विष्वक्सेनविषादेऽपि कृत्ये नृत्येन भासि किम्।
इत्यैन्द्रिणा तदा पृष्टो नृत्यन्नेवाभ्यधात्प्रभुः॥ ९६॥
तेजोमयवपुः कर्णः कुरूणां जीवितं परम्।
शक्तिर्वासवदत्तेयमभूत्तस्यापि जीवितम्॥ ९७॥
न त्वत्सूनुरघानीति हसन्तीवांशुभिर्मुदा।
सैकपुंघातिनी शक्तिर्भैमिं हत्वा हरिं श्रिता॥ ९८॥
गतायां त्रिदिवं तस्यां मृतानेतान्न वेत्सि किम्।
यात्यायाति मुखेऽमीषां श्वासः कोटरकायवत्॥ ९९॥

---

१. 'अथो' ख. २-३. 'गज' ख. ४. अकारान्तवृषशब्दस्य क-ख-ग-पुस्तकदृष्टस्य कर्णवाचकताया मेदिन्यामदर्शनात्, नकारान्तस्यैव दर्शनात् 'वृषंस्त्वया' इत्युचितम्. ५. 'वाथ सं' क. ६. 'जगदात्महितं तत्त्वं' क. ७. 'रघातीति' क-ख. ८. 'योत्या' ग.

पार्थः पात्योऽथ शक्त्येति कौरवैः शिक्षितोऽन्वहम् ।
तद्वृत्तवद्विससार युधि मन्मोहितो वृषा ॥ १०० ॥
एकलव्यजरासंधशिशुपालादयो मया ।
दुर्जया जघ्निरे युक्त्या मत्वैतत्प्रधनं पुरा ॥ १०१ ॥
मत्संसाधितदुःसाधमित्यैतद्वैरिमण्डलम् ।
अस्त्रास्त्रत्वक्पुटस्तोमं नारिकेलमिवाहर ॥ १०२ ॥
इत्युक्ते शौरिणा सर्वे भूपभीमार्जुनादयः ।
शोकाग्निं युधि रोपाग्नीकृत्य धीरा दधाविरे ॥ १०३ ॥
युध्यस्व धर्मान्मा क्रुध्य चतुर्थेऽह्नि जयस्तव ।
इत्यादिशत्तदा व्यासः क्षणदृष्टो युधिष्ठिरम् ॥ १०४ ॥
अथोग्रे तमसि क्ष्वेडातुल्यकालं मिथः शराः ।
पेतुर्वृकोदरेष्वेव योधानां शब्दवेधिनाम् ॥ १०५ ॥
ध्वान्तेपूग्रेपु सैन्याङ्गं दीप्तं दीप्तं मणित्विपा ।
द्विड्बाणा विव्यधुः कालनखाग्रेणेव दर्शितम् ॥ १०६ ॥
उत्पपातेव नाराचैर्ननर्तेवासिभिस्तदा ।
निशीथे यौवनोन्मत्तं ननर्देव द्विपैस्तमः ॥ १०७ ॥
इत्थं चिरप्रहारेण भूभृतस्तेऽपि शश्रमुः ।
स्यान्न येषां श्रमांशोऽपि साब्धिशैलधरां धृतौ ॥ १०८ ॥
अश्रान्तः करुणाक्रान्तमनाः संक्रन्दनात्मजः ।
तदाचख्यौ कृती वीरान्क्षणं विश्रम्यतामिति ॥ १०९ ॥
ततः पार्थं प्रशंसन्तस्ते दुःखोच्छेददैवतम् ।
निद्रां हरिकरिस्कन्धस्थिता एव सिपेविरे ॥ ११० ॥
रेजतुर्युद्धसंनद्धे ते सेने स्वापनिश्चले ।
यमांकश्चित्रवन्नानारत्नभूपांशुवर्णके ॥ १११ ॥
अथोदयौ शशी सुप्तान्करैरस्मृतवर्षिभिः ।
स्पृशन्निव प्रहारार्तान्कुरुवीरान्सहानुगैः ॥ ११२ ॥

१. 'तद्वृत्त' ख. २. 'वृषः' क-ख-ग. ३. 'णैव' क-ख.

खण्डमूर्ते विधोर्बिम्बे रक्तकुल्यासु दिद्युते।
कृत्तैरिव तनूखण्डैः कुलव्यसनसंयति ॥ ११३ ॥
अथ द्विजेश्वरकरक्रीडाकलितशान्तिके।
वियद्धाम्नि विवेशार्कः कुर्वन्वसुमयीं महीम् ॥ ११४ ॥
गुरुः कुरुनरेन्द्रेण वाक्शल्यैः शल्यितस्ततः।
क्रुद्धो विव्याध दिव्यास्त्रैरनस्त्रकुशलानपि ॥ ११५ ॥
संपरायपरायत्ते यत्ते रिपुचमूचये।
चकार कदनं श्रान्तः कृतान्तरदनं गुरुः ॥ ११६ ॥
किमकालक्षयोत्तालं भालचक्षुस्त्रिचक्षुपः।
द्रोणपाणितले प्रायः प्राणिनश्छित्तयेऽभ्ययात् ॥ ११७ ॥
इत्युल्कामण्डलीचण्डकाण्डग्रस्तप्रजाव्रजम्।
दीप्तं निरूप्य तच्चापं खेचराः प्रोचिरे भयात् ॥ ११८ ॥
(युग्मम्)

पतत्सु द्रोणबाणेषु चर्मवर्मभटादिषु।
रक्ताब्धि मज्जनेनैव वचनं विदधुर्बुधाः ॥ ११९ ॥
क्षिप्तैर्द्रुपदपुत्राणामिन्दुवृन्दैरिवाननैः।
द्रोणश्चकार रक्तोदं तदा कालोदजित्वरम् ॥ १२० ॥
द्रोणेऽस्मिन्नचले क्लृप्तप्रचण्डप्रहृती ततः।
विराटद्रुपदौ शौर्यद्विपदन्तौ निपेततुः ॥ १२१ ॥
धार्मितेजो यशः सूर्यशशितुल्यग्रहस्पृहः।
क्षुरप्रलूनौ तन्मौली राहुयुग्मं गुरुर्व्यधात् ॥ १२२ ॥
आद्रवन्तो गुरुं भीमधृष्टद्युम्नादयस्तदा।
गजैरिव गजाः कर्णशकुन्याद्यैर्धृता युधि ॥ १२३ ॥
रजः कालरजन्युग्रो मिलत्सर्वबलाम्बुधिः।
भूयिष्ठभैरवरवः क्षयस्तत्राद्भुतोऽभवत् ॥ १२४ ॥

१. 'यते' ख. २. 'स्पृशो' ग.

मिन्नेभकुम्भनिर्मुक्तामुक्तासिततिलास्ततः ।
तत्र प्रसस्रुरस्रौघस्रवन्त्यः पलपङ्किलाः ॥ १२५ ॥
सप्तलोकतमांसीव सप्तसप्तिर्दिवोदये ।
सप्तार्णवानिवौर्वाग्निर्द्रोणः सप्तार्दयच्चमूः ॥ १२६ ॥
ऊचे कृष्णोऽथ कौन्तेयानजेयोऽसौ धृतायुधः ।
अस्त्रं सुतमृतिश्रुत्या त्यजेन्नीत्या क्रियेत सा ॥ १२७ ॥
इत्याकर्ण्यार्जुने कर्णौ पिधायाधोमुखे स्थिते ।
कथंचिदभ्युपगमान्मूके शोकेन भूपतौ ॥ १२८ ॥
आलम्भ्य मालवपतेरश्वत्थामाभिधं द्विपम् ।
अश्वत्थामा हत इति प्रोच्चैरूचे वृकोदरः ॥ १२९ ॥
लज्जामज्जन्मुखाद्भीमाद्गुरुः श्रुत्वेदमप्रियम् ।
जानन्नजेयतां सूनोस्तदश्रद्धाय युद्धवान् ॥ १३० ॥
वीरान्पष्टिसहस्रीं स पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतान् ।
जघान कपिलः कोपी सगरस्य सुतानिव ॥ १३१ ॥
प्रयुतानि प्रवीराणां ब्रह्मास्त्रेणाथ निर्दहन् ।
चतुर्वर्षशतोऽप्येप युवेव व्यचरत्तराम् ॥ १३२ ॥
कर्म कुर्वन्नतिक्रूरं निषिद्धोऽथ सुरर्षिभिः ।
भीमोक्ति शङ्कितोऽपृच्छत्सत्यनिष्ठाद्युधिष्ठिरात् ॥ १३३ ॥
हरिणाभ्यर्थितो बाढं लोकप्रलयशान्तये ।
भीमोक्ति धार्मिरप्युक्त्वा स्वैरं हस्तीत्यभाषत ॥ १३४ ॥
कृष्णकम्बुस्वनैर्हस्तीत्यनिशाम्य नृपोदितम् ।
शल्यितः सुतशोकेन क्षणं स्तब्धः स्थितो गुरुः ॥ १३५ ॥
अस्पृशन्तो भृशं भूमिं तं भूपं येऽवहन्हयाः ।
ते भुवैव तदा चेरुर्बद्धपक्षा इवाण्डजाः ॥ १३६ ॥
धृष्टद्युम्नं प्रदीप्तास्त्रं कृष्टजिह्वमिवान्तकम् ।
जित्वा ततो जघानाशु दशवीरायुतीं गुरुः ॥ १३७ ॥

१. 'शङ्कितः' ग.

इति द्विड्भयदं भीमः समभ्येत्य तमभ्यधात् ।
सुते मृतेऽपि विप्रोऽपि पलाद इव हंसि धिक् ॥ १३८ ॥
इत्याकर्ण्य विमुच्यास्त्रं दत्तविश्वाभयो गुरुः ।
योगीन्दुर्दशमद्वारनिष्क्रान्तार्चिरुपाविशत् ॥ १३९ ॥
प्रागुत्क्रान्तात्मनस्तस्य नभसोऽस्तरवेरिव ।
पार्षतः प्रविवेशाङ्गमन्धकार इवाधमः ॥ १४० ॥
क्रुद्धपार्थनिषिद्धोऽपि धिक्कृतोऽपि नृपैरयम् ।
कचैराकृष्य खड्गेन गुरोर्मूर्धानमच्छिनत् ॥ १४१ ॥
त्रस्तेऽथ कौरवबले किमेतदिति पृच्छतः ।
द्रौणेराख्यत्कृपः कृत्स्नमाशु दुर्योधनेरितः ॥ १४२ ॥
ततः पितृवधक्रोधी रुद्रांशो भालरौद्रदृक् ।
अश्वत्थामा दधौ रूपं कल्पान्तायेव भैरवम् ॥ १४३ ॥
पिबन्करं करेणायं कोपोष्मप्लोषितप्रजम् ।
ऊचे कोपानलोल्काभिः स्खलद्भिर्वासरैर्मुहुः ॥ १४४ ॥
श्रावयद्भिः पितुः कर्णौ मृतं मां हन्त तैरपि ।
मृत एवास्मि किं ध्यातो यत्केशैर्जगृहुर्गुरुम् ॥ १४५ ॥
आजन्मधृतसत्योऽथ धर्मजोऽपि गुरुव्यये ।
दधौ मृषोक्तिं जीवत्सु विश्वासः क्षत्रियेषु कः ॥ १४६ ॥
अद्य नारायणास्त्रेण पितृदत्तेन विष्टपम् ।
असौ करोम्यपाञ्चालमपाण्डवमकेशवम् ॥ १४७ ॥
इत्युक्त्वा शुचिरादाय प्रकम्पितसुरासुरम् ।
अस्त्रं नारायणं द्रौणिर्जगर्जोद्धतमूर्धजः ॥ १४८ ॥
बलमाकुलमालोक्य तन्नादेनेन्द्रनन्दनः ।
अनुतापपरः क्ष्मापमूचे भ्रूचेष्टयोत्कटः ॥ १४९ ॥
[1]राजन्नाजन्मसत्योक्तौ त्वयि सप्रत्ययो गुरुः ।
जघ्ने निरस्त्रो यदि तत्सह्यः केनैष तत्सुतः ॥ १५० ॥

---

१. 'तद्घातः' ख.

धिग्भोगस्पृहयालुत्वं यत्कृते दुष्कृताशयः ।
शिष्यो वृद्धं गुरुं व्याजत्याजितास्त्रमपातयत् ॥ १५१ ॥
इति प्रलापिनि क्रुद्धे शतक्रतुसुते ततः ।
जगाद नादयन्नुर्वीं कोपनः पवनात्मजः ॥ १५२ ॥
क्षत्रियो मुनिवज्जल्पन्नैपि फाल्गुन वल्गुताम् ।
क्रूरारातिषु कः पार्थ प्रायो न्यायोचितं चरेत् ॥ १५३ ॥
किं नाम ध्वनिमुद्दामं कुरुते गुरुनन्दनः ।
मयि त्वयि च कृष्णे च संपरायपरायणे ॥ १५४ ॥
इत्युक्तिं भीमसेनस्य गमयन्पूर्वरङ्गताम् ।
शतयज्ञसुतं यज्ञसुतः कोपोन्मदोऽवदत् ॥ १५५ ॥
अनस्त्रज्ञानपि ब्रह्मबन्धुर्ब्रह्मास्त्रतो हरन् ।
अधर्मसमरः स्वैरी पितृवैरी मया हतः ॥ १५६ ॥
भीष्मः पितामहो वृद्धो भगदत्तः पितुः सखा ।
धर्मैकयोधिनौ जल्प कया युक्त्या त्वया हतौ ॥ १५७ ॥
इति ब्रुवन्तं पार्थेन धिगित्युक्त्वा कटाक्षितम् ।
क्रोधाग्निसंभ्रमभ्राम्यच्चक्षुस्तं सात्यकोऽभ्यधात् ॥ १५८ ॥
धिगस्मान्कश्मलाचारानारादाराध्य घातिनम् ।
स्वस्था भवन्तं हन्तव्यमपि ये मृगयामहे ॥ १५९ ॥
अथैनं पार्षतः प्रोचे केन प्रायगतो हतः ।
यज्ञैकशीलो यूपाङ्कः पार्थकृत्तभुजः कृती ॥ १६० ॥
रे नृशंस दुराचार पुनर्यदि वदस्यदः ।
तत्त्वां हन्मीति जल्पन्तौ मिथस्तौ हन्तुमुद्यतौ ॥ १६१ ॥
कृष्णोक्त्या तौ च भीमेन वारितौ स्फारितायुधौ ।
जज्वाल दीप्तदिग्जालमस्त्रं च द्रौणिचालितम् ॥ १६२ ॥

---

१. 'साक्षात्' ख. २. 'मानि' ख. ३. 'इत्युक्तं' ख. ४. 'समरस्वैरी' क. ५. 'कर्मैक' ख. ६. 'कुशला' ग. ७. 'भवत' ख. ८. 'प्राह' ख. ९. 'क्षत' ख.